

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

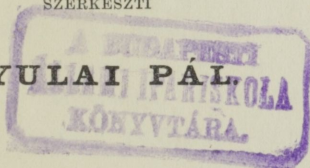
2193

g 2

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

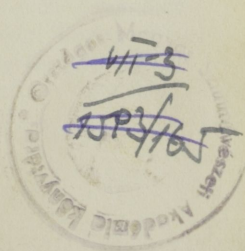
GYULAI PÁL

KILENCZVENÖTÖDIK KÖTET.

(259. 260. 261. SZÁM)

ds

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1898.

Lellárnapló 4801
téléle alatt bevételezve.
Bp. 1953 IV. 22

Dr. L. Lellár Naplója
1895h 61 B. 31.

26. -

TARTALOM.

CCLIX. SZÁM.

	Lap
BÁRÓ AMBRÓZY LAJOS KIADATLAN EMLÉKIRATAIBÓL. — Wertheimer Edétől	1
A NYELVTISZTASÁGRÓL. — u. m.-től	47
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (VI.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból. — B. P.-től	59
A BOR MEG A CZÉGÉR. — Költemény. — Kozma Andortól... ..	99
A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TAVASZI TÁRLATA. — Éber Lászlótól	106
A FRANCZIA ROMANTICISMUS SZÍNFALAI MÖGÜL. — Salgó Ernőtlől	121
AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉSRŐL. — Ifj. Návay Lajostól... ..	130
ÉRTESITŐ: B. J.: <i>Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harczának katonai története.</i> — a.-tól. — Békefi Remig: <i>A zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi ciszterci apátságok története.</i> — l. —tól. — Erdélyi Zoltán: <i>Vesztett boldogság.</i> — n. k.-tól. — Jókai, Bródy, Rákosi: <i>Ezer- nyolczszáznegyvennyolcz.</i> — H.-tól. — Dr. Stephan Apáthy: <i>Die Mikro- technik der thierischen Morphologie.</i> — Vängel Jenőtlől. — Otto Gaup: <i>Herbert Spencer.</i> — L—s-től. — <i>Új magyar könyvek</i>	138

CCLX. SZÁM.

A KÜLÜGYEK VEZETÉSE SVÉD-NORVÉGORSZÁGBAN ÉS NÁLUNK. — Thallóczy Lajostól	161
ITÁLIA. (IV.) — Berzeviczy Alberttől	213
AZ ORVOSOK KÉPZÉSE. — Grosz Emiltől	246
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (VII.) Regény. — Hardy Tamás után, angolból. — B. P.-től	260

	Lap
KÖLTEMÉNYEK: <i>Ötven év után.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Az est.</i> Sully-Prudhomme után, francziából. — Vargha Gyulától... ..	294
SZÉCHENYI GONDOLATAI A NAGY LÉLEKRŐL. — Pap Ferencztől	298
ÉRTESITŐ: Szikra: <i>A bevándorlók.</i> — i-től. — Voigt: <i>Adalbert von Prag.</i> — d-től. — Arany János: <i>Katona József Bánk Bánja.</i> — sz.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	305

CCLXI. SZÁM.

AZ ERDÉLYI UNIO-BIZOTTSÁG. — Márki Sándortól... ..	321
BUONAPARTE LETIZIA. — Kubinyi Viktortól... ..	359
DEÁK FERENCZ MINT CRIMINALISTA. — Bleuer Samutól... ..	382
GAZDASÁGI TANKÖNYVIRODALMUNK. — Szaniszló Alberttől... ..	394
OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN. (VIII.) Regény. — Hardy Tamás után, angoltól. — B. P.-tól... ..	405
KÖLTEMÉNYEK: <i>A gyermek.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Folyj gyors folyam...</i> Lecky után, angoltól Szász Károlytól... ..	440
A POLGÁRI ISKOLA KÉRDÉSE. — Kovács Jánostól... ..	443
A BÉCSI SZINHÁZI CENSURA A MULT SZÁZADBAN. — h. g.-tól	461
ÉRTESITŐ: Szalay Fruzina: <i>Egy márc virág.</i> — v.-tól. — Sittenberger: <i>Studien zur Dramaturgie der Gegenwart.</i> — B. K.-tól. — Leonce Pingaud: <i>Notice sur M. Edouard Sayous.</i> d.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	468

BÁRÓ AMBRÓZY LAJOS KIADATLAN EMLÉK- IRATAIBÓL.

Báró Ambrózy Lajos a Bach-miniszterium osztályfőnöke és Schwarzenberg Felix miniszterelnök bizalmi férfia, a mint nálunk mondani szokás, amolyan «császári magyar» volt. Ő szervezte 1849-ben Temesvár ellenállását magyar ostromlói ellen, a miért is őt Klapka a «haza elpártolt fiának» nevezte volna.*)

Csodálatos, hogy erről a férfiúról, ki a bánságban kamarai administrator, 1858 október végéig pedig a soproni helytartótanácsi osztály alelnöke is volt, a történelmi művekben semmit sem olvasunk. Sőt a magyar lexiconok is az ő személyét illetőleg néhány szükös adat felsorolására szorítkoznak. E szerint Ambrózy történelmi szempontból nyomaveszettnek tekinthető. Legyen tehát egykori tevékenységének emlékezete az ő 1873-ban, német nyelven megírt és rendelkezésemre bocsátott emlékiratai alapján fölújítva. Mert ennek az 1890 junius elsején elhalt**) államférfiúnak sok följegyzése méltó a nyilvános közlésre. Nem egy becses adalékot szolgáltatnak azok úgy hazánk, mint Ausztria történelméhez. Az emlékiratok értékét pedig csak emeli az a körülmény, hogy Ambrózy azokat egy oly magas állású személyiség részére szerkesztette, kivel korábban hivatali összeköttetésben volt.

*) Maga Ambrózy is fölemlíti, hogy Klapka ilyképen nyilatkozott fölöle emlékirataiban. Tudtommal azonban ilyes kijelentés Klapka emlékirataiban nem fordul elő.

**) Tisztelt barátom, Marczali tanár úr közlése szerint. Tőle értesültem arról is, hogy Ambrózy 1803 január 3-dikán született.

Ambrózy ősnemes nemzetségből származott. Ferencz császár, érdemei elismerésül, 1830-ban a bárói méltóságot adományozta neki. Sőt az is kétségtelen, hogy grófi méltóságra akarták emelni. Ő azonban kijelentette, hogy ezt a kitüntetést csak akkor fogadhatná el, ha az fitestvéreire is kiterjesztetnék. Mivel azonban a bécsi kormány nem akart ebbe beleegyezni, később úgy ő, mint testvérei báróságot nyertek. *) Ambrózyt édes atyja **) kitünő nevelésben részesítette és belőle, a mint ő maga mondja, hasznos polgárt és derék publicistát akart nevelni. Tizenkilencz éves korában nemcsak tanulmányait végezte be a pozsonyi jogakadémián, hanem már a joggyakorlaton is túl volt. Alig hogy az iskolából kikerült, mint kész szónok lépett föl a megyegyűléseken és így korán alkalmá nyílt hazája politikai életébe beletekinthetni. Sok jelenség bántotta őt. Hisz ő mindent az «európai magyar» szemeivel látott, ki azon új nemzedék gyermekének érezte magát, mely akkoriban, a nyugoteurópai civilisatio hatása alatt, külön felekezetet képezett. «Tizenkilencz éves koromban» — írja önmagáról — «az első voltam megyémben, ki az iszompajtások nagy boszúságára, bort nem ittam és az *Augsburger Allgemeine Zeitungot* járattam.» Húsz éves korában Ambrózy már teljes önállóságához jutott, a mennyiben atyja egy szép birtokkal ajándékozta meg. Áthatva a vágytól, hogy a Lajthántúli világot is megismerje, elhagyta szülőföldjét, hol megyéje kedven cz szónoka volt. Huszonhárom éves korában Bécsben a magyar udvari kancellária szolgálatába lépett. A császárváros akkori még meg nem zavart varázsa elragadtatással tölté el. A bécsiekről fölemlíti, miként gyakran hallotta szájukból azt a kijelentést: «Ferencz császár a mi legjobb alkotmányunk». Magáról pedig azt mondja, hogy valahányszor Ferencz császárral, kiben «dominusát és rexét» tisztelte, a bástyán találkozott, mindig állva maradt

*) Fitestvérei: István és György, mindketten temesmegyei táblabírák, 1835-ben nyerték el a báróságot.

**) Az atya, Ambrózy Lajos, 1778 szeptember 16-án született, és 1830 december 20-dikán halt el. Kamarás, kir. helytartótanácsos és 1806-tól 1817-ig Nógrádmegye alispánja volt. L. *Magyar nemzetségi zsebkönyv* első része (Főrangú családok) 1888. I. 293. Buda-Pest.

és feléje fordulva köszönté. Egy ilyen alkalommal meghallotta, a mint Ferencz az őt kísérő császárnéhoz e szavakkal fordult: «Lásd, ez egy magyar ifjú, a magyarok tisztelik királyukat». Ambrózy csak két évig maradt Bécsben és erről az időről kitörülhetetlen emlékezetet őrzött meg szívében. Ekkor ismét hazájába tért vissza. Lelke örömtől repesett, midőn hosszas távolléte után «az ő szép völgyét, csöndes házat és árnyékos kertjét» megpillantá. «Első szerelmem» — így szól emlékirataiban — «függetlenségem volt a saját birtokomon; a második szerelmem a megye, vagyis jobban mondva a szószerk vala. Ez a kettős szerelem uralkodott szívemben és azt egészen be is tölté.» De a kettős szerelem nemsokára trias-szá alakult át, midőn későbbi hitvestársát*) megismerte, a kit «legjobb és leghívebb barátnőjének» nevez. Atyjának az a kívánsága, hogy most már a közpályára lépjen, eddigi gondtalan életmódjának véget vetett. Politikai pályafutása színteréül Temesmegyét szemelték ki, melynek területén családjának kiterjedt birtokai voltak. Eddigél Ambrózy nógrádi birtokán gazdálkodott. 1830 október havában Temesvárra költözködött át. Itt csakhamar nélkülözte azt az értelmes köznemesi osztályt, melylyel Nógrádban élénk összeköttetésben állott. A bánságban a nagy birtokok vagy a kamara, vagy pedig oly családok tulajdonában voltak, melyek tagjai legtöbbszörre Bécsben, Pesten vagy pedig birtokukon laktak. Azok a csekély számú földesurak, kik hosszasabban tartózkodtak a bánságban, csak ritkán és ilyenkor is csak ünnepélyes alkalmakkor mutatkoztak. Így hát nagy mértékben nélkülözé Ambrózy azt a kellemes érintkezést, melyből Nógrádban oly bőségesen vette ki részét. Nagy keserűségére nemsokára még más bajt is vett észre. Átható éleslátásával gyorsan fölfedezé, hogy a temesvári hivatalnoksereg önkényuralommal határos garázdálkodást folytat. Hamarosan belátta tehát, hogy ilyen hivatalnokokkal vajmi nehéz, még a legjobb akarattal is, valamit a polgárosodás és emberiség érdekében keresztülvinni. Különösen tapasztalhatta ezt az 1830-diki országgyűlés kiírta újonczozás alkalmából. Ez az országgyűlés szakított azzal a «barbár eljárással», mely szerint a katonaságra szánt paraszt ifjakat kötéllel fogdosták. A rendek a sorshúzás mellett nyilat-

*) Szirmay Terézt.

koztak, a nélkül azonban, hogy azt a megyékre nézve kötelezőnek jelentették volna ki. Ambrózy, mint a haladás embere, Temesvározt is sorshúzás útján akarta az újonczozást keresztül vinni. Egy keményszívű, a megyegyűléseken csak ritkán megjelenő földbirtokos ellenkező indítványt tett és azt kívánta, hogy a földesurat illesse meg a jog arra nézve, miként engedetlen alattvalóit, katona köteles koruk elérésekor, sorozásra jelölhesse ki. A javaslat ellen egy hang sem emelkedett. De ez nem riasztá vissza Ambrózyt a sorshúzás támogatásától, mely fölszólalása «pokoli zajt» idézett elő a közgyűlésen. Csak a mikor kijelentette, hogy az oláh népességű szomszédmegye immár a sorshúzás mellett nyilatkozott és ő szégyelné magát, hogy oly vármegyéhez tartozzék, mely a katonafogdosáshoz ragaszkodik, tette hozzá az alispán: «no jól van hát, tegyünk kísérletet». Erre Ambrózyt a sorshúzási bizottság elnökévé választották. Az újítás, a gonosz jóslatok ellenére, a legjobb eredménynyel járt. Az egész megyében csak tiz paraszt voná ki magát az összeírás alól. Csattanósan bebizonyítá ezzel Ambrózy, hogy távolról sem szükséges a katonalétszám kiegészítése végett a parasztokat állatok módjára összefogdosni. A gyűlölt újonczozási eljárás kiküszöbölése után Ambrózyt, mintegy jutalmazásul bátor és erélyes föllépéseért, a másodalispán tisztevel ruházták föl. Ő azonban távolról sem vélekedett úgy, hogy ez a választás a személye iránti bizalomnak valódi kifejezője volna. Hisz jól tudta, hogy újítási szelleme a megye urainál visszatetszésre talált. Ezek sokkal jobban érzék magokat a régi rendetlenség uralma alatt, semhogy a közigazgatás rendezését örömmel üdvözölhették volna. A jobb rend kapzsi irányzatukat is veszélylyel fenyegeté. Ezek az urak 250 forint évi fizetés mellett rövid idő alatt jelentékeny vagyonhoz jutottak. Nem tartozott a ritkaságok közé, hogy közülök egyik-másik egyetlen este 400 forintot, sőt többet is, a legnagyobb lelki nyugalommal vesztett el a játékasztal mellett. Nem rokonszenvből, hanem igen is azért választották meg Ambrózyt egyik főnökükké, mert előnyösebbnek vélték őt élőkön, mint az ellentáborban látni. Mint ő maga beszéli, mindnyája közül az első alispán félt tőle leginkább, mert ez a különben okos, olvasott férfiú azt hitte, hogy Ambrózy éjjel-nappal az ő megbuktatására törekszik.

Ambrózy megválasztatása második alispánná egy nagy eseménynyel esett össze. Épen ekkor, 1835-ben, következett be Ferencz császár halála. Magyarország tehát új politikai korszak küszöbéhez jutott. Ambrózy, ki előtt Ferencz császár «világtörténelmi ærája» mint «dicső emlék» lebegett, e szavakban foglalja össze az elhunyt fejedelem uralkodásáról szóló ítéletét: «Ferencz császár a magyar alkotmányt, magyar tanácsadók tanácsára! egyetlen egyszer sértette meg és ezt a sérelmet törvényes úton, talán túlságos buzgalommal orvosolta. Magyarország teljesen meg volt nyugtatva; ellenzéknek nyoma sem volt és midőn a párisi események 1830-ban fél Európát megreszkettették, Ferencz császár a magyar koronázási ünnepély diadalmenetével adhatta meg a világnak a júliusi forradalomra azt a feleletet, mely a Habsburgház fejéhez a legméltóbb volt».*) Egészen az ő haláláig nyugalom, boldogság és áldás uralkodott Magyarországon. De meg is kell adni, hogy Ferencz császár lelkiismeretes uralkodó, egyúttal azonban öntudatos, erős akaratú fejedelem, «dominus et rex» volt». Kedvezőbb vélekedés Ferencz uralmáról alig képzelhető. E rokonszenves ítélet után persze valóságos talány elé kerül Ambrózy, midőn fölmerül előtte az a tény, hogy mindjárt Ferdinánd trónra jutása után hazánk politikai fölületén minden külső ok nélkül, kezdetben alig észrevehető, de később mind magasabbra csapongó, háborgó hullámok mutatkoznak. Ambrózy figyelmét elkerülte ugyanis, hogy Ferdinánd oly örökséget vett át, melynek következményei hamarosan jelentkeztek. Az a nyugalom, mely Ferencz alatt uralkodott,

*) Maltzahn porosz követ tudósítása szerint. (Bécs, 1830 szeptember 12. Berliini kir. titk. levélt.) Bécsben tulajdonképen sajnálták, hogy a magyar országgyűlést a júliusi forradalom kritikus idejében hívták össze. Maltzahn ezeket írja: «On regrette aussi d'avoir convoqué dans des conjonctures aussi critiques, la diète de la Hongrie. Mr. le prince de Metternich en convient lui-même que s'il avait pu prévoir les événements de France, il n'aurait pas conseillé cette convocation a S. M. l'empereur, parce que dans un moment où l'agitation est si générale en Europe, il n'est pas à prévoir jusqu'où l'exemple contagieux peut entraîner de mauvaises têtes et l'on ne peut se dissimuler qu'il y en a eu Hongrie comme partout; il se trouve même de ce nombre quelques jeunes gens des premières familles qui sont revenus imbus d'idées libérales des voyages qu'ils ont faits en France et en Angleterre.»

csak látszólagos volt. Magyarország 1825 óta bensejében forrongott. A létező kormányrendszer átalakítása iránt táplált azon kíváncsiság, melyeket különösen Széchenyi hangoztatótt 1831-ben *Világ* cím alatt megjelent művében, az uralkodó személyének változásakor mind sürgetőbben léptek előtérbe.*) És mily erélylyel kellett azoknak érvényesülniök, mikor oly férfiú került a királyi székbe, kiről az egész világ jól tudta, hogy az uralkodásra képtelen. Az 1830-diki koronázásnak is csak az volt a célja, hogy elhallgattassák azokat a híreket, melyek szerint Ferdinánd a legközelebbi trónutódlásnál testi és szellemi gyöngesége miatt mellőztetni fog.**)

Ha tehát Ambrózy nem volt is tisztában a mélyebben rejlő okokkal, még sem titkolhatá el maga előtt, hogy minden jel közelebbiről bekövetkezendő átalakulásra mutat. «A gyakorlott szem előtt — úgymond — nem maradhatott elrejtve, hogy ez az ország (Magyarország), tősgyökeres keleti lakosságával, nélkülöz valamit, de a hiányzó valamivel nem tudtak és akartak tisztába jönni. Az ország ugyanaz maradt, de még sem volt az, az én ifjúkorom Magyarországja. Az a belső, láthatatlan, de mégis oly fontos összekötő anyag, mely a nemzet életgépezetének szerkezetét egybekapcsolta, többé nem létezett. Mintha csak a lélek eltávozott volna a testből és a lélek nélküli test öntudatlanul rángatódzott volna». «A tekintély» — folytatja ő — «ez a pótolhatatlan kötőeszköz egy keleti népfajnál, mindinkább eltűnedezett és mialatt a szólásszabadság megszorításáról csacsogtak, az egyeduralmi arisztokratikus országban a bilincseiből fölszabadult párturalom bontá ki végzeteljes zászlaját».

*) Wirkner: *Meine Erlebnisse*, 97. l., azt mondja: «Auch in Ungarn machte sich sehr bald ein anderer Geist bemerkbar».

**) Brockhaus porosz követ jelentése. Bécs, 1830 júl. 20. Maltzahn porosz követ (Brockhaus kortársának) jelentése, Bécs, 1830 szeptember 15. «J'ai entendu hier soir de la bouche de Mr. le prince de Metternich la confirmation de ce que j'avais supposé avec le baron de Brockhaus qui pendant mon absence en a fait mention dans un de ses très-humbles rapports, être le véritable motif qui avait engagé Sa Mté. l'empereur (Ferencz), à faire couronner comme roi d'Hongrie le prince impérial (Ferdinandot). Mind a két jelentés a berlini porosz kir. titkos levéltárban található. L. még Wirkner: *Meine Erlebnisse*. 1825—1852. 39. l.

Ezzel Ambrózy Wesselényire mutat, kit a királyi tábla, 1834-ben tartott beszédéért, felségsértéssel vádolt.*)

Annak a Wesselényinek szavaiban, ki a magyarországi és erdélyi ellenzék tulajdonképeni feje volt, a bécsi kormány kellő ürügyet talált arra, hogy ezt a félelmes férfit örökre elnémitsa. De mert Wesselényi beszéde egyáltalában nem tartalmazott olyasmit, a mi fölségsértési pör alapjául szolgálhatott volna, az egész vádnak csak az volt a célja, hogy annak segélyével a szólásszabadság elnyomassék. Ez a szándék, melynek létezésében senki sem kételkedett, nagy vihart keltett az országban. Az ellenzéki vármegyék a szabad szó megszorítását sérelem tárgyává tevék. Ambrózy megyéjében is élénken tárgyalták ezt az ügyet. A pör megindítását ő maga is súlyos politikai hibának tartotta. Nézete szerint Wesselényi — bár durva kifejezésekkel élt — még sem követett el bűnt a trón irányában. Nehogy a helyzet még bonyolultabbá váljék, Ambrózy meggátolni igyekezett, hogy ezt a kényes kérdést országgyűlési sérelem tárgyává tegyék. Ő a mellett szállott sikra, hogy Wesselényi érdekében csupán «alázatos fölterjesztést» intézzenek Ferdinánd királyhoz. Ennek az eljárásnak ő az első alispánt is megnyerte. De ez utóbbi a megyegyűlésen, a megállapodás ellenére, gyűjtő beszédet tartott, melynek hatása alatt a jelenlevők a Wesselényi ellen indított pört sérelemnek jelentették ki. Ambrózy rögtön kijelentette, hogy másodalispáni állásáról leköszön, ha társa indítványát elfogadják. Lemondását azonban nem fogadták el és így sikerült neki az első alispán szándékát megghiúsítani. Ettől a percztől kezdve, bár másodalispán, de mégis a megye feje és a conservatív párt elismert vezére volt. Föllépése oda fönt nem maradt észrevétlenül. Az vetette meg az ő gyors előrehaladásának alapját. Mikor nemsokára ez események után egy fényes küldöttség élén Budára ment, hogy József

*) A vád Wesselényi következő kijelentésére volt alapítva: «Már századok óta a kormány a köznépet terhelő ocsmányképű parasztvédői és a köznépet oltalmazói ábrázatot tett, de a melynek egyfelől ő szívja zsírját. Midőn a dühöngő pór nép földúlt határink füstölgő romjai közt üzné véres kegyetlenségeit, akkor bizonynyal a kormány elnyomná a lázadást s megmentene minket amazoknak csapásától, de jaj lenne akkor nemzeti függetlenségünknek».

főherczegnek, nádorsága negyvenedik évfordulója alkalmából,*) a megye szerencsekívánatait tolmácsolja, a főherczeg, mihelyest vele tanúk nélkül beszélhetett, így szólt hozzá: «Elégtétellel tartozom önnek és bocsánatot is kérek. Engem hamisan informáltak ön felől. Azt mondák nekem, hogy ön a francia irányeszméknek hódol, ámde lemondásával (a másodalispáni állásról) olyan hűséget és szilárdságot tanúsított, a minőt Magyarorszáiban, egész életemen át, senkinél sem tapasztaltam. Haladjon ön csak bátran nagyérdemű atyja nyomdokain és én kezeskedem önnek arról, hogy sokkal fényesebb pályát fog megfutni». Ambrózy Budáról Bécsbe rándult át, hogy atyja barátját, az akkori magyar kancellárt: Pálffy Fidél grófot**) meglátogassa. Pálffy, kiről megjegyzi, hogy magyarul nem beszélt és a magyar nyelvet nem is szerette, előkelő állást ajánlott föl neki a helytartótanácsnál, vagy a királyi táblánál. De ő egyiket sem fogadta el, azonban Pálffy segítségével elnyerte a kamarási méltóságot. A következő télen Ambrózy ismét Bécsbe ment, hogy a kitüntetésért Lajos főherczegnek, ki Ferdinánd helyett az ügyeket vezette, köszönetet mondjon. A mit emlékirataiban ekkori bécsi tartózkodásáról beszél, az teszi a följegyzések legérdekesebb részletét. Lajos főherczegről azt mondták neki, hogy szűkszavú és kevésbé közeledő volna. Mennyire elbámult tehát, mikor mindennek az ellenkezőjét tapasztalta és a főherczeg őt a legszeretetre méltóbb módon fogadá. Meglepetése azonban tetőpontját érte el, midőn Lajos hirtelen a következő kérdést intézte hozzá: «Fölségsértésnek tekinti-e ön a Wesselényi-féle ügyet»? A mikor pedig Ambrózy azt válaszolta, hogy az egész dolgot elhamarkodták, azzal ok nélkül sok port vertek föl, és, mint oly sokszor, most is a koronára vár a föladat, hogy jóvá tegye, a mit a hatóságok vigyázatlanul fölidéztek, a főherczeg ezt felelte: «Lássa, én nem vagyok magyar jogász, de magam is azt gondoltam, a mit ön mondott nekem». Jóakarójának, a magyar kancellárnak tanácsára, Ambrózy arra is fölhasználta bécsi látogatását, hogy Kolowratnak és Metternichnek bemutatkozzék, a kik akkoriban tudvalevőleg, Lajos főherczeggel egyetemben, a legfőbb kormányhatalmat gyakor-

*) 1836 novemberben.

**) Gr. Reviczky Ádám utóda 1836—1838 óta.

lák. Kolowrat azonnal megtetszett neki arczkifejezésének nyájassága miatt. Első szava ez volt: «Legyen bizalma, alispán úr, a kormány iránt. Biztosítom, hogy mi a legjobb szándékkal vagyunk». Ambrózy ekként felelt: «Nem kívánok, kegyelmes uram, jobbat, nekem teljes bizalmam van, vagy jobban mondvá volna a kormány iránt, ha látnám azt». «Hogyan», — pattant föl a különben is vöröses képű, de most biborvörössé vált állam-miniszter — «ön azt hiszi, hogy a kormány igen gyöngé»? Mire Ambrózy ezt válaszolta: «Én nem látom a kormányt, kegyelmes uram, a kormány nem beszél, nem ad útmutatást, nem árul el semmiféle életjelt. Magyarország ötven évvel hátra van maradvá a civilizált Európa mögött, a kormány járjon elől, lobogtassa a bölcs reformok zászlaját és én jót állok, hogy a magyar nemesség legnagyobb része sorakozni fog ez alá a zászló alá». «Szavainak hallatára» — így nyilatkozik a már eléggé elvörösödött Kolowrat — «nem kell pirulnom. Én mindig mondtam a kancellárnak, hogy szedje elő az 1790/91-iki poros aktákat, de Reviczky gróf*) úgy vélekedett, hogy népszerűségével majd csak föl fogja ő nyitni az emberek szemeit és — megnövelte bajuszát . . . de az emberek mégsem hagyják szemöket fölnyitvatni». Ambrózynek arra a megjegyzésére, hogy ez nem is könnyű dolog olyan országban, melynek alkotmánya vajmi sok hibában szenved, megjegyzé Kolowrat, látogatója kezét búcsúzásul melegen megrázva: «Alispán úr, soha egyetlen honfitársa sem beszélt velem ilyen becsületes őszinteséggel, mint ön; most már kétszeresen örülök, hogy megismertem és kérem, ígérje meg, hogy mindannyiszor meglátogat, valahányszor Bécsbe jön, mert én épen úgy akarom a császár, a monarchia és Magyarország javát, mint ön».

A következő napon Ambrózy arany paszomántos diszruhájában Metternichhez ment, ki a magyar ügyeknek régi időktől fogva nagy figyelmet szentelt és igyekezett is hazánk viszonyait alaposan megismerni.**)

*) Magyar udvari kancellár 1827—1836.

**) Metternich: *Nachgelassene Papiere* VI. 672. s k. l.; VII. 51. s k. l. Hasonlóképen Metternich viszonyát gróf Széchenyi Istvánhoz, Zichy Antalnál: gróf Széchenyi István 207. s k. l. L. még *Wirkner: Meine Erlebnisse* 135. és 163.

getés, melyet ő Ambrózyval folytatott és a melyet, nehogy jellemzetességéből veszítsen, hiven, a lefolyt párbeszéd alakjában óhajtunk visszaadni.

Metternich, ki az egész világgal csak amúgy kicsinylőleg bánt, kivévén ha uralkodóval vagy fejedelmi személyiséggel állott szemközt, Ambrózyt is büszke fejbiczentéssel fogadta. A magyar nemest ez a fogadtatás annyira bántá, hogy fölindulásában a vér akaratlanul arczába szökött. Metternich, ki ezt azonnal észrevenni látszott, nem hagyott neki időt a gondolkozásra, hanem nyomban e szavakkal fordult hozzá: «Nem tudom, alispán úr, önnek eléggé figyelmébe ajánlani, hogy hatáskörében véget vetni igyekezzék azoknak az üzelmeknek, melyek ma Magyarországon uralkodnak. A magyar főrendek járványos betegségben szenvednek és megfoghatatlan, hallatlan, hogy oly országban, melyben minden kiváltságokra van alapítva, épen a kiváltságolt osztály mindent elkövet arra nézve, hogy magát, kiváltságaival egyetemben, a levegőbe röptettesse». Ambrózy a legnagyobb nyugalommal így felelt: «Bocsásson meg herczegséged, ha nyíltan kimondom, hogy nem úgy van». Lelkes szavakkal igyekezett az államkancellár előtt kimutatni, miként maga a kormány volt az, mely 1816-ban a magyar alkotmányon az első hatalmas rést ütötte. A kormány hibája volt az, hogy egyik zavargó tisztújítás után elrendelte, miként jövőben nem a «sanior pars», hanem a megyei közgyűlésen jelenlevők többsége döntsön. Ezzel az egészséges megyei közigazgatás életerét egyszerre átmetszették. Azóta a szegény, tudatlan, durva köznemes, ki addig csak néző volt és csak a papiron bírt szavazati joggal, e jogát tényleg gyakorolja, a mennyiben azt áruba bocsátja. «A másik következmény pedig» — így folytatá — «az, hogy a megyegyűléseken többé nem a hármás aristocratia (a névé, a vagyoné és az értelmisége), hanem a jogosulatlan, kiszámíthatatlan nemesi demagogia uralkodik, mely az alkotmányt tehetetlenné teszi és az országot a fejetlenség veszedelmébe sodorja!» «Erről az oldalról» — viszonzá Metternich — «nem értettem meg az önök alkotmányát».*) Fölbátorítva az állam-

*) L. mint nyilatkozik e tárgyról Metternich 1844-ben: *Nachgelassene Papiere* VII. 44. és 55. l. A bocskoros nemesség tulajdonképen 1825—27-ben Gyürky Pál alatt jutott túlsúlyra a megyegyűléseken.

kanczellár szavaitól, Ambrózy tovább szőtte fejtegetéseit. Igyekezett bebizonyítani, hogy Magyarországra nézve csak három eshetőség látható. Vagy böcs reformokat kell életbe léptetni, vagy pedig a király támaszát csak a szuronyok uralmában kereshetni, a mi harmadszor a teljes fölbomlást vonná maga után. «De keblemben» — így végzé Ambrózy — «egy benső hang azt mondja, hogy Ausztria császára nem fogja összetett kezekkel végignézni, mint megy a monarchia legszebb gyöngye tönkre». Alighogy bevégezte mondását, már megcsendült Metternich hangja: «Reform! Ékes szó. De mi az a reform? A hiányok elhárítása. Ebben az értelemben, szavamra mondom önnek, alispán úr, egész életemben reformer voltam. Világosságot terjesztettem. De ti, magyar urak, tüzet akartok». Pillanatig gondolatokba mélyedve, hirtelen e kérdéssel fordult aztán Metternich Ambrózyhoz: «És azt hiszi, alispán úr, hogy az a böcs reform, a mint magát kifejezni tetszett, keresztül vihető-e az országgyűlésen»? Mikor pedig a kérdézt megjegyezte, hogy ő annak keresztül vitelét, mint miniszter, legalább megkísérlené, Metternich következő beszédet intézte hozzá: «Ön tetszeleg magának a monarchia gyöngye kifejezés használatában. Igaza van, gyémánt az és azzá lehetne. De tudja-e, alispán uram, hogy mi hiányzik Magyarországon? Százszor tapasztaltam és Istenben boldogult Ferencz császár is, ki pedig a magyarokat legjobban ismerte, keservesen panaszkodott a miatt: a jellem! A jellem hiányzik Magyarországon! Látja ön, ha nagyjaik közül valamelyik fölkeresett, mindenre, a mit mondtam, csak egy felelete volt; az, hogy «teljesen egyet értek». De ha az előszobában egy osztrák nagysággal találkozott, akkor eldicsekedett, hogy «Metternichet jól ledorongoltam». Ha pedig valamelyik követ volt nálam, úgy már előre tudtam, hogy ő hétfőn, az országgyűlésen, épen az ellenkezőjét fogja mondani annak, a mit nekem szombaton a kabinetben mondott». Metternich eléggé okos volt arra, hogy e szabály alól a vele szemközt álló Ambrózyra nézve, hízegő szavak kíséretében, kivételt állapítson meg. Háromnegyed órai beszélgetés után bocsátá el a mindenható miniszter Ambrózyt, kinek tiszteletteljes köszöntését kezdetben grandezzával fogadta, de a kinek kezét a búcsúzáskor most már szívesen megszorította. A távozó alispán, kit az osztrák államférfiú szellemi fölénye egészen elbűvölt, mint annak barátja, elra-

gadtatással szívében lépett ki a Ballplatzon levő palotából. «Az igazság érdekében» — teszi hozzá Ambrózy — «meg kell mondanom, hogy a herceget ezentúl még gyakran láttam, ő mindig ugyanaz maradott, de azt is elmondhatom, hogy midőn ő a nagy válság (1848) után, Brüsseltől visszatérve, (1859) nyári lakában először megpillantott, már messziről kiáltá nekem: „Önben pillanatig sem csalatkoztam, mi becsületesen megtartók szavunkat egymás irányában.“ Metternich herceg egyike volt azoknak a császári minisztereknek, kik a nyílt szót megtűrük; ő első találkozásunk percétől fogva a legjobb akaróm volt.»

Ambrózy mind tanácsolhatta a «bölcс reformokat». A juratusok, Wesselényi és Kossuth elítéltetése nem igen volt találó válasz erre a tanácsra. Ez az eljárás az egész országban végtelen izgalmat keltett. A megyék az 1836 óta szünetelő országgyűlés összehívását követelték. Ott akarták összes sérelmeiket előterjeszteni és a kormányt azok orvoslására kényszeríteni. Pálffy Fidél grófnak, az akkori kancellárnak bőséges oka volt az országgyűlés egybehívása ellen nyilatkozni. Őt, ki távolról sem örvendett jó politikai hírnévnek, ki nem is érezte magát nemzete képviselőjének, ki csak az udvar akaratának vak eszköze és végrehajtója vala, őt az egybegyűlt rendek részéről csak baj fenyegetheté. A nemzet kívánsága csakis Pálffy bukásával (1838) mehetett teljesezésbe. E férfiuról, kit Ambrózy rövid idővel bukása előtt még egyszer látott Bécsben, mint elvtársáról, nagyon kiméletesen szól emlékirataiban: «Bücsúzásomkor» — úgymond — «utoljára látám őt (Pálffy) mint kancellárt. Elveihez hűségesen ragaszkodó férfiú volt, ki azt a nézetet táplálta, hogy az országban föllépett nagy izgalom lehetetlenné teszi a rendek összehívását és támaszkodva a már előfordult esetekre, melyek között az is előfordult, hogy az országgyűlés több mint húsz éven át*) szünetelt, határozottan annak megtartása ellen nyilatkozott és elveihez ragaszkodva vált meg állásától. A lelépő kancellár a legközelebbi országgyűlés tekintetében minden esetre tévedett, de csodálatos, hogy már akkor sejteni látszott, hogy a legnagyobb forrongás Magyarországot és a magyar alkotmányt épen arról az oldalról fenyegeti, mely

*) Csak egyszer-kétszer történt meg a századok folyamán.

rendes viszonyok között annak oltalmazója és védbástyája volt, tudniillik az országgyűlés részéről. Az országgyűlés mellőzése hosszú időn át nagy zajt okozott volna, de ebben annak megtartása mellett sem volt hiány. Megóva maradt volna azonban a magyar nemesség attól, hogy teljes képtelenségét, a maga ellen elkövetett öngyilkossággal, történelmileg is kimutassa».

Pálffy bukása után összehívták a «hőn óhajtott» 1839—1840-iki országgyűlést. Ennek legfontosabb tárgya Wesselényi ügye volt, kit, mint felségsértőt, három évi fogságra ítélték. Az volt a kérdés, hogy miképen lehetséges, a Wesselényi személyében megsértett szólásszabadság egyidejű megóvása mellett, a jogerejűleg létrejött ítéletet megsemmisíteni?

Kezdetben úgy látszott, hogy a rendek és udvar közötti ellentét mind mélyebbé fog válni. Engedékenységre egyik oldalról sem lehetett számítani. Deák, ki már ekkor az országgyűlés legkiválóbb tagja volt, gyűjtő beszédben ecsetelte az ország szenvedéseit. Mikor már minden kiegyenlítés meghiúsultnak látszott, a nádor, egyetértve a conservatívek vezérével: Desseffy Aurél gróffal, a bécsi kormányt engesztelékenyebb politika követésének igyekezett megnyerni. A külpolitikai helyzet is arra ösztönözte Metternichet, hogy a vitorlákat beljebb vonja. Franciaország felől, mióta Thiers vezeté az ügyeket, a háború réme tűnt föl. Mily könnyen szíthatta volna a francia premier a Magyarországon uralkodó izgalmat egészen a forradalom kitöréséig, hogy így Ausztriát hátban is megtámadhassa! A nádor Deákkal — hihetőleg Metternich fölhatalmazása alapján — alkudozni kezdett. József főherczeg kegyelmet ígért Wesselényi és Lovassy javára, ha a rendek az újonczokat megajánló törvényczikket szentesítés végett fölterjesztik. Deák, ki mindig csak annyira törekedett, a mennyi az adott viszonyok között elérhető volt és egész érületénél fogva visszaretent az erőszakos eszközöktől, elfogadta József főherczeg ajánlatait. Midőn aztán a nádor 1840 május 1-jén a kegyelmet közhírré tévé, az egész ország rég óta nem tapasztalt örömmámorban úszott. A legbefolyásosabb tényezőknek még egyszer sikerült a nemzet és a király között békét létesíteni. Hallgassuk meg, mint nyilatkozik erről az országgyűlésről és annak legtündöklőbb alakjáról, Deák Ferenczről, saját álláspontja szerint Ambrózy, ki ezt az or-

szágygyűlést Ferdinánd uralkodása alatt a legszebbnek nevezi. «Az országgyűlés» — úgymond — «egy szép nyári naphoz hasonlított, mely nagy rekkenőség és a kitört zivatar lezajlása után, üdítő nyári esőtől fölfrissítve, az égboltozatot bearanyozó napsugarakkal ér véget. József főherczeg, a nádor, az ország tapasztalt, bölcs vezére, szokott nyugalomával és szilárd kezekkel vezérelte az óceán magasra csapó hullámain tovasikló államhajót — egyaránt ismerve a mélység örvényeit és a csaloéka elemeket. A rendek tábláján a pártok mérlegének serpenyői meglehetősen egyformán állottak, a mi gyakorlatilag kifejezve azt teszi, hogy az ilyen, körülbelül egyenlő szavazatarány mellett, a természeténél fogva mindig tevékenyebb ellenzék némi, bár csekély többséggel rendelkezett. Az ellenzék élén egy kiváló hazafiú állott, a ki mindaddig, míg az agitator és az események sarokba nem szoríták, a helyzet ura volt és irányadó befolyását mindig az egyedül üdvös békés megoldás érdekében érvényesítette. Ez Deák Ferencz volt, az országgyűlés hőse, kitől soha semmiféle agitator el nem ragadta volna a pálmát, ha akaraterije és önbizalma lépést tartanak vala hazafiúi erényeivel. A főrendek tábláján a conservatív pártnak nagy többsége volt. A nagy méltóságok viselői, egy Majláth György, egy Kopácsy primás, egy Lonovics, Eötvös, Vay mellett ott tündöklött az ifjabb conservatív mágnások egy csoportja, kik, bár nem kezdők többé, először próbálták ki erejüket a főrendek tábláján és a kik közül egyesek annak tündöklő csillagjaivá váltak. Báró Jósika (Sámuel), gróf Apponyi, gróf Szécsen, kimagaslottak ugyan közülök, de a halhatatlan Dessewfy Aurél mindenkit lebilincselő beszédével Magyarország különben oly termékeny talajának első parlamenti lángeszévé küzdötte föl magát. Fájdalom, ez a tündöklő futócsillag igen korán letűnt, hogy aztán soha többé be nem tölthető hézagot hagyjon maga után. A főrendiház kezdetben számba sem vett ellenzéke dísze, virága volt az ország első és születésénél, vagyonánál, valamint függetlenségénél fogva tündöklő történelmi neveinek. Ritka kitartás és vas szorgalom tünteté ki azt azon akadályok legyőzésében, melyek nem egy tagja elé, a nyelvismeret hiánya miatt, tornyosultak, de a melyeket mégis gyorsan sikerült elhárítaniok».

Röviddel ezután az országgyűlés után Ambrózyt a magyar udvari kamara tanácsosává és Temesmegye administrazio-

rává nevezték ki. Midőn e kitüntetések megköszönése végett Bécsbe utazott, Kübeck bárónak is bemutatkozott, ki csak nemrégiben lett a bécsi általános udvari kamara elnöke. *) Jóllehet a magyar udvari kamara önálló dicasterium volt, mely a parancsokat, királyi leiratok alakjában, közvetlenül az uralkodótól vevé, a bécsi udvari kamara elnöke mégis nagy befolyást gyakorolt arra. Kübeck kineveztetésekor nagyon hátrányos dohányszállítási szerződések állottak fön, melyeknek érvénye még két évi időre terjedt. Ő el volt szánva inkább állásától megválni, semhogy ezeket a szerződéseket még további három évre meghosszabbítsa. Hogy kárpótláshoz juthasson, Magyarországra irányzá tekintetét, melyet a dohánytermelés hazájának tartott. A magyar udvari kamara alelnöke megígérte Kübecknek, hogy a kinestár dohányszükségletét Magyarországból fogja ellátni. Evégből a zombori kamarai igazgatás területén dohánytelepeket akart létesíteni. De a magyar alelnök rosszul számított. Figyelmét elkerülte az a körülmény, hogy a kameralisták minden telepítéstől mintegy ösztönszerűleg irtóznak. A kamarai hivatalnokok bölcsesége nem emelkedett feljebb azon elvnel: hogy minél kevesebb a kamarai föld, annál kevesebb hivatalnokra van szükség és annál kisebb a kiadás. Ez volt a kamarai javak betelepítése ügyében nyilatkozó ellenszenv valódi oka. Valamint a kamarai elnök, úgy Ambrózy, a temesi administrator is, midőn kérdést tett, azt a feleletet kapta a neki alárendelt gremiumtól: hogy minden dohánytelep létesítésére irányuló törekvés hiábavaló. De Ambrózyt nem volt oly könnyű törekvésétől eltéríteni, mint a kamarai alelnököt. Az ő sajátos erélyével minden követ megmozgatott, hogy Kübeck czélzatait megvalósítsa. Buzgalma nagy bizalmat keltett személye iránt és őt az összes kamarai praesidiumok és szabad javak teljhatalmú királyi biztosává nevezték ki. Lajos főherczeg őt akkoron «a mi colonisatorunknak» nevezé. De gróf Kolowrat, a ki vele szemben mint «Anti Kübeckianus» lépett föl, nem nagy reménységet fűzött Ambrózy kísérleteihez. Az államminiszter úgy vélekedett, hogy csakis olyan megcsontosodott burocrata, mint Kübeck, gondolhat arra, hogy

*) Kübeck 1840 óta tölté be e tisztséget. Ld. Kübeckre vonatkozólag Beer: *Kübeck und Metternich. Denkschriften und Briefe* cz. m. *Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften.* 55. köt., 1897.

oly gyér népességű országban, mint Magyarország, a lakosságból telepítvényeseket csináljon. A királyi biztos azonban bebizonyítja, hogy Kübeck nem burocrata, hanem gyakorlati államférfiú. Ő még az első év letelte előtt abba a helyzetbe jutott, hogy huszonkét dohánytermelő telepnek a kincstárra nézve előnyös szállítási szerződését mutathatá be jóváhagyás végett. Az ő semmitől vissza nem rettenő akaratereje mellett a lehetetlennek látszó is sikerült. Valóságos csodát művelve mentette ki Kübecket «dohányzavarából». Mi volt tehát természetesebb, minthogy a bécsi udvari kamara befolyásos elnöke megkoczkáztatta azt a kísérletet, hogy a királyi biztos oly fényesen igazolt képességeit a tulajdonképeni politikai téren próbálja ki. Fölszólította tehát, hogy közölje vele röviden az iránti nézetét, «mit kellene tenni Magyarországon»? «Őszintén és nyíltan»? kérdezé Ambrózy. «Oly nyíltan, a mint csak akarja» — hangzék a felelet — «hisz nyilatkozatát csak magam részére kérem». Három nappal e rövid beszélgetés után átadta Ambrózy emlékiratát, melyet, adalékul az ő politikai hitvallásának jellemzéséhez, e helyen közölni óhajtunk. Véleménye, melyet ebben az iratban kifejezésre juttat, fölvilágosodott, gondolkozó hazafinak tünteti föl, ki azonban mégis elkövette azt a hibát, hogy mindent az udvar kezdeményezésétől várt, semmit sem magától a nemzettől. Ez az emlékirat így szól: «Magyarország királya az országnak született ura és királya. Ő a magyar királyság kezdete és vége. Ezért nem létezhetik magyar politika, nincs politikai Magyarország, annak ura és királya nélkül. A magyar király keleti népfajnak a királya, ezért szívének a helye kell lennie, sarkantyús csizmát és bajuszt kell viselnie, a kormánypálczát erősen kell kezében tartania, kitünő lovasnak kell lennie, erszényét gyakran meg kell nyitnia. A magyar király nemcsak a magyar nemesség királya. Ő ura és királya egész népének. Ezért vegye magát a király fejedelmi pompával körül, Bécsben jól megfontolt gondolatokkal jöjjön Budára, ezeket a gondolatokat rögtönözze a budai királyi várban és bódítsa el a nemességet koronája fényével és a királyi improvisatio áldásával. De azért jelenjék meg az egész nép királya váratlanul, koronás gondviselés módjára, az ő legjobb alattvalói, a paraszt nép körében is és tegye magát népe előtt, mint egy Corvin Mátyás, az igazságosság és

királyi kegyelem tényei által, mint igazi népkirály, halhatatlanná. A magyarok első királya alkotmányt adott népének. A mit emberi kéz alkotott, az az idők folyamában mind átalakítást követel. A mi régi alkotmányunk szembetünőleg rászorúl a reformokra. Vajon mi, kik a régi épületben jól érezzük magunkat, képesek leszünk-e alkotmányunkat, saját kezdeményezésünk-ből, azzal a nyugalommal és pártatlansággal reformálni, minőt ez a nagyszerű föladat megkövetel? Soha! Képesek leszünk-e mi a régi épületből azokat az elemeket kiküszöbölni, melyek nem odatartozók és csak a legujabb időkben csempésztettek beléje? Vajon befogadjuk-e a kifejlődött, az egészséges jóllétet és értelmiséget képviselő polgári rendet, melyet gondosan távoltartani igyekeztünk? Saját kezdeményezésünk-ből aligha. Magyarországon reform csak úgy vihető keresztül, a mint, századok folyamában, a fontossággal bíró reformok alkotmányunkon mindig végbe vitettek, tudniillik a föladata, de egyúttal hatalma tudatával bíró korona kezdeményezésére. Minden olyan reform, mely nem a koronától indul ki, Magyarországon csak czivakodást és visszavonást szül, olajat önt a pártszenvedély tüzére. Minden a koronától törvényes úton kezdeményezett reform a korona diadalára és a haza üdvére ütött ki».

«Ezért lépjen a korona nagy föladata és hatalma tudatában kész reformtervvel az országgyűlés elé és meg fog győzödni, mily nagy a korona hatalma, ha az hatalma súlyát a haza és igazság érdekében veti mérlegbe, ha a korona, mit sem kérve a maga részére, mint a megkoronázott gondviselés bölcs előrelátás⁴¹al és szilárd kézzel igyekszik a haza javát és a nép boldogságát az évek sorozatára megalapítani».

«E szavakkal mindazt megmondtam, a mit éreztem és a mit, mint a korona tanácsosa, elmondottam volna. Talán nem is kell mondanom, hogy akkor, mikor e sorokat 1844-ben irtam, még csak lehetőségére sem gondoltam a később ránk zúdult katasztrófának. És ki tagadhatná, hogy a korona reformkezdeményezése elháríthatta, sőt lehetetlenné tehetné volna a bekövetkezett eseményeket? Kübeck a nélkül, hogy egyetértését egyetlen szóval is kifejezte volna, kérte Ambrózy beleegyezését arra nézve, hogy a rövid emlékiratot Metternichchel is közölhesse. A temesi administratornak annyival kevésbbé volt ez ellen kifogása, mert, mint maga mondja, ő hét év óta

egyebet sem tett, minthogy ezeket a nézeteket az államkancellárnak «mindenféle hangnemben» előadta. «Sajnos» — teszi hozzá — «a hét év alatt semmi sem történt a baj elhárítására és ez akadálytalanul burjánzott föl az országban, mint gaz az uratlan földön». Ambrózy nagyon fájlalta a bécsi körök politikai eltompultságát, mert nézete szerint, a megyegyűlések tanácskozásain uralkodó fejtelenség erélyesebb, céltudatosabb beavatkozást igényelt volna. Ő ezeket az üzemeket végzeteseknek tartotta, annyival is inkább, mivelhogy azok a kiváltságolt nemesség kebléből indultak ki. Mert a polgárnak, a parasztnak semmi része sem volt azokban, őket a féktelen szenvedélyek uralma nem érinté. «Hogy jutott» — kérdi az emlékiratok szerzője — «a nemesség ebbe az izgalomba? Mi bántotta a magyar nemességet? Vajon megsértette-e a kormány az alkotmányt? Belenyúlt-e az ország jogaiba? Oh nem! A kormány semmit sem engedett meg magának, az még létezni is alig merészkedett. Gyöngé volt és ez a legnagyobb hiba, a legnagyobb politikai bűn, egy keleti népfajjal szemben, mely a legnagyobb elnyomatás közepett, még a török félhold uralma alatt is, bizonyos költői nagysággal tűrte szenvedéseit, egy erős kéz alatt pedig, saját ereje tudatában, a legboldogabbnak érezte volna magát, de a gyöngé kormány alatt fejtelenségbe merült». «A magyar nemesség» — folytatja ő — «egészen egyszerűen rakoncátlan volt, a csalán megcsipte, igen jó dolga volt; egy Corvin vaskeze alatt meglapulót, mihelyt az alól kiszabadult és magát szabadnak érezte, túlzásba esett. A magyar nemesség demoralizálva volt. Ha akkoriban egy Sennyei-féle államférfiú lett volna a kormányrúdnál, kiben a hűség lángelmével, a viszonyok pontos ismerete vasakarattal és a nagy elhatározásoknál annyira szükséges bátorsággal oly szerencsésen egyesül, gyorsan segítve lett volna a bajon. De ily fajtájú államférfiuk nem voltak a kormányrúdnál. A Sennyei-féle férfiak fehér hollók, vajmi ritkán állanak elő, főképen keleti népfajoknál, melyek a kormányzás művészetét a képzelet működtetésével szeretik üzni. Az európai diplomatia agg nestora (Metternich), Ausztria nagy ministere, ritka előszeretettel tanulmányozta a magyar reformkérdést, a régi diplomata nyugalomával, bölcseségével és előrelátásával szemlélve azt; de vagy ő volt igen öreg erre a föladata, vagy az utóbbi volt igen új rá nézve; nem volt képes az egészen

szabatos elméleti alapelvek köréből kibontakozni és átható eszmékkel a gyakorlati alkotások terére kilépni. S mint mindig, midőn hiányzik a bátorság és önbizalom a döntő föllépésre, talán minden célzatosság nélkül, az elvi kérdésből személyes kérdést csináltak».

E «személyes kérdés» alatt Ambrózy azt érti, hogy az agg nádort és gróf Mayláth Antal udvari kancellárt szándékosan távoltarták a bizalmas tanácskozásoktól, melyeket akkoriban Magyarország jövő átalakításának kérdésében folytattak. Inkább fiatalabb, de már sok részt bevált erőket igyekeztek bevonni. Ezek báró Jósika Sámuel és gróf Apponyi György valának. E két férfiúról következőleg nyilatkozik Ambrózy: «Báró Jósika, a legkiválóbb személyiség, kit Erdély nemzedékek sora óta szült, öntudatos, nagy jellem vala, durva külsővel, mely azonban a recsegő átalakulás közepett meg nem törve állott helyén, mintha újkori Atlas módjára a süllyedő monarchiát vállaira akarta volna venni, egy szóval olyan fából volt faragva, mint Sennyei. Leszámítva utóbbinak óriási munkaerejét és csodálatos képességét az emberek szívének megnyerésére, Jósika Sennyei összes többi nagy tulajdonságait egyesíté magában. De, mint erdélyi, bár egyszersmind magyar főúr, Magyarországra nézve el volt veszve».

«Gróf Apponyi György szellemes, szeretetreméltó gavalér volt, előkelő, lovagias jellem, teljes odaadással az uralkodó ház és hazája iránt. Ő két országgyűlés folyama alatt udvari titkári állásából a főrendi tábla vezéréül küzdé föl magát*) és mint szónok közelismerést vívott ki. A magánéletben aranyjellem volt, de hol maradott az államférfiú? Hol volt a megyei iskola? A nyilvános életpálya érett, hosszú tapasztalata?»

A Jósikával és különösen Apponyival folytatott tanácskozások eredményét az úgynevezett «adminisztratori rendszabály» képviselte, melynél sem a nádor, sem Mayláth kancellár nem volt hajlandó a keresztatyaságot elvállalni, és a melyet, mint Ambrózy magát kifejezi, általában «politikai

*) Ő Reviczky alatt mint fogalmazó lépett be a magyar udvari kancelláriához. Főképen az 1843-diki országgyűlésen nagyon hevesen tűzött össze az ellenzékkal a korona és a főrendek jogainak védelmében.

szörnyszülöttnek» és «teljes fiasónak» neveztek. Az administratorokat — mint Kossuth őket nevezé: «kerületi kapitányokat» (kreishauptmann) azért akarták behozni, hogy a megyékben lábrakapott fejtelenségnek véget vessenek. Ez az intézmény lett volna hivatva a király szavátaához a tekintélyhez segíteni, melyet az idők folyamában majdnem teljesen elvesztett. A főispán, a király tulajdonképeni képviselője a megyében, nem volt alkalmas a kormány tekintélyének tisztelben tartására. A főispáni állás inkább méltóság, mint hivatal volt. Minthogy a főispán megyéje székhelyétől legtöbbnyire távol tartózkodott, a megyebeliekre vagy csekély, vagy épen semmi befolyást sem gyakorolt. Ferencz császár idejében ismételen — így 1809-ben is*) — rámutattak arra a visszaélésre, hogy a kormány által kinevezett főispánok majdnem sohasem láthatók a kormányzásukra bízott megyében. A legtöbb visszásságot épen annak tulajdonították, hogy a főispánok mit sem törődtek a közigazgatással. Tökéletesen egészséges gondolat volt tehát, hogy a főispán megyéjében lakjék és a kincstártól fizetést húzzon. Az volt a cél, hogy az a férfiú, a ki eddig csak tiszteleti állást töltött be, ezentúl úgy, a mint ezt már Mária Terézia idejében tervezék, a megyében a királynak tényleges hatalommal fölruházott képviselője legyen. A főispánság, mint fizetést húzó kormányhivatal, mint «administrator», oly intézmény, mely csak napjainkban vált életképessé. Ambrózy idejében az nem tudott gyökeret verni, mert egyenesen önkényes beavatkozásnak tekinték az alkotmánynyal szemben. Szerinte ez az újítás csakis a vármegye előzetes reformálása után válhatott volna életképessé. «Nem gondoltak arra» — úgymond — «hogy az akkori fejtelenség megyei gazdálkodás mellett, a főispánok fizetésére fordított tetemes költség, haszon nélkül és céltalanul elfecsérelt, az ablakon kidobott pénz volt. Húsz és egynéhány év előtt a kormány, Ferencz császár idejében, legfőbb parancsra, egyik megyében, ennek bizonyos határozata miatt — már pedig az akkori megyegyűléseken a legalázatosabb hang uralkodott a korona irányában — a megyegyűlések tartását egy évi

*) L. Wertheimer: *Ausztria és Magyarország* II. 86. l. Az 1723-diki törvény köteletségévé tette a főispánoknak, hogy megyéjükben lakjanak.

időre betiltotta és Istenemre, ez használt. Mondhatom, mert jelen voltam, mivelhogy ez szülőmegyém^{*)} történt és most húsz és néhány év múltával azt hitte a kormány, hogy a szerte menő megyéket politikai tilalom alá vetés helyett, a főispáni fizetések fölemelésével gyógyíthatja meg? Valóban, ez nagyon ártatlan, de egyúttal haszon nélküli homeopathikus gyógymód volt, melynek hatása a savanyú káposztához, szalonnához és paprikához szokott gyomorra, nyomtalanul elenyészett. Az adminisztratori rendszer csakis az ellenzéknek vált javára. Mert az világosan bizonyítja, hogy a kormány magához a megyéhez nem mer nyúlni és mivelhogy a magyar ember természetében rejlik, hogy ő csak attól tart, ki tőle nem fél, az ellenzék még pajkosabb lett és a szegény kormányt gúnyosan azzal a célzattal gyanúsította, hogy a megyékből «kerületi hivatalokat» akar csinálni!**) De hát úgy akarja ezt a megváltoztathatatlan természeti törvény. Ha a kormány alapos reformtervvel lép vala az országgyűlés elé, akkor a magyar nemesség, jogtalansága tudatában, nagyon megszelídült és meglapult volna; most, mikor azt hihette, hogy nem merészkednek vele szembe szállni, ő szállott szembe a kormánnyal és bitorlással vádoló azt, mert ismeré gyöngeségét, holott ő maga volt a bitorló.»

Midőn a viszonyok Magyarországon mind bonyolultabbakká váltak, a nádor 1847 január 13-dikán meghalt, az a férfiú, a ki talán még képes lett volna az egész helyzetnek más, kedvezőbb fordulatot adni. Ő 1796 óta működött, sok tapintattal, szeretettel eltelve a nemzet iránt, melynek keblében élt, de egyúttal az udvar érdekében is, melynek tagja volt. «Vele» — úgymond Ambrózy — «sirba szállott a régi osztrák Magyarország». Minden ember ajkán rögtön ez a kérdés lebegett: ki lesz a nádor utódja? Valósággal újjal mutattak István főherczegre, az épen elhunyt nádor fiára. Mindazáltal még József főherczeg legnagyobb hívei is aggályosnak tartották, hogy a nádori méltóság örökletessé tétessék, mely trónöröklés módjára, atyáról fiúra szálljon.***) Ambrózy szerint

*) Nógrádmegye.

**) L. az adminisztratori rendszerre nézve: Horváth: *Huszonöt év*.

***) Horváth szerint: *Huszonöt év* II. köt. VII. könyv I. fejezet, ez országban az a nézet volt elterjedve, hogy az udvar nem fogja a

sok oly hazafi volt, kik József főherczeg életében nyíltan kifejezték azt a kívánságukat, miként a trón örököse legyen a nádor, hogy ily módon már ifjúsága virágjában népe körébe jusson és így az egészséges, természetszerű és ebben az értelemben értékes népszerűség, az első pillanattól kezdve biztosítsassék annak a részére, ki hivatva lesz a nemzet sorsát egykoron irányozni, minek segélyével a nép legszebb adóját: a nemzet szeretetét és a népszerűséget maga részére már eleve igénybe vehetné».

Oly lángelme — ekként vélekedik Ambrózy — mint Reviczky gróf, azt a főherczeget — tehát Ferencz Józsefet — szemelte volna ki a nádori méltóságra, «ki első nyilvános föllépésével Pesten az egész nemzetet elragadta és oly népszerűséget vívott ki, a milyenre halandó egyetlen föllépésével e keleti népfaj körében sohasem tett szert». Ambrózy szerint a főherczeg zsenge kora nem lehetett volna akadály a annak, hogy a nemzet legfőbb képviselőjévé választassék; hisz az nem állott útjában annak, hogy István főherczeg beigtatását Pestmegye főispánjává, mint királyi biztos, ő vigye keresztül. *) «Azok a nagy reménységek» — úgymond Ambrózy — «melyeket az ország ez iránt a képességekkel oly dúsan megáldott és hozzá oly közelálló főherczeg iránt táplált, nem szolgálhattak okul arra, hogy a nemzetnek ezt a megtestesült reménységét az országból távol tartsák, a minthogy nem létezett oly törvény, mely eleve megfosztotta volna Magyarországot attól a szerencsétől, hogy leendő királyát, a trón örökösét mint nádorát tisztelhesse és szerethesse. De ez a gondolat túlhaladta a mi magyar államférfiaink látkörét». Mint Ambrózy írja, a magyar udvari kancellária sietett a nádori szék betöltése iránti javaslatát előterjeszteni. Senkinek sem volt kevesebb oka e miatt az «elhamarkodott lépés» miatt magának szerencsét kívánni, mint az udvari kancelláriának. Mert az ujonnan föltünő csillag előtt «az egész udvari kancelláriai apparatus a múlt régi lomtárába süllyedt». «Ez volt annak a nagy tettnek jutalma» — így gúnyolódik Ambrózy — «melyre a dii minorum gentium, a kisebb faiseurök,

nádori tisztet Istvánnak szánni. Erre vallott az is, hogy ő Csehország «Oberzburggraf»-jává neveztetett ki.

*) Ez a beigtatás 1847 szeptember 28-dikán ment végbe.

a kik közül magát mindenik kis kancellárnak és uralkodó társnak tartotta, oly büszkék voltak, hogy a kancellár előterjesztése, a helytartó kineveztetése iránt, huszonnégyszer órá alatt szélnek eresztetett.)*

*) Ez 1847 január 15-dikén történt. Nádorrá csak később — 1847 nov. 11-dikén — és csak sok alkudozás után neveztetett ki. Új állása első időszakára vonatkozólag egy igen magas állású osztrák férfiúnak rendelkezésemre álló naplója vet fényt, melyet érdekessége miatt itt közölni is óhajtanék. A napló 1847 január 18-dikáról így szól: L'archiduc Etienne me reçoit. Il me paraît découragé. Il craint beaucoup, dit-il, la responsabilité qui va peser sur lui. Il serait désolé de ne jamais rien faire qui eut l'air de ne pas répondre à la preuve de confiance que vient lui donner l'empereur. Je pris la liberté de lui observer, que je ne croyais pas son poste si difficile du moment où il se prononcerait décidément pour le parti conservatif. Il abonde dans mon sens et observa que c'était la marche peu décidée de son père qui avait été cause de tous ses embarras. Je lui recommandai aussi de donner sa confiance à Vienne surtout au comte Apponyi. István főherczeg azonban e figyelmeztetés ellenére a saját útján haladott és egy emlékiratban (közöltetett *Stephan Victor, Erzherzog von Österreich* cz. műben 192. l.) kijelentette, hogy a nádornak a pártok fölé kell helyezkednie és hogy ő a magyar alkotmányt még a bécsi kormányval szemben is meg fogja védelmezni. Ezenföül javaslatba hozta, hogy a nádor fizetése 150000 frtról 3—400000 forintra emeltessék, a mit már 1842-ben János főherczeg is támogatott. Ezekről az eseményekről így emlékszik meg a napló 1847 márcz. 15-dikén: «Visite à Apponyi. Il est outré contre l'archiduc Étienne. Celui-ci se prononce tout uniment contre le système suivi depuis deux ans — s'appuyer sur le parti conservatif, nominations des comtes suprêmes etc.; en un mot, il a, dit-il, tous les défauts de son père sans avoir ses qualités. Outre cela il demande 300,000 fl., c'est à dire le double de ce que avait son père. C'est serait bien payer chère un ennemi, car il le considère comme tel. Apponyi avait fait un programme, l'archiduc Etienne a donné dans le panneau en le refusant par écrit point à point. Cette profession de foi est concluante. Apponyi en conclue aussi qu' à tout prix il faut se débarrasser d'un tel candidat. Il paraît heureusement qu'il (Apponyi) est bien soutenu par l'archiduc Louis et par les deux ministres (Metternich és Kolowrat). On ne parle pas de l'archiduc François (a későbbi I. Ferencz József király). L'idée d'Apponyi est de proposer à sa place l'archiduc Ferdinand de Modène. Quant au dévouement, à la fidélité, à l'honneur, je l'assure que je réponds de l'individu — mais aurait-il la capacité voulue? Je l'ignore mais je lui crois du caractère ce qui est déjà quelque chose. Apponyi ajoute que sa fortune considérable, sise en partie en Hongrie est aussi un objet important. Il croit, qu'il sait un peu de Hongrois. Enfin il est

István főherceg, mihelyt új állásába beigtattatott, körútra indult az országban, mely valóságos diadalmenethez hasonlított. Útja Ambrózyhoz is elvezeté, ki az ő tiszteletére fényes báli ünnepélyt rendezett a megyeházán. «A főherceg — így ítéli meg őt Ambrózy — ez estve a megtestesült szeretetreméltóság volt. És csodálatos, megragadó jósága és szeretetreméltósága daczára, hiányzott az a meleg, teljes bizalmam a tündöklő főherceg iránt, melyet öreg, merev atyja, József főherceg-nádor iránt korlátlanul éreztem. István főherceg a legszeretetreméltóbb fejedelmi sarj volt; csupa szellem, csupa szív. De meg volt benne valami, a mi háza többi hercegeiből hiányzott, a határtalan hiúság- és népszerűség-hajhászat, viszont hiányzott belőle a Habsburgok örökletes tulajdonsága: a hideg, szívós, eltökélt bátorság, a válságos pillanatok közepett fölmerülő elhatározásokhoz és a vasakarat; egy szóval nem volt meg benne a Habsburgokban lakozó erkölcsi bátorság».

István főherceg alatt ült össze az utolsó, márczius előtti országgyűlés. Itt szapulták kegyetlenül az administratori rendszert. A támadások első sorban Apponyi ellen irányultak, kit hálából az újításért, 1846 október havában udvari kancellárrá neveztek ki. Ez a kitüntetés a királyi bizalom legláthatóbb jele volt. Tőle várták, hogy az ellenzéket, melynek élén Kossuth állott, le fogja teperni. Apponyinak az az ötlete támadt, hogy a kormány nevében mint reformer lépjen föl. Ezzel a varázsszóval akarta a kedélyeket meghódítani és azokat az ellenzéktől elidegeníteni. Szokatlan látvány tárult föl az utolsó rendi országgyűlésen a nemzet szemei előtt. Először hallották most a kormány szájából a «reform» szót. *) De ez Kossuthot

sûr, qu'il vaudrait mieux que l'autre, qui pourtant a eu la bonne qualité de se démasquer de manière à dégouter tout le monde. Hartig se prononce aussi hautement contre lui. Ceci est une crise fort importante. Dieu veuille qu'on en sort bien. Apponyi est admirable de courage et de résolution. Il est sûr que si son plan réussit, il prouvera plus que tout autre chose que le gouvernement est assez fort pour ne pas se laisser imposer des conditions qui le mèneraient à sa perte. Il faut que l'archiduc Étienne se croie bien indispensable pour en agir de la sorte».

*) Az *Ungarns politische Charaktere* 1851, című mű szerint: (4. l.) «Apponyi war die ungarische Teufelsseele im Körper des Fürsten Metternich».

nem téríté le útjáról. Ő nem érte be pusztá reformmal, hanem az alkotmány teljes átalakításáért küzdött, úgy, a mint az mai fejlődésünknek is alapját képezi. Ambrózy szerint Apponyi, mint kancellár, nem állott e válság közepett a helyzet magaslatán. Szemére lobbantja, hogy nem volt erélye és bátorsága a rendeket a kellő pillanatban, midőn a párisi februári forradalom kitört, szétkergetni. Ambrózy szerint Apponyi és a bécsi kormányférfiak «boldog lelkinyugalommal» hagytak az eseményeknek szabad folyást, mignem «Bécsben is minden recsegni és ropogni kezdett». Az ő nézete szerint még a bécsi forradalom kitörése után is «gyerekjáték» lett volna a magyar országgyűlés fölосzlatása. De — úgymond — semmi se történt, «mignem egy szép reggelen a felelős magyar miniszterium a békés magyar kormányt minden czók-mókjával egyetemben kidobta». Ambrózynak — persze az ő saját szempontjára alapított — szemrehányása azonban nem egészen jogosult. Tudjuk ugyanis, hogy az udvari kancellár, mindjárt kezdetben, a mint az ellentét a kormány és a karok és a rendek táblája között mind élesebbé vált, az országgyűlés fölосzlatásához akart nyúlni. Széchenyi volt az, ki őt ily erős rendszabálytól visszatartá. Később, midőn Kossuth híres fölirati javaslatában a felelős magyar miniszterium megalkotását követelte, Apponyi ismét a fölосzlatást hozta javaslatba, de siker nélkül, ő kisebbségben maradt. Ekkor heves láz támadta meg és ez akadályozá őt abban, hogy hazája sorsának alakulására e végzetes pillanatban befolyhasson.*) Az akkor uralkodó hangulat mellett minden esetre kérdéses, hogy a fölосzlatás kedvező eredménnyel járt volna-e a kormányra nézve? Figyelemre méltó, hogy Széchenyi véleménye szerint a kormány így még rosszabbul járt volna. A régi Magyarország csakugyan nagyon beteg és ilyes gyógyszerekkel többé orvosolható nem volt. Persze Ambrózy úgy tartja, hogy az országgyűlésnek ideje korán elrendelt fölосzlatása föltétlen sikerrel járt és a régi, általa oly nagyrabecsült alkotmányt is megmenthette volna. De ha nem is érthetünk egyet az ő gondolkozásmódjával, érdekes meghallgatnunk, mint nyilatkozik ő, emlékirataiban, Apponyiról: «Az adminisztratori intézmény segélyével Apponyi alkancellár és nemsokára tudós kancel-

*) L. Wirkner: 209. l.

lár lett, ő volt a régen várt magyar udvari kancellár. Az első udvari kancellár óta — ki tudvalevőleg püspök volt és a Schenkerstrasseban székelte*) — nem volt szeretetreméltóbb, előkelőbb, becsületesebb, királyához és hazájához hívebb kancellár, mint Apponyi. Sajnos azonban, hogy — a mint az gyakran történni szokott — a chronologia ezuttal is az ő útjába állott és hogy Apponyi gróf nem lehetett 30 évvel előbb udvari kancellár. Akkor ő nagy, tündöklő kancellár lehetett volna. De már idejét multa, mikor ebbe az állásba került. Most már éppen csak arról nyújthatott tanuságot, hogy vajon államférfiú is, vagy éppen csak kancellár volt. Azzal, hogy a márcziusi események hatása alatt az országgyűlést föl nem oszlatta, vagy, ha javaslatát visszautasíták, el nem ment, bebizonyítá Apponyi — a mire egyébként már az administratori intézmény is rá vallott — hogy egy szemernyi államférfiúi képesség sem lakozott benne. Valódi államférfiú már a februári események hírére könyörtelenül föl oszlatta volna az országgyűlést. Mert az az államférfiú, kiből a politikai ösztön teljesen ki nem veszett, minden porczikájában éreznie kellett az 1830-iki és 1848-iki Magyarország közötti különbséget. Apponyiban nem a bátorság, hanem az előrelátás, a pótolhatatlan politikai ösztön, az államférfiúi belátás és a döntő pillanatokban szükséges vasakarat hiányzott, mely az államférfiút államférfivá teszi. Még a legjelentéktelenebb megyei emberek sem tudták Magyarországon fölfogni, miért hagyta magát a kormány — mely az egész bódét Pozsonyban egy szavával becsukhatta volna — a szándékát világért sem titkoló ellenségtől megrohantatni, hogy magát szégyenletesen kidobattassa és sokan még ma is azt hiszik Magyarországon, hogy a kormány akarta ezt így, máskülönben a pozsonyi országgyűlést haza küldte volna. És mégis Apponyi Magyarország legkitünőbb főurai és legnemesebb férfiai közül való volt. Csakhogy nem volt államférfiú. Híjjával volt az isteni szikrának és a szerencsének. Ő volt az utolsó, márczius előtti kancellár; korra nézve a legifjabb mindannyi között, de egyúttal a legszerencsétlenebb is mindannyi között. Tehetett-e ő erről vagy sem? Annyi

*) Ez téves állítás, mivel a püspök-kancellárok nem laktak Bécsben.

bizonyos, hogy alatta kondult meg a 800 éves alkotmány halálharangja».

Ambrózy, ki lelke mélyéből ragaszkodott a legmerekvebb conservatívekhez, fájó érzésekkel követé az 1848-iki országgyűlés eseményeit. Bámulatában majdnem sóbálványnya meredt, midőn meghallotta István főherczegnek nyilvános ülésben tett azt a kijelentését, hogy tisztét leteszi, ha a kormány a rendeknek a felelős magyar miniszterium életbeléptetése iránti kívánságát nem teljesíti.*) «Benső borzongással» hallotta ő e szavakat egy főherczeg szájából. Az ő szemében többé nem volt törvényes országgyűlés az, «a melyen a korona első öre így beszél». Királya elleni bűnnek tekintette tehát a főrendek ülésében való további részvételt. Azonnal elhagyta Pozsonyt, hogy Bécsbe utazzék. Itt nemsokára «vérző szívvel» látta azt a magyar küldöttséget a «Burg»-ból visszatérni, mely megnyerte a bécsi hatalmasság ígéretét kíváncsi teljesítéséhez. A felelős magyar miniszterium megalakult. «A végzet föl-szabadult» — jegyzi meg Ambrózy — «a szomorú tény végrehajtatott. A magyar szennynyel borítá be nevét».

Ambrózy a következő napon Lajos főherczeghez ment. Tíz évvel megvénülten, könybe lábadt szemekkel fogadá őt Ferdinánd király helyettese. «Ön is jön?» így szólítá meg Lajos a belépőt. Ambrózy megjegyzé, hogy ezt már régen megtette volna, ha szava lenne Magyarország ügyeinek eldöntésénél. Így azonban csak azért jött, hogy hivatalait, melyeket az uralkodóház és nem a magyar kormány kezéből kapott, a főherczeg kezeibe letegye abban a tudatban, hogy kötelességeit mindig híven és becsületesen teljesítette. «Így kell

*) A *Stephan Victor, Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Wirken und sein Tod*, (Wiesbaden) című 1861-ben névtelenül megjelent és a főherczeg közel állott személyiség-följegyzései alapján írt mű szerint (235 l.) István főherczeg, miután az alsó tábla föliratát a főrendeknek elfogadásra ajánlotta, így szólott volna: «Látva, hogy a főrendek ezt a kérést (felelős miniszterium életbeléptetése) egyhangúlag elfogadják, el nem foglathatom azt a kíváncsiomat, hogy legfőbb óhajom miként ez az országgyűlés eredményekben dús legyen. Egyúttal biztosítom önöket, hogy e tekintetben teljes személyes és ön-álló befolyásomat latba fogom vetni és legszentebb kötelességemnek fogom tartani, hogy alkotmányunknak a rendek által czélba vett fejlesztésében önökkel karöltve járjak».

hát» — hangzék Lajos felelete — «leghűbb szolgálóinkat elveszteniünk. Öntis kiszolgáltattuk összes többi híveinkkel». Kijelentvén Ambrózy, hogy az olyan conservatív párt, mely mindjárt az első roham után gyáván meghátrál, nem érdemel jobb sorsot, szomorúan kérde őt a főherczeg: «Mit gondol, mi fog már most Magyarországon történni»? «E politikai dráma első fölvonása» — hangzék a válasz — «végzetes csalás volt. A másodikat az új miniszterium keblében a miniszterek között végbemenendő harc fogja képezni. A harmadikban a nap hőse, ki most a színpalak mögött félig elrejtve leselkedik, mint a helyzet úra fog föllépni. Tőle fog függni, hogy a dráma mikor érjen véget. Az egész, jól végigjátszott színpadi csiny volt». «De hisz a Rákost már ellepték a néptömegek»! kiált föl — elbámulva a közlötteken — Lajos főherczeg. «Komédia, császári fenség», jegyzé meg Ambrózy. «Ha a miniszterium magára hagyatik» — folytatá ő némi szünet után — «úgy Batthyány és Kossuth között élethalál küzdelem fog kitörni. E mindennapi versengésben az ifjú főherczegre (Istvánra) és Deákra fog a közvetítő szerepe várni, így aztán a főherczeg nemsokára az ötödik kerék lesz a szekérben, Deákot pedig Kossuth teljesen le fogja szorítani. Ha Batthyány erőszakkal el nem tudja Kossuthot távolítani, úgy ez lesz a miniszterium lelke. Akkor aztán minden attól függ, hogy Kossuth tudni fog-e magán uralkodni. Ha legyőzi képzelgéseit, ha feken tartja határtalan hiúságát, sőt annyira diadalmaskodnék maga fölött, hogy Olaszország ellen hadsereget állítson ki,*) akkor ő nagyon veszélyessé válhatik a monarchiára nézve, mert perfid elszakadási terveit annál észrevétlenebbül készíthetné elő. De a mint őt én ismerem, ő mindezekre nem lesz képes és így egész biztosan el fogja vetni valamelyik irányban a súlykot».

Május második felében Ambrózy Bécsből elutazni és hazájába visszatérni készült, szilárdul eltökélve, hogy többé sem a főrendek tábláján, sem a megyegyűléseken meg nem jelenik. Életét, mint Lajos főherczeg előtt kijelenté, mint gazda akarta befejezni. De mielőtt birtokára tért, István főherczeget is fölkereste, hogy tőle búcsút vegyen. Ambrózynak azt a meg-

*) A magyar miniszteriumban azt a kérdést tárgyalták, hogy segítjék-e Ausztriát Carlo Alberto király ellenében egy hadsereg kiállításával?

jegyzését, hogy most Bécsben a csöcselék utczaí csoportosulásokat rendez, a főherczeg következő megjegyzéssel kísérté: «Hol vannak azok az idők, midőn a bécsi polgárok István főherczeg kocsijából a lovakat ki akarták fogni?*) Úgy-e bár, ma már ezt nem tennék meg? És tudja-e ön, hogy mi a leg-szomorúbb? Ez az István főherczeg a Burgban épen olyan népszerű volt, talán még népszerűbb, mint a bécsi polgárság előtt és mégis, népszerűségemet a Burgban elvesztettem. Arról biztosíthatom önt, hogy nem magamért, hanem az uralkodó-házért élek». Midőn Ambrózy társalgás közben megemlítette, hogy olvasta ma a főherczegnek a horvát bán ellen kibocsátott erélyes rendelkezéseit, István főherczeg elégtlenül mosolyogva jegyzé meg: «Megmondtam a minisztereknek, ha erélyesek akartok lenni, veletek tartok, de ha kezeiteket vén asszonyok mód-jára összedugjátok, úgy itt hagylak benneteket és — elmegyek». «Úgyde mi fog történni» — kérdé Ambrózy — «ha Jellachich mégis előre halad»? «Azt ő nem teszi» felelé a főherczeg. Midőn azonban Ambrózy ismételte, hogy Jellachich katona és pipogya ember volna, ha nem menne előre, a főherczeg halott-halvány színt váltott. «Hallja csak» — mondá ő — «ez nagyon gonosz dolog volna».**)

E szavak hatása alatt hagyá el Ambrózy a főherczeget mélyen fájlalva a legutóbbi idők eseményeit. Elkecsereedésében kikelt az aristocratia ellen, mely hálátlannak mutatkozott az udvar irányában; rosszalta a bécsi miniszterek eljárását, kik hozzájárultak, hogy a Habsburgház egyik ága, mint magyar nádori ág rendezkedjék be. Ambrózy fogadkozik, hogy neki semmi kifogása sem volt István főherczeg személye ellen, ő csak azt az elvet kárhoztatá, hogy József főherczeget fia kövesse

*) Utalás arra az időre, mikor István főherczeg a magyar küldött-séggel Bécsbe ment és a bécsiek lovait kifogták és kocsiját vivat-kiáltások között vivék a Burgba. Azóta a bécsiek szeretete, különböző befolyások hatása alatt, csökkent, mert a főherczegben azt a férfit látták, ki uralkodójától a magyar koronát el akarja ragadni, hogy azt saját fejére illeszsze.

**) Jellachih, horvát bán föllázadt Magyarország ellen. 1848. május 7-én királyi rendelettel utasítottatott, hogy magát a nádornak és a magyar miniszteriumnak vesse alá. Junius 10-én letették. Augusztus 6-án azonban a bán, ki a bécsi kamarillával együtt ármánykodott, kibocsátá Magyarország elleni kiáltványát.

a nádori székhelyben. Ebből az alkalomból megemlékszik egy beszélgetésről, melyet ő e tárgyban Kolowratnál folytatott. Utóbbi teljes mértékben osztozott Ambrózy azon nézetében, hogy meg nem engedhető ugyanazon főhercegi ágba örökletes nádori méltóság létesítése. De Kolowratnak nem volt bátorsága arra, hogy véleményét a császárnak, vagy Metternichnek nyíltan, szemtől-szembe megmondja. Ő tehát Ambrózyt akarára venni, hogy ezt helyette megtegye. Ambrózy a fölhívást határozottan visszautasítja, mert nem tartotta büszkeségével meg egyeztethetőnek, hogy az uralkodóház egyik tagja ellen ármánykodjék. Ha pedig a korona meghívott tanácsosa volna, úgy nyíltan meg is mondaná azt, a mit gondol. Mikor Kolowratot elhagyta, e szavakat mondá maga-magának: «Isten legyen nekünk irgalmas, ilyen miniszterekkel. Hát miniszter-e ez, ki azt akarja, hogy nézetei érdekében mások ármánykodjanak, ő neki pedig sem bátorsága, sem akaratereje nincs, hogy azokért sikra szálljon».

E kevéssé vizsgálató hangulatban telepedett le Ambrózy háta fordítva a közéletnek, birtokán. De megkönnyebbülten érezte magát arra a gondolatra, hogy nem kell többé semmiféle ellenzékkel küzdenie, sem pedig holnap vagy holnapután a megyegyűlésen megjelennie. Ez a nyugalom ujjaélesztő hatással volt egész lényére. De nem sokáig tudott tusculumában nyugton maradni. Közvetlen szemlélet alapján akart meggyőződni, mint mennek a dolgok az új urak alatt Temesvárott. Negyednapra azután, hogy birtokára megérkezett, bement a városba, egyenesen a megyeházára, Vukovics Sebő alispánhoz, a megyei ellenzék korábbi fejéhez. Ezt az őt barátságosan fogadó férfit Ambrózy mint ábrándozót és elsőrendű utópistát jellemzi, ki sokat tanult és kiváló szónok. Sorba látogatta azután a város honorationjait. Különösen érdekes volt találkozása Lonovics püspökkel,*) kit a főrendi tábla legutóbbi ülése óta nem látott, de a kiről Bécsben meghallotta, hogy Pozsonyban mint nemzetőr az őrségre ment. Ambrózy szentül meg volt győződve, hogy Lonovicsot, kit a legtisztább vizű királpártinak ismert, mély bánatba merülve fogja találni. Legnagyobb bámulatára azonban egészen mást tapasztalt. A püs-

*) Csanádi püspök; az első magyar miniszterium idejében érsek.

pököt Várkonyival, a volt alispánnal, vidám, élénk beszélgetésbe elegyedve találta. Midőn ez utóbbi eltávozott, Lonovics megkérdezé Ambrózyt, hol fogadott Pesten lakást, hogy a főrendiház ülésein részt vehessen. Alighogy a püspök e szavakat befejezé, Ambrózy eszelős módjára fölugrott helyéből és fölkiáltott: «Én Kossuth alatt? Soha. Az a zászló, melyet, mi ketten, püspök úr, magasan lobogtatánk, ma is az enyém és én soha sem fogok más alatt küzdeni. Ezért rám nézve nem létezik többé országgyűlés». Lonovics igyekezett őt megnyugtatni, hogy egyáltalában nem szándékozik vendégét elveitől eltéríteni. Csak mint «notabilitas» vegyen részt az országgyűlésen. Batthyány őt nagyra becsüli és számít is rá. Ha már nem is megy az országgyűlésre, keresse föl legalább Batthyány salonját. «Soha» hangzott ismét a válasz. «Mint miniszter nem fog ő engem magánál látni». «És komolyan hisz-e ön» — kérdezé most ő a püspököt — «ennek az undorító kurának az állandóságában, melyet azonban végre is mindnyájan megérdemeltünk». «Latine», kéré őt Lonovics, jóllehet senki sem volt a szobában. A társalgást ezentúl csakugyan latin nyelven folytatták. «Milyen hosszú tartamot jósol ön a mostani állapotoknak?» kérdé most a püspök, látható aggodalommal folyvást az ajtóra szögezve tekintetét. Ambrózy: «Legfeljebb két évet». Lonovics: «Unde salus»? Ambrózy: «A patre Nicolao». Lonovics: «Cura acerbior morbo». Ambrózy: «Mihi non etiamsi a diablo venerit».

E sajtáságos eszmecsere után, elhagyá Ambrózy a püspököt, a kit később, egészen változott viszonyok között, látott újból Pesten, a mikor ugyanis ez az úgynevezett Újépületben vizsgálati fogoly volt. Ambrózy azt állítja, hogy Lonovics lelkében a dynastiához húzott, de nem volt elég jellemsszilárdsága ennek nyílt bevallására. Szerinte Lonovicsnak az volt a hivatása, hogy «politikai Capistran»*) legyen, de ezt a szerepet még sem játszhatá, mert hiányoztak belőle a martyr kellékei.

Míg a püspök Pestre az országgyűlésre ment, Ambrózy,

*) Capistrán, Ferencz-barát, törökök és hitlenek elleni keresztes szónok, ki Hunyady János támogatására egy 60,000 emberből álló hadsereget vezetett, melynek segítségével Belgrádot az ostrom alól fölmentették.

mint maga mondja, száműzetésbe birtokára vonult. Itt gyakran látogatták őt meg kiváló személyiségek. Temesvárott találkozott az új főispánnal Csernovics Péterrel, ki egyszer a táblán, az őt kísérő szolgabíró nem csekély bámulatára, hangosan azt mondá: «Ez a forradalmi komédia nem tarthat egy évig sem». De ez a jóslat még sem teljesedett be. A légkör mind rekkenőbb lett. Az utolsó levél, melyet Ambrózy barátjától, Roden őrnagytól, ki alatt fia szolgált, posta útján kapott, e szavakat tartalmazá: «Az általános zavar ez időszakában, mikor senki sem tudja hányadán van, véget ér az én tudományom; azt hiszem, hogy közel van az az időpont, midőn a régi lovagi mondás megint érvényre jut: «Auf Gott vertraut, brav eingehaut». E levél vétele után Ambrózy minden hír nélkül maradt a külvilág eseményei felől. Mikor már hónapokon át nem látta a *Wiener Zeitungot*, egyszer csak egész véletlenül megpillantá azt Fischer kamarai administratornál, kiről azt mondja, hogy «kokárda-maniában» szenvedett. Alig hogy az ujságba bele nézett, «sebzett vadkanként ugrott föl» és e szavakra fakadt: «Dobd el nyomorult postádat, mert oly dalt fogok előtted elzengeni, melynek hallatára mindnyájatok arcza elsáppad». Mi volt Ambrózy örömteljes izgalmának okozója? A *Wiener Zeitung* az október 3-iki császári manifestumot közlé, mely Magyarországnak hadat üzent.*) Ambrózynak nem volt sürgősebb dolga, mint hogy gróf Leiningennel, a katonaság temesvári képviselőjével, a manifestum következtében szükségessé vált intézkedések miatt érintkezésbe lépjen.

Rövid eszmecsere után mindketten megegyeztek arra nézve, hogy az ostromállapot haladéktalanul kihirdetendő. A politikai hatóságoknak délutáni 4 óráig határidőt adtak, hogy vagy az ostromállapothoz alkalmazkodjanak, vagy pedig a várat hagyják el. Miután mind készeknek nyilatkoztak a maradásra, egy politikai bizottságot alakítottak, melynek vezetését Ambrózyra bízta. Mint e bizottság elnöke a legnagyobb tevékenységet fejtette ki. Mindenek előtt Leiningen ezredesnek adott szavát igyekezett beváltani, hogy tudniillik rövid idő alatt 10,000 ujonczot bocsát rendelkezésére. Mi alatt

*) Az 1848. október 3-iki királyi edictum Jellachichot a király alter-egojává nevezé ki és a haditörvényt proclamálta.

ő minden erejéből ezen fáradozott, a pesti honvédelmi bizottság a temesvári bizottság tagjait kiközösítetteknek jelentette ki. Ambrózy azzal boszulta meg magát, hogy Kossuthot és a honvédelmi bizottság tagjait hazaárulóknak nyilvánítá. Ambrózy abban a véleményben volt, hogy Temesvár aligha kerül el a magyarok ostromát. Báró Rukavina, ki akkor Temesvár katonai parancsnoka volt, kétségbe vonta ezt. Tekintettel arra, hogy a császári hadsereg vezére, Windischgrätz herczeg, már Pestig hatolt, mindig azt mondta: «Temesvárt nem fogják ostromolni, a háború véget ért». Áthatva ettől a meggyőződéstől, Rukavina nem is akart az ostrom esetére semmiféle intézkedést tenni. És mert mereven ragaszkodott ebbeli nézetéhez, Ambrózy egy őrnagy útján, ki éppen Erdélyből jött és Windischgrätzhez utazott, a császári csapatok főparancsnokától fölhatalmazást kért Temesvárnak élelemmel leendő ellátására és 4000 ujonez kiállítására. Az igenlő válasz már nyolcz nap múlva megérkezett, 14 nap alatt pedig minden szükséges intézkedés megtörtént. Még kellő időben, mert Bem előőrsei nemsokára megjelentek Temesvár kapui előtt. Mindaz, a mit Rukavina oly makacsul «bolondságnak» és «képtelenségnek» mondott, tényleg bekövetkezett. A várat ostrom alá fogták. 107 napig tartott ez az állapot. Augusztus 9-én az esti órákban Temesvár fölmentetett. Ha az ostrom még csak tíz napig tart, úgy, Ambrózy állítása szerint, az egész helyőrséget elragadta volna a kórházi typhus. Haynau, ki a legnagyobb szükségben mentőként jelent meg, Temesvár bevétele után így szólt Ambrózyhoz: «Ön talán tudni fogja, hogy el volt határozva, miként önt, mindjárt a vár bevétele után, a megyeház előtt, hol egykoron székelt, fölakaszszák» ?*)

Ambrózy, Haynau kívánságára a temesi bánság közigazgatását megindítván, nyugalom után vágyva, Bécsbe akart menni. Abban a meggyőződésben, hogy nagy hiba volt Magyarország élére báró Geringert,**) ezt a «jó, egyszerű, jelentéktelen

*) Velem közölt szóbeli közlés szerint az 1859, augusztus 30-iki császári resolutio különösen kiemeli azokat a kitünő szolgálatokat, melyeket Ambrózy névszerint Temesvár ostromlásakor teljesített.

**) Báró Geringer anyai ágról erdélyi szász volt. Schwarzenberg úgy ír felőle 1848-ban: «Geringer tehetséges és egészen megbízható férfiú, erdélyi születésű, ki az ott használatos összes nyelveket bírja és bizonyára szoros egyetértésben fog eljárni a vezénylő parancsnokkal».

ember» állítani, elindult a császári székváros felé. A schönbrunni parkban találkozott Gr^ünthe gróffal, ki e kérdéssel fordult hozzá: «Mit szól hozzá, hogyan bánnak most Magyarországgal»? Ambrózy így válaszolt: «A magyarfalók most egy milliót adnának annak, ki föltalálná azt a titkos szert, melylyel a gyűlölt Magyarországot légbe lehetne röpíteni. De higgye el, hogy korábban eljön ideje annak, semmint hinnők, midőn ennek a Magyarországnak nagyon jó hasznát vehetnők». Itt Bécsben vette Ambrózy herceg Lichtenstein hivatalos fölszólítását, hogy kerületi főispánnak haladéktalanul Egerbe utazzék. Erre az állásra őt báró Geringer, mint császári meghatalmazott, még akkor kinevezte, mikor Ambrózy Temesvárott tartózkodott. Habár Ambrózy ezt az állást akkor visszautasította, mégis most azt írta neki Lichtenstein, hogy «a szerint a sietség szerint, melylyel a parancsot teljesíteni fogja, itéli meg az ő dynasticus hűségét». Az a férfiú, ki át volt hatva a meggyőződéstől, hogy Temesvár megmentése egyedül az ő erélyének köszönhető és hogy ő ezzel a császár iránt ragaszkodásának legnagyobb jelét adta, most már még is csak megsokalta, hogy az ő «dynasticus hűségét» az egri állás elfoglalásától akarják függővé tenni. Ebből fogalmat nyert arra nézve, mekkora zavar uralkodhatik a «háromfejű pesti kormánynál». Megbotránkozva Lichtenstein levelének tartalmán, ezzel az irattal a *Vad emberhez* czimzett vendégfogadóba sietett, hol Haynau megszállani szokott. Haynau belepillantva a levélbe azt mondá, hogy Lichtenstein jó katona és gavallér ember, ki bizonyára úgy írta alá ezt a hivatalos fölhívást, hogy annak tartalmáról tudomással sem bírt. Nem szükség arra felelni, mert ő, Haynau, még holnap Pestre utazik. «Menjen ön el azonban» — így szólt a tábornok Ambrózyhoz — «Schwarzenberg Felix herceghez, az egész ember, a császárnak javát akarja, de a belügyeket teljesen Bachnak engedi át, ki Magyarországot egy Geringer által akarja kormányoztatni». «Ez már hahotára keltő otrombaság» (Das ist ein Hirschhauerstückel) — folytatá ő. — «Ön tudja, hegy nem rajongok a magyarokért, de képzelje magának Geringert a magyarok közé, kik mindannyian bizonyos velökszületett méltósággal birnak» — «und Sie haben das Halberzwölfe vor sich». «Kérem önt, menjen el a herceghez». Búcsuzáskor Ambrózy elnézést kért az Újépületben fogva levő

Lonovics püspök részére, mire a tábornok ekként felelt: «Én nem csinállok neki semmit, én mint maga a szelidség megyek le; noha nagy lelki gyönyörűséggel akasztattam volna föl egy katolikus püspököt, a legszívesebben pedig ezt az önhitt Lonovicsot. Szavamra mondom ezt önnek. De hát nem lehetett, semmi sem tűnt ki ellene. Most békét hagyok neki. Ön pedig elmegy Schwarzenberg herczeghez».

A mint Haynau kívánta, Ambrózy azonnal elment Schwarzenberghez, ki a leghizelgőbb kijelentéseket tette előbbinek temesvári magatartása felől. A két férfiú beszélgetése azonnal a politikai térre csapott át. Ambrózy megjegyezte, hogy mindenfelé csak azt hallani, hogy a szlávok a monarchia megmentői. De ő biztosíthatja a herczeget, hogy Rajasich patriarcha úgynevezett nemzeti csapatainak nem volt Denta kamarai helység megszállásakor sürgősebb dolguk, mint hogy a hivatali épület sárgafekete színeit a szerb országos színekkel borítsák be. A magyarokra nézve — folytatá ő fejtegetéseit — valóságos szerencse volna, ha a századok folyamában németekké lettek volna. Ügygyel-bajjal még németekké lehetne tenni a magyarokat, ámbár ők azt hiszik, hogy Ausztria nem rendelkezik annyi szuronnyal, hogy a magyarokból erőszakkal csinálhasson németeket. Most már késő elérni azt, a mi három évszázad folyamában nem sikerült. «Mielőtt azonban» — végzé Ambrózy fejtegetéseit — «magyarból szerb, szerbből horvát, horvátból tót és tótból cseh leszek, hogy végül egy orosz secundogenitura létesüljön, akkor szívesebben leszek mindjárt oroszszá». «Ezt» — vágott szavába az őt figyelmesen hallgató herczeg — «Önnek, Istenemre, nem kellend tennie». E kijelentés után megígérte Ambrózy, hogy a miniszterelnököt tüskön-bokron keresztül követni fogja, nem azért, mert ő felelős miniszter, hanem azért, mert benne látja törvényes uralkodójának legfőbb megbizottját. Előtte nem létezik felelős miniszter, mert az ő szemében Ausztria a Habsburgház elvitathatatlan souverainitásán nyugszik. Ezért el is várja Schwarzenbergtől, hogy az egész demokratikus márcziusi alkotmányt, a miniszteri felelősséggel egyetemben, halomra fogja dönteni. «Türelem, Ambrózy báró» — felelé a herczeg — «önök, vagyis jobbau mondva az ön honfitársai az okozói, hogy ezt a *szemét alkotmányt**) (Mistverfassung) megadni kénytelenek

*) E márcziusi alkotmányról Vitzthum gróf: *Berlin und Wien*

voltunk, hogy veletek elbánni és magunknak nyugalmat szerezni tudjunk». Erre megkérdezé őt Schwarzenberg, hogy bemutatta-e már magát a császárnak? «Önnek» — ugymond — «a mi pompás ifjú császárunkban nagy öröme fog telni».

Ugyanazon a napon Ambrózy Schwarzenberghez ebédre volt hivatalos, hol Bachchal is megismerkedett. «Az első benyomás» — így ír az utóbbiról — «melyet Bach rám gyakorolt, nem volt kedvező. Sem a bécsi demokratikus mozgalom egykori vezetőjét, sem a minisztert nem ismertem volna föl benne. Sem Kossuth és száz más magyar szónok elragadó szónoki képességéből, sem egy egykori osztrák miniszter méltóságából nem vettem rajta egy szemernyt sem észre. Arczából hiányzott az olyan államférfiú nyugalmanak félreismerhetetlen kifejezése, ki magával tisztában lévén, minden pillanatban kész elveiért helyt állani, és azokkal bukni. Schwarzenberg salonjában őt folyvást kissé elfogultnak és magam iránt bizmatatlannak láttam. Mostani állásában nem volt meg benne a saját benső meggyőződés meggyőző ereje. Később közvetlen összeköttetésben állottam Bach miniszterrel, a mikor ő az én főnököm volt és a világ legszeretetre méltóbb előljáróját, kiváló capacitást, de ezenfelül kedélyes, igazszívű férfiút tanultam meg benne becsülni és szeretni. Képességei daczára azonban soha sem tudtam benne az államférfiut fölfedezni, a minthogy meg vagyok győződve, hogy irányomban tanusított minden barátsága mellett, hozzám évek multával sem volt oly szívesen bizalmas, mint Schwarzenberg az első negyedóra után». Míg Schwarzenberg, Ambrózy kijelentése szerint, az egészséges, fölvilágosodott absolutismusért, mint a legbiztosabb védbástyaért rajongott, addig Bach az uralkodóház souverainitására alapított monarchia helyett, egy egészen új osztrák államról álmodozott. Ez az Új-Ausztria a szabad autonóm községeken nyugodnék, élén a császárral, mint az összes polgármesterek legfőbb polgármesterével. «És azt hiszi ön» — kérdezé egy

1845—52. című műve 215 l. így ír: «Das Manifest vom 4 März bringt alles in die freudigste Bewesung. Es wird die Auflösung des Kremsierer Reichstages verkundet und eine «Reichsverfassung» für das Kaiserthum Österreich octroyirt. Lies das Actenstück, es ist merkwürdig. Das ist einmal wiederum eine bedeutungsvolle That, welche Schwarzenbergs staatsmannischer Begabung alle Ehre macht».

izben Ambrózy Bachot, midőn ez előtte eszméit fejtegette — «hogy a monarchia ezzel a polgármesterséggel csak tíz évig is együtt maradhatna? Hol legyen hát a monarchia belső összetartó kapcsa, súlypontja?» «A szabad községben» felelé diadalmasan Bach. Ambrózyt ez a jelszó nem győzé meg. Jó lehet ez köztársaságoknak, mondá ő a miniszternek, de nem Ausztriának. Bach nemsokára tapasztalni fogja, mily rövid idő alatt lesz kénytelen báró Geringert Pestről visszahívni, ki sem az aristocratia, sem a polgárság, sem a parasztság körében nem képes gyökeret verni. A mint Ambrózy beszéli, Geringer állása már ekkor veszve volt. Őt mind csak «gyalog palatinus»-nak nevezék, mert egy ízben különös súlyt fektetett arra, hogy a casinóban, a tiszteletére rendezett ebédnél, sárosan jelenjék meg, a mivel magát örökre nevetségessé tette. Ez Amerikában talán furort csinált volna — teszi hozzá Ambrózy — de nem Pesten.

Egy ilyen politikai tárgyú beszélgetés alkalmával Bach is hallani akarta, hogy mit tett volna Ambrózy a világosi csata után Magyarországon, ha ő akkor miniszter lett volna. «Én a törvényesség embere vagyok» — felelte a kérdezett — «én a magyar országgyűlést Pozsonyba vagy Sopronba hívtam volna össze, a 48-iki országgyűlés határozatait revisio alá vétettem, a népnek adott materialis concessiókat a-tól z-ig megerősítettem és végül az országgyűlést és a megyéket coordináltam volna és ezzel a monarchia jövője századok sorára megszilárdult volna. Ha azonban — folytatá Ambrózy — kezdetben az absolutismus multhatatlanul szükségesnek mutatkozik vala, úgy Albrecht főherceget Magyarország helytartójaként kiküldve, az udvari kanczelláriát és helytartótanácsot Budán helyre állítani és az országot a királyság törvényei értelmében, de egyelőre országgyűlés nélkül kormányozni lett volna a föladat. «Bach miniszter» — ugymond Ambrózy emlékiratában — «nyugodtan meghallgatott, de szája szélének bizonyos rángásából kivehettem, hogy nézetemért csöppöt sem lelkesedik, úgy hogy hallgatólagos megegyezés jött létre köztünk arra nézve, hogy erről a tárgyról többé ne szóljunk, a mihez egyébiránt a legkisebb kedvem sem volt és a mit ezzel az alkalommal is csak a miniszter fölhívására tettem. 1859-ben, midőn a belügyminiszteriumban osztályfőnök valék, még néhányszor ismétlé előttem Bach miniszter e szavakat: «Önnek mégis

igaza lehetett, Világos után Magyarországon az országgyűlést kellett volna egybehívunk. De ön volt az egyetlen, ki ebben a nézetben volt». Ugyanazon ebéd alkalmával, melyen Ambrózy Bachchal ilyes beszélgetést folytatott, Schwarzenberget is figyelmezteté, hogy «a germanizálással a nemzeti szellemet oly magas fokra fogja juttatni, a milyenen még Corvin Mátyás idejében sem volt», mire a miniszterelnök egészen elbámulva felelé: «komolyan mondja ezt Ambrózy báró»? Ha Ambrózy a vezető államférfiakkal szemben csakugyan mindig ilyen értelemben nyilatkozott és mindazt, a mit e részben elbeszél, nemcsak post festum találta ki, a minek föltevésére azonban semmi okunk, úgy be kell vallani, hogy politikai előrelátása becsületére válik. Ha Bach és Schwarzenberg ő rá hallgatnak és tanácsait követik vala, sok szerencsétlenség, sok keserűség maradhatott volna el. Ambrózynak javára kell tudnunk, hogy az őt kiközösítő Magyarországgal szemben nem akarta magát megboszulni, hanem a befolyásos körökben mindig a kibékülés apostolaként lépett föl. Ebben a szellemben nyilatkozott akkor is, midőn őt az épen trónra jutott ifjú császár kihallgatásban részesíté. Midőn Ferencz József császár, ki akkor még nem volt Magyarország koronás királya, azt mondá neki: «Tudom, mit tett ön érettem, köszönöm önnek és soha sem fogom elfeledni», bátorságot vett magának a következő kijelentésre: «Csak azt fájlalom, hogy Fölséged szíve most már egészen el fog fordulni ettől a nemzettől, mely mestersegesen csinált forradalma daczára, Fölséged összes népei között a legmonarchisticusabb». «Nem» — felelé a császár — «ez nem fog megtörténni, ön meg fog győződni, hogy ez nem fog bekövetkezni». A kihallgatás után azonnal Schwarzenberghez sietett, ki őt megpillantva, elkiáltá magát: «Ön valósággal ragyog, báró Ambrózy, ön még mindig el van ragadtatva a császár által. Nos, mit mondtam önnek. Nem lesz-e dicső uralkodó ez a pompás, ifjú császár? «És Magyarországnak Istentől küldött királya» tevé gyorsan hozzá Ambrózy. «Az Istenért herczeg» — mondá ő tovább — «hogy tud ön Isten és a világ előtt felelősséget vállalni azért, hogy ezt az igazi magyar királyt elvonja a nemzettől? Tudja-e ön, hogy ezt a fiatal császárt Isten is arra teremtette, hogy mint magyar király magát halhatatlanná és a Habsburgok monarchiáját oly nagygyá tegye, a milyen azelőtt soha sem volt?» A beszéd hevében Ambrózy mind

merészebb lett. Gáncsolta, hogy Schwarzenberg, kinek az ifjú uralkodóval nagy tervei vannak, Ausztria nagyságát Németországban keresi, de a biztos utat, mely ahhoz vezet és a melynek követése csak tőlünk függ, büszkén mellőzi: «Németországban székel a mi ősi ellenségünk» — így hangzottak az ő szavai — «nem pedig a keleten». Schwarzenberg nem vevé zokon a kifakadást, hanem Ambrózyt szeretetreméltó monarchikus ábrándozónak nevezte, s a következő ellenvetést tevő: «Ön meggyőződhetett, hogy hová vezetett bennünket a régi út, most már újat kell követnünk». Ambrózy nem engedé magát ez által az ok által eltérített és megmaradt a mellett, hogy az uralkodó most már igen későn jön Németországba és ott többé mit sem érhet el. A kijelentés nem volt egészen hatástalan Schwarzenbergre, de gyorsan összeszedé magát és így szólt: «Bennem szívós, hideg természet lakozik és nem is vagyok meggyőződve, hogy nem fogok sikereket elérni. Ezért a legjobb, ha egyelőre mint legjobb barátok, nézeteink mellett maradunk». Még ma is az a fölfogás uralkodik, hogy Schwarzenberg volt Bach legszilárdabb támasza. Így hát kiváló érdekel bir a tárgyalt emlékiratoknak az a kijelentése, hogy a miniszterelnök korán elveszté bizalmát a magyarországi Bachrendszer iránt. A drezdai tanácskozások óta először pillantott meg Ambrózy fellegeket a herczeg mindig derült arcán. Valamivel később, midőn Ambrózy hosszabb magyarországi tartózkodás után ismét találkozott Schwarzenberggel, a csatlakozott remény ugyanazon kifejezését és azt az óhajást fedezé föl arcában, hogy vele tanúk nélkül szeretne beszélni. Sokféle körülmény állott útjában a négy szem közti beszélgetésnek, míg nem végül alkalom nyílt erre az eszmecserére, «mely» — mint Ambrózy mondja — «rám nézve ép oly kínos volt, mint a mily felejtethetlen marad». Egyszer ebéd után — Ambrózy minden ötödik nap Schwarzenbergnél ebédelt — midőn a vendégek már eltávoztak, következő szavakkal fordult Schwarzenberg Ambrózyhoz: «Ön legujabban hosszabb ideig volt Magyarországon. Milyennek találta az ottani szellemet?» Ambrózy kérte a herczeget, mentené őt föl attól, hogy mindig kellemetlen igazságokat mondjon, hisz elég útja és módja van amúgy is megbízható értesüléseket szerezni. Schwarzenberg kijelentette, hogy a teljes igazságot akarja hallani, és ép ezért fordul Ambrózyhoz. Ekként

fölbátorítva, most már nem is tartózkodott Ambrózy Bach germanizáló rendszere fölött pálczáat törni. «Magyarországon» — úgymond — «ma minden gyűlölet e szó ellen: «német» fordul, a különbség csak az, hogy e szót különböző nyelveken ejtik ki. Tudja-e herczegséged, hogy ma már csakis az ország szívébe diadalmasan behatoló ellenségre van szükség, hogy Magyarországon minden élő lény, még a a vén asszonyok is, fölkeljenek és az ellenséggel, legyen ez bár maga az ördög, szövetkezzenek». «Mi szerencsés háborút fogunk folytatni», szakítá félbe őt a herczeg, mire Ambrózy óva inté őt, nehogy vabanque-ot játszék a császár erszényére. «Talán tévedek» — tevé hozzá — «és önnek igaza van, ezt csak Isten tudhatja és a jövő fogja megmutatni. De összetett kezekkel kérem, ne bántsa Magyarországon a nemzetiséget, különben Istenemre és becsületemre, kudarcot fog vallani». «Kedves Ambrózy» — viszonzá éienken Schwarzenberg — «bizalmat bizalomért, mondok önnek valamit, a mit még halandóval nem közöltem. Figyeljen jól arra, a mit önnek herczeg Schwarzenberg mond: «Bármit lásson ön, bármit halljon, bármi történjék Magyarországon» — figyeljen jól arra a mit mondok — «für Ungarn hat der letzte noch nicht geschoben». Erre szavát adja önnek herczeg Schwarzenberg. Ennyit mostanra».

Midőn Ambrózy negyednapra e beszélgetés után, mint rendesen, félhét órakor este a Schauflergassen ment át, hogy Schwarzenbergnél látogatást tegyen, a nevezett utca végén Thun gróffal találkozott. Ettől hallotta a mit sem sejtő Ambrózy azt a megrázó hírt, hogy a herczeg hirtelen meghalt. (1852. ápril 5-én.) «Hogy a miniszterelnök» — jegyzi meg Ambrózy — «torkig volt Bachnak Magyarországon követett rendszerével, ez Withinganban *) az ő sirjába és az én szívémbé temettetett el. — — — — Bach ép úgy, mint az egész világ, abban a hiedelemben volt, hogy rendszere a herczegben legfőbb támaszát veszté el, holott az ő halála, mely Ausztriára, de különösen Magyarországra kimondhatatlan bajt hozott, csakis Bachnak és az ő rendszerének vált javára».

Ha Ambrózy maga is bevallja, hogy ő egyik ellenfele volt Bach németesítési kísérleteinek, csak bámulnunk lehet,

*) Csehországban.

ha e férfiú minisztersége alatt mégis tovább szolgált. Ő ezt azzal a meggyőződésével indokolja, miként a jó hazafi uralkodójának és hazájának mindenféle rendszer alatt jó szolgálato-
kat tehet. Így képviselte tehát ő az a nézetet, hogy duzzogó félrevonulás helyett, jobb minden erőből az állam ügyét szolgálni. Ezért nem lépett vissza és bár Bach eljárását nem helyeselte, mégis nyíltan és becsületesen szolgált a kormányt. Ő saját érdeméül tudja be, hogy a nemzete vállaira nehezedő rendszer terheit tőle telhetőleg, enyhíteni igyekezett és mindig készen állt ott, hogy kicsit és nagyot az önkény és túlkapások ellenében oltalmába vegyen. Ambrózy határozottan állítja, hogy ebbeli törekvései Albrecht főherczeg, Magyarország kormányzója részéről, hatályos támogatásban részesültek. A főherczegnek tulajdonítja azt is, hogy életének az a négy éve, melyet mint helytartótanácsi osztályalelnök, Sopronban töltött, rá nézve örökre felejthetlen maradt. Ambrózy ragaszkodik ahhoz a nézetéhez, hogy Magyarország soha sem szakadt volna el a Habsburg-háztól, ha a nádor halála után József, Ferencz vagy Albrecht főherczeget nevezik ki az ország helytartójául. «Mikor Albrecht főherczeg» — úgymond — «Budára jött, akkor már a szerencsétlen «gyalog palatinus» (Geringer) követve Bach zászlaját, rég szerencsésen átsegítette Magyarország lakosságát a passiv resistentia fanatikus táborába. Ebből a helyzetből csakis Magyarország apostoli királya ragadhatá ki a nemzetet.»

Albrecht főherczeg már csak azért a tényért is nagyon megszerette Ambrózyt, hogy annak idejében Temesvár ellenállását szervezte. Ambrózy nem is hagyta volna el Sopront, ha neje halála el nem veszi kedvét a további szolgálattól. Kérte tehát Albrecht főherczegtől fölmentetését és ezt meg is nyerte. Midőn szabadságáról visszatérve, napról napra nyugdíjaztatása közzétételét várta, meglepetve értesült Bécsben Albrecht főherczegtől, hogy Bach őt a belügyminiszteriumba osztályfőnökül óhajtaná megnyerni. A főherczeg közlé vele, hogy a miniszter már három év előtt ezt a kívánságot nyilvánítá, de ő (a főherczeg) azt visszautasítá. Most azonban midőn Ambrózyra nézve neje halála a soproni tartózkodást szomorúvá tette, a főherczeg enged Bach ismételtén nyilvánított kívánságának. Egyidejűleg tudatá Albrecht, hogy a megfelelő fölterjesztést már meg is tette és hogy az a császár kabinet

irodájában van. Ha azonban Ambrózy ragaszkodnék visszalépéséhez, a főherczeg kész azonnal a császárhoz menni és nyugdíjaztatását kieszközölni. Ambrózy úgy vélekedett, hogy ily viszonyok között maradnia kell és, a mint mondja «így született meg az osztályfőnök». Ambrózy azzal a kéréssel foglalta el új állását, hogy Bach őt csak időleges munkatársának tekintse, szándéka lévén egy év elteltével véglegesen visszalépni. E kijelentés ellenére a miniszter és osztályfőnöke között barátságos viszony fejlődött ki. A köztük egykoron fönnállott válaszfal romba dőlt. Bach, ki mindinkább észrevette, hogy uralma végét járja, különös szeretetreméltósággal bánt azzal a férfiúval, a ki az ő rendszere bukását már évek előtt megjósolta. Közeli hajótörésének tudata a minisztert engesztelékenynyé tette. E válságos helyzetben azonban Ambrózy többé nem juthatott hatáskörhöz a belügyminiszteriumban. Mint osztályfőnök csak «névleges szerepet» játszott. Egész tevékenysége arra szorítkozott, hogy az aktákra aláírta: «a miniszter helyett báró Ambrózy Lajos». Ha már ez, az ő önérzetét sértő helyzet is megerősíté őt visszalépési szándékában, úgy nem-sokára újabb okok is merültek föl, melyek elhatározása fogamatosságát sietteték. Látva az új korszak közeledését, helyesen fölismerte, hogy az új idők új embereket kívánnak, kiknek helyét át kell adnia. Érezte, hogy ő egész multjánál fogva alkalmatlan a rendszerváltozás támogatására. «Ha az országgyűlés» — úgymond — «1849 végén, vagy 1850-ben egybe-hivatik vala, nagy befolyás jutott volna az 1848-ban kiközösítettnek osztályrészül. Az 50-es évek második felében a korábbi «jóérzelműeket» illette volna meg a főszerep a kiegyezésnél. 1860-ban az csakis az ellenzéknek juthatott osztályrészül.» Tudta tehát, hogy ő 1860-ban csak néző lehet és ezért több ízben kérte Bachot, engedné meg az ő visszavonulását. A miniszter teljesíté is kérését. Csodálatos és érthetetlen maradt azonban örökre Ambrózy előtt az a tény, hogy Bach csak akkor tett előterjesztést az ő fölmentésére nézve, mikor már magának a miniszternek visszalépése is befejezett tény volt. Így következett be aztán az a sajátos állapot, hogy a Bach-rendszer elítélője, a látszat szerint, ennek ellenére, annak megteremtőjével, egyidejűleg óhajtott az államszolgálat alól megválni. *)

*) Megbízható forrásból értesültem, hogy Ambrózy nyugdíjaz-

Az új miniszter Goluchowski Agenor gr., a lelépő Bach személyes ellenfele, Ambrózyt, kinek nyugdíjaztatása iránti kérése még nem volt ellátva, e szavakkal üdvözölte: «Nagyméltóságod akkor akar távozni, mikor én jövök? Ön főúr, én is az vagyok. Ha ön Bachehal ki tudott jönni, egymással még jobban megférnénk». Ambrózy az igazsághoz hiven kijelenté, hogy ő nem Bach bukása miatt akar a magánéletbe visszavonulni. Bach egyedüli okozója annak, hogy ez már előbb meg nem történt. «Tudom» — felelé Goluchowski — «az előterjesztés ezt mind megmondja; a császár egyetért azzal, csak hogy megbízott, kérdezném meg önt, hogy ragaszkodik-e elhatározásához?» Az osztályfőnöknek arra a kijelentésére, hogy ő távozik, ha a császár ezzel egyetért, de marad, ha a császár úgy rendeli, megjegyzé a miniszter: «A császár beleegyezik visszavonulásába, de én nagyon sajnálom, hogy ön akkor távozik, midőn Magyarországra vonatkozó tanácsainak oly jó hasznát vehetném».

Alig távozott Goluchowski, Ambrózy gondolkodóba esett, ne menjen-e el egyenesen a császárhoz és ne kérdezze-e őt meg, okának őszinte föltárása mellett, hogy parancsolja-e megmaradását? A még mindig hivatalban levő osztályfőnöknek nem igen volt bizalma Goluchowski iránt. Attól tartott, hogy «ez a síma új miniszter» zokon veszi neki, hogy nem tekinti kegynek a lehetőséget alatta tovább szolgálhatni és így a császárnak kedvezőtlen előterjesztést fog tenni. Ambrózy szerencsétlenségnek tekintette személyére nézve, hogy nem követte első gondolatát és nem fordult egyenesen a császárhoz. Nyugdíjaztatása a legfelsőbb kegy minden nyilvánítása nélkül ment végbe és ez tördőfésként hatott szívére. Annyival is inkább, mivelhogy az összes régi osztályfőnökök, távozásuk alkalmával, kitüntetésben részesültek. Ő Goluchowski befolyásának tulajdonítá, hogy azt a kitüntetést, melyre már Albrecht főherczeg javaslatba hozta, nem nyerte el. Úgy képzelte, hogy Goluchowski e módon akar rá és Bachra egyidejűleg csapást mérni.

Ambrózy Goluchowskival, ki tőle, hite szerint, imádott uralkodója kegyét elvonta, még egyszer hosszas és beható

tatása iránti kérése legfelsőbb helyen már 1859 augusztus 30-án elintéztetést nyert. Úgy látszik, hogy annak keltét, a későbbi közzétételkor, megváltoztatták.

eszmecserét folytatott, mielőtt Bécset elhagyva, Temesvárra visszavonult. Goluchowski volt az, ki őt fölkereste. Minden kerülgetés nélkül rátért a miniszter arra a tárgyra, melyről beszélni óhajtott. Az a beszélgetés rendkívül becses adalék Ausztria-Magyarország legújabb történelméhez és méltó arra, hogy e helyen, teljes kiterjedésében, közöltessék.

«Báró Ambrózy» — kezdé Goluchowski — «ön a helyzet embere. Mit gondol ön, meddig kell elmennünk, hogy a kiegyezés Magyarországgal teljesen létrejöhessen?» Ambrózy: «A koronázási domb magaslatáig». Goluchowski fölugorva: «Tehát a koronázásig?» Ambrózy: «Igenis, a koronázásig, vagyis a törvényességig». Goluchowski, heves hangon: «Sokat és nagy dolgokat kieszközölhetek, de ezt nem tudom és nem is akarom». Mikor Ambrózy erre megjegyzé, hogy Ferencz József császár nem azért viteté, minden királyi tisztelet megadása mellett, a koronát Budára, hogy az ott eltemetve maradjon, hanem azért, hogy magát vele megkoronáztassa, Goluchowski, kinek izgatottsága folyvást fokozódott, így kiáltott föl: «Mit mondana ehhez Csehország és Galiczia?» Ambrózy nem habozott a felelettel. Megmondta a grófnak, hogy a koronázás a magyar szemében vallásos varázsszal bír és föler egy hadsereggel. Hisz csakis a császártól függ, hogy magát Csehország királyává is koronáztassa. «Nem lehet» — folytatá Ambrózy fejtegetéseit — «a monarchicus érzést eléggé fölébreszteni és ápolni és én csak sajnálom, hogy ez a szent koronázási rítus Gácsországban nem szokásos. Mindazonáltal meg kell jegyeznem, hogy ha a császár Magyarország királyává akarja magát koronáztatni, ez csakis ő tőle függ és egyik örökös tartománynak sincs ahhoz szava». Goluchowski: «Ambrózy báró, ha önnek ez a megállapodott nézete, úgy tanácskozásunkat be is fejeztük. Kész vagyok nagy engedményekre, de a koronázásba soha sem fogok beleegyezni». Ambrózy: «Ha el van határozva, hogy nem megy el egészen a koronázásig, úgy jobb lesz, ha semmit sem kezd, mert máskülönben kudarcot fog vallani».

E szavak után megszakítá Goluchowski a társalgást, Ambrózy pedig elhagyá — ez 1860-ban történt — Bécset. Hat évet töltött, távol minden hivataloskodástól, birtokán, mikor egyszer egy délelőttön következő sürgönyt vévé Sennyei tárnokmestertől: «Hajlandó-e Excellentiád Temesvár sz. kir. város királyi biztosának tisztségét elvállalni?» Azonnal válaszolt:

«Mindig kész vagyok legkegyelmesebb uram kormányának rendelkezésére állani».

Ebben az állásában lepte őt meg az 1867-ik évi kiegyezés, mely azt az érzést ébreszté föl benne, hogy ő «idegen tulajdon hazájában». Képtelen volt régi fölfogásától megválni és az új viszonyokhoz alkalmazkodni. «Magyarország politikai főoltára» — így ír ő emlékirataiban — «élén szent István koronájával, mindenesetre itt volt, de más ismeretlen nagyságok teljesíték az előtt a szolgálatot, idegen országból behurczolt és nem az ősi szertartás szerint». A «parlament» szó kegyetlen félelmet gerjesztett benne, melynek hallatára, úgy képzelte, keresztet kell vetnie. Ő, mint maga mondja, a «megcsontosodott dynasticus alattvaló» maradt, ki nem volt képes «korszerű állampolgárrá» átalakulni. Leginkább megbotránkozott — és ez voná maga után teljes szakítását az új állapotokkal — mikor Klapkát, ki őt hazaárulónak nevezé, Temesvárott, saját szavai szerint: az ő orra előtt, országgyűlési képviselőnek választották meg. Hogy ne legyen kénytelen a diadalmenet tanuja lenni, birtokát két fiára *) ruházá, és Bécsbe sietett. De a Dunamelletti császárvárosban sem érezte jól magát. Ő a parlamenti élettel ép oly kevésbé tudott megbarátkozni Ausztriában, mint Magyarországon. Lajthán innen és túl egyaránt visszataszítá őt ez a politikai intézmény. «Őszintén megvallva» — így nyilatkozik ő — «az osztrák parlamentarizmus rám a dillettantizmus benyomását gyakorolja, melyből hiányzik a valódi hivatottság. — — — Szent István országaira pedig, ha az igazat kell megmondanom, úgy illik a mostani parlamentáris rendszer, mint a hogy a háromszögletű kalap és a himzett kabát a Bach-kormány idejében rajtam állott volna, ha ugyan ezek viselete alól a császár föl nem ment vala». Nézetétől semmi újabb jelenség sem volt képes eltéríteni, mely Ausztria-Magyarország politikai láthatarán föltűnt. Emlékiratait 1873-ban azzal a kijelentéssel rekeszti be: «Nem a birodalmi tanácsban, nem a pesti parlamentarizmusban él Ausztria-Magyarország, hanem egyes-egyedül Ferencz József császárbán».

Ambrózy sokkal inkább elvénült, hogysem élete végső napjaiban a parlamentarizmus hívei közé fölcsofhatott volna.

*) Lajos és Gyula.

De vajon nem volt-e ez a magyar alkotmány általa korábban támogatott reformjának gyümölcse? Kijelentvén, hogy a polgári és paraszti osztály többé nem maradhat figyelmen kívül, ezzel önként érthetővé vált az alkotmány kiépítése az összes néposztályok részvétele alapján. Ő sem volt ellensége annak, hogy az országgyűlésen az összes osztályok érdekei képviselve legyenek. De a rendi testület — és ő ilyennek akarta azt — nem bírhat, szerinte, azzal a joggal, hogy a felelős miniszterek annak kebeléből kerüljenek ki. Ambrózy nem barátja az államhatalmak megosztásának. A hatalom a koronát illeti meg, ez parancsoljon, rendeljen el reformokat és az országgyűlésnek hivatása csak abból áll, hogy hozzájárulását jelentse ki. Habár Ambrózy lelkes híve volt az abszolút uralkodói akaratnak, még sem mondhatjuk, hogy kormányformáért azért rajongott volna, hogy annak takarója alatt a népet saját uralkodó osztályának vessen alá. Hazáját, melyet őszintén szeretett, ő is nagynak és virágzóknak akarta látni. Csakhogy az az út, melyen ő ezt elérni vágyott, messze elütött attól, melyet nemzete legjobbjai követtek. E miatt ellentétbe jutott velök és elvált tőlük a magyar nemzet életének egyik legdöntőbb pillanatában. Nem tisztátlan, becsvágyó czélzatok miatt hagyta el Ambrózy, az 1848-iki válságos napok alatt, nemzetét, hanem azért, mert úgy hitte, hogy Magyarország megmentése csakis az V-ik Ferdinánd által alter-egojául kinevezett hadvezérrel szövetségben lehetséges. Emlékiratai hivatva vannak kortársaitól szigorúan elítélt magatartását a nemzet ítélőszéke előtt igazolni. De érdekes és változatos képet tárnak föl egyúttal ezek az emlékiratok Magyarország politikai életének alakulásáról a bécsi congressus ideje óta. Ebben a tekintetben állandó lesz azok jelentősége, úgy az államférfiúra, mint a törtenetíróra nézve.

WERTHEIMER EDE.

A NYELVTISZTASÁGRÓL.

Az uppsalai egyetem tudós nyelvésztanára, Noreen évekkel, sőt jóformán évtizedekkel ezelőtt egy tanulmányt tett közzé a nyelvtisztaságról, melyet németre is lefordítottak, (megjelent az *Indogermanische Forschungen* I. kötetében, Johansson tollából) s mely nagy vitát keltett szakkörökben. Azon tudósok közül, a kik francia részről e tárgyhoz hozzászóltak, a legkiválóbbnak: Bréal Mihálynak tanulmánya a *Journal des Savants*ban jelent meg pár hónappal ezelőtt s oly föltűnést keltett, hogy más folyóiratok is siettek olvasóikkal majdnem egész terjedelmében közölni. Hasznos szolgálatot vélünk tenni, midőn mi is megismertetjük a *Budapesti Szemle* közönségével a nagy francia nyelvtudósnak majdnem forradalmi merészségű, de épen oly mélyreható és igaz nézeteit . . .

Mondjuk ki mindenekelőtt, írja Bréal, hogy kell valami igaznak lenni a nyelvtisztaság eszméjében, minthogy annyi elmét tudott foglalkoztatni ez eszme úgy a régieknél, mint az újabb időkben. De nem könnyű dolog ám az ész szemében igazolni azt, a mit e dologra vonatkozólag az érzelem sugall nekünk. Mihelyt bizonyos elvek formulázását kísérti meg valaki, e pontnál az elmék azonnal megoszlanak és megkezdődik a bizonytalanság. A művészek és költők csak ösztönszerűleg beszélnek erről a dologról; a nyelvészek, midőn meg akarják világítani ezt a kérdést, azzal kuszálják össze, hogy itt is érvényesítik rendszerezítő hajlamaikat. Kísértsük meg, vajon lehetséges-e minden előzetes elfogultság nélkül annyiramennyire tisztázni a dolgot . . .

Elsőben is az idegen szavak ügyét teszi vizsgálat tárgyává Bréal s használatukat a következő módon védelmezi:

Sok mindenféle előítélet akadályoz e pontnál abban, hogy valamire mehessünk. A legelső minden akadályok közt, vagy, hogy Baconnel szóljunk, az első «bálvány», melytől ered a többi is mind, abban áll, hogy a nyelvtisztaság ügyét némelyek a fajtisztaság ügyével rokonítják. Azok szemében, kik így fogják föl a dolgot, egy-egy idegen szó bevittele a nyelvbe annyi, mint szeplősítés: egy-egy angol vagy német kifejezés belevittele a francziába, foltejtés a nemzeti nyelven. Az ily gondolkozásmód nem minálunk fordul elő a leggyakrabban. Szomszédaink a németek, egy század óta emelnek korlátot korlátra, hogy megakadályozzák a francia szavak bevándorlását. Adelung óta se szeri, se száma az idegen szavak ellen kiadott kiáltványoknak*) és azon társulatoknak, melyek az idegen szavak invasiója ellen akarnak harczolni. Megérdemlik-e az idegen szavak, hogy ekkora ellenségeskedést fejtsenek ki velök szemben? Nem kell-e megkülönböztetést tenni köztök, s nem kell-e valamely modus vivendit elfogadni? minden egyforma szó egyformán elítélendő-e?

Midőn valamely művészet, tudomány, divat vagy játék a külföldről átjön hozzánk, egyszersmind a hozzá megkívántató szókinceset is áthozza magával. Könnyebben és hamarabb bírjuk azokat elsajátítani, mint a mennyi fáradságunkba s időnkbe azon új kifejezések kitalálása kerülne, melyekkel e szerint olyan eszméket vagy tárgyakat akarnánk jelölni, melyeknek már megvan a magok neve. Bizonyos fajtájú zene Olaszországból jött be hozzánk a XVII-ik században, s így zenészeti nyelvünk megtelt olasz szavakkal. Ha ma adagióról beszélünk, vagy sonateot emlegetünk, ki gondol már ezeknek az elnevezéseknek exotikus voltára? A nyelvtisztaság intransigens kedvelőinek nem volna szabad feledniök, hogy ehhez hasonló esetek minden időben előfordultak és minthogy ők a classicus hagyományokra szoktak hivatkozni, azt felelhetni nekik, hogy a régiek is épen így jártak el ebben a pontban.

A rómaiak a görögöktől kölcsönözték írásukat és így náluk minden, a mi az írás művészetére vonatkozik, görög, kezdve a scribere és litteræ szókon. És nemcsak ezek a kifejezések

*) Az egyik legutóbbi e nemben Riegel Herman tanár műve: *Ein Hauptstück von unserer Muttersprache. Mahnruf an alle national gesinnten Deutschen.* 1884.

idegenek: az exact tudományok, a jog, a rituale, a hadtudomány, hajózás, súlyok és mértékek, építkezés, műtárgyak, ruházat stb. terén mindenütt föltalálhatók a latinban a görög nyomok és a görög elnevezések. Ha pedig még messzibbre hatolhatnánk vissza, kétségtelenül azt láthatnók, hogy sok műkifejezés, melyet görögnek hiszünk, Hellas földjétől messze született. Egyiptomba és Chaldeába vezetnének el bennünket. Így tehát az idegenből való kölcsönzés minden korszakban előfordult: olyan régi, mint maga a műveltség, mert az életföntartáshoz szükséges tárgyakat, a tudományok és művészetek eszközeit épen úgy, mint az elvont conceptiókat, melyek föl-emelik az emberi méltóságot, nem szokás kétszer föltalálni, hanem tovaterjednek, néptől néphez, hogy az emberiség köz-kincsévé váljanak! Jogosnak látszik tehát, hogy megtartsuk eredeti neveiket. Mivel a szavak a maguk módja szerint szintén történelmi okmányok, azt hisszük, nem helyén való dolog szándékosan eltörölni akarni ez okmányok tanúságtételét . . .

Ez általánosabb természetű fejtegetések, illetve kijelentések után a következőkben számol le Bréal azon érvekkel, melyekre a nyelvtisztaság védelmezői rendszeresen hivatkozni szoktak:

A nyelvtisztaság védelmezői nem zárkóznak el föltétlenül a most érintett tekintetek elől. De azt ajánlják, hogy ha már a kölcsönzésre rá kell szánni magunkat, forduljunk inkább a testvérn nyelvhez, teszem azt, ha francziáról van szó, az olaszhoz vagy spanyolhoz, vagy ha az angolról van szó, a dánhoz vagy a hollandihoz. Az ilyen rokonfajú származással bíró szavakat könnyebben magába fogadja majd a nyelv, épen úgy, miként — Leibnitz szavaival szólva — egy-egy nemzet is mindig készségesebben fogadja be keblébe az olyan idegeneket, kik szokásaik- és életmódjokkal közelebb állanak az illető nemzet szokásaihoz. Ez a tanács kitünő, de nem mindig könnyű követni; mert ha az élethez szükséges tárgyakat ott kell vennünk, a hol azok találhatók, a szavakat sem lehet másoktól venni, mint a kiknek ezek tulajdonát képezik. A parlamenti élethez tartozó kifejezések közt sok az angol, mert Angolország adta az első mintát az alkotmányos kormányrendszerhez. Másfelől, ha az angol nyelv franczia szavakkal jelzi az élet előkelő finomságaira vonatkozó dolgokat, ez azért van, mert ezek a dolgok viszont Francziaországból származtak át hozzájuk.

Azt is ajánlgatni szokták, hogy legalább annyira módosítsuk az idegen szavak formáját, hogy ne legyenek azonnal fölismerhetők s a kölcsönvét ne szökjék azonnal szemünkbe. E tekintben hajdanta egész nyugton rábizhattuk magunkat a nép használati módjára: a nép értett hozzá, mint húzzon az idegen szóra oly hazai ruhát, melylyel minden föltünéskeltést megakadályozzon. De ma már kissé másképen állunk ezzel a dologgal is. A legtöbb kölcsönvét ma már nem előbeszéd útján történik, hanem mindenekfölött és mindenekelőtt az írott nyelv közvetítésével; az idegen szavakra könyvekben, hírlapokban bukkan rá szemünk, mielőtt fülünk hozzájuk szokott volna. Így aztán már nehezebb föladat jelentékenyebb módosítást vinni véghez rajtok. Különben is az ilyféle szándékos elváltoztatásban van valami, a mi nincs inyére a mai gondolkozásmódnak, a francia ember gondolkozásmódjának: ha mi csak kárhozthatni tudjuk ezt az elferditést, a hogyan szomszédaink kiejtési módjának tetszett eltorzítani a *Kerek-Asztal* hajdani hőseinek nevét, miként gondolhatunk ugyanakkor mégis arra, hogy eredeti jelzésüktől megfoszszuk azon találmányokat meg azon eszméket, melyek reánk nézve valóban újdonságú dolgok? . . .

Sőt Bréal még tovább megy s az idegen szavaknak egyenesen szükséges voltát vitatja:

A tudományos műkifejezéseknél különösebb érdek parancsolja, hogy azon alakban tartsuk meg őket, a melyben először jelentek meg. Tisztaság ürügye alatt lefordítani oly szavakat, mint telephon s phonograph, annyi, mint megakadályozni egy olyan munkát, melynek legalább is van annyi értéke, mint a nyelv homogenitásának: tudniillik az európai közösségben való részvételünk könnyítését. Érdemes volt-e időegységre, vagy tarifaegységre törekednünk, ha, miután le-döntöttük az anyagi akadályokat, az értelemnek akarunk vámsorompókat emelni? Elöttem fekszik egy Németországban megjelent latin nyelvtan, melynek szerzője igyekezett minden oly műkifejezést, mint *declinatio*, *conjugatio*, *indicativus*, *conjunctivus*, ezeket a VIII. vagy X. század óta szentesített és az egész világon elfogadott kifejezéseket német szavakkal helyettesíteni. Így az *indicativus*ból *die Wirklichkeitsform* lett, a cselekvő alakból *die Thätigkeitsart*. Még ha német nyelvtanról volna szó. De miután latin nyelvtanról van szó, miért ez

akadékoskodás a latin szavakkal szemben? Ezeknek a régi szavaknak még az az előnyük is megvan, hogy tisztán conventionalis kifejezésekké váltak. *Ablativust Woherfallal* fordítani annyi, mint megnehezíteni a gyermekre nézve az ablativus *in* előszóval való használatának megértését, melynél bizonyára Wofall esete forog fent.

Az emberek nemcsak egy ethnikai vagy nemzeti csoporthoz tartoznak: tanulmányaik, foglalkozásuk, életmódjuk, műveltségi fokuk következtében épen úgy tartoznak bizonyos idealis községhez is, mely egyszerre egyetemesebb és korlátozottabb. A matematikus eszmecserét folytat más országok matematikusaival. A francia geologusnak közlekednie kell amerikai vagy ausztráliai collegáival. A pénzember tudni akarja, mi történik az egész világ piaczán. Oktalanság lenne a nyelvtisztaság eszméjének nevében akadályokat gördíteni oly kifejezések használata elé, melyek közös tulajdonai az ugyanazon érdekeknek vagy ugyanazon kutatásoknak élő egyéneknek. Az ifjúság e részben olyan leczkét ad nekünk, melyet nem értettünk jól meg. Azon ürügy alatt, hogy némely játékokat, melyek Angolországból jöttek át hozzánk, régebben Franciaországban is játsztak, azt ajánlották, hogy helyettesítsék az angol szavakat azon régi szavakkal, melyek alatt elődeink ismerték azokat: de úgy látszik, ez a tekintet nem valami sokat nyomott a latban a foot-ball vagy a lawn-tennis kedvelőinél, kik úgy gondolkoztak, nem egészen helytelenül, hogy arra, hogy lépést tarthassanak britt pajtásaikkal, hogy tudomást szerezhessenek sportjuk előbbrehaladásáról, hogy közlekedhessenek az e téren kiváló mesterekkel és esetleg talán verseny játszmaára hívhassák föl őket, e célzra többet fog érni, ha az angoloknak szavait ismerik és használják, semmint ha elődeikéit, a kik iránt ugyan tisztelettel kell viseltetniök, de a kikkel ők ugyan már soha sem fognak találkozni a játszótéren.

Azon idegen szavak befogadása tehát, a külföldről behozott dolgok vagy eszmék jelölésére, a mi által egyszersmind a nemzetközi érintkezésre is alkalom nyílhatik, magában véve nem csak nem kárhoztatandó, de teljesen jogosultnak igazolható. Ilyen esetben mindössze csak az kívánatos, hogy kellő értelmességgel történjék a kölcsönvét és hogy az egyik nemzettől a másikhoz való ily átmenetnél semminemű felcseré-

lés ne történjék. Mert ez a dolog sokkal gyakrabban meg-
esik, semmint képzelnők: a mint kikerült természetes környe-
zetéből a kölcsönvett szó, mindenféle elferdítésnek, félreértés-
nek ki van téve. Így lett a franczia *contre-danse*-ből angolul
country-dance (falusi táncz) és a *renégat*-ból *runagate*, hihető-
leg, mert némileg hasonlított a *run-away*-hoz, «elszökni,
dezertálni», ez segítette elő, azon szó ily különös átalaku-
lását . . .

Az angol sohasem akadékoskodott az idegen szókkal
szemben, a mivel azt érte el, hogy szókincse megkétszerező-
dött s ma már számos eszmére két kifejezése is van, egyik
szász, a másik latin vagy franczia. Ha a családról beszél, tet-
szés szerint használhatja a *kindred* vagy a *family* szót; egy
szerencsés eseményt tetszés szerint nevezhet *lucky*-nek vagy
*fortunat*ének. A nyelvtisztaság nagyon megrögzött imádójának
kellene lenni annak, a ki kicsinyelni tudná a gazdagságnak ily
gyarapodását: mert lehetetlen, hogy a synonymok közt ne
keletkeznék idővel semmiféle árnyalatkülönbség, már pedig
ilyesmi mindmegannyi új segédforrásul szolgál a gondolat-
nak. Világos azonban, hogy ezek a vegyületek történelmi
folyamat termékei, nem pedig szándékosan kigondolt és előre
megfontolt szerzemények.

Bréal szükségesnek tartja rámutatni, honnan ered egy-
általán az a határozott ellenszenv, melylyel oly sokan visel-
tetnek az idegen szavak iránt. Okoskodása nincs bizonyos
actualis érdek nélkül s bennünket annyival inkább érdekelhet,
mert a lentebb példakul fölhozott nemzetek közé bátran sorol-
hatnók be magunkat magyarokat is.

Ha végére akarunk járni annak az ellenszenvnek, mely-
lyel sok kiváló elme viseltetik az idegen szavak iránt, rá-
jövünk, hogy az eszmetársulasokban, történelmi emlékek-
ben vagy politikai tekintetekben gyökerezik, melyekhez tulaj-
donképpen vajmi kevés közük van magának a nyelvészetnek
A német puristákat a franczia szavak olyan utánzási kor-
szakra emlékeztetik, melyet ki szeretnének törölni történelmök-
ből. A hellén nyelvészek, kik számúzik a török szavakat szó-
tárakból, a függetlenségi harczot folytatják tovább a magok
módja szerint. A csehek, kik annyira mennek buzgóságokban,
hogy még a német tulajdonneveket is le akarják fordítani, hogy
nyoma se maradjon nálok egy igen soká türt idiomának, a

közel jövőbeli önkormányzat reményét fűzik tisztító munkájukhoz. Ilyen esetekben csak ürügyül szolgál a nyelvtisztaság olyan törekvéseknek vagy érzelmeknek, melyek magukban véve jogosultak lehetnek ugyan, de melyek azért ne ejtsenek bennünket csalódásba ezeknek a nyelvészeti harcoknak a tulajdonképeni indoka felől. Olyan nemzet, mely rokonszenvenvel viseltetik a kívülről jövő eszmék iránt, nem fél elfogadni azon szavakat sem, melyekkel azokat nevezni szokás.

Azonban ne gondoljuk, hogy Bréal talán a purismuskak megfelelő szélső ellentét híve. Ellenkezőleg. Ő maga óv a túlzástól, midőn így ír: «Csak a visszaéléseket kell elítélni: visszaélés lenne például, ha idegen néven neveznők azt, a mivel már magunk is bírunk. Az is visszaélés lenne, ha idegen szavakat használnánk mindenféle alkalomkor és mindenféle hallgatóság előtt».

E «visszaélés» elkerülése nem valami könnyű ugyan, de Bréal e pontra vonatkozólag is igen okos tanácsokat ad.

«Hogy megtalálhassuk az igazi mértéket e pontnál, nem szabad felednünk, hogy a nyelv oly közös munka, melyben éppen annyi rész jut a hallgatóságnak is. Valamely idegen szó, mely helyén lenne, ha specialistákhoz intézném beszédemet, szenvelgésnek tünnék föl, vagy éppen homályt okozna, ha akkor használnám, mikor laikusokhoz szólok. Egy csöppet sem ütközöm meg rajta, ha angol szavakat találok egy lóversenyről, vagy szénbányákról szóló czikkben; de a ki regényt olvas vagy színelőadást hallgat, azt kívánja, hogy mindenki által érthető nyelven beszéljenek hozzá. Az idegen szavak kérdése nem oldható meg tehát egyenlősítő egyformasággal: azok a társaságok, melyek a nyelv megtisztításával foglalkoznak, joggal csak a társalgási és az irodalmi nyelvre szorítkozhatnak törekvéseikben. Mihelyt tovább akarnak menni igényeikben, csak hiába való és másokra nézve kellemetlen, feszélyező munkát végeznek....»

Annyira nem föltétlen apostola Bréal az idegen szavak használatának, hogy ezek után egyenesen azon esetek megbeszélésére tér át, melyekben határozottan kiküszöbölendőnek tartja az idegen szavakat.

Midőn erkölcsi életünk kérdése forog fönt, az idegen szavak alkalmazása dissonans hatású lehet. Minél bensőbb jellegűek azon érzelmek, melyeket ki akarunk fejezni, annál

szűkebbre szorítkozik a nyelvaines köre. Ilyenkor nagyon finom természetű szellemi gyönyör kínálkozik az olvasónak, vagy hallgatónak. Miként a régi gazdasszonyok abban találták dicsőségüket, ha nem fogyasztottak háztartásukban más tejet, más gyümölcsöt, mint a mely a saját istállójokból, saját kertjükből került: úgy minden finom elme is meg fogja becsülni az olyan nyelvet, melyben minden ő vele azonos talajból fakadt, és melynek minden szaván bizonyos családi, rokonsági vonás jelentkezik. Ez a gyönyör igen élénkké fokozódhatik, ha az író ez egyszerű nyelven magasztos érzelmeket vagy komoly gondolatokat fejez ki. Ilyenkor úgy tetszik, oly benyomást éreznünk, mint mikor valamely szép cselekedetet nemes egyszerűséggel végrehajtatni látunk. Egyszersmind annak bizonytalan sejtelve is környékez ilyenkor, hogy aligha volt mindez ismeretlen atyáink előtt, miután ők már rendelkeztek mindazon szavakkal, melyek e dolgok elmondására szükségesek, és hogy e szerint mi egy nagyon régi és nagyon nemes nemzet fiai vagyunk. Ilyen esetben egy idegen szó használata nemcsak indokolatlan, de káros is. Ezt megértette már a *Précidence du langage françois* szerzője is, midőn azt mondta az olasz szavakról, melyek akkor oly számosak voltak nálunk, hogy azok — «nem francziák, hanem francziarontók» («... non pas françois, mais gâte-françois»)*)... Nem az idegen szavak belevegyítésétől kell a nyelv tisztaságát leginkább féltetni: hanem inkább a rosszkor alkalmazott tudományos kifejezésektől. Azt a «bizarr prózát» érti ez alatt Bréal, mely a francziában elvont főnevek alá leplezve fejezi ki az életben előforduló legközönségesebb dolgokat, s mely francia különlegesség bennünket idegeneket csak annyiban érdekel, a mennyiben általánosabb, egyetemes emberi jellegű oka van. A francia író ugyanis, midőn ily facsarosan s a mi nyelvünkre nem egy könnyen lefordíthatón fejezi ki magát: une jeunesse qui sentimentalise sa passionalité (egy szenvedélyességet elérzelmesítő ifjúság); ezzel azt akarja elérni, hogy a dolog is nagyobbban tűnjék föl, a nagy szavak által. A philosophia mellett más tudományágak is táplálják neologismussal ezt a nagyzó és zavaros beszédmodot; az orvosi tudomány, a zene, az exegésis, a középkor...

*) Bréal ez idézete Estienne Henriktől, a XVI. század kiváló humanistájától van véve.

Nem követhetjük itt Bréalt a részletezésekbe, felsorolt példái csak a francziául értőt érdekelhetnék, bár nem egy érdekes analogiára mutathatnánk rá a magyar íróknál is. Így midőn azt kárhóztatja Bréal, hogy a mai francia íróknál az igékből a leghaszontalanabb főnevek születnek, meg hogy másfelől a főnevekből is a legfurcsább igék válnak: majdnem kísértetbe jöhetünk így kiáltani föl: de nobis fabula! Hirlapjaink «szaftos» (sit venia verbo, de ez találó jelző!) stilje jut eszünkbe... Az ilyen neologismusoknak — úgymond az előbbieken kapcsán Bréal, s e megjegyzéséből is nem kevesen okúlhatnak nálunk — nem lehet szemökre vetni, hogy ellenkeznének az analogiával: nyelvtani tekintetben megtámadhatatlanok; de az a hibájok, hogy fölöslegeseek és hogy egy ép oly nehézkes, mint szintelen szólásmóddal helyettesítik azt, a mit egyszerűbben és mégis erőteljesebben lehet kifejezni. Voltaire így definiálta azt, a mit a nyelv geniusának neveznek: «Képesség arra, hogy a legrövidebben és a legharmonikusabban mondjunk el olyasmit, a mit más nyelvek kevesebb szerencsével fejeznek ki.» Ha elfogadjuk ezt a meghatározást, úgy azt mondhatjuk, hogy ezeknek a neologismusoknak a szerzői a francia nyelv geniusá ellen vétkeznek. Azt vetették néha ennek szemére, hogy nem nagyon alkalmas új szavak alkotására, én hajlandó vagyok azt hinni (a közölt példák alapján), hogy túlságosan is az. Az angolnak és németnek rendelkezésére áll a szóösszetétel segédforrása: de egy rosszul sikerült ily összetétel, a mi naponként előfordul ennél a két nyelvnél, kevesebb hátránnyal jár, mert a hirtelen összetársított két kifejezés egy perc múlva már el is válik egymástól, míg azok az elvont szavak, (melyekkel főntebb foglalkozott szerzőnk) jó tartósra látszanak kovácsolva lenni...

Mindazonáltal a neologismusoknak is megvan a magok jogosultsága és szükségessége, a mit Bréal korántsem tagad, sőt épen ő maga siet ezt hangsúlyozni és megmagyarázni:

Minden használatba fogott dolog elkopik idővel: nincs tehát mit csodálkoznunk rajta, ha ugyanazon szavak, ugyanazon képek, miután sok-sok ideig használatban voltak, immár nem gyakorolják ugyanazon hatást az elmére. Az új alakok kitalálásának meg van tehát a magok létjoga. A földolog abban rejlik, hogy a fogyasztás ne legyen rohamosabb, mint a termelés: az ironia, a caricatura, az idézőjelek macskakörmei, a

politikai szónoklat és a hírlapírás gyűlölködő küzdelmei, a szín-költésnek és a tárczairodalomnak túlzásai siettetik különösen a nyelv kikerülhetetlen elváltozásait. A megfontolt akarat sokkal több erőt tud kifejteni a lerontás és kipusztítás, semmint a teremtés terén; a szavak születését majdnem mindig homály borítja, de azokat már gyakran ismerjük s nevökön nevezhetjük, a kik e szavak hitelét tönkre teszik, azokat lealacsonyítják vagy éppen megfosztják értelmöktől.

A neologismus kérdése a legkülönbözőbb oldalakról tekinthető.

Elvből és föltétlenül elítélni a neologismust, a leghelytelenebb és a legszükségtelenebb védekezésmód volna. Minden előbbrehaladás valamely nyelvben először egy egyén műve, aztán egy többé-kevésbé jelentékeny számú kisebbségé. Oly ország, mely eltiltaná az újításokat, megfosztaná nyelvét a fejlődés minden lehetőségétől. Neologismus alatt ép úgy értendő egy régi szónak új értelem adása, mint egy teljesen újdonság szónak a bevétele. Valamint az a változás, melylyel a kiejtés módosul, észrevehetetlen, de annyira folytonos, hogy az idegen, ki egy országba harmincz évi távollét után tér vissza, erősen tapasztalni fogja, mekkorát haladt azóta az idő, ép így a szavak értelme is folyton változik az események, az új találmányok és az eszmék meg erkölcsök terén végbemenő forradalmak hatása alatt. Lamartinenak kortársai bajosan értenék meg mai hírlapjaink nyelvét. Mi mindnyájan többé-kevésbé közremunkálunk a jövő szókinszen különbség nélkül, tudatlanok és tudósok, írók és művészek, előkelő körökhöz tartozók és a nép emberei egyaránt. A gyermekeknek is megvan itt a magok része, még pedig nem a legkisebb: minthogy ők ott kezdik a beszédet, a hova az előző emberöltők vitték, rendesen előbb vannak egy fokkal, legalább szülőik előtt.

Azt a határt, melynél meg kell állnia az újítás jogának, nemcsak a nyelvtisztaság eszméje, mely mindig kétségbevonható, szabja meg, hanem megszabja az a szükségesség, melyek következtében kénytelenek vagyunk föntartani az érintkezést azoknak a gondolatvilágával, kik minket megelőztek. Minél tekintélyesebb egy nemzetnek irodalmi múltja, annál inkább ez a szükségesség kötelességszerűnek, mintegy a méltóság és erő föltételének tűnik föl. Innen az úgynevezett classikus korszak eszméje, mely mintaképül állítva oda a következő korok

utánzásának; ez eszmében semmi mesterkélt, semmi chiméraszerű nincs, ha nem vonatkoztatjuk a classikus korszakot fölöttébb messzeeső századokra. Ilyen esetben nem csak a nyelvészek tanácsához kell folyamodnunk, mert ők kísértetbe jöhetnének, hogy némikép szaktudományukba vágó indokok által vezéreltessék magokat.... Minden nemzetnek meg kell itélnie tudni, meddig tekinthet vissza a múltba, hogy a mellett mégis biztonságban maradjon a felől, hogy nem veszti el az összeköttetést a jelennel.

Lehetetlen, hogy a neologismus, miután így megpróbálkozott a szavakkal, ne igyekezzék megtámadni a mondatszerkezetet és a nyelvtant is. De itt már nagyobb ellentállásra talál. Mostanig mindössze alig három—négy új fordulatot számálhatunk össze, melyeknek többé-kevésbé sikerült elfogadtatniok. És ennek megvannak a maga alapos okai. Az a szórend, melyet a francia mondat hosszas tapogatózás után elfogadott, nem a véletlen műve....

Bréal ezután behatóbban foglalkozik annak megvilágításával, mit köszönhet a francia szórend világos és észszerű volta, valamint általában a francia nyelv tisztasága, a XVII. század kiváló nyelvésziróinak, s ez összegezéssel fejezi be fejtegetéseit: «Szándékosan idéztem e mesterek nézeteit, hogy láthassuk, mennyire távol esnek azok a már elfogadott elméletektől.»

A modern nyelvészet előtt ugyanis, mondja Bréal, minden alak, mihelyt egyszer használatban van, létjogosultsággal bír. Sőt minél jobban el van változva, annál érdekesebb.* A mi létezik, annak megvan a maga létjoga. A nyelv igazi élete a tájszólásokban összpontosul: az irodalmi nyelv, mestersegesen megállítva fejlődésében, távolról sem nyújt annyi érdekességet. S itt Bréal egy oly merész állítást kockáztat, melyen, bár nem épen új keletű, az első perczre sokan meg fognak hökkenni, de mely megérdemli, hogy gondolkozzunk rajta. Örizzük meg attól, írja a kiváló tudós, hogy az anyanyelvet az iskolákban rendesen tanítsák: ez által csak megzavarják a gyermekeknél a nyelvtelhetség szabad fejlődését.*) Savigny, a historikus kimutatta, hogy a jog és a morál

*) Grimm Jakab. Előszó *Deutsche Grammatikj*ának első kiadásához.

eszméje nem alkalmazható egy nép történelmi fejlődésénél; a jó és a rossz eszméje még kevésbé alkalmazható egy nyelv fejlődésénél....

Mínhogy a nyelv a mi fő közlekedési eszközünk, kétségtelenül egyetértésre kell jutnunk arra nézve, milyen módon használjuk. Ki lesz bíró ebben az ügyben? Legyen szabad itt szó szerint idézni a svéd tudós*) nézetét: «Nem a nyelvtörténetirő lesz, kinek csak a múltrol van joga beszélni, ép oly kevésbé lesz a nyelvész, kinek a nyelv törvényeit leírni, de nem diktálni föladata; sem a statisztikus, a ki csak följegyzi a divatos használatot. Kire ruházzuk hát a tekintély hatalmát? A föltalálót illeti ez; azt, a ki teremti azon alakokat, melyeket aztán az emberek nagy tömege használ, az író, a philosophust, a költőt illeti. Mi a tömeg vagyunk, mely felöltözteti gondolatait azon ruhákba, melyeket ők találtak ki; mi viseljük és el is viseljük ezeket a ruhákat. Mi magunktól csak nagyon kevésel járulhatunk a nyelv fejlődéséhez; és ezt is csak ama mesterek vezetése mellett tehetjük. Bele kell nyugodnunk abba, hogy csak tanulók szerepét játszszuk, már pedig a tanulók nem szoktak parancsolni.»

Ha ezek a szavak kevésbé messziről jönnének, bizonyára nem vennék őket figyelembe. Hallottunk mi már nem egyszer a Sorbonneon, és az Akadémia kupolája alatt, meg másutt is, prózában és versben ehhez hasonló beszédeket. De érdekes, hogy Stockholmban, egy olyan embernél, kinek kis ujjában van az a tudomány, melynek alapelemeit se tudták a mi Vaugelasink és Bouhoursaink, találjuk meg olyan elveknek a megerősítését, melyeket ezek a régi mesterek csak ösztönből követtek észrevételeikben és bírálataikban. A szabatosság és tisztaság típusának eszméje, azé a típusé, melyet a művelt társaság és az írók színe-java teremt, miután majdnem közhely volt két századon át, elégtelennek, vagy hiábavalónak nyilvánított egy oly tudomány nevében, mely egy nálánál magasabb rendű elvtől igényelt ihletet: ugyanez az eszme most északról tér vissza hozzánk, nem minden meggyőződés és erő nélkül fejtve ki a skandináv nyelvészet egyik kiválóságától.

n. n.

*) Noreen.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

Hatodik közlemény. *)

IV. FEJEZET.

Derüre ború.

A következő nap meglehetősen komoran telt el a Blooms-Enden. Yeobright folytatta tanulmányait; a könyvek fölnyitva heverték előtte; de ez órákban vajmi nehezen haladt a munka. El lévén határozva, hogy anyjával szemben úgy fogja magát viselni, mintha semmi se történt volna köztök, alkalmilag megpendített egy-két hétköznapi tárgyat előtte, s nem akarta észrevenni, hogy a válaszhai nagyon is kurták. Este hét óra tájt ismét megszólalt, ezúttal is igyekezvén egészen természetes társalgás színét adni szavainak:

— Ma éjjel holdfogyatkozás lesz. Kimegyek, megnézem. Azzal magára vevén fölöltőjét, elment.

A hold oly alacsonyan állt még, hogy az udvarról nem volt látható, Clym tehát fölkapaszkodott a völgy menedékén: ott már teljesen körülözlötte a holdvilág. De akkor sem állott meg s léptei a Blackbarrow felé irányultak.

Félóra múlva a tetőre ért. Az égbolt tiszta volt egyik szélétől a másikig, s a hold széthintette fényét az egész pusztán, a nélkül, hogy észrevehetően megvilágította volna azt; csak a gyalog-ösvények fehér kovái, s a vízmosások csillogó homokja vált ki itt-ott az általános árnyékból. Pár pillanatig állt ott, s aztán lehajolt, megtapogatta a gyepet. Száraz volt

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254., 255., 256., 257. és 258. számaiban.

az, s Clym lehevert a Blackbarrowra, arczával a hold felé fordulva, a melynek apró kis képei oda festődtek szemébe.

Gyakran jött már ki Yeobright úgy, hogy anyjának nem szólt szándékáról, de ez volt az első eset, hogy tüntetön nyílt volt, a míg tulajdonképen titkolódzott. Olyan morális helyzetbe jutott, a minőt három hónappal ezelőtt aligha hitt volna el magáról. Azt képzelte, hogy ha e félreeső zúgba vonulva munkának adja magát, mentve lesz a társadalom zaklató követeléseitől; s íme, azok itt is itt vannak. Jobban mint valaha, megszállta a sóvárgás valami más világ után, a hol az előhaladásnak nem a személyes pecsvágy az egyetlen ismeretes alakja, s talán ilyen világ lehetett valaha azon az ezüstgömbön, a mely ott fénylik feje fölött. Szeme sorra járta e távoli tájkép részleteit, a szivárvány öblét, a szomorú válságok tengerét, a viharok óceánját, az álmok tavát, a rengeteg sötét rónákat, s a csodálatos gyűrűs hegységeket — míg szinte úgy érezte magát, mintha valósággal ott járna-kelne azokon a vad tájakon, le- s fölkapaszkodva behorpadozott halmain, végig gyalogolva pusztaságain, leszállva völgyeibe, s a tenger fenekére vagy fölhágva a kraterek párkányaira.

Mialatt e távoli vidéket szemlélgette, egy sötét folt jelent meg a tányér alsó szélén: a fogyatkozás kezdődött. Ez jel volt számára; mert az égi tűnemény ezúttal földi dolgok szolgálatába volt szegődtetve: a légyott idejét jelölte. Yeobright gondolatai e látványra visszatértek a földhöz: fölkelte, megrázódott és figyelni kezdett. Percz múlt percz után, eltelt talán tíz is, s az árnyék a holdon folyvást nőtt. Egyszerre ruhasuhogást hall bal kéz felől, s a domb aljában egy köpenybe burkolt, fölfelé tekintő alakot vesz észre. Feléje indul, s az alak egy pillanat alatt karjai közt van és ajkaik találkoznak.

— Eustaciám!

— Édes Clymom!

Ilyenné lett a helyzet nem egész három hónap alatt.

Soká maradtak így egyetlenegy hang nélkül, mert nincs nyelv, mely ez állapotot kifejezni tudja; a szavak csupán egy elmúlt barbár korszak rozsdás műszerei, s csak alkalmilag tűrhetők el.

— Már tünődtem, hogy vajon miért nem jössz? — szólt Yeobright, mikor Eustacia kissé visszább húzódott karjai közül.

— Azt mondtad, tíz perczcel azután, mikor az árnyék széle először megjelenik a hold tányérján; s ez most van.

— Jó, ne is gondoljunk másra, csak hogy itt vagyunk.

S akkor, kéz-kézben, elhallgattak ismét, s az árnyék a hold korongján nőtt tovább-tovább.

— Hosszúnak tetszett neked az idő, mióta nem láttál? — kérdezte a leány.

— Szomorúnak.

— S hosszúnak nem? Ez azért van, mert dolgozol, s az én távollétem nem jut eszedbe. De én semmit sem tudok csinálni, s úgy éreztem magam, mintha megállt volna fölöttem az idő.

— Bár unatkoztam volna inkább, minthogy olyan dolgok rövidítsék az időmet, a milyenek rövidítették.

— Mik voltak azok? Talán arra gondoltál, hogy jobb volna, ha nem is szeretnél?

— Hogy lehetne az, hogy ilyet kívánjon egy férfi és mégis szeressen? Nem, Eustacia.

— Férfi képes arra, leány nem.

— Nos, akármit gondolhatok is, egy bizonyos, az, hogy szeretlek, szeretlek határtalanul, leírhatatlanul. Szeretlek halálba, én, a ki ezelőtt nő közelében egy átfutó kellemes izgalomnál többet soha nem éreztem. Hadd nézem azt a holdfényes arcodat, s hadd dőzsölök minden vonásában, minden szépségében. Csak egy hajszál a különbség ez arc között és azok között, a melyeket valaha láttam; és mily különbség! — az a mi a minden és semmi között van. — Csak egy érintés ez ajkon még! itt, meg itt, meg itt. A szemed borusnak látszik, Eustacia.

— Nem a, mindég így nézek én. S ez talán attól a gyilkos fájdalomtól van, a mit néha-néha érzek a miatt, hogy születtem.

— Most nem érzed?

— Nem. Pedig tudom, hogy nem fogjuk mindég így szeretni egymást. Semmi se biztosíthatja a szerelem állandóságát. Elpárolog, mint egy vízcsepp, s azért van mindég félelemmel tele a szívem.

— Nincs rá okod!

— Ah, te azt nem tudod. Te többet láttál, mint én, megfordultál olyan városokban, s olyan népek között, a melyeket én

csak hallomásból ismerek, s több esztendőt is éltél, mint én, de én mégis idősebb vagyok ebben te nálad. Ezelőtt mást szerettem, és most téged szeretlek.

— Az Istenért, ne beszélj így, Eustacia!

— De azért azt hiszem, nem én leszek, a ki először belefárad. Attól tartok, a vége az lesz: anyád megtudja, hogy találkozni szoktunk, s aztán rávesz, hogy mondj le rólam.

— Az lehetetlen. Anyám már tudja, hogy találkozunk.

— S beszélt ellenem, úgy-e?

— Nem mondom meg.

— Hát csak eredj. Légy szófogadó. Én tönkre juttatlak. Ostobaság tőled, hogy így jársz utánam. Csókolj meg, s aztán menj el örökre. Örökre — hallod — örökre!

— Nem én!

— Nincs más választásod. Sok férfira volt már átok a szerelem.

— Kétségbeesett, képzelgő és önfejlő vagy; azért félreérsz. Más okom is van még, a miért ma fölkerestelek, azonkívül, hogy szeretlek. Mert ámbár én, nem úgy mint te, úgy érzem, hogy szerelmünk örökké fog tartani, mégis egy tekintetben együtt érzek veled: hogy ebben az állapotban nem maradhatunk sokáig.

— Oh! igen, anyád. Ez az, ez az, tudtam.

— Sohse bándd, akármi. Hidd el, hogy nem hagynám elválasztani magamat tőled. Együtt kell lenned velem mindig. Ma is azt szeretném már, ha nem kellene elválnunk. S ennek a bajnak csak egy gyógyszere van, feleségemmé kell lenned.

A leány összerezsent; aztán igyekezett nyugodtan beszélni.

— A cynikusok azt mondják, a házasság azzal gyógyítja a bajt, hogy kigyógyít a szerelemből.

— De válaszd várom; megkérjelek valamikor? nem úgy értem, hogy rögtön.

— Meg kell gondolnom — rebege Eustacia. — Most beszélj nekem Párisról. Van ahhoz hasonló hely a föld színén?

— Páris igazán szép. De akarsz enyém lenni?

— Senki másé a világon, elég ez neked?

— Igen, mostanra.

— Beszélj a Louvreról — folytatá a leány kitérőleg.

— Gyűlöletes nekem Párisról beszélni. Nos a Louvreben emlékszem egy napfényes teremre, a mely méltó lakóhely volna a te számodra. A Galerie d' Appolon ez. Ablakai majd mind keletre nyílnak, s kora reggel, ha szép idő van, az egész teremsor valóságos fényözönben úszik. Az arany burkolatokról visszaverődik és szerteszét árad a napsugár a pompás kirakott szekrényekre, a szekrényekről az arany és ezüst tálakra, a tálakról az ékszerekre, drágakövekre, ezekről a zománczokra, míg oly kápráztató világosság keletkezik, hogy szinte szemefényét veszíti benne az ember. De most a mi házasságunk — —

— Hát Versailles? úgy-e a királyi Galerie is valami pompás terem.

— Az. De mihaszna beszélgetünk itt a pompás termekről? Mellesleg szólva a Kis Trianonban gyönyörűen ellakhatnánk s ha holdvilágos éjszakákon kísértálnánk a kertjébe, azt hinnéd, angolparkban vagy; a terve egészen angolos.

— Akkor rá se szeretek gondolni.

— Hát mehetnél a pázsitra a Grand Palaisval szemben. Ott bizonyára úgy éreznéd magad, mintha egy történelmi regény világában élnél.

Így folytatta Yeobright tovább, s mivel kedvesének mindez új volt, leírta előtte Fontainebleaut, szent Cloudot, a Boist és sok más kedves helyét a párisiaknak, míg Eustacia közbe szólt:

— Mikor szoktál ezekre a helyekre menni?

— Vasárnap.

— Oh igen. Be kiállhatatlanok is ezek az angol vasárnapok. Milyen jól találnám én magam odaát. — Édes Clym úgy-e visszamégsz megint?

Clym fejét rázta s a fogyó holdat nézte.

— Ha megint visszamégy, én is leszek valamid — mondá gyöngéden Eustacia, fejét Clym keblére nyugtatva. — Ha megigéred, akkor mindjárt igent mondok és nem várakozatlak egy perczig sem.

— Mily különös dolog, hogy e tekintetben mennyire egy véleményen vagytok anyámmal — szólt Yeobright. — Megfogadtam, Eustacia, hogy nem megyek többé vissza, nem a helyet nem szeretem: a foglalkozásomat.

— De hisz választhatnál más életmódot.

— Nem. De meg az zavarná is a tervemet. Ne sürgesd ezt, Eustacia. Hát hozzám jössz ?

— Nem tudom.

— Na és Párisról szót se többé ! Nem különb hely az, mint a többi. Igérd meg édesem !

— Majd beleunsz te még abba a nevelősdibe, biztos vagyok benne ; s akkor aztán minden kedvem szerint lesz s így ígérem, hogy a tied leszek örökre, örökre.

Clym gyöngéden közelebb vonta magához a leány arcát s megsókolá.

— Ah ! te magad sem tudod, kit vettél a nyakadba — mondá Eustacia. — Néha magam is elgondoltam, hogy egy szög sincs Vye Eustaciában abból, a mi az igazijó házias feleséget teszi. Hát lesz, a hogy lesz ; nézd csak az idő hogy tűnik, tűnik elfelé. — S a homokórára mutatott, a mely köztük és a hold között állt egy kövön ; a felső része már vagy kétharmadon üres volt.

— Nagyon búskomor vagy, Eustacia.

— Nem én. Csak hogy félek mindentől, a mi túlesik a jelenen. A mi van, azt tudjuk. Most együtt vagyunk, de ki tudja meddig lehetünk így ; az ismeretlen mindig rémitő eseményekkel népesíti be elmémet, még akkor is, ha voltaképen csak jót lehetne okom várni . . . Clym, a megfogyott hold fényénél valami különös színben csillog az arcod s az egész olyan, mintha aranyból volna kimetszve. Ez azt jelenti, hogy jobb hivatást is választhatnál, mint a mit mondtál.

— Eustacia te nagyravágyó vagy, nagyon is nagyravágyó. Azt hiszem, nekem is abból a fából kellene lennem, hogy boldoggá tehesselek. Pedig én el tudnám tölteni egész életemet itt remetészkedve s csupán a munkának élve. — Clym hangjában volt valami lappangó aggodalom, hogy talán nem is helyesen cselekszik, mikor ilyen sürgető szerelmesként lép föl oly leánynyal szemben, a kinek izlése csak ritka és kevés ponton érintkezik az övével.

Eustacia észrevette a czélzást s a lehető legmeggyőzőbb hangon csöndesen suttagá :

— Ne érts félre Clym, ha vágynám is Párisba, tégedet magadért szeretlek. Feleségeddé lenni s Párisban élni, mennyország volna nekem, de inkább leszek veled együtt

remete itt, mint elveszítselek. Bármelyik eset is csak nyereség reám nézve, s igazán nagy nyereség. Ez őszinte vallo-
másom.

— Asszonyhoz illő beszéd. Na de most már haza kell mennem. Elkisérlek a kaputokig.

— Csakugyan menned kell már? — kérde Eustacia. — Igazad van, látom, hogy a homok csaknem egészen lefolyt, s a fogyatkozás is mind erősebb lesz. Ne menj még. Várjál legalább, míg a homok leperreg: akkor nem tartóztatlak tovább. Te hazamégysz, s aztán alszol édesden, én sóhajtozni fogok álmomban. Szoktál álmodni rólam?

— Valami világos álmra nem emlékszem.

— Én minden jelenetben látom arczodat, s minden hangban a te hangodat hallom. Bár ne volna úgy. Nagyon is mélyen érezek. Azt mondják, az ilyen szerelem nem tart soká, pedig tartania kell. Mégis emlékszem, láttam egyszer egy huszár-tiszte, a mint az utcán ellovagolt előttem Budmouthban, nem beszéltem vele soha, s teljesen idegen volt előttem, mégis annyira megszerettem, hogy majd meghaltam utána, de azért csak nem haltam bele, s végre tökéletesen elfelejtettem. Mily iszonyú volna, ha valaha téged se tudnálak szeretni, édes Clym.

— Ne beszélj ily balgaságot, Eustacia; ha mi valaha megérnénk azt az időt, azt mondanánk: «Nincs többé miért élnem» és meghalnánk. Íme az óra lejárt, indulhatunk.

Kéz-kézben haladtak a keskeny csapáson Mistover felé. A mint a házhoz értek, Yeobright így szólt:

— Már nagyon késő van arra, hogy apádat meglátogassam. Mit gondolsz, ellenezni fogja házasságunkat?

— Majd beszélek én vele. Annyira szokva vagyok hozzá, hogy magam ura legyek, eszembe se jutott, hogy őt is meg kellene kérdezni.

Azután habozva, lassan elváltak, s Clym megindult lefelé Blooms-Endnek.

S a mint messzebb-messzebb haladt olympusi istennőjének bűvös légköréből, arczán mind jobban erőt vett valami újfajta szomorúság. Teljes világosságban tűnt föl előtte újra az a dilemma, a melybe szerelme helyezé. Ámbár Eustacia látszólag belenyugodott abba, hogy szerényen valamelyik kis viskóba húzódva várakozzanak addig, míg ő megszerezheti a

kellékeket, melyek új pályájához szükségesek, mégis egy-egy pillanatra úgy sejtette Clym, mintha inkább a nagy világváros képviselőjét szeretné Eustacia benne s ahhoz óhajtana törvényesen hozzáfűzve lenni, mint egy oly emberhez, a ki anynyira érdekes múltjával merőben ellentétes útra akar térni. A találkozásnál egy véletlen szó vagy sóhaj gyakran hagyta el kedvese ajkait. Ezek azt jelenték, hogy noha nem kötötte ki a visszatérést Franciaországba, titokban ez az, a mit a házasságtól vár; s e körülmény sok, különben édes óráját keseríté meg Clymnak. Ehhez járult még a napról-napra táguló szakadás közte és anyja között. Ha valami kis esemény a szokottnál jobban emlékezetébe találta idézni, hogy miként idegeníté el magától anyját, akkor komor, magános sétákra menekült ki a pusztába, vagy álmatlanul hánykolódott az éj nagy részén át. Ha Yeobrightné képes lett volna általlátni, hogy milyen életrevaló és érdemes szándék volt a tanítóskodás ő nála, s mily kevéssé volt azzal kapcsolatban Eustacia iránti szerelme, mennyivel más szemmel nézte volna fiát!

Yeobright, a mint szemei jobban-jobban hozzászoktak a fényglóriához, a melyet szépség és szerelem képeztek körülé s a mely először úgy elvakítá, érezni kezdte, mily tömkelegbe jutott. Néha azt kívánta, hogy bár soha se ismerte volna Eustaciát, s mindjárt rá brutalisnak nevezte ezt a kívánságát. Három ellentétes czélt tűzött maga elé: hogy megőrizze anyja bizalmát, hogy tanítóvá legyen, s hogy boldoggá tegye Eustaciát. Heves természete egyről sem tudott lemondani ezek közül, noha legföljebb kettőnek a beváltását remélhette. S bár szerelme oly tiszta volt, mint a Petrarcaé Laura iránt, mégis bilincsesé tette azt, a mi előbb csak nyűg volt. S helyzete, mely akkor sem volt egészen egyszerű, ha egészen szabad szívvel állott, Eustacia közbejöttével rendkívül bonyolulttá lett. Épen mikor már anyja kezdett beletörődni tervebe, egy újabb, az elsőnél még bántóbb vonást illesztett belé s ez már több volt, mint a mennyit az elviselhetett.

V. FEJEZET.

Éles szavakat váltanak s válság áll be.

Mikor Yeobright nem volt Eustaciával, akkor rabszolga-mód görnyedt könyvei fölött; mikor nem olvasott, akkor találkozón volt vele. E találkák mindig a legnagyobb titokban mentek végbe.

Egy délután Thomasintól jött haza anyja, a hol látogatóban volt. Arezáról láthatta Clym, hogy valami történt.

— Egy képtelen hírt hallottam — kezdé Yeobrightné szomorúan. — Drew kapitány azt mondta, hogy te elveszed Vye Eustaciát.

— Igaza van — felelt Yeobright.

— De az még csak jó sokára eshetik meg.

— Nem gondolnám, hogy valami nagyon sokára.

— Párisba akarod vinni, úgy-e? — Yeobrightné fáradt, csüggeteg hangon beszélt.

— Nem megyek vissza Párisba.

— Akkor mit csinálsz egy asszonynyal?

— Iskolát nyitok Budmouthban, mint már mondtam is anyámnak.

— Hihetetlen. Budmouth telistele van iskolamesterekkel. Semmi szakszerű képesítésed sincs. Micsoda jövő néz ott ilyen emberre, mint te vagy?

— Gazdagság bizonyosan nem. De nevelési módszeremmel, a mely épen annyira új, a mennyire helyes, sok jót fogok tenni szegény felebarátaimmal.

— Ábránd, ábránd! Ha lett volna még valami fölfedezni való módszer, az egyetemeken bizonyára rájöttek volna már régen.

— Teljességgel nem, anyám. Nem jöhetnek rá, mert az ő tanítóik sohasem érintkeznek azzal a néposztálylyal, a melyik ilyen módszert kíván, tudniillik azokkal, a kiknek semmi előzetes képzettségök nincs. Az én tervem olyan, a melylyel becsöpögtethetem a magasabb ismereteket ez üres elmékbe a nélkül, hogy először telegyömöszölném őket aféle dolgokkal, a miket aztán újra ki kell szedegetni belőlük, mikor az igazi tanulás kezdődik.

— Ha ilyen kolonczot nem vettél volna a nyakadba, talán bíznám benned, de ez a leány, még ha derék leány volna is, akkor is elég rossz lenne, ez pedig —

— Eustacia derék leány.

— Te annak tartod. Egy katona karmesternek a leánya. Hogy viseli magát!

— A nagyapja kapitány. És született úri nő.

— Kapitánynak hívják, de hisz mindenki kapitány. Nem kétlem, hogy a tengeren is járt egyik-másik tekenőn. De miért nem néz utána az unokájának? Uri nő nem csatangol éjjel-nappal örökké a pusztán, mint Vye kisasszony; de ez még nem minden. Thomasin férjével is volt valami viszonya egy időben; olyan bizonyos vagyok benne, mint a hogy itt állok.

— Mondta Eustacia. Wildeve udvarolgatott neki egy évvel ezelőtt; de hisz abban semmi rossz sincsen. Én csak annál jobban szeretem.

— Clym — mondá Yeobrightné határozottan — szerencsétlenségre nincsenek adataim ellene. De ha ő jó feleség a te számodra, akkor nincs a világon rossz egy sem.

— Anyám valósággal elkeseríti az embert — viszonzá Yeobright hevesen. — S én épen a mai nap akartam összehozni kettőjüket. De anyám nem hagy békét; mindig csak arra törekszik, hogy megghiusítsa minden vágyamat.

— Irtózom gondolatától is, hogy a fiam rosszúl házasodjék. S te mégis, úgy látszik, arra szántad magad. Bárcsak sohasem értem volna ezt meg; nagyon sok, nem bírom ki. — Yeobrightné az ablak felé fordult. Gyorsan lélekzett s halvány ajkai szétnyíltak s reszkettek.

— Bármit tesz is anyám — felelt Clym — mindig édes anyám lesz én előttem, azt tudja. De egyet jogom van megmondani, azt, hogy az én koromban már elég idős az ember ahhoz, hogy tudja, mi neki a legjobb.

Yeobrightné néhány pillanatig megrendülve állt, s hallgatott, mintha nem tudna többet szólni s azután felelé:

— A legjobb? Hát a legjobb az neked, hogy összes kilátásaidat halomra döntöd, egy olyan tetszelgő, rest leányért? Nem látod be, hogy épen ezzel a választásoddal bizonyítod, mennyire nem tudod, mi a legjobb neked? Lemondasz minden tervedről, odadobod egész lelkedet, s mindent egy asszony kedvéért.

— Igen és az az asszony : anyám.

— Hogy úzhatsz így tréfát belőlem? — mondá Yeobrightné könnyes szemmel fordulva fiához. — Nem fiúhoz illő, a hogy te beszélsz, Clym, ezt nem vártam volna tőled.

— Biz az meglehet, — felelt Yeobright szomorúan. — Anyám nem tudja, minő mértékkel mért nekem, s így nem tudja, minő mérték az, a melylyel vissza kellett mérnem.

— Nekem felelsz, de csak ő rá gondolsz. Csak ő vele van tele a fejed.

— Ez bizonyítja, hogy derék leány. Sohasem szenvedhettem azt, a mi rossz. És nem csupán ő vele törődöm. Törődöm anyámmal, magammal és mindennel, a mi jó. Ha egy asszony nem szeret egy másikat, akkor könnyörtelen.

— Oh édes fiam! ne tudd be hibául nekem azt, a mi csak a te csökönyös makacsságod. Ha már valami haszontalan személyhez akartad kötni magad, miért kellett azért hazajönnöd? Miért nem tetted azt Párisban? — ott inkább divat az ilyen. Csak azért jöttél haza, hogy engemet szegény magára hagyott anyádat búsíts és napjaimat rövidítsd. Jobb lett volna, ha magad is odamégysz, a hová a szívedet vitted.

Clym rekedt hangon válaszolt :

— Anyámhoz jöttem. Nem mondok egyebet, csak még azt, hogy bocsánatot kérek, a miért e helyet otthonomnak gondoltam. Nem akarok tovább szálla lenni a szemében ; elmegyek.

S könnyekkel szemében kifordult a házból.

Verőfényes kora nyári délután volt s a pusztá nedves, barna halmai már zöldülni kezdtek. Yeobright a völgy szélén haladt, a mely Mistover és Blooms-End közt elterült. E pillanatban nyugodt volt s szemlélte a tájat. Az apró teknőekben, melyek a völgy körvonalaait élénkítő kis halmocskák közt feküdtek, búján tenyészett a fiatal páfrány, a mely néha öt-hat láb magasságot is elért. Clym lefelé ment egy kis darabon s aztán egy helyen, a hol csapás vezetett föl egy keskeny völgyből, lehevert a füre és várakozott. Ide ígérte Eustaciának, hogy elhozza anyját ma délután ; itt majd találkozni s aztán jó barátok lesznek. E kísérlet nyilvánvalóan kudarcot vallott.

Valóságos eleven zöld fészekben volt. A páfrányos mező körülötte dús volt ugyan, de teljesen egynemű : mintha gyári-

lag készült volna ez a növényzet, egész világ csipkézett zöld háromszögekből és sehol egyetlenegy virág. A levegőt meleg párák telítették s a csendet nem zavarta semmi. A gyíkok, szöcskék és hangyák voltak az egyedüli élők a környéken. Úgy tetszett, mintha e kép az őskor szénalkotó periodusához tartoznék, a mikor még nem volt sem bimbó, sem virág, csupán egyhangú lomberdő, a melyben nem dalolt madár.

Jó darabig hevert már itt komor gondolatokba merülve, midőn a páfrányokon túl fehér selyem kalapot vett észre, a mely balkéz felől közeledett; Yeobright azonnal fölismerte, hogy ez az Eustaciáé. Szíve azonnal heves izgalomba zökkent át érzéketlenségéből s fölugorva hangosan mondá:

— Biztosan tudtam, hogy eljön.

A leány néhány pillanatra eltűnt egy hajlásban, s azután mindjárt egész alakja kivált a csalútból.

— Csak magad vagy? — kiáltott föl Eustacia esalódott hangon; pirulása s halk nevetése elárulták, hogy nem volt őszinte. — Hol van anyád?

— Nem jött el — válaszolt Yeobright elfojtott hangon.

— Bárcsak előre tudtam volna, hogy egyedül léssz — szólt Eustacia komolyan — s hogy ilyen kellemesen, kényelmesen tölthetjük el az időt. Az előre nem sejtett gyönyörűség csak félgyönyörűség: előre képzelni, annyi mint megkészserezni. Nem is álmodtam ma, hogy egészen az enyém léssz ma délután és a jelen oly gyorsan elrepül.

— Valóban.

— Szegény Clym — folytatá gyöngéden nézve reá. — Szomorú vagy. Valami történt otthon. Ne törődj azzal, a mi van, csak azt nézzük, a mi látszik.

— De kedvesem, mit fogunk tenni? — mondá Yeobright.

— Folytatjuk, a mit most teszünk, élünk találkáról találkára és sohase gondolva a holnappal. Te mindig azon tünődöl, tudom, látom is rajtad. De ne tedd ezt, ne tedd, édes Clymom.

— Igazi asszony vagy te is. Akár micsoda bizonytalan pont elég nekik ahhoz, hogy ráéptsék az életöket, míg a férfi a földgömböt szeretné alapúl vetni a magáénak. Hallgass rám, Eustacia. Van egy dolog, a melyre nézve elhatároztam, hogy nem halogatom tovább. A *carpe diem* elve, a mit te vallasz, ma nem hat reám. Mostani életmódunknak rövidesen véget kell vetni.

— Anyád, persze.

— Igen. Én nem kevésbé szeretlek azzal, ezt megmondom neked; csak annál jobb, ha tudod.

— Nem hiába aggódtam boldogságomért — mondá Eustacia, alig mozdítva meg ajkait. — Nagyon is erős volt, nagyon is emésztő.

— Még van remény. Hála Istennek, munkabíró vagyok, miért esnél kétségbe. Kellemetlen fordulóponthoz jutottam, ennyi az egész. Csak azt ne vették volna úgy a fejökbe az emberek, hogy haladni csupán a megszokott úton lehet.

— Ah! te mindjárt philosophusi szemmel nézed. Nos, így még hálásak lehetünk ezekért a különben elszomorító és kétségbeejtő akadályokért; legalább képessé tesznek arra, hogy közönyösen szemléljük azokat a kegyetlen satirákat, a melyeket a végzet oly szívesen hoz színre. Azt mondják, hogy voltak olyan emberek, a kiket, mikor hirtelen boldogsághoz jutottak, megölt az aggodalom, hogy nem lesz idejük azt élvezni. Én is ebben a hangulatban voltam az imént; de most már fölszabadultam alóla. Menjünk sétálni.

Clym megfogta Eustacia kezét, a melyről a keztyű már le volt húzva és épen azért — mert kedves időtöltésük és szórakozásuk volt így sétálgatni — úgy haladtak kézenfogvást a páfrányok között. Igazán csinos képét mutatták a teljében levő szerelemnek, a mint ott sétálgattak a völgyben e késő délutánon; a nap jobbkéz felől már hanyatlóban volt s vékony színes árnyékaikat mint valami karcsú jegenyét, messze végigvetette a rekettyéken és páfrányon. Eustacia hátrahajtott fővel haladt, szemei derülten és kéjesen ragyogtak a diadaltól, hogy egymagára képes volt egy férfiút hódítani magának, a ki méltó társa műveltségre, külsőre, korra egyaránt. A fiatal emberen is kevésbé látszottak most meg a Párisból hozott sápadtság s az időnek arczára vésődött nyomai, mint előbb, egészséges, erővel teljes természete lassankint visszaszerezte régi uralmát.

Csak mentek előre, míg a pusztá alsó széléhez értek, a hol már szittyós, mocsaras tájék kezdődött.

— Itt el kell válnom tőled, Clym — mondá Eustacia.

Hallgatva álltak meg és készültek a búcsúzáshoz. — Teljesen egy színben feküdt előttök minden. A nap, a láthatár peremén pihenve, vízszintesen árasztotta feléjük sugarait,

rézvörös és lila fellegtakarói közül, a melyek széles lapokban helyezkedtek el a halvány, bágyadt zöld színű ég alatt. Minden sötét tárgy, mely a napfelé nézett, bíbor ködbe látszott burkolva, a ködben pedig apró muslicák serege röpködött, tánczolt, mint megannyi kis szikra.

— Oh! oly nehéz téged elhagyni! — kiáltott föl Eustacia, hirtelen aggodalomtól kapatva meg. — Anyád igen is nagy befolyást fog gyakorolni reád; nem igazán ítélnék meg engem; azt mondják majd, hogy nem vagyok jóra való leány s hozzáfűzik a boszorkány históriát is, hogy még feketébb legyek.

— Az ne aggaszson, senki sem mer tisztelet nélkül beszélni rólad vagy rólam.

— Oh! mennyiért nem adnám, ha bizonyos lehetnék abban, hogy sohasem veszítelek el, s hogy te sohasem szakított el magad tőlem.

Clym hallgatott egy pillanatig. Érzelmek tetőpontra jutottak, a pillanat szenvedélyes volt, s ő ketté vágta a csomót.

— Bizonyosan az enyém léssz, édesem — mondá, karjaiba zárva Eustáciát. — Megfogunk esküdni tüstént.

— Oh Clym!

— Beleegyezel?

— Ha — ha lehet.

— Okvetlenül lehet; mindketten nagykorúak vagyunk. Én azalatt a hét esztendő alatt gyűjtöttem össze egy kis pénzt; s ha belenyugszol, hogy valami kis viskóban húzódjunk meg a pusztán, míg Budmouthban iskolának való házat szerzek, kevésből kijöhetünk.

— Aztán meddig élénk a kis viskóban, Clym?

— Vagy hat hónapig. Akkorára én befejezem tanulmányaimat; igen, ez lesz a legjobb s vége lesz ennek a szívgyötrő állapotnak. Természetesen egészen elzárkózva fogunk élni s házasságunk a világgal szemben akkor kezdődik, ha házunk lesz Budmouthban, a hová már írtam is ebben az ügyben, vajon beleegyeznek-e ebbe a nagyapád?

— Azt hiszem bele, föltéve, hogy tovább nem tart hat hónapnál.

— Ezért jótállok, ha csak valami baj közbe nem jön.

— Ha csak valami baj közbe nem jön — ismétlé Eustacia csöndes hangon.

— A mi nem valószínű. Édesem, tűzd ki hát a napot.

Aztán tanácskoztak és megállapították a napot. Mához két hétre.

Ezzel beszélgetésök véget ért s Eustacia eltávozott. Clym kísérte szemével, a mint a nap felé visszavonult. A fénysugarak egészen beburkolták távolodó alakját s ruhájának nesze lassanként elhalt a pázsiton. A míg így nézett Clym, a jelenet halotti síksága egészen hatalmába kerítette, ámbár ő élénken tudta érezni a korai nyár zöldjének üdeségét, a melyet ezúttal minden árva kis fűszál viselt. Volt valami ebben a nyomasztó vízszintességben, a mi az élet küzdő porondjára emlékeztette őt; úgy érezte, egyenlő minden élő lénynyel a nap alatt, s nem áll fölötte egynek sem.

Eustacia nem istennő volt már tovább előtte, hanem asszony, a kit istápolni, segíteni kell, a kiért küzdenie, tűrnie kell.

Most, hogy egy kissé csillapodott a vére, jobb' szerette volna, ha az esküvő nem lesz oly hamar; de a koczka el volt vetve, s Clym elhatározta, hogy a játékban nem hátrál. Hogy vajon Eustacia azok sorába volt-e számítható, a kik nagyon is hevesen szeretnek ahhoz, hogy soká és híven szerethessenek, annak az eldöntéséhez a legközelebbi események bizonyára a legalkalmasabb próbakövet szolgáltatták.

HARMADIK KÖNYV: A HÓDÍTÁS.

I. FEJEZET.

Yeobright elköltözik s a szakadás teljes lesz.

A Yeobright szobájából egész este élénk pakolás zaja hallatszott le a földszintre, anyja fülébe. Másnap reggel Clym kilépett a házból s újra neki vágott a pusztának. Jó egy napi járó föld volt előtte; azzal a szándékkal indult el, hogy házat bérel, a hova elvihesse Eustaciát, ha majd hitvese lesz. Az előtt egy hónappal látott már véletlenül egy házikót, félreeső helyen egy falu szomszédságában, vagy öt mértföldnyire, a felé vette ma útját.

A pusztá egészen más képet mutatott, mint előtte való este. Az a sárga, párás naplement, a mely Eustaciát szeme elől elfödé, időváltozást jósolt. Ez a júniusi nap, mint Angliában gyakran megesik, oly nedves és szeles volt, mintha novemberi lett volna. A hideg fellegek egyetlen tömeggé verődve siklottak tova. A szél, a mely körülte szállongott, libegett, más szárazföldek páráját is elhozta magával.

Végre elérte Clym a szélét annak a bükk és fenyőcsoportnak, a melyet az ő születése évében hasítottak ki a pusztából. A fák, a melyek tele voltak friss és nedves levelekkel, többet szenvedtek most, mint a tél lehangosabb viharaiban, mikor a galyak, hogy a zimankóval szembe szállhassanak, leszórják minden lombjukat. A szél amputálta, elnyomoritotta a fiatal esőverte bükkfákat, oly sebeket ejtett rajtuk, a melyekből jó sokáig folyni fog a nedvök, s a melyeknek a helye látható lesz azon a napon is, a midőn tűzre kerülnek.

Meglógatott a tövében minden törzsököt s támadásaira úgy nyöszörögtek az ágak, mintha fájdalom gyötörné őket. Egyik közeli csipkebokorban egy pintyőke énekelni próbált, de a szél tollai alá fújt, kis farkát körül csavarta s erre fölhagyott a nótázással.

Egy pár lépéssel odább a nyílt pusztaságon mily hatás-talanul száguldott a vihar. A fákat összetörte, a rekettyét, avarfüvet csak czirogatta gyöngéden. Az Egdon épen ily idő számára volt teremtvé.

Déltájban ért el Yeobright az üresen álló házhoz. Majdnem olyan elhagyatott volt az, mint az Eustacia nagyapjáé, de az a fenyőfa-öv, a mely csaknem egészen körülzárta, elfeledtette, hogy pusztá közelében fekszik.

Még egy mérföldet gyalogolt a faluig, a hol a ház gazdája lakott, aztán visszajött vele, megegyeztek, s a tulajdonos megígérte, hogy legalább egy szobát rendbe hoz másnapra. Clymnak az volt a szándéka, hogy egyedül él, míg Eustacia lakodalmuk napján hozzá nem csatlakozik.

Azután haza felé indult a szitáló esőben, a mely annyira megváltoztatta a tájat. A páfrányokról, a melyek közt tegnap olyan kényelmesen heverészett, folyton hulldogáltak az esőcseppek s csupa csata lett, míg köztök elhaladt. A közötté ugrándozó tengeri nyulak prémjét is nedves gubanczokba ragasztotta össze a lucskos növényzet.

Meglehetősen árázva s fáradtan érkezett haza tíz mérföldnyi útról. Nem valami szerencsés kezdet volt ez; de ő már megválasztotta útját s tévovázásnak nem volt helye. Az este s a következő reggel az elválás előkészületeivel telt el. Érezte Clym, hogy ha már egyszer elhatározta magát, egy percczel se maradhat tovább otthon, mint a meddig szükséges a nélkül, hogy valami szóval, tekintettel vagy tettel új fájdalmat ne okozzon az anyjának.

Fogadott egy szekeret s két órákor elküldte a holmiját. Azután egy pár bútort kellett szereznie, a melyek használhatók legyenek nemcsak a kunyhóban, hanem majd a budmouthi házban is. Új lakásától egy pár mérföldnyire volt egy tágas rakodó szín, ott szándékozott tölteni az éjszakát.

Most már csak anyjától kellett búcsút vennie. Mikor lement, Yeobrightné szokása szerint az ablaknál üldögélt.

— Indulóban vagyok, anyám — szolt kezeit feléje nyújtva.

— Gondoltam, hallottam, hogy pakolsz — felelt anyja oly hangon, a melyben érzésnek nyoma sem volt.

— Nem válunk el, úgy-e ?

— Nem, Clym.

— Huszonötödikén megházasodom.

— Gondoltam, hogy megházasodol.

— S akkor eljön anyám, úgy-e s meglátogat bennünket. Később majd jobban megter, s helyzetünk nem lesz olyan kinos, mint mostan.

— Nem tartom valószínűnek, hogy meg foglak látogatni.

— Nem rajtam múlik s Eustacián sem, anyám. Az Isten áldja meg.

Megcsókolta anyját s elindult. Szíve összefacsarodott s időbe telt, míg valamennyire lelohadt fájdalma. Úgy állott a dolog, hogy hiába való minden beszéd, míg egy gát le nem dől közöttük, az pedig lehetetlen vala.

Alig távozott el Yeobright, anyja arcán kétségbeesés váltotta föl a fagyos nyugalmat. Nem sokára sirva fakadt s a könnyek enyhítették fájdalmát egy kicsit. A nap folyamán nem csinált egyebet, csak kábultsággal határos lélekállapotban járt föl s alá a kert ösvényein. Elérkezett az éj, de nyugalmat keveset hozott. Másnap ösztönszerűleg azon igye-

kezve, hogy bódultsága szomorúsággá szelidüljön, fölment fia szobájába és rendbeszedte, hogy készen álljon, ha Clym valamikor vissza találna jönni. Bibelődött virágaival is, de nem sokáig; elvesztették rá nézve bájukat.

Nagyon megkönnyebbedett, mikor kora délután váratlan látogatója érkezett: Thomasin. Nem első találkozásuk volt ez a leány férjhez menetele óta; a múlt tévedései valahogyan el valának már igazítva s nagynéne és huga örömmel s nyugodtan jöhettek össze újra.

Az a harántékos verőfény-sáv, a mely a nyíló ajtón keresztül követte, jól illett a fiatal asszonynak. Megvilágítá, mint a hogy ő megvilágította a puszta. Mozdulatai, tekintete azokat a kis tollú teremteseket juttatta eszébe az embernek, a melyek otthona körül tanyáztak. Hasonlítani is madárhoz lehetett. Mozdulatai oly változatosak voltak, mint azoknak a röpte. Ha elábrándozott, olyan volt, mint a vércse, a mely szárnyát látszólag nem is mozdítva csüng a levegőben. Ha magas kedve volt, könnyű teste úgy libbent fától fához, part-ról parthoz, mint a kócsag. Ha megijedt, olyan nesztelenül siklott tova, mint a jégmadár.

Ha derült lélekállapotban volt, csapongott mint a fecske; s most ilyenek voltak mozdulatai.

— Igazán Thomasin nagyon jókedvűnek látszol — mondá Yeobrightné, szomorúan mosolyogva — hát Damon hogy van?

— Nincs semmi baja.

— S jól bánik e veled, Thomasin? — Yeobrightné erősen szemügyre vette a fiatal asszonyt.

— Jól.

— Őszinte vagy?

— Az. Megmondanám, ha nem jól bánnék — azután pirúlva s habozva tette hozzá: — nem is tudom, jól ten-ném-e, hogy elmondom, de nem vagyok tisztában, mitevő legyek. Egy kis pénzre volna szükségem, néném. Egyet-mást akarnék venni magamnak, Damon nem ad egy krajczárt sem. Nem szeretek kérni tőle, pedig ő talán azért is nem ad, mert nem tudja, hogy kellene. Megmondjam-e neki, néném.

— Persze, hogy meg. Sohse szólottál még erről neki?

— Tetszik tudni, volt egy pár fontom — szólta Thomasin kitérőleg — s mostanáig nem szorúltam rá. A múlt héten

említettem, hogy kifogytam a pénzből, de úgy látszik, nem emlékszik reá.

— Eszébe kell juttatni. Tudod, hogy van egy kis skatulya guineam. Nagybátyád bizta kezemre, hogy mikor jó-nak látom, osszszam el közted és Clym között. Talán most itt az ideje. Akármikor föl lehet váltani sov-ekre.

— Szeretném, ha ki tetszenék adni, néném, ha néném-nek mindegy.

— Ha szükség lesz rá, megkapod. De előbb mondd meg az uradnak világosan, hogy nincs egy filléred sem, hadd lás-suk, mit csinál.

— Jó, megmondom. Hallottam a Clym dolgát, néném. Tudom, hogy búsul miatta néném. Ezért jöttem most be.

Yeobrightné elfordúlt, s meg-megránduló vonásai elárúl-ták, hogy igyekszik erőt venni magán; de aztán fölhagyott ezzel a kísérlettel sírva fakadt:

— Oh Thomasin, mit gondolsz, gyűlöl-e engem Clym? Hogy van lelke ilyen bánatot hozni reám, mikor annyi esztendő óta csak érte éltem.

— Dehogy gyűlöli nénémet — szólt Thomasin vigasz-talóan. Csak nagyon szereti azt a leányt. Vegye nyugodtan a dolgot. Valami nagy hibát nem követett el Clym. Én azt hi-szem, hogy rosszabbúl is házasodhatott volna. Jó családból való Vye kisasszony, ha az apját nem nézzük, ez pedig csak egy ember.

— Hiába beszélsz Thomasin, hiába beszélsz. A szándé-kod jó, de kár erre szót is vesztegetni. Fölgondoltam én már százszor meg százszor az egész dolgot minden oldalról. Clym és én nem haraggal váltunk el egymástól. Sokkal rosszabbúl. A heves czivódás nem törte volna meg a szívem, az fáj, hogy makacsúl ellenem szegül s megátalkodik a hibájában. Oh Thomasin! olyan jó fiú volt gyermek korában, olyan gyöngéd, olyan jószívű.

— Tudom én is.

— Meg sem álmodtam volna, hogy a kit fiamnak szólí-tok, valaha így bánjék velem, mintha azért lettem volna ellene a házasságnak, mert rosszat akarom. Mintha akarhat-nám én neki rosszat.

— Vannak a világon haszontalanabb leányok is Vye Eustaciánál.

— Hát különb leány nincsen? S épen ez fáj nekem. Ő volt az, Thomasin, egyedül ő, a ki az uradat rávette, hogy azt tegye, a mit tett. Hitet tennék reá.

— Nem, nem — felelt Thomasin gyorsan. — Nem ismert még engem, mikor az után járt. S csak múltó szerelmeskedés volt az.

— Jó no, hagyjuk ezt. Hiába is fenyegetnénk most már. Csak vak a férfi mind. Közelről se látja, a mit az asszony távolról is észrevesz. Tegye Clym, a mit akar, reám semmi dolga nem tartozik többé. S ez az anyák sorsa; fölálodozzuk életünk javát, odaadjuk legforróbb szeretetünket és azért, hogy megvetés legyen jutalmunk.

— Néném engesztelhetetlen. Mielőtt annyira szívére venné ezt a dolgot, gondolja meg, hogy hány meg hány anya van, a kinek fejére igazi bűnökkel hozott szégyent a fia.

— Ne lezckézz engem, Thomasin. Nem bírom hallgatni. A csapást az a különbség tenné súlyossá, a mivel várakozásunkon túl halad; s ez talán nem volt nagyobb az ő esetükben, mint az enyémben, ők talán el voltak készülve a legrosszabbra is . . . Szerencsétlen természetem van, Thomasin — tette hozzá bánatos mosolylyal. — Némelyik özvegy megtudja magát oltalmazni a sebek ellen, a melyek fiai részéről érhetik. Más férfinak adja a szívét s újra kezdi az életét. De én mindig gyarló, rövideszű Isten teremtese voltam. Nem volt elég tág szívem, vállalkozó kedvem ehez a dologhoz. Folyton-folyvást olyan elhagyatva s elkábúlva üldögéltem itt, mint mikor az uram kilehelte a lelkét; sohse próbáltam változtatni a sorson. Akkor még fiatal asszony voltam; ekkoráig már másik családom lehetne és az megvigasztalhatna most, hogy az egyetlen fiam cserben hagyott.

— Nemesebb dolog volt nénémétől, hogy nem tette.

— Minél nemesebb, annál oktanabb.

— Felejtse el, kedves néném s vigasztalódjék. Én sem hagyom sokáig magában. Minden nap benézek hozzá.

S egy héten át szószerint beváltotta Thomasin a szavát. Igyekezett könnyedén venni a Clym házasságát, el-el újságot, hogyán készülődnek reá s hogy ő is a meghívottak közé tartozik. A következő héten gyöngélkedett s egyszer sem jelent meg. A guineákkal még nem csináltak semmit. Thomasin félt e tárgyat szóba hozni ura előtt, Yeobrightné ragaszkodott

ahhoz, hogy csak tegye meg. E tájt valamelyik napon Wildeve is a *Jámbor asszony* ajtajában álldogált. A Blackbarrown és a Mistoveren átmenő meredek ösvényen kívül volt egy másik is, a mely a fogadótól nem messze ágazott ki az országútból és kanyarogva, szeliden emelkedve vezetett a Mistoverhez. Szekerek csak ezen az úton juthattak el a kapitány magányos hajlékához.

A szomszéd városból egy könnyű szekér jött lefelé az ösvényen s a legény, a ki hajtotta, megállott a korcsma előtt, hogy igyék egyet.

— A Mistoverről jön? — kérdé Wildeve.

— Onnat. Van ott drága dolog. Lakodalomra készülnek.

— Ezzel a sörös kancsóba temette ábrázatát.

Wildeve, egy szó nem sok, annyit se hallott a dologról, s most fájdalom torzította el az arcát. Egy percze befordult, hogy elrejtse fölindulását. Aztán kilépett újra.

— Már a Vye kisasszonyéra, úgy-e? hogy lehet az, hogy ilyen váratlanul megy férjhez?

— Mert az Isten is úgy akarja, meg a fiatal ember is.

— Yeobright urat érti?

— Azt. Hisz az egész tavasszal járt utána.

— A leány persze szereti erősen?

— Szereti-e? bolondul érte, a hogy mindenesük mondja.

Az a legényke meg, Charley, azt se tudja, hová legyen bánatában. Belegabalyodott a tökfilkó a kisasszonyba.

S a kisasszony jókedvű-e? örül-e, hogy ilyen hamarosan főköttő alá kerül?

— Nem is olyan hamarosan.

— Persze, hogy nem.

Wildeve sajátságosan sajgó szívvel ment be az üres szobába. Könyökét a kandalló párkányára támasztotta, arcát a kezébe temette. Mikor Thomasin belépett, nem beszélt el neki, micsoda hírt hallott. Lelkét újra elfogta a vágy Eustacia után, s ennek főképp az volt az oka, hogy egy másik férfi el szándékozott venni a leányt. Áhitni, a mi nehezen elérhető, unni, a mi önként kínálkozik, vágyakozni a távollevő után, nem szeretni, a mi közel van: ez jellemezte Wildevét mindig. Ilyen az érzelmes ember. Wildevét pedig az Egdon Rousseaujának lehetett volna nevezni.

VII. FEJEZET.

Egy eredményekben gazdag nap reggele és alkonya.

Az esküvő reggele elérkezett. Külső jelekből ítélve nem is álmolta volna senki, hogy a Blooms-Endet érdekli ma a Mistover. Ünnepies csönd uralkodott az Yeobrightné háza körül s bent sem volt elevenebb az élet. Yeobrightné, a ki nem akart jelen lenni az esküvőn, az asztalnál üldögélt a régi szobában, a mely a pitvarba nyílt s elmerülve nézett a nyitott ajtó felé. Az a szoba az, a melyben hat hónappal előbb a karácsonyi társaságot fogadta s a melybe Eustacia titkon s ismeretlenül lépett be.

Most csak egy veréb vetődött oda s nem véve észre semmi aggasztó jelenséget, bátran ugrándozott föl és alá, igyekezett kijutni az ablakon s ott repdesett a virágcserepek között. Ez fölébreszté a merengő asszonyt; fölállott, kibocsátotta a madarat s az ajtóhoz ment. Várta Thomasint, a ki tegnap este azt írta, hogy most már szeretné megkapni a pénzt s ma, ha teheti, ellátogat.

De Thomasin csak kis mértékben foglalkoztatá a Yeobrightné lelkét, a mint a pusztán eltekintett, a völgy tele volt pillangókkal és tücskökkel, melyek rekedtes hangja valami susogó chorust alkotott. Azt a családi drámát, a melyhez két mértföldnyire onnan épen akkor készülődtek, majdnem olyan tisztán látta, mintha a szeme előtt ment volna végbe.

Iparkodott elüzni e látományt, sétálgatott a kertben, de szeme mindig visszatért abba az irányba, a melybe a Mistover temploma esett s fölizgatott képzelete áthatott a halmokon, a melyek tekintete előtt állottak.

Elmult a reggel; az óra egyet ütött; valóban folya már az esketés? Úgy kell lenni. Aztán elképzelte azt is, mily jelenet játszódik le a templom előtt, a melybe Clym menyasszonyát viszi. Lefesté a kis gyermekek csoportját, a mely az ajtóban állongál, midőn a ponny-fogat megérkezik. Thomasintól hallotta, hogy azzal teszik meg azt a rövid utat. Látta, hogy lépnek be, tartanak az oltár felé s térdelnek le s rémlett előtte: folyik a szertartás. Kezébe temette arcát. — Oh! Nagyot tévedett — nyögte. — Valaha meg fogja bánni s akkor eszébe jutok.

Mig így balsejtelmekről elfogva évődött, a régi óra odabent tizenkettőt ütött. Nemsokára azután halk hangok szállottak fülébe messziről, a dombok felől.

A szél arról a tájról fújt s elhozta magával a távoli harangok hangját, a melyek vígan szólottak esküvőre. Bim-bam, bim-bam. A Clym és Eustacia lakodalmát jelentették azok.

— Akkor hát vége — mormogta. — Mindegy, az életnek is vége lesz nemsokára. Miért sirnék? a ki egy dolgon sir, sirhatna örökkön örökké is. Egy a színe az egész szövetnek.

Alkonyat táján eljött Wildeve. Thomasin esküvője óta azzal a mogorva szívesességgel volt iránta Yeobrightné, a mely az ilyen kelletlen összeköttetésekben is fölfakad végre bennünk. Belefáradva annak az elképzelgetésébe, hogyan is kellett volna igazán történni a dolognak, a kudarczot vallott emberi törekvés igyekszik beletörődni a ténybe. Meg kell vallani, hogy Wildeve a maga részéről igen udvariasan viselte magát felesége nagynénje iránt s Yeobrightné egyáltalán nem volt meglepve, mikor belépni látta.

— Thomasin nem válthatta be ígéretét — felelt Yeobrightnének, a ki aggódott, mert tudta, hogy hugának nagyon kellene a pénz. — A kapitány tegnap este ájtott és unszolta, hogy menjen el a lakodalomra. Így, hogy udvariatlan ne legyen, engedett; a ponnykkal vitték át s vissza is ők hozzák.

— Akkor hát megtörtént — mondá Yeobrightné. — Új lakásukra mentek?

— Nem tudom. Semmi hírt se hallottam a Mistoverről, a mióta Thomasin elment.

— Ön nem tartott vele? — kérdé Yeobrightné.

— Nem tehettem — felelt Wildeve egy kicsit elpirulva. — Nem hagyhattuk üresen a házat; sok dolog volt ma reggel: most van a nagy vásár Southertonban. Úgy hallottam, néném küldeni szándékszik Thomasinnak valamit. Ha úgy tetszik, én elviszem.

Yeobrightné habozott s tünődött, vajon tudja-e Wildeve, mi az a valami.

— Szólott róla Thomasin? — kérdé.

— Nem, nem. Csak czéltzott rá, hogy valamit át akar hozni innen.

— Nem szükséges elküldenem. Majd megkapja, ha ájtjön.

— Abból mostanában bajosan lesz valami. Olyan egész-

séggel, a milyen az övé, nem járkalhat annyit, mint az előtt. — S némi gúnynyal hozzátette: — Micsoda csodálatos portéka az, hogy én rám nem lehet bízni?

— Semmi olyas, a mivel érdemes lenne önt fárasztanom.

— Azt hinné az ember, hogy néném kételkedik a becsületemben — szólt nevetve, ámbár a boszúság arczába kergette a vért.

— Fölösleges efféléket hinnie. Egyszerűen én is érzem, mint az egész világ, hogy vannak dolgok, a melyeket jobb, ha ez az ember tesz meg, mint amaz.

— A hogy tetszik, a hogy tetszik — válaszolt kurtán Wildeve. — Nem érdemes vitatkoznunk róla. Most már indulnom kell haza felé, nem hagyhatom sokáig a legényre és a szolgálóra a korcsmát.

Ezzel eltávozott s búcsúzása bajosan volt olyan udvarias, mint a beköszöntése. De Yeobrightné ekkorára teljesen tisztába jött vele s nem sokat törődött a modorával, akár szives volt az, akár nem.

Mikor Wildeve eltávozott, Yeobrightné gondolkodóba esett, mit kellene csinálni a guineákkal, a melyeket Wildevére bízni nem akart. Nem volt valószínű, hogy Thomasin mondta volna neki, hogy kérje el; hisz épen azért volt szüksége rájuk, mert az urától nem tudott pénzt kapni.

Másfelől Thomasin nem lehetett már el nélkülök s megeshetik, hogy legalább egy hétig nem jöhet el a Blooms-Endre.

A korcsmába vinni vagy küldeni a részét nem volna helyén való. Wildeve is ott lenne valószínűen, vagy legalább rájönne a dologra s ha — mint Yeobrightné sejté — nem oly gyöngéd a felesége iránt, mint az megérdemelné, szelid kezéből kicsikarhatná az egész összeget.

De ma este a Mistoveren lesz Thomasin s bármit el lehet juttatni hozzá a nélkül, hogy az ura tudomást venne róla. Egészben véve érdemes lesz megragadni ezt az alkalmat.

Ott van a fia is, a ki már feleséges ember. Jobb időt keresve sem lehetne keresni a pénz átadására. Yeobrightné búsongó szíve földerült, arra gondolva, hogy most módjában áll átadni neki a maga részét s így bizonyosságot tenni arról, hogy egy csöppet sem haragszik reá.

Fölment s egy bezárt szekrényből egy kis skatulyát vett

elő. Abból egy rakás ép guineát öntött ki, a melyek sok-sok év óta heverték ottan.

Száz darab volt összesen. Yeobrightné két egyenlő részre osztotta őket, aztán vászon-zacskóba kötötte, lement a kertbe s előszólította Cantle Keresztélyt, a ki éppen ott ügyelgett abban a jó reménységben, hogy meghívják ebédre, a mire voltakép nem szolgált reá.

Yeobrightné rábízta a pénzes zacskókat, hogy vigye el Mistoverre, de oda ne adja senki fiának, csak Clymnak és Thomasinnak. Jobban meggondolva, czélszerűnek látta megmondani neki azt is, mi van a zacskóban.

— Ne siessen. Legjobb lesz, ha csak majd alkonyat után ér oda, akkor nem veszi észre senki sem. Vacsorára aztán jöjjön vissza, ha nagyon késő nem lesz.

Kilencz óra körül járhatott az idő, mikor Keresztély a völgyön föl Mistover felé tartott, de a napok most voltak a leghosszabbak s az est árnyékai még nem nagyon homályosították el a tájat. Útja e pontján Keresztély egyszerre hangozat hallott: egy férfiakból s asszonyokból álló társaság mendegélt előtte, egy mélyedésben, hozzá csak a fejük látszott.

Megállott s terhére gondolt.

Olyan korán volt még, hogy Keresztély sem tarthatott komolyan a kiraboltatástól, de azért ő most is alkalmazásba vette azt a rendszabályt, a melyhez gyermekkora óta mindig folyamodott, valahányszor két-három shillingnél több talált nála lenni (a mely emlékeztetett némileg a Pitt gyémánt tulajdonosáéra).

Lehúzta a csizmáját, kibontotta a két zacskót s az egyik tartalmát a jobb csizmájába, a másikat a balba töltötte, csak úgy nyelték azok a guineákat, jó, tágas lakásai voltak a Keresztély két lábának. Aztán elegyengette bennök a pénzt, újra főlhúzta őket s megkönnyebbült szívvel s megnehezedett lábbal mendegélt tovább.

Útja a zajos csoport felé vitte, közelebb érkezve megkönnyebbülten vette észre, hogy egdoni emberek azok, a kiket ő jól ismer; köztük van Fairway Blooms-Endről.

— Mi a manó! te is jössz, Keresztély — szólta Fairway, mihelyt reá ismert — hiszen nincs neked se szeretőd, se feleséged, ha jól tudom, a kit a ruhával megajándékozhatnál.

— Hát hova igyekeznek? — kérde Keresztély.

— Hova te ? Koczkázni. Te is oda tartasz ?

— Egy szó nem sok, annyit se hallottam róla. Olyan az is, mint a . . . valami vérontó játék ? Engedelmével Fairway bátyám, már oda nem megyek.

— Nem ismeri azt Keresztély, pedig jól elmulatna rajta, — vetette közbe egy piros-pozsgás asszony. — Nincs abban semmi veszedelem, Keresztély. Beteszünk egy-egy shillinget s valaki nyer egy öltöző ruhát a feleségének és a kedvesének, ha ugyan van neki.

— Nekem nincsen, hát rám nem tartozik. De jó mulatság lehet, szeretném látni, ha Istentől van és ha végig nézheti az ember a nélkül, hogy valami bajba keverné magát.

— Nem fenyeget ott semmi veszedelem — válaszolt Timotheus. — Tarts velünk, Keresztély, a hajad szála se görbül meg.

— De nem lesz talán valami tisztességtelen dorbézolás ? Mert látják kigyelmetek, nem szeretnék valami rossz példát mutatni az apámnak, most is nagyon könnyűvérű ember. Egy shillingért egy öltő ruha, veszedelem semmi, hát csakugyan érdemes lesz benézni, úgy se tart vissza egy félórára se ; hát elmegyek, ha kigyelmetek meg elkísérnek majd egy darabon Mistor felé, már ha ránk estelednék és senkinek se volna arra útja.

Egynéhányan megigérték és Keresztély letérve az egyenes útról, jobb felé fordult társaival a *Jámbor asszony* felé.

Midőn a nagy ivóba beléptek, már vagy tíz szomszéd ott volt s a társaságot az újonnan jövők megkétszerezték. A legtöbben köröskörül a fal mellett üldögéltek, üléseiket könyöklők választották el egymástól, mint a templomban. A könyöklőkön híres-neves iszákosok monogrammjai voltak láthatók, a kik ezek közt éltek le éjjeleiket és nappalaikat s most mint alkoholikus hamu hevernek valamelyik temetőben. Az asztalon előttök a korsók közt egy csomó kibontott világos színű szövet hevert — a ruha, a mint ők mondták — erre ment a koczkázás. Wildeve a tűzhelynek háttal szivarozott ; a koczkás ember pedig, egy messziről jött házaló azt magyarázgatta, hogy micsoda pompás nyári ruha lesz abból a materiából.

— Nos, uraim — folytatá, a mint az új vendégek is az asztal köré gyültek — ötven már vannak s még négy számot kellene megtenni. Én látom az arcukról azoknak az uraknak,

a kik most jöttek, hogy sokkal okosabbak, mintsem ilyen ritka jó alkalmat elmulasztának potom áron kiöltöztetni az aszszonyaikat.

Fairway, Sam s még egy ember kitettek egy-egy shillinget az asztalra s a házaló ekkor Keresztélyhez fordult.

— Nem, uram — mondá Keresztély gyanakodó tekintettel húzódva vissza. — Én szegény ördög vagyok, csak nézni jöttem, ha nem bánja. Azt se tudom, hogy megy. Ha tudnám, hogy nyerek, akkor tennék be egy shillinget én is. De így nem teszek.

— Én azt tartom, uram, hogy csaknem biztos lehet benne — válaszolt a házaló — ha jól szemügyre veszem a kigyelmed arcját, biztosra is mondhatom, hogy nyer; világéletemben sohse láttam egy arcot sem, a mely több szerencsét ígért volna.

— Legalább annyi kilátásod lesz, mint nekünk — mondá Sam.

— Több is, ő jött utoljára.

— Burokban születtem s lehet, hogy az nemcsak a megfulástól oltalmaz meg, hanem a tönkrejutástól is — tette hozzá Keresztély engedni kezdve.

Végre ő is kiszúrta a maga shillingjét, a játék elkezdődött s a koczka körbe járt. Mikor Keresztélyre került a sor, reszkető kézzel fogta meg a poharat, aggódva rázta meg s íme három hatost vetett. Hármann kisebb párokat vetettek, a többiek pedig csak egyséket.

— Mondtam úgy-e? — jegyzé meg a házaló nyájasan. — Tessék uram, a magáé a szövet.

— Hahaha! — nevetett Fairway. — Az ördög kapjon el, ha láttam valahol furcsább históriát.

— Az enyém — kérde Keresztély együgyűen bámulva halszemeivel. — Nincs nekem se szeretóm, se feleségem, se özvegyem. Attól tartok, kinevetnek, vándorló uram. Sohse hittem volna, hogy így járok. Mitevő legyek már most ezzel a ruhával, hogy csuffá ne legyek.

— Mit? hát megtartod — felelt Fairway. — Csak vedd el, hátha még szerencsét hoz. Ki tudja, nem szeret-e beléd valami lyány, a ki rád sem nézett, mikor nem volt mit kínálnod neki.

— Persze hogy tartsa meg — mondá Wildeve, ki csak egy pár lépésnyi távolból közönyösen nézte a jelenetet.

Az asztalról leszedték a koczkát mind s az emberek inni kezdtek.

— Istenem uram — mondá Keresztély magában. — Ha elgondolom, hogy milyen szerencsés embernek születtem s csak most jövök rá. Milyen csodálatos kis portékák ezek a koczkák — urai mindnyájunknak, pedig milyen könnyen lehet velök bánni. Már ezután, tudom Istenem, nem kell tartanom semmitől. — S gyöngéden czirógatta a koczkákat.

— Tetszik-e tudni — mondá bizalmas suttogó hangon Wildevenek, a ki balkeze felől állott — tetszik-e tudni, hogy micsoda nagy jót tudnék én tenni most a tekintetes úr egyik rokonának, ha ezt a tehetségemet kihasználhatnám, mert volna mivel hozzáfogni. — S toppantott egyet csizmájával a padlón.

— Volna? Hogy hogy?

— Azt nem mondhatom meg. De most már indulok s aggodalmasan tekintett Fairway felé.

— Hova igyekszik? — szólt Wildeve.

— Mistover Knapre. Thomasin ifiasszonnyal kell beszélnem.

— Magam is oda készülődöm a feleségemért, menjünk együtt.

Wildeve gondolatokba merült s megcsillant a szeme. Pénz volt hát az, a mit Yeobrightné nem mert rá bízni. De erre a ficzkóra rá merte — mondá magában. — Hát a férjnek nincs joga ahhoz, a mi az asszonyé? Szólt a fiúnak, hogy hozza elő kalapját.

— No, Keresztély, készen vagyok.

— Wildeve úr — mondá Keresztély félénken, a mint megfordult, hogy elhagyja a szobát — nem lenne szíves kölcsön adni azokat a csodálatos kis portékákat, a melyekben olyan szerencsém van, hadl próbálgatnék velök játszani egy kicsit.

Sóvár pillantást vetett a kandallópárkányon heverő koczkákra és pohárra.

— Vigye, vigye — felelte Wildeve közönyösen; — kés-sel faragta valami legény, nem érnek semmit.

Keresztély visszament és zsebre rakta őket.

Wildeve kinyitá az ajtót és kitekintett. Az éjszaka sötét volt és felhős.

— Isten uccse sötét van — mondá — de csak nem tévesztjük talán el az utat.

— Bizony nem jó dolog lenne, ha eltévednénk — szólt Keresztély. — Csak egy lámpa segítene rajtunk.

— Lámpát vigyünk is mindenestre.

Előhozták az istállólámpát s meggyújtották. Keresztély összehapokolta a szövetet s azzal neki indultak a dombnak.

Bent a szobában csendesen diskurálgattak az emberek, míg egyszer csak érdeklődésök a kandallózugoly felé fordult. Jó tágas volt az, s egdoni szokás szerint volt benne egy benyuló ülőhely is. Egy ember teljesen észrevétlenül elülhetett benne, ha nem égett tűz a kandallóban, a mi megvilágítsa. S most és általában nyáron ez volt az eset.

A zugolyból csak egy bíbor-vörös színű agyag pipa nyúlt ki a gyertyák vetette fénybe. A beszélgetők figyelmét egy férfi hang, vontá reá a mely világott. Ucscegén! A hátam is megborsódott, mikor megszólalt — mondá Fairway, odanyújtva egy gyertyát. — Hisz ez a festékes ő kigyelme. Áros lehet oda át a szó, fiatal ember!

— Nem volt mondani valóm — jegyzé meg Venn. Egy pár pillanat múlva fölállott s csendes jó éjtszakát kívánt a társaságnak. Azalatt Wildeve és Keresztély jól behatoltak a puszta.

Szélcsendes, meleg, párás éjtszaka volt. A levegő telis-tele az üde növényzet illatával, a melyet nem perzsel még le a verőfény; s különösen a páfrányokéval. A lámpa, mely a Keresztély kezében himbálódzott, minduntalan súrolta a galyakat, leveleket s fölzavarta a lepkéket és más szárnyas rovarokat, a melyek fölrepültek s a lantorna ablakokra szállottak.

— Így hát maga pénzt visz a feleségemnek — szólt Wildeve, megtörve a csendet. — Nem tartja-e furcsának, hogy nem nekem kell átadnia?

— A férj s feleség egy test, egy lélek, hát mindegy lett volna, úgy gondolnám — felelt Keresztély. — De nekem erősegyetlenül meghagyta a tekintetes asszony, hogy csak az ifi-asszonynak adjam oda a pénzt. A mit ránk bízta, meg kell azt tenni.

— Úgy van — válaszolt Wildeve.

A ki a körülményeket ismerte volna, tüstént észreveheti, hogy Wildevét boszantja az a fölfedezés, hogy a szóban levő küldemény pénz, nem pedig, mint hitte volna, valami apróság, a mi csak a két asszonyt érdekli. Yeobrightné eljárása arra

mutatott, hogy nem tartja őt elég kifogástalan karakternek arra, hogy a Thomasin tulajdonát kezére lehessen bízni.

— Milyen meleg van ma éjtszaka, Keresztély — szolt lihegve, mikor csaknem a Blackbarrow alá jutottak. — Az Istenért, üljön le egy pár perczre.

Wildeve levetette magát a lágy páfránylevelekre, Keresztély pedig letevé a lámpát és a csomagot, közvetlen mellette úgy összegörnyedve ült le, hogy a térde majdnem az állát érte. Egyszerre csak egyik kezével a kabátja zsebébe nyúlt s ott motoszkálni kezdett.

— Mit ráz maga? — kérde Wildeve.

— Csak a kockákat — felelt Keresztély, hirtelen visszakapva a kezét. — Milyen ördögös kis portékák ezek, Wildeve úr, soha bele nem tudnék fáradni ebbe a játékba. Nem tetszenék megengedni, hogy kivegyem, s megnézzem, hogy vannak csinálva. Ott a többiek előtt nem akartam megnézni, hogy majd illetlennek találják.

Előszedte a kockákat, s tenyerében tartva szemlélgette a lámpa világánál.

— Hogy ezekben a kis portékákban akkora szerencse legyen, olyan bűbajos erő, akkora hatalom . . . soha meg sem álmogtam volna — folytatá megbűvölt tekintettel nézve a kockákat, a melyek mint falun rendesen, fából voltak faragva s a pontokat drótvéggel égették beléjük.

— Azt tartja, hogy nagy a hatalmuk azért, hogy olyan kicsinyek.

— Azt. Csakugyan az ördög játékszerei volnának, Wildeve úr? Mert akkor ez jót jelent, hogy ilyen szerencsés vagyok.

Nyerni kellene velök egy kis pénzt, ha már így hozzájuk jutott. Hozzá menne akkor magához akármelyik leány. Itt a jó alkalom, ajánlom, ne szalajtsa el. Egyik ember szerencsésnek születik, a másik szerencsétlennek, én az utóbbiak közé tartozom.

— Tetszett ismerni valaha olyan embert, a ki az elsők közé tartozott?

— Oh igen, hallottam egyszer, hogy egy olasz ember mindössze egyetlenegy Louisval — úgy hívják ott a guineát — ült le játszani. Huszonnégy óráig játszott, tizezer forintot nyert, megkopasztotta a bankokat alaposan. Volt egy másik ember is, az meg vesztett ezer forintot, másnap elment a tőzsérhez

eladni a papirjait, hogy kifizethesse az adósságát. Vele tartott a nyerő is, kocsiban mentek. Hogy teljék az idő, kivetették, hogy ki fizesse meg a kocsibért. A tönkre jutott ember nyert, a másik nem akarta abban hagyni a játékot s az egész úton koczkáztak. Mikor a kocsis megállott, azt mondták neki, hogy csak forduljon vissza. A vesztes visszanyerte mind az ezer forintot.

— Hahaha. Nagyszerű! — kiáltá föl Keresztély. — Tesék még mondani egyet.

— Volt egyszer egy ember, úgy hitták Rumbold, pinczérkedett egyik klubban; eleinte félkorona tételekkel játszott, aztán mind nagyobbakkal; teméntelen pénzt összeszedett, elment hivatalnoknak Indiába, s Madras kormányzója lett. Leánya képviselőhöz ment férjhez, s gyermekeinek Carlisle püspök lett a keresztapja.

— Csodálatos, csodálatos!

— Aztán volt egyszer Amerikában egy fiatal ember, a ki addig játszott, míg az utolsó dollárját is elvesztette. Akkor kiment, eladta az óráját és a lánczát; elveszítette azt is. Megint kiment, eladta az esernyőjét; újra veszített. A nadrágja lehúzásához látott, mikor egyik néző adott neki valamit, hogy megjutalmazza a bátorságáért; ezzel már nyert. Visszanyerte a kabátját, vissza a kalapját, esernyőjét, vissza az óráját, pénzét, s mint gazdag ember hagyta ott a termet.

— Milyen szerencse, Istenem. Ha már én is ezek közé az emberek közé tartozom, azt gondolnám, Wildeve úr, tegyünk próbát még egy shillinggel. Baj nem lehet belőle s a tekintetes úrnak van veszíteni való pénze.

— Nem bánom — felelt Wildeve fölállva. A lámpa világánál csakhamar akadt egy nagy lapos köre, azt közikbe tette s leült újra. A lámpát fölnyitották, hogy erősebb fényt vessen, és sugarait a köre irányozták. Keresztély is kitett egy shillinget, Wildeve is s dobtak. Keresztély nyert. Két shilling lett a tét. Keresztély nyert megint.

— Legyen négy — ajánlá Wildeve. Négyre játszottak. Most Wildevének kedvezett a szerencse.

— Ilyen apró veszteségek persze a legszerencsésebb embernél is előfordulnak.

— Kifogytam a pénzből — kiáltott Keresztély izgatottan. — Pedig ha folytathatnám, visszaszerezném s nyernék is

hozzá. Bárcsak az az enyém volna. — Rúgott egyet, hogy a guineák megcsördültek.

— Mi? Hát oda tette a feleségem pénzét?

— Oda. Biztonság okáért. Úgy-e, nem követek el hibát, ha játszom vele? Ha nyerek, csak a nyereséget tartom meg, a többit odaadom neki, ha meg veszítek, akkor is ahhoz megy a pénz, a kinek úgy is jussa van hozzá.

— Dehogy is követ.

Wildevének, mióta csak elindultak, mindig azon járt az esze, milyen kevésre becsülik őt neje rokonai, nagyon zokon esett ez neki. A perczek múltával a nélkül, hogy pontosan tudta volna mikor, lassanként az a szándék vett rajta erőt, hogy boszút áll. Elhatározta, hogy egy kis leczkét ad Yeobrightnénak, azaz, ha teheti, megmutatja neki, hogy húga pénzének húga ura az igazi öre.

— No, Isten neki — mondá Keresztély csizmáját lehúзва. — Tudom, nem egy éjtszaka ezzel álmodom, de azért majd bizonyozok, hogy nem féltem egy mákszemnyit sem.

Belenyúlt a csizmába s kihúzott egyet a szegény Thomasin becses guineái közül. Wildeve is letett már a köre egy sovereignt. Folyt a játék tovább. Először Wildeve nyert s Keresztély ismét szerencsét próbált s övé lett a tét. A szerencse ingadozott, de általában Wildeve felé hajlott. Mindketten úgy belemerültek a játékba, hogy ügyet se vetettek semmire, csak azokra az apró tárgyakra, a melyek épen szemők előtt voltak: a lapos kő, a nyitott lámpa, a kockák s egy pár megvilágított páfrány-levél, a melyekre ráesett a fény, volt az egész világ rájuk nézve.

Végre Keresztély gyorsan kezdett veszteni s egyszerre csak elhülve vette észre, hogy ellenfele elnyeré Thomasinnak mind az ötven guineáját.

— Bánom is én, bánja a kő — nyöszörögte s lehúzta a másik csizmáját, hogy elővehesse a többit is. — Tudom, hogy megszenvedek ezért az éjtszakaért; háromágú villájával tűzbe lök az ördög. De talán nyerek, akkor majd kapok egy leányt, a ki éjjelente virraszt velem, s nem félek, nem akkor. Ihol egy arany. — Újra kivetett egy guineát a köre s a kockák ismét zörögni kezdtek.

Telt az idő. Wildeve lassanként épen oly izgatott lett, mint Keresztély. Mikor a játékhoz hozzá fogtak, csak az volt

a szándéka, hogy alaposan megréfalja Yeobrightnét. Szépen vagy csúnyán elnyeri a pénzt, aztán megvetőleg átadja Thomasinnak a néneje előtt: ez volt a tervének homályos körvonala. De gyakran eltér az ember a szándékától, még a kivitel folytán is s fölötte kétséges, mire a huszadik guineare ment a játék, volt-e egyéb szándéka Wildevének, mint az, hogy a saját javára nyerjen. Mi több, már nem is a neje pénzére játszott, hanem a Yeobrightére, ámbár Keresztély, a kin az izgalom végkép erőt vett, csak későbbben világosította föl erről.

Tizenegy óra körül járt az idő, mikor Keresztély csaknem sikoltva, az utolsó csillámló guineát a kőre dobta. Negyven percz alatt az is elment a társai után.

Keresztély megfordult s kétségbeesett bűnbánattal vetette magát a páfrányokra:

— Mitevő legyek? — nyögte. — Mitevő legyek. Könyörül-e a jó Isten az én bűnös lelkemen?

— Bah! Élj tovább, mintha semmi sem történt volna.

— Igen is, nem élek tovább. Meghalok. Maga... maga...

— Jobban tudok a játékhoz, mint más.

— Az! A hamis játékhoz.

— Otromba vagy, szép öcsém.

— Ahhoz én nem értek. Maga az otromba. Olyan pénzt nyert, a mi nem a magáé. Fele szegény Clym úré.

— Hogy hogy?

— Mert ötvenet neki kellett volna odaadnom. A tekintetes asszony azt mondta.

— Ah! Szébb lett volna, ha Eustaciának ajándékozza. De most már az én kezemben van.

Keresztély fölhúzta a csizmáját s erősen szuszogva összeszedelőzködött, fölállott és elbotorkált. Wildeve a lámpa becsukásához fogott, haza akart térni, látta, hogy már hiába menne a Mistoverre, mire odaér, már a felesége útban lesz a kapitány kocsiján a fogadó felé. Míg a lantorna ajtóval bibelődött, egy ember emelkedett föl egyik közeli bokor mögül s oda lépett a világosságba. A festékes sugár, vörös alakja volt az.

VIII. FEJEZET.

Kellemetlen tanu.

Wildeve meglepetten. Venn hidegen tekintett reá s egy szót sem szólva, nyugodtan letelepedett a Keresztély helyébe, zsebébe nyúlt, kihúzott egy sovereignt s letette a kőre.

— Maga a bokor mögött volt, úgy-e? — kérde Wildeve. A festékes ráütött a fejével.

— Ki a pénzzel — mondá. — Vagy talán nincs mersz?

A játék oly fajta a szórakozásnak, a mit elkezdni könnyebb tele zsebbel, mint félbeszakasztani. Wildeve nyugodtabb lélekállapotban talán bölcsen visszautasította volna a kihívást, de most a diadalával járó izgatottság teljesen magával ragadta. Kitett egy guineát a festékes aranya mellé.

— Az enyém guinea — mondá.

— Guinea, a mi a másé — felelt Venn gúnyosan.

— A mi az enyém — szolt Wildeve gögösen — a feleségemé s a mi az övé, az az enyém is.

— Jó, lássunk hozzá. — Megrázta a kockákat s nyolczat, tizet, kilenczet vetett, a három dobás huszonhetet tett ki.

Ez fölbátorította Wildevet. Átvette a poharat s az ő három dobása negyvenötre rúgott.

A festékes másik sovereignt húzott elé. Ez alkalommal Wildeve ötvenegyet vetett, de két egyforma számot nem. A festékes mogorva arcot vágott, ászokat dobott s zsebre tette mind a két aranyat.

— Rendben van — szolt Wildeve megvetőleg. — Legyen kettős a tét. Ő két guineát, a festékes két sovereignt vetett a kőre. Megint Venn nyert. Újra két-két aranyat tettek ki s a játék folyt tovább. Wildeve ideges, ingerlékeny ember volt s a játék hatni kezdett reá. Izgett-mozgott, mérgeskedett, fészkelődött s csaknem hallani lehetett, hogy ver a szíve. Venn közönyösen összecusokott ajakkal ült, a szeme csillámló vonallá szűkült s úgy tetszett, nem is létezik. Olyan volt, mint egy arab, vagy egy automata s ha a karja a kockákat nem rázza, vörös homokkőszobornak nézhette volna az ember. A játék

hullámozott, majd az egyikhez, majd a másikhoz hajlott a szerencse, de nem pártolt egyikőjük mellé sem. Majdnem húsz perc telt el így. A láng világa akkorára oda vonzotta a pusztalegyeit, a lepkéket s az éjszaka többi szárnyas teremtményeit, a melyek ott szállongtak a lámpa körül, belerepültek a lángba, vagy hozzá-hozzáütödték a két játékos arcához.

De egyik férfi sem vetett sok ügyet rájuk, szemöket a kis lapos köre szegezték, a mely épen oly hatalmas és fontos küzdőtér volt ő előttök, mint egy csatamező. Ekkorára megváltozott a játék menete. Állandóan a festékes nyert. Végre hatvan guinea volt már a kezében, a Thomasiné mind s a Clyméből tíz. Wildeve dühös lett s elkeseredett.

— Visszanyerte a kabátját — szólt Venn ravaszúl.

Új dobás és a tét a többi után ment.

— Vissza a kalapját — folytatta Venn.

— Oh! oh! — kiáltott Wildeve.

— Vissza az óráját, a pénzét s mint gazdag ember hagyta ott a termet — mondá Venn, a mint a guineák egymásután az ő kezébe kerültek.

— Itt még öt — kiáltott Wildeve, a köre csördítve a pénzt. — S ördög vigye a három dobást, döntsön egy.

A vörös automata nem szólt, bólintott s követte társa példáját: Wildeve megrázta a kockákat s két hatost meg egy ötöst vetett.

— Hurrah! — szólt tapsolva — megnyertem!

— Ketten játszunk s még csak egyikünk dobott — felelt a festékes, nyugodtan leborítva a poharat.

Mindegyikök szeme a köre volt szegezve, szinte látni vélte az ember a sugaraikat, mint a ködben a napéit.

Venn fölemelte a poharat s ime három hatos tűnt a szemökbe. Wildevét elfogta a düh. Míg a festékes a tét után nyúlt, megragadta a kockákat s borzasztóan káromkodva, poharas-túl együtt behajította a sötétségbe. Azután felszökött s örülten futkosott föl s alá.

— Hát vége? — szólt Venn.

— Nem! nem! — kiáltott Wildeve. — Még szerencsét próbálok. Meg kell próbálnom.

— Jó, jó, de hol a kocka, atyámfia?

— Elhajítottam, pillanatnyi föllobbanás volt. Milyen számár vagyok. Jöjjön, segítsen keresni, rájuk kell akadnunk.

Fölkapta a lámpát s aggódva kezdett kutatni a fű s páfrány között.

— Ott bajosan találja meg — szólt Venn, utána menve.
— Hogy is csinálhat ilyen ostobaságot. Itt a pohár. A koczkák sem lehetnek messze.

Wildeve gyorsan oda vetette a lámpa fényét, a hol Venn a pohárra ráakadt s kutatáshoz látott. Néhány pillanat múlva egy koczka megkerült, a többinek azonban nyoma veszett.

— Mindegy — mondja Wildeve. — Játszunk egygyel.

— Nem bánom — válaszolt Venn.

Újra leültek s játékhoz láttak, de egy-egy guinea téttel; a szerencse ma éjszakára határozottan a festékes mellé állott. Venn folyton-folyvást nyert, végre már hetvenkilencz guineája volt s Wildevének csak huszonegy maradt. A két ellenfél most sajátságos látvány vala. Mozdulataikat nem tekintve, szemökben is látni lehetett a játék hullámzását.

Mindegyikök pupillája egy parányi gyertyavilágot tükrözött s kivehette bennök az ember, reménylenek-e vagy csüggedés vesz rajtok erőt. Állott ez a festékesre is, noha az ő vonásai meg se rezzentek. Wildeve kétségbeesett gondatlansággal játszott.

— Mi az? — kiáltott egyszerre, valami suttogást hallva. Mindketten fölpillantottak.

A lámpa világán túl néhány lépésnyire, körülbelöl négy láb magas, homályos alakok vették őket körül. Egy percz alatt rájöttek, hogy a puszta lovai állanak ottan, fejöket a játékosok felé fordítva s figyelmesen szemlélődve.

— Aló! — szólt oda Wildeve s a negyven-ötven ló tüstént megfordult s elvágatott. A játék pedig folyt tovább.

Tíz percz telt el. Akkor egy nagy halálfejes pillangó vetődött oda az árnyékból, kétszer körülrepülte a lámpát, aztán egyenesen a gyertyának szállott és eloltotta.

Épen Wildeve dobott volt, de még nem emelte föl a poharat, hogy megnézze, mennyit vetett; most pedig már lehetetlenné vált ez.

— Hogy az istennyila! — rikoltott. — Mi az ördögöt csináljunk. Talán épen hatot dobtam. Van-e gyufája?

— Nincs — felelt Venn.

— Keresztélynek volt egy pár, vajon itt van-e még? Keresztély!

Kiáltására senki sem felelt, csak a völgy fenekén fészkelő gémek kurjongattak szomorúan.

Tanácsztalanul tekintettek körül. Midőn szemök hozzá szokott a sötétséghez, zöldes, bágyadt fénypontokat vettek észre a páfrány és a fű között. Mintha apró csillagok fénylettek volna, széthintve a domb alján.

— Ah! fénybogarak — szólta Wildeve. — Várjon egy kicsit. Tüstént játszhatunk megint.

Venn ülve maradt, társa pedig négy-öt perc alatt tizenhárom szentjános-bogarat szedett össze egy sóskalevélre, a melyet e célra szakított. A festékes halkan nevetett, midőn ellenfelét így fölszerelve látta visszatérni.

— Hát folytatni akarja? — kérdé szárazon.

— Azt én mindig úgy szoktam ily esetben — válaszolt Wildeve haragosan. Aztán lerázta a levélről a fénybogarakat s reszkető kézzel körbe rakta őket a kövön. Középen a kockák számára egy kis szabad helyet hagyott, a hova sáppadt, phosphoros világot vetett a tizenhárom piczike lámpa. A játék megújult. Épen abban a szakában voltak az esztendőnek, a melyikben legelevenebb a fénybogarak csillogása; ilyen éjtszakákon kettő — három világánál a levelet is el lehet olvasni; a Wildevei akkora fényt adtak, hogy kényelmesen eljátszhattak nála. Megkapó volt az ellentét e férfiak tettei és környezete között. A mélyedés puha, leves növényei, a melyek halkan susogtak a langyos levegőben, az embertelen magányosság, a guineák csöngése, a kockák zöreje s a játékosok fölkiáltásai oly bizarr szövevényévé egyesültek a körülményeknek, a melyet sohasem láttak e halmok, a mióta tenger mélyéből kiemelkedtek.

Wildeve rögtön fölemelte a poharat, mihelyt világosság-hoz jutottak, a magános kocka is csak azt mutatta, hogy a szerencse ellene van.

— Nem játszom tovább — kiáltott föl — maga nem igazán játszik!

— Hogy-hogy? Hisz' a kocka az öné.

— Változtassunk a játékon. Nyerjen a legkisebb dobó; így talán pártomra áll a szerencse. Elfogadja?

— El, folytassuk — felelt Venn.

Már megint itt vannak, verje meg az Isten! — kiáltott Wildeve, föltekintve. A lovak észrevétlenül visszatértek s

ismét rájuk szegeztek félénk szemöket, mintha csodálkoznának, hogy ember s gyertyafény mit kereshet ilyen szokatlan órában ez elhagyatott tájon. — Boszantók ezek a dögök a bámulásukkal — folytatta és egy követ dobott arra felé, a mely szétriasztá őket; aztán folytatták a játékot.

Wildevének most már csak tíz guineája volt s mindketten ötöt tettek ki. Wildeve hármast vetett, a festékes ketőt s beseperte a pénzt. Társa megragadta a koczkát s dühében beleharapott, mintha darabokra akarná szaggatni.

— Csak azért sem engedek, itt az utolsó öt — kiáltott, ledobva a guineákat. — Az Isten pusztítsa el ezeket a fénybogarakat, elalvó félben vannak. Miért nem világítottok, ostobák? Piszkálja meg őket valami tüskével.

Fogott egy kis galyacskát, úgy fordította a szentjánosbogarakat, hogy fénylő oldalukkal álljanak fölfelé.

— Van már világ. Dobjon — szólt Venn.

Wildeve leborította a poharat a megvilágított körbe és sóvár szemmel nézett a kockára. Egyet vetett.

— Ez már igen! Mondtam, hogy megfordul a játék s meg is fordult.

Venn nem felelt, de a keze egy kicsit remegett.

Ő is egyet vetett.

— Oh! — mondá Wildeve.

A kocka másodszor koppant a kövön. Újra ász. Venn elborult arczezal dobott, a kocka két darabra szakadt s a most hasadt oldalak voltak felül.

— Semmit se vetettem — mondá.

— Úgy kell nekem. Én repeztettem ketté. Itt a pénze. Fogja. A semmi kevesebb az egynél.

— Csak tartsa meg.

— Fogja, ha mondom. Az öné. — S a festékes melléhez dobta a tétet. Venn összeszedte, fölállott s elindult. Wildeve elkábulva üldögélt a mélyedésben. Mikor magához tért, fölállott s kezében a kialudt lámpával az országút felé tartott. Oda érve megállott. Az éjtszaka csöndje uralkodott az egész pusztán, csak egy irányban nem: a Mistover felé. Onnan halk kerékörej hallatszott s egyszerre két kocsilámpát látott Wildeve lefelé jönni a halmon. Egy bokor mellé lépett s várakozott. A kocsi odaért s elhaladt. A kocsis mögött két ember ült, a kiket ő jól ismert.

Az egyik Eustacia volt, a másik Yeobright, a ki átölelve tartá a leányt; Shadwater Weirnél elfordultak, a felé az ideiglenes lakás felé, a melyet Clym onnan vagy három mérföldnyire, keleten bérelt.

Wildevé elfelejté, mennyi pénzt elveszített ma, szeretője láttára, kinek értéke geometriai haladványban nőtt előtte minden alkalommal, mely a közöttük levő áthidalhatatlan mélységet észébe juttatá. Telis-tele azzal a finom fájdalommal, a melyet ő érezni tudott, ellenkező irányba fordult, a fogadó felé.

Körülbelül abban a perczben, a melyben Wildevé az útra lépett, vagy száz yarddal följebb, Venn is elérte azt, s meghallva a kerekek neszt, ő is várakozott.

Mikor ráismert a kocsiban ülőkre, csalódottnak látszott. Egy-két pillanatig tünődött, az alatt a koci elrobogott, ő pedig átment az úton, s torony iránt az országút oly pontja felé tartott, a hol az egy dombra kapaszkodva kanyarulatot csinált. Most megint előtte volt a kocsinak, a mely lépésben haladva csakhamar odaért. Venn előlépett.

Eustacia megdöbbsent, mikor a lámpafény a festékesre vetődött, Clym is önkénytelenül levette a karját felesége derekáról.

— Ön az, Diggory? Sétálgat magánosan?

— Igen, engedelmet kérek, hogy megállítottam önöket — mondá Venn. — Wildevéné ő nagyságát várom. Yeobrightné tekintetes asszony küldött neki valamit. Nem lennének szívesek megmondani, haza ment-e már?

— Nem még. De mindjárt jönni fog. A fordulónál találkozhatik vele.

Venn meghajolt, visszatért előbbi helyére, a hol a mistoveri út az országútba futott. Itt állott csaknem egy félóra hosszáig, akkor ismét jött két lámpa lefelé a dombon. A kapitány régi módi bárkája volt az, Charley hajtotta s Thomasin ült benne. A festékes lassan elejökbe került.

— Engedelmet kérek, hogy megállítom a tekintetes asszonyt — szólott — Yeobrightné tekintetes asszonytól hoztam volna valamit.

Egy kis csomagot nyújtott át, a száz guinea volt az, hevenyében papirba csavarva.

Thomasin magához tért meglepetéséből s átvette a csomagot.

— Ez az egész — jó éjtszakát kívánok, — mondá s eltűnt szem elől.

Így Venn abbeli buzgóságában, hogy a dolgot rendbe hozza, nemcsak azt az ötven guineát adta oda Thomasinnak, a mely valóban az övé volt, hanem azt az ötvenet is, a melyet Yeobrightné Clymnek szánt. Tévedését Wildeve okozta, a ki a játék elején méltatlankodva utasította vissza azt a vádat, hogy az első guinea nem az övé. Azt nem tudta a festékes, hogy a játék közben Thomasin pénze elfogyott, s Wildeve a máséval játszott tovább.

Így oly csalódásba esett, a mely későbbben több szerencsétlenséget hozott, mint a mennyi háromszor annyi pénz elvesztése lett volna.

Az éj már előrehaladt; Venn mélyebben merült bele a pusztába, s végre elérte a vizmosást, a hol szekérével tanyázkodott. Csak vagy kétszáz yardnyira állott az a hely attól a mélyedéstől, a hol Wildevével megmérkőzött volt. Belépett mozgó hajlékába, világot gyűjtött, s mielőtt az ajtót bezárta volna, tünődött egy darabig az elmúlt órák eseményein. Míg így elmerülve álldogált, látható lett a hajnal az égbolt keleti részén. A felhők eltisztultak s noha még csak egy és két óra között járt az idő, a mennynek azt a részét elöntötte már a nyár derekának lágy fénye.

Venn, a ki holtra volt fáradva, bezárta az ajtót s lefeküdt aludni.

HARDY TAMÁS után, angolból

B. P.

A BOR MEG A CZÉGÉR.

A kis magyar nemest szeretem én,
Nincs jobb ízű nép a föld kerekén.
Nem sokja van, alig néhány száz holdja,
Azt is fogyasztja inkább, mintsem toldja.
Az ősi háza sem sok' erő
— Már szebbet épít a regále-bérlő —
De százados fák árnyalják e házat
S van oszlopos tornácza is elül;
Ki itt a nagy világtól félre ül,
Kvaterka mellett bölcsen elpipázhat.

Otthon vagyok én vendégül is itt,
Kis magyar urral veszekszem kicsit.
Szidom, hogy ósdi, lomha, élhetetlen —
S bizony: azok vagyunk mi mind a ketten.
De én azért a haladót adom
S a mi modern, dicsérem azt nagyon,
A míg nem túlfeszül a húr,
Felcsattan a kis magyar úr
S káromkodik, hogy: ezer milljom átok,
Hühó, csalárdság egész uj világtok!
Kevés a lángja, annál több a füstje,
Aranya talmi, kína az ezüstje —
De úgy tündöklük ez uj módi,
Hogy semmi ahhoz a valódi.
Mi itt falun csak törköly alja,
Világtok csillagos cognacnak vallja.
Igaz nevén jóformán ára sincs,
Álnév alatt, csillaggal — drága kincs.

Modern világban a bort sem szeszi,
 Hanem csak a czégér teszi.
 Mindegy: miből, akárki szűri,
 A fő: legyen nagyképű jury,
 Mely érmet ad rá, hogy e löre
 Vivmány, dicsőség, haladás, előre!
 És a palaczkja, óh az csudaszép,
 Van rajta czímer, nagy név, cifra kép,
 Arany sisak dugóján pléhből —
 S czégérezik nagy zajjal végül
 Boltablakokban s színes ákombákon,
 Hazúgul harsogó plakáton,
 No meg a lapban — ez az öreg ágyú,
 Ettől esik hanyatt a legtöbb bányú:
 Ez a borok királya, ezt vegyék! . . .
 S a köztömegnek nem is kell egyéb,
 Az veszi, iszsza, szörnyen fizeti
 S rá fogja: izlik pompásan neki —
 Pedig a gyomra s feje bomlik tőle.
 De olyan híres a czégéres löre,
 Hogy, a ki ilyet szidni mer ma már,
 Az vagy szentségtörő lesz, vagy számár . . .

Ez az a híres modern élelmesség. —
 Ha tetszik néked, ám csak tessék!
 De nekem undok czégéres csele —
 Istennyila üssön bele!

E magyar úri kitörés után
 Én hallgatok s iszom csupán.
 Silány palaczk arany nedűjét öntöm
 Olesó pohárba s gazdámra köszöntöm,
 Kiben lehet hiba ezernyi más,
 De nincs egy szikra alakoskodás.
 Lehet, hogy kissé kényelmetes ő,
 De sose kapzsi s nem haszonleső.
 Lehet, hogy tán a kortól elmaradt,
 De soha csellel sikert nem arat.
 Lehet, hogy rosszul védi maga jussát,
 De mi az élet harcziban hazugság:

Tilos fegyver volt néki mindig az !
Ő és bora — mind csöppentett igaz.

Igyunk öreg ! Míg adsz ily tiszta bort,
Miattam bátran szidhatod a kort.
S bár én magamban azt hiszem :
Más volt, de nem volt jobb a régi sem,
Mit a mai világról mondasz,
Magamnak is keserű gond az.
Példád bevál az egész vonalon :
Czégérezés ma a fő hatalom.

Czégérezés, vagy reklám — a hogy tetszik —
Világunk érte szinte megveszekszik.
Nemcsak borunk, magunk is annyit értünk,
A mennyit rólunk harsog a czégérünk.
Élelmések, a kikben nincs szemérem,
Czégérezéssel győznek minden téren.
Szemérmések, kikben nincs élelmesség
A jó szerencsét — no csak lessék !

A jó szerencse liba-eszű dáma
Becsali szóval futni kell utána,
Mint a zsibárus a vevő után :
— Remek portékát itt vehet csupán ;
Ne menjen el, megbánja holtig,
Fáradjon vissza csak a boltig.
Oh kérem, ez a kirakat,
Ez finom ízlést elragad !
Csak egy pillantást ebbe vessen,
Ez a világ csodája Budapesten,
Ilyet nem lát Bécs, Páris, New-York, London —
Zsibárusi szavamra mondom ! . . .
S ki nem fogy addig a boltos a szóból,
Míg áldozatja a boltba nem bódul —
S még ott hazudja ám fejét teli
Mikor a rongyát rá tessékeli !

Tolakodás nagy szemtelenség —
Hamar büvöl meg jó szerencsét.

S ah, ezt úgy tudja a jelen,
 Hogy számtalan a szemtelen,
 Ki tolakodva csak czégérez,
 Mert hiszen óriásit ér ez.
 Mégis, kiben szemérmes büszkeség
 Van egyetlen csipetnyi még:
 Az inkább él s hal jó szerencse nélkül,
 De meg nem alkszik s ki nem békül
 A nyomorult fogások ezrivel
 A melybül a hazug siker kikel.

Ki üzöd ezt a hitvány mesterséget
 Felebarátom, jól ismerlek téged
 Ezer alakban legalább.
 Nem egy ember vagy, nem is egy család,
 Egy óriási fajzat, melyet én
 Nyüzsögni látok most a földtekén.
 De olyan általános arczod,
 Hogy arról bár csak lenge karczot
 Egy-két vonással vethetek:
 Ez is hü másod lesz neked.

Sekély eszű, hiu világcsaló
 Diszelg, mint örökös jelenvaló
 Menyegzőn, ünneplésen, temetésen
 S nagy éberén áll mindig résen,
 Hogy benn legyen a neve másnap
 A lapban, mely tudósítást ad.
 S lám, lám, tud ám nagy dölyfe mellett holmi
 Riporterkének udvarolni,
 Kit persze máskor s hát' mögött
 Lenéz, mint szegény ördögöt.
 Üres diszért a szíve reszket
 S mikor kijárt egy-egy gomblyuk-keresztet
 Van gondja rá, hogy arról alapos
 Közlést is adjon a könyomatos.
 Ha szerepel, ha éri őt akármí
 Nem győz a szerkesztők nyakára jární

S megül ott addig, míg nem kieszközli,
 Hogy minden csipp-csupp dolgát kiki közli.
 Előbb még jelzöt nem írnak nevéhez,
 De olyan szívósan czégérez,
 Hogy végre a «jeles hazánkfia»
 Jelzöt olvassa róla Hunnia.
 Később — mert szüntelen halad —
 Ragyog már «kitünőség» név alatt.
 És nem sokára földerül a nap
 Hogy a hon egy «nagyság»-gal gazdagabb.
 Ki, hacsak a vonatra ül:
 Személyi hír az okvetetlenül
 S ha nem leli náthája írvát
 Az influenzáját kiírják
 S naponként bulletin jön róla
 Mint fordul a hurutja jóra.
 És házasságra adja bár fejét,
 Vagy szöktessék el a becses nejét,
 Hívjon keresztelőre, házi bálra
 Öt, vagy hat év lemultát jubilálja,
 Új czímet kapjon, zsirosb hivatalt,
 Vagy vívjon páros viadalt — —
 Történjék — szóval — általa vagy véle
 Magán dolog akármiféle,
 Mihez a köznek köze semmi:
 A lapban annak is mind benn kell lenni!

Hát még ha ez a kis hamis
 Mesterségére író maga is
 S a mint hívsága készti: nyomba
 Kezére áll papír meg nyomda!
 És «sine linea nulla dies»
 Maga dicsét örökké zengi ez.

No én miattam ugyan zengheti,
 Körmére nézek én neki
 S mindig tudom: ez ő, ez ő
 A szemtelen czégérező!

De a világ? A bölcс közvélemény? —
 Oh, az naiv szegény!
 Csalatni vágyik s teljesül a vágya:
 Ki a nevét buzgón fülébe rágja,
 Kiről sokat beszél a lap,
 Azt nagyra nézi, azon kapva-kap.
 Igaz, hogy olykor, hallván nagy nevet
 Zavartan eltűnődik a felett:
 Mért is híres hát ez az ur?
 Tengernagy-e, vagy troubadour?
 Operát irt-e, vagy útleirást?
 Avvagy hamis váltókat semmi mást?
 Ordót kapott, vagy öt évi fegyházat?
 Dicsőség érte, vagy nehéz gyalázat? . . .
 Elvégre mindegy: tiszta, avvagy piszkos,
 Hogy neve híres, annyi biztos.
 Sokat beszéltek róla a lapok —
 Emeljünk néki kalapot!

Ki czégérezni büszke, vagy szerény:
 Lehet igaz-gyöngy kagyló rejtekén,
 De még felette zúg a tengerár is,
 Míg a világban csillog a kaláris.
 A gyöngyhalásznak kell a mélybe szállni
 S a rejtett gyöngyre rátalálni —
 Mely a nyakán marad neki,
 A míg nem czégérezgeti;
 Mesés becsét csak úgy kap a lelet,
 Ha véle zajt üt és csap nagy szelet.

Falusi tornácz ívei alatt,
 Hol becsülettel s élhetetlenül
 Egy igaz ember duzzog s félre ül,
 Lepett meg engem ilyen hangulat.
 Lehet, hogy túloz a gyűlöletem,
 De én a hűhós czégért megvetem,
 Mely aljas lőrét isteni nektárul
 Bolond világnak sok sikerrel árul.

S ha látom én is, 'sz látja a vak is,
Hogy kell a czégér a jó bornak is:
Az egyetlen mi megvigasztal,
Ha ósdi gazdám így szól úri daczczal:
«Czégérezetlen jó borom, ha van,
Baráti körben megiszom magam!»

KOZMA ANDOR.

A KÉPZŐMŰVÉSZETI TÁRSULAT TAVASZI TÁRLATA.

A magyar festészet eredendő büne fejlődését jellemzi az a lázas sietség, a mely rövid pár évtized alatt akarta helyre pótolni mindazt, a mit a múlt megtagadott tőlünk. Ebből a sietségből származik a kapkodás, a szeszélyesség, mely fejlődését jellemzi. Munkácsy Mihály előbb festette a *Siralomházat*, *Miltont*, *Krisztust Pilátus előtt*; ezeket követte a bécsi művészettörténeti gyűjtemény mennyezetképe és ragyogó pályafutásának alkonyán a *Honfoglalás* nagy képében egészen új törekvéssel, új technikával lepett meg. Példája bizonyos tekintetben jellemző az egész magyar festészetre. Csak el nem maradni a kortól, lépést tartani a többi nemzetek művészetének fejlődésével! Ez a jelszó. És, ez a legmeglepőbb, aggodalommal lessük, nyomban követjük a francia, az angol, a német művészet újabb és legújabb phasisait egyaránt. Első pillantásra úgy látszik, mintha nekünk nem is volna egyéni jellemünk, hivatásunk, mintha kényszerűségből folyamodnánk idegenhez. Pedig nincsen úgy. Hiába megvetés és vállvonogató kicsinylés tárgyai azok a régibb történeti képek, a melyek a nemzeti Múzeum képtárában már jóformán csak az alsó néposztály gyönyörködtetésére szolgálnak. Akármilyen ósdi is a kivitelök, akármilyen távol állanak is a modern festői technika vívmányaitól, van bennök valami, a mi el nem múló értéket ad nekik: a nemzeti érzés ereje. Soha sem fognak úgy elavulni, mint Delaroche vagy Piloty világtörténeti tárgyú jéghideg képei. Így áll a dolog a magyar genrefestéssel is. A *Krisztus Pilátus előtt* vagy *Mozart* régen a feledés homályába fognak sülyedni akkor, mikor még büszkén emlegetik majd az *Éjjeli csavargókat* vagy a *Tépécsinálókat* mint festészetünk törté-

netének fontos emlékeit. Újabb genrefestészetünk nem haladt ezen a csapáson tovább. A technika tökéletessége, az ethnographiai hűség, az adomaszerű pointe lép az egyszerűség, a mély érzés helyébe.

A magyar festészet alapja, éltető eleme ez a nemzeti érzés, a mely közéletünket s irodalmunkat is annyira áthatja. Ne irigyeljük és ne utánozzuk azt a finom, bódító elegantiát, a mely a francia művészet sajátja, ne keljünk versenyre az angol festők édes primitívságával vagy a németek mélységes symbolismusával; nekünk más a hivatásunk. Ki tudná megmondani, mi különbözteti meg az idei tárlaton látható magyar festményeket a külföldiektől? Mi bennök az egyéni, a nemzeti jellem? Legföljebb az a hihetetlen változatosság, a mely egyesíteni iparkodik mindazt, a mi új, meglepő, idegenszerű.

Régebbi történeti festészetünk elhanyagolásának a következménye, hogy a millennium alkalmából kínálkozó történeti, festészeti föladatokat készületlenül találtak. Azon régi művek és az újabbak közt nincs kapcsolat. Ezt bizonyítja Bihari nagy történeti festménye, *Zsigmond király fogadja Ulászló királyt*, mely a műcsarnokban a fő helyet foglalja el. Minden ízében nagy gonddal kidolgozott kép, a mely fényes tanúságot tesz a művész szorgalmáról, technikai ügyességéről. Hogy mégis alig gyakorol mélyebb hatást a szemlélőre, annak oka első sorban a tárgy megválasztása. Fogadtatások, fölvonulások, ünnepélyek rendesen kitünő alkalmak pompa kifejtésére, ragyogó öltözetek megfestésére, hatásos csoportok összeállítására, de hiányzik belőlök az a pszichológiai mozzanat, a mely a szemlélő lelkét megragadja. Biharinak még hálátlan tárgyát sem sikerült teljesen kiaknáznia. Alakjainak csak ruházata érdekel; a mozdulatok meglehetősen élettelenek, az arcok közönségesek. Egyáltalán nem hiszszük el, hogy valami jelentős történeti tény ábrázolása előtt állunk, a minek különben még más, technikai oka is van. A távlati szerkezet szempontja kívül esik a képen, szemünk önkénytelen is jobbra, a mesteri módon megvilágított fő hajó felé vonzódik, tehát a bevonuló lengyel király mozdulatával ellenkező irányba. Szerencsésebb volt Kriesch Aladár a boroszlói békekötést ábrázoló vázlatának berendezésével. Itt tényleg a fő személy, Mátyás király, uralkodik a helyzeten festői szempontból is, a művésznek rendkívül finom színérzéke pedig ezt a meddő tárgyat is elevenné,

érdekessé tudta tenni. Alapjában elhibázott munka kiállításunk harmadik magyar tárgyú történeti festménye, Túry Gyula *Szent Gellértje*, a melynek valami kellemetlen kenetesség a fő tartalma. *Mátyás király találkozása Beatrixszel*, Koszta Józseftől, szintén hidegen hagy.

A düsseldorfi Kampf Arthur nagy történeti festménye, a mely Napoleon hadserege maradványainak Oroszországból való visszavonulásából vett jelenetet ábrázol, tárgyára nézve emlékeztet Verescsagin nem rég látott nagy képsorozatára, fölfogásban azonban merőben különbözik attól. Az orosz festő a hatás eszközeinek túlhalmozásával akarja a szemlélőt meggyőzni, festői képzettségének hiányát tárgyi érdekekkel igyekszik pótolni. Nem ismer határokat. A francziák visszavonulását ábrázoló képen az egész hadsereget vásznára szeretné varázsolni. Kampf festményén az a pár rongyos, elcsigázott katona, a német városka durva, közömbös mesteremberei és nyárspolgárai jobban kifejezik a háború nyomorúságát, mint az orosz festő égő Moszkvája, bundás Napoleonja. Hatását a legfinomabban kiszámított festői eszközökkel éri el. Meggyőző az a tudat, hogy a város kapuja mögött, a melyen a nagy hadsereg megtört harczosai bevánszorognak, következik a folytatás. A kitünően megfestett hórétég, a nehéz, szürke, ólmos levegő a megfelelő hangulatot keltik bennünk.

A magyar nép életéből vett ábrázolások néhány év óta mind ritkában jelentkeznek tárlatainkon. Nem csuda. Valamint a népszínmű, drámairodalmunknak ez a legeredetibb hajtása, idővel sallangos külsőségek szellemtelen ábrázolásává fajult és elvesztette a közönség kegyét, úgy a magyar nép életének festői ábrázolása is az úgynevezett népies genreképfestéssé, üres ötlethajhászattá süllyedt, a melyben nincsen egyéb népünkbeli a szűrnél, a pörge kalapnál, a pitykés mellénynél, meg a viganónál.

Hegedüs László, legtehetségesebb fiatal festőink egyike, próbálkozott meg egy népies jelenettel. Tárgyát szerencsétlenül választotta. A parasztleánynyal enyelgő hadfiak és a féltékeny parasztleány ellenéte a legeresztélyesebb motívumok közé tartozik, a melyet a művész festői földolgozásával sem bírt érdekessé tenni. A szoba szürke, tompa levegője, a jelentéktelen gyöngye alakok, a conventionalis berendezés épenséggel sajnálatossá tesz az, hogy Hegedüs, a verőfényes, szín-

gazdag szabad természet hivatott ábrázolója — gondoljunk csak a múlt ősszel kiállított *Évikéjére* — nem folytatja megkezdett útját. Kriesch Aladárt csudálatosképen *A két Rantzau* lelkesítette genrekép festésére. A két ellenséges testvér szembeállítására nem épen rossz. De nem is gyakorol nagyobb hatást. Kovács Károly képén, a mely kút kávája körül lebzselő gyermekeket ábrázol, a nagy méretek még föltünőbbé teszik festői gyarlóságait. Annak, hogy mivé fajulhat a népies genrefestés, legviszazariasztóbb példája azonban Ujházy Ferencz *Külvárosi búcsúja*, mindenünnen összeszedett reminiscenciák szellemtelen, pongyola föltalálása.

Alighanem a közönség ízlése fejlődésének tudható be, hogy csak a simán, tetszetősen festett, de belső tartalomban vajmi szegény salonjelenetek, melyek fő mestere Margitay, mind jobban elmaradoznak kiállításainkról. Úgy látszik, hosszabb életű a genrefestésnek egy másik fajtája: a betegek és környezetők. Legnagyobb diadalát annak idején Luke Fildes híres képével aratta. Azóta alig van tárlat, a melyen ne látnánk néhány lázbeteg gyermeket, kétségbeesett anyát, aggodalmas orvost. Nagy részök nem annyira festői érzékünkre, mint inkább sentimentalis hajlamunkra számít. Ilyen a német Wilhelmson képe, továbbá Dierckx Pierreé, ide sorozható Knopp Imre festménye is, a melynek keletkezését Heine *Kevlaari búcsújának* köszönhetjük. Mária tiszta, túlvilági alakjának a beteg ágyánál való vigaszteljes megjelenése mindenestre nagyon hálás momentum lett volna, ha a festő azt hihetővé teszi. De Knopp nem birkózott meg tárgyával. A milyen művészietlen a szoba megvilágítása, olyan durva, ellen-szenves a beteg fiúnak és anyjának alakja; Mária megjelenése meg épenséggel rossz tréfa számba mehet. Az ilyen tárgy földolgozását egyedül a művész mély érzése teheti becsessé; — a hol az hiányzik, némileg kárpótolhat a mesteri technika; — a hol mindkettő hiányzik, hidegen fordulunk el a képtől. Szerénytelenebb tárgyú, de úgy technika, mint tartalom tekintetében jóval szerencsésebb Jendrassik Jenő *Avatása*, a művész legsikerültebb alkotásainak egyike. Rajza, színezése egyaránt finom és a legtisztább bensőség sugárzik ki belőle.

E többé-kevésbbé érzelmes tárgyú képek mellett természetesen nem hiányozhatnak a humoros tárgyúak sem. Már terjedelemre nézve is első helyen áll közöttük Fabrès

Antoniónak *Ivók* című festménye. Azonnal Velasquez hasonló tárgyú fiatalkori műve jut eszünkbe. Fabrès kétségkívül annak hatása alatt festette képét, mintegy versenyre akart kelni a nagy spanyol mesterrel. Velasquez képe hasonló elrendezésű: ott is a mondvacsinált Bacchus a középpont, a mely köré sereglik a dorbézolók csapatja. De valami csudálatos humor világítja meg az egész társaságot, a mely künn van a szabadban, a nyílt ég alatt, a nélkül, hogy kérdőre vonnák őket, hogy kicsodák, honnan jöttek, miért vannak együtt. Fabrès pinczében helyezte el az ő ivóit, tehát inni, mulatni jöttek és akarva, nem akarva, inniok, mulatniok kell. Az egyes alakok nagy művészettel vannak a térben elhelyezve, végtelen gondal a legapróbb részletekig megfestve. Pompás jelmezekben gyönyörködhetünk, megbámuljuk minden egyes alak gondos, szabatos rajzát, de az egész épen az ellenkezőjét kelti föl annak a hatásnak, melyet a művész el akart érni. Érezzük, hogy ezek az ivók nem igazi emberek, hanem rossz komédiások, a kik minden áron meg akarnak neveltetni. A hordó, a serlegek, a szívek mind-mind üresek és nem mulatunk, hanem boszankodunk. Ilyen mesterséges, álöltözetes, hajporos világba vezet Márk Lajos *Egy kis baleset* című képe is, a mely — kissé naiv módon — a táncz közben elesett Pierrotval akar kaczagásra indítani. Kár, hogy legderekből fiatal festőink egyike ilyen silány eszközökkel hajhászsa a hatást. Nem a humor, hanem éles satira szól Leempools két képéből, a melyeken az emberi ferdeségek képviselőit mutatja be válogatott példányokban. Kitünő megfigyelő tehetséggel állítja elénk a cynikus, a pessimista, a vakbuzgó alakjait, a kíváncsi öreg asszonyt, a jótékonyság ügyéért buzgólkodó hölgyet, a könynyelmű leányt, stb. Valamenyi fej kitünően van festve, de így összeállítva az apró jellemző vonások túlhalmozása fárasztja a szemlélőt.

Bajos és alighanem hasztalan dolog volna a tárlat valamennyi genreszerű képét külön-külön csoportokba osztani, csak a figyelemreméltóbbakat akarom még röviden ismertetni. Róberts-Wentworth Erzsébet képe, a *Domine non sum dignus*, sötét színezésével akar a szemlélőben hangulatot kelteni. Jelentéktelen a színfalak mögött pihenő tánczosnő, Grünwald Imre *Csillaga*. Paczka Ferencz a *Tánczlegendában* nem találta el azt az alaphangot, a mely költői tárgyainak

megfelel. A puszta, nagy templomban tánczó kis leány alakja száraz, rikitő színezésű és nem növelik a hatást a rosszul festett angyalok sem. Baditz *Sártiprója*, valamint másik két kiállított képe, elzúllott technikájával sajnálatos bizonyossága annak a hanyatlásnak, a melyről az egykor olyan kiváló festő művei néhány év óta tanuskodnak. Szenes Fülöp egygyel gyarapította azon képeknek számát, a melyek festőt és modellt ábrázolnak többé-kevésbbé szellemes vonatkozású együttlétben. Képe különben ügyesen van festve, csak az kár, hogy a női modell meztelen alakja olyan közel jutott Richir *Fürdő után* című képéhez. Benlliure és Carbonero képei a spanyoloknál szokásos ragyogó festési technikát mutatják be. Weeks Edvin lord indiai utczaí borbélyokat ábrázoló képének különösen háttére kitűnő. A gyermekek ábrázolásai között a legsikerültebb Verhasnak, a nem régen elhunyt belga festőnek két képe. A gyermekek életének, jellemző mozdulatainak éles megfigyelésén, a finom technikán kívül megvan bennök az a naivság, keresetlenség, a mely az ilyen nemű munkák sikerültének fő föltétele.

Mostani tárlatunkon is szép számmal találunk olyan képeket, a melyek tulajdonképeni tárgya, fő motivuma, a szabad természet hatása az ember kedélyére. Nagyobb erővel ragadja meg lelkünket a táj hangulata, ha látjuk, miképen tükröződik vissza a beléje helyezett alakokban. Másrészt a szabad természetén előmlő hangulat elősegíti az emberek hangulatának megértését, mintegy háttérül szolgál neki. Ez a művészi alapja azoknak a festményeknek, a melyekben a természet az activ, az ember a passiv tényező. Talán legtisztábban van ez kifejezve a norvég Steuersen képén. Künn ünneplik szent János éjtszakáját a szabadban, a tiszta sötétké éj alatt. Minden csöndes, csak a gordonka mélabús hangjai rezegnek a légben, mintegy kifejezéseül a nyári éj hatásának a tűz körül ülő csöndes emberekre. Ez az alaphangja Hoecker Pál szép képének is. Virágos mezőn álló, ezüstös fatörzshöz támaszkodó leány hosszan elnézi a lemenő nap sugaraitól megárazott nyugodni készülő tájat. Érezzük, hogy ebben a pillanatban lelke egy a nagy természettel. Tó partján fekvő meztelen nőalakot mutat be Harrison. Visszafojtott lélekzettel lesi az est halk susogását. Minden nyugodt, a tó síma tükrén rezgő gyöngé fény és a föl-föltűnő lidérczek az egyedüli mozgás.

Hasonló hatásra törekedett Tegye Lajos *Merengőjével*. Képe, bár durva festésű, legalább egy szemernyi költői érzést rejt magában. Braugwyn Madonnának nevezett képén egy keleti nő alvó gyermekének fa árnyékában keres menedéket a nap égető sugarai elől. Mellette egy turbános férfi tenyeréből iszik. Az egész kép szinte mozaikszerűen egymás mellé rakott színtokból áll, mindazonáltal egységes, megkapóan színes hatást tesz.

Vaszary János *Aranykor* című szép festményének tárgya a lehető legegyszerűbb. Árnyas berekben, melyet az istenségek szobrai díszítenek, Vénus oltárán áldoz egy szerető pár. Az ifjú gyöngéden magához szorítja a leányt. Nem gondolnak semmire a nagy pillanatban, teljesen átengedik magukat annak az érzésnek, mely lelköket a szent magányban, a természet csöndes ölében eltölti. Nagyon emeli a kép hatását az, hogy a művész csakis a zöld és sárga színek különböző árnyalatait használta föl benne. Képzelmük el természetes színekkel és menten köznapivá válik. Épen ez a monochrom festési módnak az előnye. Nagyon hatásos a márványszobrok fölállítása: ez által a szem azonnal meggyőződhetik a kép mélységéről. Különösen jó a férfi alakjának rajza; kevésbbé rokonszenves a leány. Kacziány Ödön *Nagypénteki vízió* című képében szintén egy szín uralkodik. De míg Vaszary festményén a sárgás zöld, itt valami különös, kísérteties kékség. A derengő, hideg fény, a melyben a szellemek ide-oda libbennek, az Angyalvár, a ciprusok és romok sötét tömege igazán hatásos, de a művész többet akart kifejezni, mint a mire a festészet képes. Veress Zoltánnak nem lehet a phantasia túltengését szemére vetni, mint Kacziánynak. *Ámor gyásza!* Minden gondolat nélkül szükölködő munka, a melynek kellemetlen kéksége csakis a hatás olcsó eszköze. A holt nő alakja jól van rajzolva, de visszataszító. Meisl Ágost erőteljes tehetségnek látszik, csak az a kár, hogy — valószínűleg Böcklin hatása alatt — olyan tárgyat választott, a melylyel csak teljesen kifejlődött művészi erő mérkőzhetik meg sikeresen. Képének legjobb a tájképi része, míg rohanó kentaurjai már-már átvágtatnak azon a határon, a melyen túl a nevetségesség kezdődik. Nyilván Böcklin hatása alatt készült Tahi Antal *Nyári estje* is. Egyéb jót alig mondhatunk felőle.

Az állatképfestők közül az idén is kiválik Pállik Béla

a legnagyobb gonddal festett juhai révén. Az ellenkező irány híve a német Zügel Henrik, a ki ekevonó ökröket ábrázoló nagy képén a részleteket a nagy, egységes benyomás kedvéért elhanyagolja. Kissé jobban, mint kellene. Kitünően kifejezte a nagy, erős állatok erőfeszítését, a párákkal telt levegő rezgését, de a talajt nem tudja meggyőzően megfesteni. Nagyon ügyesek, csinosak Freuzel állatképei. Mihalik Dánielnek a napon süt kérező kutyái szerencsésen vannak elhelyezve és megvilágítva.

Idei tárlatunkon is a képmások mellett a tájképek vannak legnagyobb számmal. A legkülönbözőbb fölfogásokkal találkozunk, hiszen épen az élettelen természet ábrázolásában tükröződik vissza legtisztábban a művész szemléletének módja, egyéni fölfogása. Báró Mednyánszky László tájképeinek fő tartalma a hangulati elem. Nem szereti a természet élénk, üde színeit, rendesen ködfátyollal takarja el őket. De képei nem sötétek. A nap sugarai diadalmasan készülnek áttörni a ködön, világosságuk máris elhat mindenüvé. Különös, hideg világítás ez, a mint nincsen árnyék, úgy nincsen melegség, nincsen szín sem. Mednyánszky tájképének első, általános hatása idegenszerű. Mintha más világból való ábrázolások volnának. A részleteket csak hosszabb szemlélés után ismerjük föl. A hegyi tájat ábrázoló kép első pillantásra pusztá fakó fehérség, de egymásután, mintegy varázsütésre bontakoznak ki szemünk előtt a ködből a hegyláncz méltóságteljes vonalai, az erdő sötét sűrűje, majd a változatos színekben csillogó kopár szirtek, gerincek. Most értjük meg, hogy a mit eleinte fogyatkozásnak véltünk, ez a művészi hatásnak legerősebb eszköze. A *Tavaszi táj*ban a félig kopár fák, a nedves talaj, a vízpárákkal telített levegő a tavasszal új életre, termékenységre ébredt természet hatását keltik bennünk. Mednyánszky képei mellett szinte unalmasakká válnak Bürgel Henriknek a legnagyobb technikai ügyességgel megfestett tájképei. Mindig ugyanazt a hangulatot találjuk bennök. A fáknak, a víznek csillogása egyszer szürke, egyszer barna, majd vöröses, de mindig ugyanaz. Kételkedni kezdünk a művész őszinteségében és pompás technikájának nem hiszünk többé. Hasonlóképen vagyunk Normann tájképeivel is. Ugyanannak a motívumnak szüntelen ismétlése. Nagy esemény lehetett a művész életében, mikor fölismerte, mi a leghívebb festői kifejezése a

meredek szirtfalak között nyugvó tükörsíma kék fjord varázsának. Azóta bámulatos kitartással, ragyogó színezéssel, csekély változtatásokkal, de természetesen folyton csökkenő melegséggel festi ugyanazt a tárgyat. A hol eltér tőle, mint a *Nyári éj* és *Nyári est* képeiben, ott nem sikerül meggyőzni. Spányi Béla az idén ismét egy kitünően megfestett mocsári tájképet állított ki. Olgyay Ferencz, ez a tehetséges fiatal festőnk, ez alkalommal túlságosan erős eszközökkel akar hatást kelteni. Egyszerű és hatásos Szlányi Lajos képe. Fölfogása, különösen színezése nagyon emlékeztet Müller Péter Pál kitűnő *Virágos rétljére*. Hangulatos, bár kissé kemény a *Holdkelte*, Kézdí Kovács Lászlótól. Zeller Mihály tájképe a gondatlan technika netovábbja. Volkmann és Hoch tájképei mintegy madártávlatból, majdnem térképre emlékeztető módon ábrázolják a természetet. A hangulati elem háttérbe lép és főleg mesteri rajzukat, eleven színezésüket csodáljuk.

Dettmann Lajos tizenöt kisebb-nagyobb festményt mutat be. Ilyképen alkalmunk van termékenységét, sokoldalúságát megítélni. Az ő művészetének is a tájképfestés az erős oldala. Nem gyönyörködött mosolygó, verőfényes téli tájakkal. Legjobb képeiben a keleti tenger kopár, homokos vidékét ábrázolja szinte kérlelhetlen hűséggel. Ilyen a *Halászhók temetője*. Végtelen, vigasztalan szomorúság ömlik el a sivár, elhagyatott tájon. A meddig a szem ellát, mindenütt napperzselt homokot, buczkát látunk. A láthatáron a tenger mint sötét keret jelenik meg. Itt domborulnak a halászhók sírjai, egyszerű fakeresztjeikkel, fonnyadt koszorúikkal. Egy másik képén a vasárnapi istentiszteletről hazatérő hollandi parasztokat látjuk. Nyomasztó csönd. Szótlanul ülnek az emberek a csónakokban, szótlan mártják a hajósok evezőiket a csatorna sűrű vizébe. Nem a délvidék ragyogó, vidám vasárnapja ez, hanem az északi emberé, a kinek kedélyére folyton reá nehezedik az isteni ige súlya és a természet nagy szomorúsága. A *Munka* című hármasképnek különösen középső része sikerült. Kovács-legények abroncsot vernek a kerékre. Megkapó valószínűséggel adja vissza a művész a legények hatalmas mozdulatait, az égető, perzselő nap fényhatását.

A tengeri képek festői sorában örömmel említjük meg Mendlik Oszkárt. Ez a fiatal, tehetséges művészünk már évek óta kiváló buzgalommal tanulmányozza az adriai tengert és

annak partvidékét. Egyszerűen, minden modorosság, túlzás nélkül ábrázolja a hullámok változatos játékát. Pompásan adja vissza a tenger mély kék színét. Kár, hogy nem fordít nagyobb gondot az alakok rajzára. Harrison bizarr tengerparti képei nem tartoznak szerencsés alkotásai közé. Baertron Albert nagy képe, az *Est az Escouton* a legegyszerűbb eszközökkel megkapó módon ábrázolja a tükörsima nagy vizet, a bárkáikon nyugalomra tért halászok pihenését. Még egy-két fénysugár tükröződik a vízen, de csakhamar sötét lesz minden. Jansen rendkívüli technikai virtuositással adja vissza a kikötőre borult alkony képét.

Thaulow ez alkalommal a dieppei régi halpiacz éjjeli képét mutatja be. Festésének modora a régi hollandi festőkre emlékeztet. Mély nyugalom honol az ódon házaktól körülvett téren. Mesteri módon ébreszti föl bennünk azt a hatást, melyet akkor érzünk, ha valami régi város utczáin éjjel végig megyünk. A zord hideg világításában minden részlet kettőzött erővel kelti föl figyelmünket. A nagy város esti életének képét adja Tull Ödön. Festményének túlzott kéksége, a melybe a kirakatok sárga fénye sugárzik bele, kellemetlenül hat.

Az aquarell képek közül dicséretet érdemelnek Edvi Illés Aladár egyszerű, kitünő technikájú dél-olaszországi tájképei. Hatásosak, de talán túlságos simán vannak festve Koszkol Jenő velencei látképei. Az angol Terris John ragyogó szépségű vízfestményei mutatják, hogy ez a technika a festészet legnagyobb föladatainak megoldására is képes. A viharos naplementét ábrázoló kép már túlságosan igénybe veszi az olajfestés eszközeit, mérsékeltebb, minden tekintetben mintaszerű az *Angol birkamajor*. Ezek a képek is alkalmasak lehetnek arra, hogy nálunk is fölkeltsék az érdeklődést a festészetnek e faja iránt, melyet hazánkban mindeddig jóformán dilettánsművészetnek tekintettek, míg a külföldön, főleg Angolországban és Belgiumban, azt az olajfestéssel teljesen egyenrangúnak tekintik.

Mint rendesen, most is nagy szerepet játszanak az arc képek. Sokat látunk, jót és rosszat egyaránt. Látunk olyat, a melynél eleve meg vagyunk győződve arról, hogy a festő érdeklődéssel, szeretettel, hivatásból festette, azért, mert annak eredetije érdekelte művészi szemét; látunk olyat is, a melynél nagyon is kirívó az anyagi szempont, a megrendelés ténye.

Kossuth Lajos életnagyságú arczképe Stetka Gyula leg-sikerültebb alkotásai közé tartozik. Történeti arczképek festésénél a művész könnyen beleesik abba a hibába, hogy hőstét túlságosan akarja jellemezni. Egy alakban egész élet- és jellemrajzot akar adni. A pose lép a kifejezés helyébe. Stetka szerencsésen elkerülte ezt a veszedelmet. Kossuthja egyszerű, keresetlen, nem félisten, hanem ember. Szónoki taglejtésében nincsen semmi túlzás, színpadiasság, úgyszintén öltözete is — nem tekintve köpenye lobogását — egészen természetes. A térben való elhelyezése sikerült és biztosítja a festmény decoratív hatását is. Lelkesedni aligha fogunk Stetka Kossuthjáért, ahhoz kevés benne a melegség, de elismerjük azt, hogy a művésznek sikerült alakját elevenné, valószínűvé tenni. Kevésbé elégit ki Stetka másik arczképe, a mely túlságosan rideg, élettelen. Érvényre tulajdonképen csak a magyar diszruha jut. Nehéz, hálátlan föladatot oldott meg Uhde, mikor egy színészt III. Richárd szerepében festett le. Úgy a színész, mint a színpadi hős egyéniségét érvényre kellett juttatnia és az eredmény mégis kétes értékű marad. Bár kitünően van festve, a szándékosság benyomásától nem szabadulunk meg, a két egyéniség nem bír teljesen egymásba olvadni és azt a hatást kelti, mint élő képek fényképei. Ez az erőltettség van meg többnyire a jelmezes arczképekben is. Balló régi hollandi viseletben ábrázol egy férfit és menten megérezzük, hogy ez a fényes, tarka ruha csak álöltözet. Sokkal kedvezőbb hatású Balló többi kiállított arczképe. Lotz Károlyé nagyon szerencsés elrendezésű, a mester egyénisége jól ki van fejezve, fürkésző szemei mindenüvé kísérik a szemlélőt. Különös dicséretet érdemel a színek discret finomsága. Pompásabb, ragyogóbb, de kevésbé intim jellemzésű Balló másik két arczképe. Hohenlohe herczeg nagy képe különben mintaszerűen van rajzolva. P. Gy. úr hibázott, mikor Párisban magyar parasztruhában festette le magát Bunny Rupert festővel. A művész nem látott benne jelmezes alaknál többet és valóságos salonbetyárt csinált belőle.

Nagy föltűnést keltett a lemergi biboros érsek képe, a lengyel Augusztinovitz műve. A művész kiváló jellemző erővel állítja eléink az agg főpap szikár, szigorú alakját. Hogy a vörös bibornoki öltözet teljes érvényre jusson, a körülötte levő tárgyaknak, aranyos díszítményeknek tört színeket adott. Kedélyes, intim vonzó erő vajmi kevés van a képben, főleg

azért, mert a főpap egészen magányosan ül az aránylag nagy térben. Ilyen, szinte brutális eszközökkel ellentétben áll Richir Herman fölfogása. A technika nagy mestere egyenlő tökéletességgel adja vissza az ülő férfi alakját, a háttért, a kutya szőrméjét. Ember és állat valóságos élő organismusok. A nyugalom, a megelégedettség ömlik el a férfi egész lényén és valami enyhe derűtség ragadja meg előtte a szemlélő lelkét. A legjobbak közé tartozik Schuster-Woldau Rafael női arczképe is. A fehér állatszőr, a fiatal nő világos rózsaszínű ruhája és a sötét háttér szerencsésen vannak összeegyeztetve. Nagyon sikerült, hatásos az alak eredeti mozdulata. Fölismerjük benne azt a mozdulatot, mely a mély elgondolkodás öntudatlan kísérője szokott lenni. Még növeli ezt a benyomást a komoly arcz majdnem sötét tekintete. — Úgy látszik, Horovitz nem sokat tépelődik arczképei megfestésénél. Személyeinek nem pillant szívek mélyébe. Előnyös, jellemző mozdulatot választ meg, azután nyugodtan, egyenletesen, minden belső fölindulás nélkül festi meg azt, a mit lát. Technikája, színérzéke rendkívül fejlett. Öröme telik a finom selyem és bársony szövetekben, a legyező szép fehér tollaiban, de ízlése visszatartja attól, hogy túlságos szerepet juttasson nekik. Ilyképen éri el arczképeinek azt a nyugodt, harmonikus hatását, mely művészetét annyira jellemzi. László Fülöp női arczképei is nyugodtak, finom kivitelűek, de kissé merevek, unalmasak. A legérdekesebben van közöttük megfestve Hubay Jenőné ragyogó színezésű arczképe. Nagyon kellemetlen Vastagh György női arczképe. Falk Miksa arczképe, szintén tőle, sem jellemző. Egészen szerencsétlen, bántó tarkaságú a Burger Lajos Zichy Jenője. Boruth Andor női arczképe és spanyol tanulmányfejei nyilván Velasquez hatása alatt készültek és technikai szempontból nagyon figyelemreméltó kísérletek. Kifejezésök kevésbé sikerült. Lotz Károly, a monumentális festészet nagy mestere, két bájos, üdén megfestett női arczképet állított ki. Tanítványai, Barsy Adolf, Papp Sándor és Udvary Géza is csak arczképeket mutatnak be. Különösen érdekes közöttük Barsy eredeti fölfogású, finom kimunkáltságú női arczképe.

A sokszorosító művészetek alkotásai között kiváló figyelemre érdemesek Paczka Ferenczné aluminium metszetei. Valamennyi biztos kézzel van rajzolva, mintázva. A női test rendkívüli ismerete látszik meg bennök. A hol — valószínű-

leg Klinger hatása alatt — mély eszméket akar kifejezni, ott hidegen hagy. Allegorikai rajzainál többet érnek igénytelen act-tanulmányai, melyek között talán a legszebb a fiatal *Psyche*. Liebermann durva rézmaratásaiért csak az lelkesedhetik, a ki a német mester művészetének föltétlen híve.

A tárlatnak egészen különálló, érdekes része a morva születésű, de Párisban megtelepedett Mucha Alfonz műveinek gyűjteménye. Százával látjuk együtt rajzait, vízfestményeit, falragaszait. Egy közös vonás jut valamennyiben érvényre: a szépség cultusa. Művészetében nincsen semmi a decadensek különczségeiből. Nem hajhászsa a föltűnést erős eszközökkel, hatásának titka végtelenül egyszerű. Minden, a mit rajzol, fest, komoly, kifejező szép. Falragaszai távol állanak Chéret bódító perversitásától, ideges mozgalmasságától. Mucha alakjai mindig mozdulatlanok, nyugodtak. Nézzük például azt a falragaszát, a mely Sarah Bernhardt-t ábrázolja a *Lorenzaccio* cím-szerepében. Egyszerű, nagy mozdulat, határozott, szinte szobrászi vonalak, egységes, komoly színezés. Ez az alak örökre emlékezetünkbe vésődik. Egy másik, a monte-carlói falragasz, a legszebbek egyike, végtelenül bájos nő, tiszta, szép mozdulattal hat. A művész nem törekszik olesó hatásra, számot adhat minden vonásáról, persze, az már tehetségének a titka, hogy a számtalan lehetséges vonás közül épen a legszebbet, a legkifejezőbbet találja el. Nála ez nem a routine dolga; tanúságot tesznek arról a legnagyobb gondtal rajzolt tanulmányai. Művészetének másik oldala a díszítő phantasia termékenysége. Elbámulunk, ha az *Ilséehez* készült illusztrációk díszítményes kereteinek kifogyhatatlan gazdagságát látjuk. Rendező keze a legváltozatosabb tárgyakat hatásos, finom díszítő elemekké képes átvarázsolni. Különféle virágok, kardok, emberi szemek és szívek szerepelnek az ő díszítményein, mindig új meg új formákban és kapcsolatokban. Apró illusztrációiban egy pár finoman megrajzolt kis alakkal, halvány, üde színeivel meggyőző módon állít elénk egy situatiót, kelti bennünk azt a hangulatot, a melyet akar. De nagy, monumentális jellegű művekhez is van ereje. Legfényesebb tanúságai ennek üvegfestményekhez készített cartonjai. A *Roland* conceptiójáért, erőteljes rajzáért bármely történeti festő megirigyelheti. Tehetségének határai nagyon jellemző módon mutatkoznak azon vízfestményeiben, melyeknek tárgyát a történelemből, nagy-

részt az osztrák történelemből, meritette. Bonyolódott helyzetek, mozgalmas tömegek valószínű ábrázolása nem sikerül neki és bár a részletekben itt is csodáljuk biztos rajzát — csak *Bécs ostromának* harczosaira emlékeztetek, — százszorta erősebben hat reánk egyszerű, bájos női alakjaival.

Érdekes a tárlatnak szobrászati része. A külföldi művészek keveset küldtek be, hírneves szobrászaink is, nagy föladatakkal elfoglalva, az egy Strobl Alajos kivételével távol maradtak, de alkalmunk van néhány fiatalabb szobrászunknak olyan alkotásaival megismerkedni, melyek a legszebb reményekkel kecsegtetnek. Markup Béla *Diadalmas oroszlánja*, a vezekényi síkon fölállítandó csataemlék, a legnagyobb méretű közöttük. A művész szerencsésen oldotta meg nehéz föladatát. Hatalmas oroszlánjának minden izmán meglátszik, milyen buzgalommal tanulmányozta a természetet, a mellett helyes tapintattal a középutat követte a szigorú realizmus és az ábrázolás stilisált módja között. Különösen sikerült a mellő rész mozdulata, bár az egésznek hatását igazán csak a szabadban, rendeltetése helyén lehet majd helyesen megítélni. Mindenesetre örömmel üdvözölhetjük a fiatal művészt, a ki, úgy látszik, hivatva van arra, hogy a monumentális állatszobrászatnak, művészetünk annyira elhanyagolt ágának, művelője legyen. Az állatszobrászatnak másik, genreszerű oldalával foglalkozik Salzmann Géza ügyesen mintázott enyelgő oroszlánpárjával. A magyar történetből vett érdekes föladatot oldott meg Holló Barnabás. Az ágaskodó lovát fékező II. Lajos király pánczélos alakja sikerült, de a ló mozdulata túlságosan complicált, nem ad tiszta, plastikus képet. Nagyon finom Holló kis ülő női alakja. Érdekes kísérlet számba megy Lukácsy Lajosnak Évát ábrázoló domborműve. A mozdulat jellemző, a női alak rajza meglepően szép, csak itt-ott van még az egyes formák mintázásában durvaság, kezdetlegesség. Mindenesetre sokkalta jobb Tóth István kellemetlen hatású *Emeséjénél*. Világosan kitűnik itt, hogy a test gondos kidolgozása, kisímitása még nem finomság. Dubois Pál *Csöndnek* nevezett fekvő alakja a meztelen női test mesteri ábrázolása. Itt is ismét nyilvánvalóvá válik, hogy a test legtermészetesebb helyzete egyszersmind a legszebb is. A csöndet symbolisálja Van der Stappen rendkívüli biztonsággal megrajzolt domborművű női képe is. Sokat ígérő tehetség mutatkozik Führer Richard mell-

szobraiban, a melyek közül némelyik szinte pompás decoratív hatású. Egyszerűbb eszközökkel dolgozik Teltsch Ede, a kinek különösen márvány mellszobra finom, intim kifejezésű. *Nemtőjében* pompás humor nyilatkozik. Kiváló anatómiai ismerettel alkotta meg Kiss György a birkózó szerecsenek csoportját. Strobl Alajos tanár legsikerültebb mellszobrai egyikével, Styka képmásával van képviselve. Szípkázó élet, erős egyéniség, bámulatosan fejlett technika jellemzik. Szép márvány síremléke a görög szobrászat hatása alatt készült. Művészetének festői iránya talán a legkevésbé alkalmas az ilyen ábrázolásokra, a melyekben a tiszta vonal, a szigorú plastika a fő tényező. Síremlékével, az egyes alakok benső kifejezése, a részletek szépsége ellenére sem kelt igazán mély hatást. Alakjai csak nehezen illeszkednek a compositio korlátai közé; a nyugalom, ünnepélyesség náluk csak pillanatnyi, belső lényöktől idegen.

ÉBER LÁSZLÓ.

A FRANCZIA ROMANTICISMUS SZÍNFALAI MÖGÜL.

Az irodalomtörténetben kevés szó cseng édesebben, mint a romantika. Ez a szó az ifjúságot jelenti és mindazt, a mi az ifjúságot jellemzi: lendületet az érzésben, szenvedélyt a vágyakban, merészséget az eszmékben, hevesiséget a küzdelemben, sok naivságot, de még több erőt, sok túlzást, de még több egészséges újítást. És ha ez újítások már elavultak is, az újítók nem merülnek alá; ha ez az erő befejezte is már működését, magukkal az elmúlt küzdelmek fiatal harczosaival szívesen foglalkozunk még mindig. Mert az írók érdekessége sokszor túléli az irányok divatját, ha nem is annyira a műveknél fogva, melyek az időleges ízlés jegyében fogantattak és a szellem fordulásával letűnnek a napirendről, mint inkább személyiségök ereje révén, mely az idők folyása fölött átkapcsolódik a más eszményeknek hódoló nemzedékekig. Ez a francia romantikusok sorsa. Hol vannak azok az idők, mikor Hernani lázba hozta az embereket és Anthony rajongókat támasztott? Az analitikus lélekrajzok és mystikus álmódzások irodalmának e korszakában csak kevesen lelkesülnek a *Notre Dame de Paris* bohóczkodással váltakozó tragikus szárnyalásán, a családias hanggal kevert pompázó előadáson és hidegen hagy a Chatterton áradozó retorikája. Ámde mikor lesz az az idő, hogy nem fogják érdekeseknek találni magukat a romantikusokat, mikor nem érzik majd azt a varázst, melyet az irodalmi forradalmárok e társaságának élete a szemlélőre gyakorol? Nekik nem ártott az ízlés átalakulása. A szürke por csak könyveiket lepi be, életük még mindig épen színes gazdagságával válik ki és a míg rokonszenves lesz az erőben csapongó ifjúság, rokonszenvesek lesznek ők is.

Kell-e erre csattanósabb példa, mint hogy a míg az ő munkáiknak a feledés, az elhanyagolás az osztályrészük, egy másod-

rendű író: Murger, könyvben és színpadon diadalmasan harczol az évek ellen a *Scènes de la Vie de Bohème*-mel, mely az ő életüket tükrözi? Hány emlékirat szól róluk, melyek egyike sem szűkölködik olvasókban és ennyi fölvilágosítás után még ma is, ha lebben a fátyol, mely letakarja ezt az eltűnt világot, érdeklődve dugjuk oda fejünket, hogy lássuk, a mit eddig nem tudtunk, vagy rosszul tudtunk.

Kevésszer volt erre jobb alkalom, mint a minővel Jullien Adolf az ismert zenekritikus és Berlioz életírója szolgál egy kis könyvben,*) melyet a sok illusztráció és facsimile egy kicsike díszmunkává avat. Jullien a romantikusok legkiválóbb könyvkiadójának: Renduel-nek akart vele emléket állítani, a kihez rokon kötelek fűzték és azt érte el, hogy a kiadó gazdag levélgyűjteménye és följegyzései alapján egy csomó töredékben szinte megadja a romanticismus egész történetét, kiegészítve és okiratokkal támogatva Gautier ismeretes vázlatát. A szerző ugyan minduntalan Renduel állítja előtérbe és sikerül is megállapítania róla, hogy okos és becsületes könyvkiadó volt, a ki szerette az irodalmat, de elég józan volt az írókkal szemben, egészben véve élelmes és tisztességes ember, a kit azonban összeköttetései tesznek érdekessé és ez összeköttetések rajza adja meg értékét a könyvnek is.

Az irodalomban mindig voltak fiatalok, de annyira talán még sohasem, mint a francia romanticismus születése idejében. Nemcsak maguk a romantikusok voltak fiatalok az években, de fiatal volt a világ is, melyben éltek és e mellett forrongással, pezsgéssel tele. A nagy átalakulás, melylyel a francia forradalom megújította a világot, csak az imént ért véget és az új korszak valójában csak a romantikusokkal jutott szóhoz az irodalomban. Voltak elődjeik, köztük Chateaubriand, voltak kortársaik, így Lamartine, a kik úgy látszik, mintha megezáfnák ezt a tételt; de náluk az irodalom különvált az élettől, míg a romantikusok seregében az élet és a költészet egygyé olvadt, helyesebben: a költészet bevonult az életbe. Munkáiknak és életüknek egy volt a stylje. Ez különbözteti meg őket a többiektől és ez adja meg sajátos jelentőségüket. Sokféle áramlat egyesült bennük és a különböző agensek együttes megnyilatkozása teszi jellegzetességüket.

Hatással volt rájuk először is a német romantika. Staël

*) Adolphe Jullien: *Le romantisme et l'éditeur Renduel*. Paris, Cherpentios et Fasquelle, 1897.

asszony átplántálta a német gondolatokat Franciaországba és föl-nyitotta a zsilipet, melyen a német szellem beáramlott a francia irodalomba. A francia romantikának azonban mégis más a jel-leme, mint a németnek. A németeknél a philosophiában gyökerezik, gondolatrendszerrel fejez ki a romantika; a francziáknál inkább a temperamentum megnyilatkozása, érzéseknek a műve. A német romantika egyenes leszármazottja Fichte idealismusának és a történelmi tanulmányok föllendülésének. A *Lucinde* csapongó író-niája, a *Serapionsbrüder* phantasmagoriája továbbvitele annak a subjectiv önkényszerűségnek, melyet a *Wissenschaftslehre* codificált meg, annak a mystikus elmélyedésnek, melyet a középkor fölfede-zése vont maga után. Volt hajlandóságuk a philosophiai szemlélő-désre a francia romantikusoknak is, Murger *Colline Gusztáv*-ja nem egyes embernek, hanem egész osztálynak a torzképe és Cou-sin mellett legiora ment a német philosophálás híveinek száma, és rokonszenvvel voltak a mystikus álmok iránt is, a thaumatur-giának vajmi sok volt köztük az adeptusa, de mindez nem meríti ki lényöket, valamint a német szellem invasioja nem magyarázza eléggé fejlődésüket.

Sokkal hatalmasabb lendítéssel volt reájuk a napoleoni kor-szak. A nagy kitörésből maradt számukra valami túláramló ener-gia és a három világrészben folytatott harcok kiszélesbítették lát-körüket. Érdeklődésre gyúltak idegen életmódok iránt és fölfedez-tek olyan szépségeket, melyekről nem találtak szót Boileauban. Az idegen civilisatiók és a más égaljak ismerete megtermékenyítette agyukat egy új æsthetikára; a francia ízlés törvénykönyvét, a *L'art poétique*-et detronizálták, hogy helyébe állítsák a saját mű-vészeti kátéjukat, melyben az erőt és a szenvedélyt dicsőítik és a «szép» mellett a «rút» jogát vitatják.

A tárgyak bőségét a kiszélesbült ismeretnek köszönték; az erő dicsőítése és a szenvedély lendülete a harcok maradványa. Az a francia fiatalság, mely a huszas évek végén nyomult az iroda-lomba, a napoleoni csaták harczosainak a sarja volt. Örökölték jó részt apáik szilaj kedvéből, lobogó lelkesedéséből és minthogy a tespedő béke idején nem mehettek a harczterre, az irodalomban és életmódjukban sugározatták ki minden hevüket, mely nagy föl-lángolásokkal és sötét lehangoltsággal váltakozott . . .

Az irodalomtörténet megegyezett abban, hogy kit sorol a romantikusok közé, irányadóul vevén a művek természetét és nem a lelkek sajátosságát. Ámde ez utóbbinak a révén sokan összetar-

toznak, kiket a classificatio szétválasztott. Hugó Viktor mellett ott van Balzac, míg de Vigny, a kit a romantikusok közé osztottak, elvonúlt tőlük, Stendhal, a ki a naturalista analysalók apja, hozzájuk vallotta magát. Mikor valaki azt vetette a romantikusok szemére, hogy sectariusok, Stendhal magára is vonatkoztatta a vádat és azzal felelt, hogy: «Jó, hát sectarius vagyok!» A phantasia hívei összefértek a pontos megfigyelés kezdőivel, a conte bleu mellett szóhoz jutott a realista rajz és Mérimée épen úgy a romantikusok közé tartozott, akár csak a szerencsétlen Gérard de Nerval. Sőt voltak a romantikusoknak határozottan realista elveik, így a couleur locale elve és Gautier maga a következőket vallja Sainte-Beuve-nak: «Gyakran mondják, hogy a képzelemnek hódolok, holott egész életemben mindig azon igyekeztem, hogy jól lássak, jól megfigyeljem a természetet és a mennyire tehetem, úgy rajzoljam, úgy fessek, úgy láttassam, a hogy megfigyeltem...» A technika különbözősége fölolvadt náluk az élet egységében.

És milyen élet volt ez! Tele szenvedélylyel és lendülettel. Tüzesek, mint a legelőre kicsapott fiatal csikók, melyek föltartott fejjel vágtatnak a síkságon, és mohók az élet élvezetében, mintha börtönből szabadultak volna. Büszkéek erejökre és gőgösek; de egymás között kedélyesek, mint fegyvertársak egy azon küzdelemben. Sokat nyomorognak, de a nélkülözéseket beragyogja szellemük szikrázása. Kicsapongók az örömben és a bánatban; de mind-ebben az egész ember áll előttünk, meg nem nyesett érzésekkel, tombolva az életelebenségtől, ragyogva a kalandokban, a tréfákban és az elmésségben.

A közös alap, a melyen mindnyájan egymás mellé sorakoznak: a nyárspolgári szellem megvetése. Éputer le bourgeois! ez volt a jelszó; rökönyödjön meg a nyárspolgár, ámuljon el és lásson különösségeket. Kezdték pedig ennek a munkáját mindjárt nevükkel. Jullien fől sorol egy sereget ezekből az álnevekből, melyek választásában egyrészt a közönséges nevek iránt való megvetés nyilatkozik meg, másrészt az volt az irányadó, hogy már a szerző nevében meg legyen a couleur locale, a tárgyhoz illő jelleg. Mérimée a Hyacinthe Maglanovich és a Clara Gazul neveket használta. Pasil Lacroix archaizáló írásait Bibliophile Jacob név alatt adta ki; Pierre Borelből Pétrus Borel lett; Jules Janin nem választott új nevet, de eleinte a magát sem használta és névtelenül adta ki könyveit. Pastoret gróf a liga korából merített vázlatait a stylszerű Raoul de Pellevé névvel jelölte. Beyle az idegenhangzású

Stendhal-ra változtatta a nevét, sőt keresztnevének is olasz formáját vette és Henri helyett Arrigot írt. Balzac nagyzsolással állott közébk és De Balzac nevet írt könyvei címlapjára.

Átvitték ezt az irányt azután a könyvek címére, de még inkább az illusztrációkra. Jullien számos képet közöl, melyek a romantikusok könyveihez készült illusztrációk másolatai és ezek igazolják az elvet. Majdnem mindig a legszörnyűbb jelenetek képei, gyilkosságokat, torturákat ábrázolnak és phantastikusak a kidolgozás módjában. A mi az illusztráció volt kicsiben, az volt az egész munka nagyban. A tárgy, a fölfogás, az előadás mind azt a szellemet tünteti föl, mely a nyárspolgáriság megvetése.

Ugyanez jellemzi életmódjukat. Sainte-Beuve összegező kifejezést keresve megjelölésükre, a *le flamme de l'art* megnyilvánulását látja műveikben ép úgy, mint személyes dolgaikban. Kétségtelen, hogy erős művészi érzék dolgozott bennük, mulatságaikban mintha a renaissance művészeinek életkedve pezsdülne újra és maskaradjaik sokszor emlékezetbe idézik azokat a tréfákat, melyekről Benvenuto Cellini ír; de sok volt lényükben a komédiásokból, cabolins-okból is. Föltűnő öltözékeik, széles mozdulataik, lármás szokásaik a hatásvadászat célját szolgálják, ép úgy, mint műveikben a bizarrság szeretete és a meglepő fordulatok keresése. Kedves megkülönböztető tulajdonságuk azonban, hogy hittek a komédiázásban. Nem ámtítani törekedtek, hanem önmaguk és megittasultak a játékoktól. Jullien leírja egy farsangi ünnepélyüket és közli Renduel meg Gautier erre vonatkozó emlékezeit. Az ünnepélyen kötelező volt a jelmez és a társaság vajmi különös látványosságot nyújtott. A vendégek mindegyike szűken állt pénz dolgában, minél fogva az öltözékek ép oly kevésbé voltak fényesek, mint a hogy a vacsora nem volt valami előkelő. És mégis! «Micsoda zsisbongás, mily lendület, mennyi vígság!» — írja Renduel. «Öltözékeink kopottak voltak, de mennyi komikus leleményt nyilvánítottak meg. Foszló jelmezeket öltöttünk föl, melyek csak úgy a hogy illettek reánk, de annál inkább burleszk színe volt a dolognak» . . .

És ez a kép nemcsak egy estére illik reá. Ezek a jelenetek megismétlődtek számtalanszor. A valóságot a képzelet pótolta náluk; a nélkülözéseken átsegítette őket a jókedv, őszinték voltak a vidámságban, lendületesek a mulatságban és megvesztegetők a komédiázásban. Boldogabb gyermekei egy boldogabb kornak, a kikre gondolva nostalgiai érzünk világuk után és belénk lopódzik a melancholia, melylyel Gautier búcsúztatja őket. «Szomorú az óra;

leáldozóban a nap és jön az éjszaka. Seregünk nem vert had, de meg van tizedelve, és a katonák, a kik még egyenesen állanak, nyugtalanul tekintenek egymásra, látva csekély számukat. A fegyverzet súlya nyomja már őket, bár nem szólnak róla és ugyanazzal a büszkeséggel vetik föl fejüket, mint azok, a kik résztvettek egykor az óriások csatájában. Olybá látszik, mintha mindegyik azt mondaná a másiknak: «Ha te vagy arra rendelve, hogy a gyászbeszédet elmondod a seregről, ne feledkezz meg rólam».

Gautier nem is feledkezett meg egyikről sem, a míg maga is ki nem dőlt és nem felejtjük el őket mi sem. Az elmulás bánata arányban van a létezés örömével és hosszú melancholikus emlékezés követi a romantikusok csapatának ragyogó pályafutását.

Ez a pálya különben meglehetősen rövid volt, alig tartott huszonöt évig. A romanticismus — hogy szabatos adatokat említsünk — 1819-ben született Hugo Viktor verseivel és 1843-ban érte az első nagy vereség a *Burgraves*-val. A francia fiatalság ekkor már ismét más eszmények felé fordult és mikor a darab színrehozása előtt Hugo Viktor barátai Celestin Nanteuil-hez fordultak, hogy toborzzon háromszáz fiatal embert, a kik támogassák a darabot, a híres rajzoló megrázta fejét és szomorú hangon üzent a követel: «Fiatal ember, mondja meg a mesternek, hogy nincs többé fiatalság. Nem szolgálhatok a háromszáz fiatal emberrel» . . Az az fiatalság még volt, de a közszellem fordult egyet és a romanticismus irodalmának megszűnt a varázsa.

Ám a míg virágzott, annál többen voltak hívei és népes volt fölötte a romantikusok *cænaculumja*. Jullien egy sereg nőt is említ, a kiket ma már jócskán elfelejtett a világ, de akik az időben nagy zajt csaptak. Közös jellemvonásuk, hogy inkább a nagyravágás ösztökelte őket, mint a tehetség; hivatottságuk sokkal kisebb volt, mint a vágy, hogy föltűnést keltsenek. George Sand-nak nem akadt közöttük vetélytársa sem a képességben, sem az érdekességben és náluknál szívesebben foglalkozunk a férfiakkal.

A legelső volt ezek között Hugo Viktor; a legragyogóbb: Musset Alfréd; a legszeretetremlőbb: Gautier. Ő képviselte a romantikusok között leginkább a humort. Utólérhetetlen volt a jó kedvben, a pajkosságban, hogy később annál szomorúbb legyen. Jullien könyvében találunk tőle egy csomó levelet, melyek mindegyikében pénzt kér a kiadótól. Folyton azt hangoztatja, hogy nincs miből élnie; de mennyi jókedv, mennyi tréfálkozás van e levelekben. Néhányat ideiktatunk. Az egyik levél a következőleg szól:

«Nagy hírű férfiú!

Pénzt akarok, még ha kipusztult volna is már a világból. Ha önnek nincs, hát csináljon. — Nincs a birtokomban sem egy sol sem egy sou, a hogy önnek jobban tetszik. — Ha nem fizet, elveszem a lovát vagy a *Francs-Taupin* egész kiadását. Egyelőre elküldöm az inasomat. Ön abban a szerencsében fog részesülni, hogy minden reggel és minden este láthatja majd boldog ábrázatját, míg csak meg nem kapom a zsákmányt. Ime, itt az új év és nincs egy fityingem sem, hogy czukrot és babákat vehetnék kis porontyaimnak. — Figyelmeztetem, hogy egy sort sem irok, a míg ily szárazon leszek. Ha nincs pénz, nincs eszme. — Számomra a legjobb Parnasszus egy kis halom tallér; nagy halom még jobb volna.

Szívből megvetem önt, az ön elégedetlen hitelezője . . . »

Egy másik levelében a következőleg ír:

«Kedvesem!

Szombaton föl fogom önt keresni, hónom alatt egy nagy paksa-métával. Ön majd lesz oly végtelenül udvarias, hogy megkérdi, mi van benne? Másképp nem merem majd önnek megmondani. Egy óriási és gyönyörű verskötet lesz, melyet én követtem el és nagyon szeretném, ha beiktatná híres katalógusába. Írásban adom ezt önnek a tudtára, ámbár tegnap találkoztam önnel, de, mert jó nevelésű ember vagyok, vannak bizonyos gazságok, melyeket ajkam nem tud kimondani (a tollam kevésbé szemérmes) és ha valaki úgy szól hozzám, mint tisztességes emberhez, fájdalmamra van, hogy fölvilágosítsam és észrevétessem vele, hogy csak egy költővel beszél . . . »

Ez az egyetlen levél, a melyben nem kér pénzt; de annál inkább megselekszi ezt a többiben. És korántsem áll egyedül társai között. A pénzhiány chronikus baj volt a romantikusok között és a melyikük összeköttetésben állt Renduel-lel, ugyancsak szedte föl az előlegeket. Gautier mellett különösen Dumas meg Nodier jeleskedtek ebben, de nyomon követte őket a többi is.

Csak egy nem volt megszorulva soha, és ez — Hugo Victor. A romantikusok púpája a mellett, hogy nagy költő volt, egyszersmind kitűnő üzleti szellemet is hordott magában. Jullien, a kit Renduelhez való szeretete kissé elfogulttá lesz a kiadó érdekei iránt, úgy találja, hogy nagyon is jó üzletember volt. Fölhasznál minden lehetséges előnyt és oly szerződéseket kötött Renduel-lel, melyekben ugyancsak megszorította kiadóját. Jullien facsimileben közöl néhány ily szerződést. Tele vannak törlésekkel és az íróra nézve előnyösebb pótlásokkal. Hugo Victor nagyon latba vetette a

tételeket, mielőtt a szerződést aláírta. Volt is haszna belőle; 1835-től 1838-ig Hugo Victor 43,000 frank tiszteletdíjat kapott Rendueultól, később pedig még jobban megfizettette műveit.

De gyakorlati ember volt Hugo Victor másban is. Kitűnően értett a reclamhoz. Mikor egy-egy darabja színrekerült, elárasztotta a hozzá közel álló lapokat saját maga szerkesztette dicsérő jelentésekkel, melyeket azonban mindig óvatosan lemásoltatott, nehogy a szedők elárulják. Jullien ezekből is közöl néhány mutatványt . . . Egyáltalában, Jullien könyve nem a legkedvezőbb világításban tűn-teti föl Hugo Victort. A költőben megmutatja az üzletembert, a prófétában a poseurt és — családi életét festve — a férjben a kegyetlen és minden gyöngédség nélkül való férfit.

Abban az időben, melyről Jullien szól, Hugo Victor még messze volt attól, hogy a *l'art d'être grand-père* gyakorlására szorítkozzék, sőt a feleségét is ugyancsak elhanyagolta más viszonyai kedvéért.

Egy Juliette Drouet nevű harmadrangú színésznő volt ekkor a szeretője; de hűtlenségeit nem ő vele kezdte el. Felesége tudott a dolgokról, de türt és megalázkodott, oly nagy volt bámulata és odaadása férje és ura iránt. Hugo Victor szerelmi viszonya akkortáiban érte el delelő pontját, mikor Léopoldine leánya elérte az első áldozás korát. Ősz elején volt a dolog. Hugo Victor családjával Fourqueuxben lakott és számos barátot hívott meg az ünnepélyre. Alig, hogy az ebéd véget ért, Hugo Victor eltűnt, kocsira ült, hogy Párisba menjen. A vendégek lázongtak a szökés miatt és azt hajtogatták, hogy Hugo várhatott volna, míg ők is mennek; de azután eszükbe jutott, hogy a gyorskocsi ülései már reggel le voltak foglalva és ők csak az utolsó indulással távozhatnak el. «Ne törődjenek vele» — szólt Hugo Victor felesége szomorúan — «Victor majd kisegíti magát a zavarból. Önök nem tudtak helyet kapni, ő szerez magának egyet, bármennyibe kerüljön is, csakhogy elmehessen a hová indult.»

Nem kevésbé volt föltűnő Hugo Victor viszonya, mikor Párisban időzött is. Soha sem tudott Juliettetől idejében szabadulni és ha vendégek várták a vacsorára, mindig egy-két órával később jött kelleténél. Barátai mind rosszalták ezt a viselkedését feleségével szemben is igyekeztek vigasztalni az elhagyott asszonyt. Senki sem tette ezt oly hévvel, mint Sainte-Beuve; de ez homályos epizod úgy a költőnek, mint a kritikusnak életében. Arsène Houssaye tavaly megjelent *Souvenirs de Jeunesse*-ében azt írja, hogy Sainte-

Beuve árulást követett el Hugo Victor iránt és tolakodóan üldözte udvarlásával a költő feleségét; de ezzel nehezen hozhatók össze Hugo Victornak Saint-Beuvehez szakításuk után írt levelei, melyek Hugo Victor levelezésének ugyancsak tavaly megjelent első kötetében láttak napvilágot. A mi magát az összezőrdülést illeti, arra Jullien más magyarázatot tud, mint Sainte-Beuve udvarlását és barátja nejéhez írt verseinek szenvedélyes hangját. A *Chants du Crépuscule* bírálata volt az ok, melyben Sainte-Beuve kikelt az ellen, hogy Hugo Victor Juliettehez írt költeményeit a kötet utolsó versével mintegy nejének védnöksége alá helyezi. A cikk fölbőszítette Hugo Victort és kifogyhatatlan volt Sainte-Beuve gyalázásában. Ámde ez sem maradt adós és egy társaságban erősen kikelt a költő ellen. «Hugo szégyenletes erkölcselenséget követett el — szólt — és ámbár egykor barátja voltam, nagy élvezettel tudnám arczul ütni».

Az ügy már-már párbajra fordult, de Renduel ügyességének sikerült ezt megakadályozni. Hugo Victort lecsendesítette, Sainte-Beuve pedig elállt a kihívástól. «Vajjon szabad-e párbajnak előfordulnia önök között, két költő között?» — mondá neki Renduel és ez a hízogató szózat egyszeriben elaltatta dühét és letett gyilkos szándékairól.

Ime, egy-két árnyfolt a romanticismus fényén. De mit jelentenek ezek? Csak annyit, hogy bár Hugo Victor volt a legnagyobb a táborban, szeretetünket nem ő érdemli meg legjobban és a romanticismus varázsa egészében mitsem veszít, ha őt, a vezért csak csodálni tudjuk is, de rokonszenvünkkel a kisebbeknek adózunk.

SALGÓ ERNŐ.

AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉSRŐL.*)

Azon szűkebb körű és különösen magyar jellegű irodalomban, mely az alföldi munkáskérdéssel kapcsolatosan fejlődött és erősödött, kétségkívül egyik legértékesebb jelenség dr. Ecseri Lajos tartalmas tanulmánya. A közvetlenség, a mely a könyv minden lapján átvonul, a helyes gyakorlati fölfogás, mely mindenben komoly ismeretekkel találkozik, mindazok érdeklődését fölkeltetheti, kik egy vagy más irányban az alföldi sajátos munkás viszonyait figyelemmel kísérik. — Új dr. Ecseri könyvében és tegyük hozzá, hogy szerencsés újítás, a párhuzamos és kapcsolatos tárgyalási mód a munkáskérdés és a munkaadókat sújtó mezőgazdasági válság kérdése között. És azt hiszszük, egyik legfőbb érdeme Ecseri könyvének ép az, hogy ő a munkáskérdést nem mint egy a külső izgatások által fölkeltettet, hanem mint az alföldi gazdasági viszonyaiból folyót fejtegeti, mi által végeredményeiben nem a megtorlás és megfélekezés, hanem a többé-kevésbbé célirányos reformok lépnek előtérbe.

Azon alföldi vármegyékben, hol az «agrarsocialismus» először lépett föl, és melyek ennél fogva legalkalmasabbak is a kérdés beható tanulmányozására, névszerint Békés, Csongrád és Csanád vármegyékben (ez utóbbit illetőleg azonban úgy szerző, mint általában legtöbben tévednek, a midőn e megyéről mint az agrarsocialismus főfőszékéről beszélnek) az, mi mindenekelőtt szembeötlő, a napszámos osztály rendkívül magas arányszáma. Mint második érdekes jelenségre nagyon helyesen hivatkozik szerző a kisszámú, de ép ezért nagyon népes községek, mert kétsége-

*) *Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság.* Dr. Ecseri Lajostól. Budapest, 1898. (Lampel Róbert.)

len, hogy főként a birtoktalan népnek nagymérvű csoportosulása ötezerőtől egész húszezer lakosig számláló községekben sem társadalmi, sem pedig munkaeloszlási szempontokból egészséges jelenségnek nem nevezhető. S ha meggondoljuk, miszerint a magyar földmives népnek egyik jellegzetes sajátja, hogy nem igen szeret oly helyen dolgozni, hol faluja tornyát nem láthatja, úgy érthetővé lesz előttünk, hogy daczára — az egész országra nézve hivatalosan legalább megállapított — munkáshiánynak egyes alföldi községekben oly nagy mérvű munkás-fölösleg mutatkozik, hogy még a legszorgosabb nyári munkaidőben is számosan vannak olyanok, kik állandó huzamosabb munkával nem bírnak. Az év legtöbb szakában pedig ezen kizárólag földmives munkás községek dolog és kereset híján állandó tanyáivá válnak a sorsával elégedetlen és ép ezért a rossz befolyásoknak kétszeresen kitett munkásnépnek. E befolyások ellensúlyozása és a munkásnép lelkületének emelése a felsőbb társadalmi körök föladatát képezvén, csak természetes, hogy az oly helyeken, hol e társadalmi vezetés egy vagy más okból hiányzott vagy kellő mérvben érvényesülni nem tudott, hogy ott a munkásnép viszonyai a társadalmi békére káros irányban fejlődtek. Mint harmadik szembeszökő jelenségre — mindig a főnnebb nevezett vármegyéről szólva — Ecseri az úgynevezett gentry birtokoknak majdnem teljes hiányára hivatkozik. Hogy ez Csanádra nem áll, erről meggyőződést szerezhet mindenki, ki e vármegye telekkönyvét áttekinti, avagy csak virilis névjegyzékét figyelemre méltatja. Mert a körülbelül 180 ezer hektár területtel bíró Csanádban csupán két birtoktest létezik, melyre reá illik a szerző által használt «óriás uradalom» jelzője. Ezek egyike a mezőhegyesi kincstári birtok házi kezelésben, és a Lele-kopáncsi püspöki uradalom, részint urasági, részint kis vagy közép bérleti kezelésben.

E két uradalmat nem tekintve, épen a nagyszámú úgynevezett gentry birtok az, miben Csanád Békés és Csongrádtól különbözik. Ezek közül ha van is néhány, mely területre nézve a nagybirtokok (de nem a latifundiumok) osztályába esik, de nem ellentétben az uradalmi rendszerrel, mindenütt az illető birtokos közvetlen vezetése alatt áll s így semmiképen egy meglehetősen vagyonos gentry-osztály föntartására sem alkalmas. Nem szándékunk ezen jelenségből túlmessze menő következményeket vonni, de elfogadva szerzőnek érvelését a szomszéd vármegyékben tapasztalható aránytalan birtokmegoszlásokat illetőleg, részünkről azt

hiszszük, hogy talán jelentékeny része van a csanádi kedvezőbb viszonyok fönnállásában azon földbirtokos — gentry — osztálynak, mely itt a százalékos uradalmi rendszer helyett, a maga többé-kevésbbé patriarchalis gazdálkodását folytatja. A patriarchalis gazdálkodási módszernek háttérbe szorulását és általában a társadalmi ellentéteknek kiélesedését szerző az örökváltság előtti időknek az örökváltság által megteremtett új gazdasági helyzetnek szembeállításával ecseteli. Természetszerűen távol áll szerzőtől az 1848-iki eseményeknek, gazdasági szempontból is, áldásos és nagyfontosságú jelentőségét kétségbe vonni, mindazonáltal, mint az alföldi birtok- és munkásviszonyok alapos ismerője, nem zárkozható el azon visszasságok fölismerésétől sem, melyektől a 48-iki reform- mozgalom sem lehetett ment s melyek közül kétségtelenül nem legutolsó az, hogy a hirdetett jogegyenlőségi elv megvalósításakor kénytelen volt a gyakorlati élet megannyi nehézségével megalkudni. És csakis ebben lelheti magyarázatát, azaz abban, hogy az 1848-iki év sem tartott meg mindent, a mit ígért, hogy daczára a kiváltságos rendek méltán dicsért áldozatkészségének, ez áldozatkészség ép azok által méltányolatik legkevésebbé, kik ebben közvetlen részesek voltak, hogy ellenére a szabad jogok vívmányainak, még ma is nem ritkán hallani az alföldön az egykori úrbéreses és zsellérek részéről is a régi jó idők dicséretét. Nagyon is igaza van szerzőnek, midőn rámutat, hogy a régi jobbágyság utódai, a mai telkes gazdák, számtalan esetben bizalmatlansággal viseltettek és viseltetnek egykori földesuraik iránt s hogy az alföld számtalan községében ma is éberén tartja magát a hit, miszerint a telkek osztása, a legelők elkülönítése jogtalanul és kizárólag a földesuraság érdekében történt. A mi pedig a régi zsellér népet, azaz a mai napszámos osztályt illeti, úgy tagadhatatlan, hogy ez osztály mi előnyöket sem merített a föld fölsszabadításából, sőt ha tekintetbe vesszük az egykori nagy közlegelők kiosztását, melyek a szegény nép állattenyésztésére is kedvező hatással voltak, úgy érthetővé fog válni előttünk, miszerint e munkásnép igényei kielégítését, érdekei istápolását ma hangosabban követeli, mint bármikor ezelőtt. Mert, hogy ez igények növekedőben vannak, s hogy a mai kereseti viszonyok mérlegelésével e növekvő igényekre tekintettel kell lennünk, az bizonyos. Nem is a messze múlt, hanem csak néhány évre kell visszapillantnunk, hogy fölismerjük a nagymérvű haladást, melyet közepünk igényei, a szoros megélhetés határainak átlépésével, a fény-

űzés felé tettek. És ebben is a nép tükre a felsőbb társadalmi szokásoknak, a minthogy általában népünk nagyon szeret «urizálni», azaz az urakat utánozni. Az ételszokásoknak ilymértvű változása nem maradhatott visszahatás nélkül a nép lelkületére sem, az igények fokozása karöltve járt a jobb megélhetési viszonyok utáni törekvésekkel, mely törekvések azután oly mérvben váltak a fokozódó elégedetlenség szülőivé, a mily mérvben romlottak meg ép az utolsó évtizedben az alföld kereseti viszonyai. E megromlás számbeli adatokkal nyer megerősítést szerző munkájában, okadato-
lást pedig részint a nagymértvű árvédelmi munkálatok befejezésében, részint pedig a munkát adó birtokos osztálynak fokozódóan válságos helyzetében. A mi az első okot illeti, úgy kétségen kívüli, hogy főként a csongrádi munkásoknak a hetvenes években, szint-
úgy a nyolczvanas évek elején is egyik legfőbb hasznát biztosító keresetforrása azon földmunkálat volt, mely ép az által, hogy gyakorolt és edzett munkásokat követelt, a fáradságos munka fejében tisztességes keresetet is biztosított. S noha a vissza-
élések itt is előfordultak, s noha a «jancsi bankók» odiosus neve is e munkálatokkal áll összefüggésben, mégis, a mint azt Ecseri számításai is igazolják, a szorgalmas földmunkás az év azon szakaiában is boldogulhatott, melyek alatt a tisztán mező-
gazdasági munkára utaltak nagyrészt kereset nélkül maradnak. A létfontartás biztosítására törekvő munkások a jobb kereseti évek nagyobb jövedelmeit természetesen elsősorban a jobb megélhetés biztosítására, a fokozódó igények kielégítésére fordították, azaz, a jobb kereseti évek behatása alatt is azokkal párhuzamosan gyarapodtak a munkásnép háztartási kiadásai is, úgy
hogy a keresetforrások apadásával a már megszokott igényekre alapított megélhetés veszélyeztetve lett. A mi a második tényezőt, a munkát adó birtokos osztályt illeti, úgy ez osztály ép a leg-
utolsó évtizedben a megváltozott gazdasági viszonyok folytán föllötte válságos helyzetbe jutott és saját fönnállásának, saját megélhetésének biztosítása ez osztályt is a régi patriarchalis gazdálkodási módszerből a modern üzemszerű gazdálkodási irányba utalta. Time és money! vezérelvvé lőn, és a növekedő gazdasági felszerelések, a gépek nagymértvű szaporodása mindinkább és inkább meglazították a kapcsolatot, melyek egykoron gazdát, munkást és cselédet a patriarchalismus szálaival egybefűzték. Nagyon érdekesen és tanulságosan fejtegette már e kérdést Gaal Jenő: *Társadalmi Béke* című művében, és úgy néki, mint Ecserinek is teljesen igaza

van, a midőn munkáskérdésünk egyik alapokát a változott viszonyok szülte szétválásban és ellentétes állásban látják és keresik, melyben ma a munkát adó osztály a munkásokéhoz áll. És ha ehhez hozzáteszszük az aránytalan birtokmegoszlási táblázatot, melyet szerző Békés és Csongrád vármegyékről bemutat, s mely egyúttal sokatmondó kifejezője is a birtoktalan és a birtokszerzés lehetőségéből is kizárt proletárismusnak, úgy nem hogy többé csodálni, de ellenkezőleg érteni fogjuk, hogy e «gazdag» vármegyék voltak a «szegény» nép elégedetlenségének első megnyilvánulási helyei. Fejtegetéseinek további folyamán szerző a mezei munkások kereseti viszonyaival foglalkozik behatóbban, még pedig oly formán, hogy a keresetet a megélhetési kiadásokkal egybehasonlítva és szembe állítva a munkásnépnek tényleges megélhetési viszonyait világítja meg. Több igen érdekes és tanulságos táblázatot mutat be, melyből kitetszik, mit különben már több ízben volt alkalmunk megállapítani, hogy a munkások kereseti viszonyai a megélhetési kiadásokkal egybehasonlítva, alaposan elosztatják a munkásnép rózsás életviszonyairól ez utóbbi évekig magát föntartó tévhitet, s hogy nagyon égető szükségét pótolta az 1898. II. törvényczikk, a midőn a legfőbb jövedelmet biztosító nyári munkálatoknál, a munkások megélhetési érdekeit a termések váltakozó szeszélyeivel szemben hatékonyan megvédelmezte. Az előadottak ügyes csoportosításával szerző megvilágítja a munkásnép állapotát a legutóbbi évekig, megvilágítja az elkeseredés keletkezését és fokenkénti növekedését részint az apadó kereseti viszonyok, részint azon, fájdalom, gyakori és ismétlődő visszaélések miatt, melyeknek a munkásnép ki volt téve. Mint ki az emésztő kór csiráját ismeri, szerző sem hunyhat szemet azon súlyos és méltatlan eljárási módokra, melyek leple alatt a munkások verejtékes keresetének megrövidítésére törekedtek. Ő sem hagyhatja elitélő szó nélkül a mezőgazdasági uzsora (robot) megannyi dívó válfaját, s ő is fölismeri az összefüggést, a mely a munkás szerződésszegése és a munkádató szerződés kijátszása közt főnforog. Végül ő is reá mutat a vezetést igénylő népre, mely éppen akkor, a midőn a közműveltség terjedése által minden tanításra, minden befolyásra fogékonyabbá vált, magára hagyatott azoktól, kik első sorban hivatvák nevelésére, vezetésére. És e fölötte igaz, noha sokak előtt talán kellemetlen hangzású vádak után szerző, mint az eddig előadottak szükség- és termésszerszerű következményét, bemutatja az immár forrongásig elégedetlen, fölízgatott és a józan útról letért népet. Érdekes

szemelvényekkel kiegészítve élénk tárja az agrár-socialismus végzetes tévedéseit, azokban is, melyek az elvállalt szerződések megszegésére, azokban is, melyek a törvényes állapotok és jogviszonyok fölforgatására törekzenek. A kép nem új, hisz azok, kik az alföld munkáviszonyaival foglalkoztak, ha nem közvetlen tapasztalásból is, de mindenesetre kellő részletességgel ismerik ez ép oly elszomorító, mint óvatosságra intő képet. De Ecséri élénk és oknyomozó előadásában föltűnő tisztaságban áll elő a háttér és domborodnak ki az alakok. S megértve a munkásnép elégedetlenségének fejlődéstörténetét, s látva a keserves harcban a társadalom előkészületlenségét, mely a tavalyi izgalomban is sokszor a jogosság ellen is a győzelmet a rendbontóknak juttatta, világosan meg kell érlelődnie bennünk a tudatnak, hogy társadalmi viszonyaink, munkásnépünk állapota és egész közszervezetünk oly pontra jutottak, hol csupán ideig-óraig használó védezeszközök célvesztettek lennének, s hogy saját jól fölfogott érdekeink szempontjából sem szabad többé visszariadnunk az életbevágó reformok hathatós sürgetésétől. S a mily őszinte örömmel fogadtuk a kormánynak és törvényhozásnak üdvös tevékenykedését úgy az új munkástörvény megalkotása valamint a hitelszükségletek kielégítésére irányított szövetkezeti törvény körül, ép oly határozottan él bennünk a tudat, hogy ama nagy horderejű reformkorszak küszöbén az állami ténykedés mellett nagy föladat háramlik a társadalom szerveire is, még pedig úgy egyesekben, mint főként önkormányzatra hivatott közegeiben. És valóban csak megrovás érheti az olyanforma és néha-néha fölhangzó nézeteket, hogy az állam mindenhatósága a legfőbb megnyugtató, s hogy a beteg társadalom eleget cselekszik, ha reá mutat sebére, a gyógyítást az egyedüli orvosra, az államra bízván. Az ilyen fölfogás, nem tekintve, hogy homlokegyenest ellenkezik nemzeti hagyományainkkal, s mint ilyen csupán a jelenleg dívó kormányhatalmi túltengésnek lehet visszhangja, egyúttal a legügvetlenebb tanács, melyet mai társadalmunknak nyújtani lehet. Mert rossz szolgálatot tesz az államhatalomnak az, ki az államot, mint egyedüli orvost egyúttal az összes felelősséggel ruházza föl, s ez által oly terheket ró vállára, melyeket elviselni nem képes. Egy szabad állam, egy szabad állam törvényhozása csak akkor alkothat üdvöset, ha tevékenykedése részint kiegészítést, részint meg előkészítést merít a társadalmi önkormányzatból.

Ellenére tehát egyes kishitűek tiltakozásának, a reformok

kora fölébredt, és ezzel kapcsolatosan növekedett a társadalom önkormányzatának jelentősége, de ereje is. És föl fognak hangzani reformjavaslatok itt is, ott is, föl fognak hangzani néha oly alakban is, a mely a hatalmon lévők tetszésével nem találkozok, de vajjon okul szolgálhat-e ez, a társadalom munkájának bénítására? Bizonyára nem és a társadalom fölismerve baja komolyságát, öntevékenykedésében fogja keresni és találni legbiztosabb orvoslását. A reformok terén Ecseri könyve is sok érdekest tartalmaz. Fejtegetéseinek kiinduló pontjához híven két irányban kutatja az orvoslandókat. Fölismerve és megállapítva a kapcsolatot, mely az általános mezőgazdasági válság és a szoros értelemben vett munkáskérdés közt fönforog, reformjavaslatok első részében az általános gazdasági válság enyhítésére tesz javaslatokat. S mind az, mit hitelrendszerünk fogyatékosságáról, adózási viszonyaink aránytalanságairól, bérleti és gazdasági rendszerünk hiányairól mond, szintűgy az általa megjelölt orvoslási mód is, tanulságos és sok pontjában megszívlelendő. A nélkül, hogy e rövid ismertetés keretében az általa előadottakra bővebben kiterjeszkedhetnénk, örömmel jegyezzük meg, hogy szerző akkor, a midőn a földbirtokos osztálynak, mint első sorban nemzetföntartónak érdekeit védelmezi, ezt minden elfogult osztályérdektől menten oly alakban teszi, mely előnyösen különbözik azon egyoldalú fölfogásától, mely bár a nemzeti egység nevében, de valójában előítéletből, hadat üzen a «nemzeti eszményt» mindeddig föntartó és megőrző régi birtokos rendnek. Azokban is, miket szerző a munkásosztály érdekében sürgetendőknek talál, a gyakorlati ismeretek és az emberszeretet elvontabb eszméi szerencsésen egyesülnek. Szerző a mily szigorúan száll szembe a munkásnép elámítására alkalmas, de a mai társadalom jogrendjén belül meg nem valósítható jelszavakkal, ép oly méltányosan jár el a munkásnép jogos kívánságaival szemben. Javaslatait, melyek részint a munkásnép anyagi megélhetésének javítására, részint pedig erkölcsi életének emelésére törekszenek, a munkásnép való állapotának fölismerése és a munkásnép jövője iránti bizalom érlelték meg.

Szerző is a haladás embere, és mint ilyen, fölfogva a haladó emberiség általános törekvéseit, és mellőzve a korlátozott nyárspolgáriás fölfogást, a törekvések irányítóihoz szegődik. Tapasztalatokon nyugvó meggyőződéssel jelöli meg a teendők útját. És ki minden tekintetben tanulságos könyvét figyelemmel átolvassa, ha nem szerez is új ismereteket, de kétségkívül tisztuló

eszmekörrel fogja felölelni társadalmunk emez égető kérdését. És e tisztuló eszmekörben, mely háttérbe szorítva az elfogult előítéleteket, a jogosban a jogos, a méltányosban a méltányos tiszteletét fogja tanítani, meg vagyunk győződve, hogy mint a jövő békéjének egyik záloga, döntő befolyás fog jutni azon alapelvnek is, melyre Ecseri könyvét építé, és mely szép munkájának egyúttal zárszava is : a szeretetnek.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

É R T E S I T Ő.

Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harcának katonai története. Irta B. J. — Szerző sajátja. — Három kötetben. I. kötet: A téli hadjárat, öt csatavázlattal. — II. kötet: A tavaszi hadjárat, négy csatavázlattal. E két kötet Buda-Pesten, 1897-ben nyomtatott Márkus Samu könyvnyomdájában, V. Báthory-utca 20. — A III. kötet: A nyári hadjárat, hét csatavázlattal s egy áttekintő hadműveleti vázlattal. Buda-Pest, 1898. Grill Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedése, V. Dorottya-utca 2. szám.

Előszavában elmondja szerzőnk, hogy ő a tisztán katonai események részletesebb földolgozását tűzte ki céljául és a politikai eseményeket csak annyiban említi föl, a mennyire ez a jobb megérthetés kedvéért szükséges. Ő tudniillik tisztjeinknek akar alkalmat nyújtani nemcsak a 48—49-iki események megismerésére, hanem különösen arra is, hogy az eléjük tűzendő, a szabadban megoldandó harcászati feladatokkal kapcsolatban egyúttal az e feladatok színhelyéhez vagy jelenlegi állomásaikhoz közel 1848—49-ben lezajlott tanulságos hadi eseményeket is megbeszélés tárgyává tehesék. Szerinte, ámbár a függetlenségi harcnak már gazdag önálló irodalma van: a hadműveletek és ütközetek egyes részleteit még mindig sűrű homály fedi s a megjelent erre vonatkozó munkák naplók és följegyzések adatai gyakran oly hézagosak, vagy egymásnak ellentmondók, hogy azokból csak bajosan lehet a dolgok valódi lefolyását megállapítani annak, a ki részrehajlatlanul, sine ira et studio történetihven akarja az eseményeket megörökíteni az utókor számára.

Erővid előszó hátlapján elősorolja aztán szerző az általa forrással használt munkákat.

Föltűnő itt, és azt tartjuk jellemző is, a fölhasznált munkák sorrendje. Legtermészetesebb lett volna e huszonhárom munkát megjelenésök időrendjében sorolni elő. És talán nem tévedünk, vélvén, hogy szerző e természetes időrend helyébe talán öntudatlanul is azon fontosság szerint sorolta elő azokat, a melylyel az egyes művek ő rá nézve bírtak. Így a legelső helyre tette Gélich Rikárd 1882—1889. években megjelent három kötetes *Magyarország függetlenségi harczát*, — elibe Horváth Mihály 1865-ben megjelent hasonló című és terjedelmű munkájának; Klapka három műve a 9., 10. és 11. helyre — Rüstowé (1860.) a 16. helyre sorozvák; Görgey Arthurnak 1852-ben megjelent emlékiratai, melyeknek állításait vagy meg kellett volna czáfolni, vagy miután ez meg nem történt, főforrásul elfogadnia, plane a 17. helyet — s a pseudonym Némely József (Bayer József 48—49-iki magyar vezérkari ezredes, 1853.) főbecsű munkája a 19. helyet foglalják el szerző becsülésében. Meg is látszik egész művén végig, hogy Gélich vásári munkájának vette legtöbb hasznát — nem épen hasznára.

A föntkimondott szándékkal indult szerző a nagy munkának és megírta azt kitűnő szorgalommal, többnyire jó magyarsággal, 814 lap szöveget, 16 csatavázlatot és egy áttekintő hadműveleti vázlatot magában foglaló három kötetben, melyhez, úgy látszik, szerencsés volt a bécsi hadilevéltárból is anyagot nyerhetni. Hogy a magyar irodalomban eddigelé kiadatlan adatokkal bővítette a történelmi kútfők sorát: szerző egyik főérdemének tartjuk, melyet örömet és méltánylattal emelünk ki.

A hadműveletekre emberek, egyének folynak be, hivatottak és gyakran hivatlanok. És emberek vívják a csatákat. Az emberek magatartását pedig a bennök lakozó különböző fokú testi, lelki és erkölcsi erő, a velök született szerencsés adomány és általok fáradtsággal megszerzett szakképzettség, aztán különféle emberi indulatok és gyöngék határozzák meg, szóval egyéniségek, jellemök.

Ezért katonai eseményt nem lehet helyesen megírni (mivel helyesen megérteni sem lehet) az illető egyéniségek helyes megértése nélkül. Ezt szerzőnek tudnia kellett; és ezért előszavában tett részrehajlatlansági fogadalmát nem csak arra értettük, hogy az 1848—49. évi ellenségeinknek is igazságot akar szolgáltatni ott, a hol azt saját kötelességek szempontjából, vagy általános emberi szempontból megérdemlik, hanem — Görgey Arthurnak is.

Ám ennek tárgyilagos méltatásában akadályozza szerzőt subjectiv ellenszenve, mely egész munkáján végig számos helyen meg-

nyilatkozik. Ellenszenve annyira megy, hogy a saját maga által megállapított és elbeszélt előzményekből nem képes mindenkor a helyes következtetést levonni. Lássunk néhány példát.

Szerző helyesli a Görgey által az 1849 június 26-iki pesti minisztertanácsban indítványozott haditervet (mindent Komárom-vár körül Haynau ellen concentrálni). Elbeszéli: Görgey ez elfogadott terve helyébe csakhamar Kossuth által keresztülvitt szegedi concentratio Dembinski vezetése alatt miként vall teljes kudarcot; mint adja föl Dembinski egymásután a szegedi erődített táborn, a Tisza-Maros-vonalat, a szőregi positiót, és félrelökven az őt Görgeyvel egyesülni Aradvárhoz rendelő kormány parancsát, mint veszi útját excentrice az ellenséges Temesvárnak. Elmondja szerző, hogy ez engedetlenség által épen csak Dembinski hiúsította meg az Aradra a rendelt időre pontosan megérkező Görgeyvel való egyesülést és ezzel az egyedüli és utolsó lehetőséget, hogy az Aradnál egyesülő 62,000 emberrel *) Haynau és Poniutin 37,000 emberét a Maros-Tiszaszögben tönkre verhessék, mielőtt a Maros és Aradvárártól elválasztott Paskievics ezt megakadályozhatná. Szerző constatalja, hogy Bem, a ki erdélyi hadseregének szétveretése után Erdélyt végkép föladva, egymagára érkezik Temesvár alá, följánlja, vezeti és elveszti a döntő csatát a Dembinski kezéből magához ragadott 38,000, a Vécsey-féle 9000 emberrel a Haynau és Poniutin 37,000 emberével szemben; este felé Bem eltöri vagy kificzamítja vállperezét s oda hagyja a csatát; a vert hadsereg vezér és lőszerkészlet nélkül szétrobban és föloszlik . . . Kimondja szerző a III. kötet 263. lapján: «A temesvári csata sorsával az egész hadjárat sorsa is el volt döntve, a mennyiben a szövetségesek hatalmas seregével szemben most már csak Görgeynek mintegy 30,000 (igazán csak 17,000) főnyi hada volt az egyedüli harczképes, miután Klapka komáromi serege befolyást az ügyek menetére már nem gyakorolhatott». Szerző idézi Kossuth aradi leköszönő és búcsúzó kiáltványát (III. kötet 272. lap) «A nemzethez». «A szerencsétlen harcok után, melyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta e nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcztát sikerrel folytathassuk». — És mégis a helyett, hogy mindez előz-

*) Dembinskinek 38,000 embere volt (III. kötet 254., 255. lap), Vécsey 9000-nyi ostromzárhadát és vagy 10,000 kaszást nem számítva. Görgeynek volt 17,000; Aradon Guerlondenak 7000.

ményekből levonná a logikai következményt és beismerné, hogy a 17,000-re leolvadt feldunai hadsereg és az aradi merőben ujoncz 7000-nyi Querlonde-hadosztály világosi fegyverletétele csak megrendítően hű kifejezője volt a situációnak: — e helyett szerző e keserű gúnyos szavakra s az ezekben kifejezett gyanúsításra fakad Görgey ellen: «Így váltotta be Görgey — jóhiszeműleg és saját legjobb meggyőződése szerint-e, avagy dacz- és bosszúvágyból, vagy még más indokokból? kívülé más ki tudná megmondani — a csak rövid idővel előbb kibocsátott kiáltványában foglalt azon ígéretét, hogy mindent, mit súlyos helyzetünkben hazánkért tenni lehet, megteendő, harczczal vagy békés úton, akként, a mint a szükség fogja parancsolni».

Hogy kit gondolt magában szerző a dacz- és bosszúvágy czélpontjául és mit a «még más indokok» alatt, azt meg nem mondja. De ha Haynau, az osztrák hadsereg, a Magyarország ellen hódításra kiindult Ausztria elleni bosszúvágyat értett (és más valaki ellenit józanul nem érthetett), ez esetben el is találta az igazat s ezt egész határozottan ki is fejezhette volna; mert hiszen Görgey Arthur 1852-iki emlékiratai I. kötetének 196. lapján vastag betűkkel nyomatva elmondta a maga személyes eltökélését: «a magyar alkotmányt megmenteni vagy megboszulni». Az oroszok előtti fegyverletétel pedig fölé egy új, az osztrákok ellen nyert csatával. És ezt szerzőnk, mint hazafias magyar író csak nem rosszalhatja.

De szerző még tovább is megyen ellenszenvében. Egyenesen nem igazat állít Görgeyről. Így rá fogja, hogy a III. kötet 268. és 269. lapján elbeszélte augusztus 10-iki délelőtti tanácsban Aradvárában Görgey «ismételten az oroszokkal való alkudozás elkerülhetetlen szükségét hangsúlyozta». Holott volt ugyan napokkal elébb és volt utóbb szó ily alkudozásról, mint melytől Kossuth s a miniszterek egy része remélt valamit, de éppen Görgey semmit: a szóban forgó minisztertanácsban azonban, az utolsóban, melyben Görgey Arthur részt vett, ez egy szóval sem sürgette ez ő szerinte reménytelen alkudozásokat. Így a III. kötet 277. lapján szerző augusztus 11-ikén a világosi táborban, idéző jel közt, de a kútfőt elhallgatva, oly beszédet mondott el Görgeyvel a tisztikarhoz, minőt ez így nem mondott. Jelesül azt, «hogy ő amnestiát remél», Görgey nem mondotta. (E sorok írója jelen volt.) És ezt sem mondotta Görgey: «Lesznek, kik még most is győzelemről álmodoznak: oktalanság! ám ha akad... olyan ember: lépjen

elő és én azonnal agyon lövetem». És még sok egyéb szerzői közbeszúrását ő nem mondott. Mondott ennyit igenis: «Föltétlen engedelmességet követelek az utolsó perczig s a rendet fönn is fogom tudni tartani». Ezeket is ily szigorú hangon csak az I. hadtest tisztjei előtt mondotta, mivel e hadtest felől keletkezett a zendülés álhire a főhadiszálláson. A III. és VII. hadtesttől aztán elérzékenyülten búcsúzott el.

Így nem szabad történetet írni!

És azt az apokryph kijelentését Görgeynek, hogy ő «amnestiát remél», szerző a III. kötet 279. lapján azután úgy értékesíti, hogy megjegyzi: «Úgy is történt és nyolcz nap mulva az alábbi iratot vette Görgei Haynautól . . .» Következik Görgey Arthur munkájából lefordítva az osztrák amnestiát tartalmazó levél; mely amnestiát köztudomásra az orosz czárnak tetszett Görgey számára, és fájdalom csak az ő számára, Bécsben kieszközölni.

E megjegyzésben, melyre a «studio» is ráillik, alattomosan bár, határozottan az a gyanúsítás (Anno 1898!) foglaltatik, hogy Görgey Arthur az oroszok előtti fegyverletétel díjába kikötötte a maga és csupán a maga részére való amnestia titkos föltételét. Ehen! az «árulás» szemérmesen lefátyolozva!

No, ha már szerző sajátos psychologyája összeegyeztethetőnek tartja, hogy a ki nagy és nemes eszményi czélokért, a nemzeti és egyéni becsületért küzdve, önnön életét egy hosszú háború csatáiban mindég föltétlenül kockára tette, ugyanaz az egyéniség a végén, a maga élete megmentése kedvéért ekkora becstelenségre vetemedni képes; nem vélné-e mégis szerző velünk együtt, hogy a becsületesség és a katonai becsület fogalma nemzetközi, egy és ugyanaz Európában? És ha e pontban egyetértünk: hogyan képzelhetőnek, hogy az önnön becsületére büszke I. Miklós czár, — hogy maga Paskievics herczeg s az orosz invasionalis hadsereg lovagias, kényes előkelői mind tiszteletet és emberi becsülést tanúsítottak volna a hadifogoly Görgey iránt, ha ez valóban azt a neki tulajdonított legczudarabb és leggyávabb gonosztettet elkövette volna. Pedig szerző maga elbeszéli a köztudomású tényt, hogy gróf Rüdiger lovassági tábornok a szállósi gyásztéren és másnap saját asztalánál kezét nyújtott Görgeynek vitézsége és balsorsa — mely a miénk is volt — iránti tisztelete és személye iránti becsülése jeléül. És a *Vasárnapi Ujság* magyar fordításában évek előtt megjelent egy csomó orosz emlékiratból, közte a Froloff tábornokéból is szerző megtudhatta volna, hogy az ellenünk küzdött orosz főkato-

nák mindnyájan a nagyrabecsülés jeleivel közeledtek a fogoly magyar hadvezérhez, uralkodójuk pedig emberi érdeklődésből tett egy kivételt az Ausztriával kötött egyezmény azon pontja ellen, miszerint minden orosz kézbe ejtett magyar foglyot osztrák kézbe ki kell szolgáltatnia — mikor Görgey Arthurnak elébb menhelyet ajánlott föl birodalmában s utóbb osztrák kifogás következtében osztrák megkegyelmezést eszközölt ki számára.

Az I. kötet 153. lapján szerző azt írja: hogy Görgey «habár ő rá is rá illik bizonyos tekintetben az «ügybuzgó dilettáns» kifejezés: vezéri tehetségének a háború folyama alatt gyakran igen szép jelét adá». E fanyalgós dicséret, ha az egyes szavak jelentéséből a mondat értelmét, a gondolatot kihüvelyezzük, ennyit akar mondani: Görgey csak olyan dilettáns volt, mint sok más, de a természettől nyert nagyobb tehetséggel; azonban hiájával volt a kellő katonai felsőbb képzettségnek. Holott az igaz a dologban ez: Görgey a maga természeti adományát (a miben érdem nincs), tizenhárom évig tartott elméleti és gyakorlati tanulás által, oly lelkiismeretes vas szorgalommal, a minővel kevés ember — minden fegyvernemre és a hadi tudományok minden ágára nézve kiképezte (a miben van érdem) és mikor utóbb a végzet őt hazája fegyveres védelmére szólította, akkor egész egyéniségét vetette a latba.

És még egyet! Görgey Arthur már 1852-ben kijelentette munkájában ország-világ előtt, hogy ő sohasem gondolt a maga megmentésére és se szóval, se tettel azt nem provocálta, hanem ellenkezőleg Paskievics herceget meggyőzni törekedett, mikép nem ő, hanem a kik csak az ő parancsait teljesítették, azok méltók a pártfogásra, a megkegyelmezésre és megmentésre. E kijelentését az orosz és az osztrák hivatalos körök mind olvasták: és senki meg nem hazudtolta!

A III. kötet 93. lapján szerző, jobb ügyhöz méltó állhatatossággal találja föl «történelmi adat» gyanánt új lében főleresztve, azt a rég megczáfolt régi rosszhiszemű mesét, hogy Görgeyt nyílt csatában egy saját huszárja vágta karddal fejbe, még pedig nem is egyszer, hanem kétszer.

Hogy a kérdéses fejseb nem kettő, hanem csak egy, arról szerző ma is alkalmas és illedelmes utánjárással authopsia útján, — arról pedig, hogy az nem kardvágástól, hanem szétrobbant ellenséges ürgolyó szilánkjától eredő szakított seb volt, az ezt a csataterén bekötözött dr. Kereszthy Béla volt Hannover-huszár ezredorvosnak írásban is hátrahagyott s a Nemzeti Muzeumban őrzött

szemtanúi látletéből győződhetik meg. De tudom, szerző nem fog ennek sem utána járni, féltvén a realitástól az anyatétjjel magába szítt érzelmeit és megszokva megszeretett ideáljait, valamint az egész kritikai mozgalom, mely a «Görgey» és «árulás» kérdésében immár 49 esztendeje folytonosan halad és fejlődik, hatás és nyom nélkül vonult el szerzőnk fölött.

Igen sok szó férne még szerző munkájához: de több szó nem fér már egy rövid ismertetés keretébe. De annyit még megjegyzünk, hogy sok apró adathibát szerző Gélich tekintélyének köszönhet.

—a.

A zirczi, pilisi, pásztói és szent-gotthárdi ciszterczi apátságok története. Harmadik kötet: A pásztói apátság története 1190—1702.

Irta Békefi Remig dr. Buda-Pest, 1898.

Nyolczszáz éve lett márczius 21-ikén annak, hogy fölavatták a ciszterciumi kolostort. Ez évforduló alkalmából jelent meg Vajda Ödön apát áldozatkészségéből e díszmű, mely a pásztói apátság történetének első részét foglalja magában. Békefi Remig tanár, a rendnek tudós történetírója, írta meg a munkát, újabb becses monographiával gyarapítván irodalmunkat.

A munka bevezetése a ciszterczi rend történetét és magyarországi múltját írja le. A bevezetést a könyvnek alkalmi természete tette szükségessé. Azután következik az apátság története. A szerző megállapítja, hogy III. Béla király alapította a pásztói apátságot 1190-ben. Sokan azt hitték, hogy 1138-ban már fönnállott a pásztói apátság. Békefi szerint az 1138-ban említett pásztói apátság Túr-Pásztón lehetett a régi Szolnok vármegyében s nem egy a ciszterczi apátsággal, mely Pásztón van a mai Heves vármegyében. Az apátság a Pásztón keresztül folyó pataknak jobb partján épült. A ciszterciek itt is monumentális egyházat és kolostort emeltek, mint Pilisen, csakhogy ennél kisebb méretekben.

Pásztónak első név szerint ismert apátja Egyed volt, a kinek nevét érdekes perek őrizték meg számunkra. Egyed két jobbágyról azt állította, hogy az apátság lovászai; ők pedig az apát harczoló jobbágyainak vallották magukat. Megállották a tűzpróbát Váradon és pedig sértetlenül. Hasonló póre volt az apátnak egy Zab nevű ember ellen. De Zab megégette magát a tűzpróbán. Egy másik alkalommal az apát udvarispánja négy jobbágyot jelentett ki az

apátság lovászainak, a kik megint csak katonáknak vallották magokat. E négy jobbágy is istenítélet alá került és az ítélet nekik kedvezett. A szerző ez adatokból — talán más, de föl nem említett adatokra is támaszkodva — azt következteti, hogy a pásztói apátságnek ménese volt.

Nagy Lajos korában Wadsteini Sigfrid, reini apát, mint a magyarországi cisztercezi kolostorok visitatora, Pásztón csak két szerzetest talált az apát kormányja alatt. Az évi jövedelmet 140 forintban állapította meg s elrendelte, hogy ezentúl négy szerzetes legyen a kolostorban. A kolostori élet hanyatlása tette szükségessé a visitator kiküldését. Zsigmond alatt nem javultak a viszonyok. A cisztercziumi nagykáptalan 1411-ben panaszkodik, hogy a rendnek magyarországi kolostorai nem rendtagok kezén vannak és mind a lelkiekben, mind az anyagiakban nagyon szomorú viszonyok között sínylődnek.

Különben ez állapotok más országokban sem voltak jobbak.

Mátyás és Beatrix azon voltak, hogy föltartóztassák a magyar cisztercezták hanyatlását. A nagykáptalanhoz küldött kérelmükben előadják, hogy a rend a magyar hazában nyomorúltúl teng s már majdnem egészen kipusztúlt. Kéri a nagykáptalant, hogy küldjön kellő számú rendtagokat a kolostorok újjászervezése végett a régi szerzetesi fegyelem és erényes élet alapján.

1480-ban vagy negyven apát jelent meg a würzburgi gyűlésen, mely intézkedett a magyar királyi pár kérelme ügyében. Az apátok kijelentették, hogy a felső-németországi kolostorok négy, az alsó-németországiak meg három magyarországi apátság betelepítésére vállalkoznak. Az új telepesek nemsokára megérkeztek Magyarországra és szétesztlottak az egyes kolostorok között. Egyik helyen az egész konvent közülök került ki; a másikon pótolták a hiányokat s az előljárói hivatalokat viselték. Az Elsachból való Mulich Henrik pásztói apát lett. Az új életnek induló cisztercezi kolostorok Mátyás halála után újra hanyatlanak. A halálos dőfést a reformatio és a török hódoltság adta meg nekik.

Úgy látszik, hogy a mohácsi vész után a pásztói rendtagok is az osztrák Heiligen-Kreuzba menekültek. Egykorú adat nem beszél többé a XVI. századi pásztói ciszterceziekről.

A XVII. századi apátok sokat perlekedtek az apátság jövedelmei miatt világiakkal és egyházi férfiakkal. Különösen nagy volt a zavar a birtokviszonyokban a török elvonulása után, a mikor is Zolnay András apát azon volt, hogy visszaszerezze az apátság

tulajdonául tekintett birtokokat. Zolnay a romokba dőlt kolostort is föl akarta építtetni és azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Pásztót a ciszterciek kezére juttatja.

Engedelmet kért I. Leopoldtól, hogy a ciszterciek közé léphessen Wellebrudba s az újoncz év elteltével apáti székét Pásztón elfoglalhassa. Idővel majd kolostort alapít s ezt magyar és német ajkú rendtagokkal látja el. A király 1698 augusztus 28-ikán a pásztói apátságot összes birtokával és jövedelmével valóban visszaadta a cisztercei rendnek. De Zolnay meghalt, mielőtt a pásztói kolostori életet föltámaszthatta volna. Halála után a király Nezorin Flórián wellebrudi apátot 1702 november hatodikán pásztói apáttá nevezi ki azzal az utasítással, hogy építse föl a kolostort s abba kipróbált erőket telepítsen. Szerző ezután a pásztói apátság birtokairól értekezik. Értékes történeti adatai vannak különösen Pásztó városa történetéről. Az a leírás, melyben Mayetyuszky Wenczel az 1699-iki Pásztót állítja elénk, tanulságos a török pusztítás hatásainak ismeretére nézve. A pásztói apátság kegyurairól igen alapos genealogiai tanulmányt közöl a szerző. E kegyurak közül a legérdekesebb ember volt az a Tari, vagy pásztói Rátholdi Lőrincz, a kiről Tinódi Sebestyén ezt énekelte:

Éneken hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
Tar Lőrincz, hogy pokolba bémént volt.

Tudniillik Tari Lőrincz, Zsigmond királynak híve valóban elzarándokolt Szent Patrick purgatoriumába Irország éjszaknyugati részébe. Ez a purgatorium egy barlang, a melyről azt hitték hogy a ki benne egy napot és egy éjt fog időzni, minden bűnétől föloldatik. Mikor Lőrinczet kérdezték, hogy mily ok bírta a zarándokútra; így felelt: Én úgy tudom hallomás és olvasás útján, hogy ha valaki a katholikus vallás tanaiban kételkedik, s elmegy Szent Patrick purgatoriumába, minden kétsége megszűnik. Már pedig én kételkedtem a lélek létében. Most hiszem, hogy van lélek. De meg el is akartam mondani felséges királyomnak, hogy láttam a sokat emlegetett purgatoriumot. S végül sok embertől hallottam, hogy az ir szentek nagy csodákat művelnek, ezekről is meg akartam győződni személyesen.

Az oklevéltárban több mint kétszáz kiadatlan oklevél van közölve. Reméljük, hogy a tanulmány folytatása nem soká késik.

Erdélyi Zoltán, Veszített boldogság. Verses regény. Az Akadémia által a Nádasdy-féle 100 aranyas díjjal jutalmazott pályamű. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1898.

Elmondjuk röviden tartalmát. Két nővér él együtt kis lakásban; elvonulva, a világgal nem érintkezve. Az egyik még leány, a másik, a fiatalabb, asszony, de mindkettő még virágzó korban. Csakhogy szemökből már nem sugárzik hév, legfőlebb az emlékezés bágyadtabb fénye csillan fel bennök. — Szóval veszített boldogságon merengenek. — E veszített boldogság történetét adja a verses regény. — Peténdy Oszkár, egy gazdag gentry, bele ún a fővárosi multságokba s levonúl jószágára, Peténdre, kijózanodni, pihenni. Itt ismeri meg a romantikus nevű Larát, egy vidám, kedves leányt, az öreg Radó gyermekét. Ez az öreg Radó gazdag úr volt, kit szerelméért atyja kitagadott s most öreg korában elvonulva, mint tisztartó él Peténden két leányával. Ismeretség szövődik egy eltévedt őzike révén a földesúr s a tisztartó családja között. — A téli estéken theára jár Peténdy Oszkár az öreg Radóhoz s zene és költészetről való társalgás közben megszereti az ifjabb leányt. — A tisztartó örü-le viszonyoknak úgy tavasszal, mikor haldokolni kezd, ígérletét veszi Lara leányának, hogy nőül megy Peténdyhez. Lara engedelmeskedik atyja akarátának, pedig mást szeretett. Szerette Kovács Jenőt, ki vele együtt nőtt föl s már gyermekkorától mintegy jegyese volt. — Így keletkezik a veszített boldogság. — Ezt a költői thémát eddig nem mondhatni igen eredetinek, a mi különben még nem volna nagy baj. A földolgozás módja, a részletek humora, eleven-sége, a pshychologiai rajz finomsága még mindig érdekessé tehetné. E részben azonban költeményünket a szigorúbb bíráló hiányosnak találhatja. Peténdy Oszkár alakja egy kissé a chablonos gentryé, melynek alig van egyéni érdekessége s ép azért szerelmének története is meglehetősen hidegen hagy. — Larában a szerző egy kedves, fiatal leánykát akart rajzolni; de ez általános benyomásokon kívül ez alaknak sincs élesen kidomboruló jelleme. Nem igen érezzük ki belőle a küzdelmet régi szerelme s atyja parancsa közt; az öreg Radó is úgy van tartva, hogy homályban maradunk arra nézve, hogy csakugyan belső kényszerűségből fakad-e leánya önfeláldozása, atyja akarata előtt való meghajlása, vagy nem. Szóval a könnyed s ügyes verseken át bizonyos

psychologiai érdektelen szürkeség borítja az alakokat. Ha így e történet kiindulásának nincs kellő költői ereje s psychologiai határozottsága, szóval művészből, élesebb körvonalú szerkezete: természetes, hogy a későbbi fejlődés sem adhat erősebb hatásokat. Lara úgy érzi magát, mint áldozat. Atyjáért gyászol, de tulajdonkép szerelmét gyászolja. Egyszer aztán egy bálban találkozik Kovács Jenővel. A nő megvallja, hogy őt szerette, csak atyja parancsának engedelmeskedett; mintegy szemrehányást tesz neki, hogy miért nem követelte a döntő perczben erősebben jogait. Akkor — igen, akkor atyja akarata ellenére is győzött volna szerelme. — Nem veszi észre a szerző, hogy Lara e mondásával az ő verses regényére mond kritikát? Az egész cselekménynek csak úgy van értéke, ha az olvasó a legteljesebben meg van róla győződve, hogy az öreg Radó akarata törhetetlen s meg nem ingatható. Ezt azonban épen nem érezzük. Most még azt is halljuk, hogy csak Kovács Jenő ügyetlen viselkedése hozta létre a bajt. Ezt meg épen nem Kovács Jenőnek, hanem a szerzőnek rovasára írjuk. Miért nem tette hát elevenebbé a régibb szerető alakját? Miért nem léptette föl a döntő pillanatban? Miért nem bogozta erősebben az összeütközést, miért nem tette elevenebbé s ezzel meggyőzőbbé s érdekesebbé? — A költő ép ilyenekben mutathatná erejét.

A férj a beszélgetés néhány szavát meghallja s párbajra hívja Kovácsot. — A párbaj vége a férj halála. — Lara várja most magányában Kovács Jenőt, először türelmesen, majd türelmetlenül, de Kovács Jenő nem jelen meg. Fölbredt mámorából; érzi, hogy csak a leányt szerette, nem pedig azt az asszonyt, kinek férjét meglötte.

De most, hogy nincsen semmi gátja, (?)
 Elszállt a mámor hirtelen.
 Most józanon már tudja, látja :
 Oda a lyány, a szerelem!
 A láng lobog, de más oltáron,
 Emésztő vágya csonka szárnyon
 Kereng a *meghalt múlt felett*.
 Valami súgja : Lára várja!
 S a vesztett bűbáj útját állja,
 Nem! nem fog menni! nem lehet!

Dicséretet érdemel a verselés könnyűsége, sokszor hangulatos fordulatai s a regény mindenestre megérdemelte volna, hogy szebb rajzok díszítsék a különben szép nyomású művet, mint a mostaniak.

n. k.

Ezernyolczszáznegyvennyolcz. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben. Ezer képpel. Bársony István, Beöthy Zsolt, Hampelné Pulszky Polyxéna, Heller Henrik, Ignotus, Inczédy László, Kazár Emil, Marczali Henrik, Mihailovich István, Mikszáth Kálmán, Sebők Zsigmond, Szilágyi Sándor, Timár Szaniszló, Varga Ottó, Voinovich Géza közreműködésével szerkesztették Jókai Mór, Bródy Sándor, Rákosi Viktor. Révai Testvérek. 1898.

Március tizenötödike évenként tömérdek alkalmi cikket terem a hirlapokban. Az idén a félszázados évfordulóra nemcsak alkalmi cikkek készültek, hanem alkalmi könyvek is. Öt ily mű jelent meg, melyek között egészen külön állást foglal el az az album, mely Jókai Mór, Bródy Sándor és Rákosi Viktor szerkesztésében látott napvilágot. A szerkesztők nem arra törekedtek, hogy elmondják 1848 és 49 eseményeit; szándékuk inkább csak az volt, hogy oly művet nyújtsanak a magyar közönség kezébe, minő nálunk még meg nem jelent, s így az újdonság varázsával kedveltessék meg munkájokat, melynek tárgyát az irodalom ötven év óta eléggé kizsákmányolta. Ez újszerűséget abban keresték, hogy gondjokat nem annyira a szövegre, mint inkább a képekre fordították. Csak arról irtak, a miről képet adhattak, s csak annyit, a mennyi épen a kép alá fért.

E gondolat azonban csak nálunk új, külföldön már jelentek meg ily művek, csakhogy azok szebbek és teljesebbek ennél. A francziák összegyűjtötték a középkorra vonatkozó összes képeiket; Dayot ilyenformán összeállította a nagy francia forradalom történetét egy hatvan íves könyvben, s később az 1830 és 48-diki forradalmakét is.

Az ő nyomain haladtak a magyar írók, csakhogy kevesebb sikerrel. Igaz, hogy ennek nem csak ők az okai. Dayot könyve bizonyára sokkal szebb, de ő gazdagabb anyagban is válogatott, mint a minő nálunk ily vállalkozás tervezőinek rendelkezésére áll. Azonkívül a francziáknak már akkor virágzó művészetök volt, s nem egy oly rajzolójuk, mint Raffet. A mi szabadságharcunknak nem igen vannak ily művészi emlékei, s néhány későbbi kiváló alkotást, Munkácsynak, Benczúrnak képeit, Zala és Strobl szobrait leszámítva, a szerkesztők úgyszólván kizárólag a közepes kőrajzokra voltak utalva. Akad ezek között Pettenkoffennek és Kollarznak is

egy-két rajza, de ez jóformán minden, a mit izlésesnek mondhatunk. Ezeket föl is használták. E rajzok legnagyobb része osztrák kéz műve, egynéhány francziái és olaszé, s csak a leggyöngébbek valók magyar emberektől. Ebből származik a könyvnek az a nagy hibája, hogy a képeken legnagyobbbrészt az osztrákok vannak előtérben, s a legtöbbön csak hátul szorul egy kis hely a futó magyaroknak. Jobb magyar képek csak az emigratio éveiben készültek Londonban, hol azokat a Day és fia czég adta ki. (Ilyen például Görgei átvonulása a Stureczen. 171. l.) A jó rajzok e hiánya mentheti, ha a könyv olykor hijával van a finomabb ízlés követelményeinek.

Az sem igen válik javára a könyvnek, hogy a képek java-részét már ismeri a közönség, s még kevésbbé az, hogy néhány nevezetes szereplőnek nem jutott hely az ezer kép között. Hova lett Ghyczy, Szentkirályi, Almásy Pál, Szalay, Teleki Sándor, Rosti, ki az elsőik közt szabadította föl jobbjait? Ezek talán inkább ide illettek volna, mint Leiningen Keresztély és Fischhof, vagy épen az *Időmutató térkép* (177. l.) és a *Honvéd a táborban* (162. l.) izléstelen lapjai. Sőt talán Andrássynét is inkább elhagyhatták volna, a kivel úgy is bajba jutottak, mert a róla irt sorok fölé Csekonicsné arc képe került. (176. l.) Épen ilyen megmagyarázhatlan tévedést követtek el Perczellel, a kit Lenkeynek adtak ki (74. l.) Történeti tévedésbe is estek, melyek között legbotrányosabb az, hogy Leiningen magyar vértanút összetévesztik nagybátyjával, az osztrák tiszttel. Az vitt Aradra eleséget, s a könyv ezt a vértanúnak tudja be. (136. lap.) Azonban ezen épen nem csodálkozhatni. Jókai nem igen szokott bele nézni abba, a minek szerkesztését neve viseli, Bródyról és Rákosiról pedig soha sem hallottuk, hogy a forradalom történetével komolyan foglalkoztak volna.

A mi általában a szöveget illeti, ilyenemű könyvhöz szöveget írni bizonyára bajos, de hiszen három szerkesztő és még tizenöt író dolgozott rajta, noha a szöveg roppant kevés. A munka e tekintetben sem állja ki a versenyt a francziával. Ebben az író röviden és pontosan összegyűjti az adatokat, melyek a képpel kapcsolatba hozhatók. A mi íróink azonban nem igen vállalkoznak az adatkérés fáradságos munkájára, szívesebben festenek némi lyrai hangulatot, ismételnék régi közhelyeket, vagy rajzolnak képzeletből táj- és csata-képeket. Ezáltal a szöveg néha oly könnyűvé válik, mint valamely szépirodalmi hetilap képmagyarázata. A munka sok helyt

az elhamarkodás jeleit viseli magán, a mi megrontja egységét és egyöntetűségét.

Az aláírásoknál tapasztalt rendszertelenséget sem tudjuk megmagyarázni. Azt még értjük, ha Jókai cikkei alá odateszik a J. M. betűt, noha azokra e nélkül is ráismerhet az olvasó, mert csak kiírások Jókai régebbi munkáiból. Az is rendén van, ha a Jókairól írt cikkek alatt ott a B. betű, mely nyilván Bródyt jelent; hiszen Jókai szerkesztője a vállalatnak, így a róla írt cikkekért valakinek el kell vállalnia a felelősséget. De azt már nem értjük, hogy épen az alatt a cikk alatt, mely komoly kritikát mond Jókai fölött (150.), mért nincs ott az író neve, mikor azt Beöthy Zsolt írta, a szerkesztők *A magyar irodalom kis tükréből* vették át, épen úgy mint Eötvös, Kemény, Jósika, Petőfi írói méltatását is. Ez annál föltünőbb, mert egy-egy cikk alatt ott látjuk Rákosi Viktor (429 l.) és Mikszáth Kálmán aláírását, (444. l.) az utóbbiét épen két Deák-adoma alatt, melyek elbeszélés-formájukkal kissé kirínak a könyvből, s mi nem tudjuk, miért érdemel Beöthy Zsolt ezeknél kevesebb tekintetet. Egyáltalán miért irták ki egyes dolgozótársak neveit a cikkek alá, míg másokét elhallgatták még a tartalomjegyzékben is, holott a címlapon följegyzett írók közt a közönségnek kedvenczei lehetnek s az érdeklődőnek nincs módjában megtudnia, hol keresse azoknak cikkeit.

El kell azonban ismernünk, hogy a könyvnek fogyatkozásai mellett jó oldalai is vannak. Vannak benne sikerült cikkek is, kivált a politikusokról és írókról; legfőként ilyen a rövid összefoglalás Marczali Henrik tollából. Olykor a leírásoktól és lyrai helyektől sem tagadhatni meg némi tetszetősséget, s az egész mű legalább irodalmi színvonalon áll. A képek összegyűjtése magában is elismerést érdemel, s jó szolgálatot tehet.

H.

Dr. Stefan Apáthy, Die Mikrotechnik der thierischen Morphologie. Eine kritische Darstellung der mikroskopischen Untersuchungsmethoden. Braunschweig, 1896. 8-ad rét, 322 p.

A tudomány kosmopolita, művelői azonban nem lehetnek kosmopoliták. A mit az egyik nemzet alkot, arról csakhamar a többi művelt nemzet is tudomást szerez, elsajátítja; a vívmányok és az igazságok pedig a tudományos életbe átmenve, gyorsan közkinccsé válnak. Nekünk magyaroknak azonban sajátságos helyzetünk van.

mert a magyar nyelven írt tudományos dolgozatok mintegy el vannak szigetelve a külföld olvasóközönségétől, éppen azért tartozunk nemcsak nemzeti hivatásunknak megfelelően tudományos kutatásaink eredményeit édes hazai nyelvünkön közzé tenni, hanem még kötelességünk, a mennyiben lehető, a művelt nyugattal is megismertetni.

Ily körülmények közt csak örömmel üdvözölhetjük egy olyan nagyszabású tudományos munka megjelenését, a mely a külföld gazdag irodalmában is számot tesz és a mely, mint a külföldi tudományos szakfolyóiratokban egybehangzóan olvashatni, a maga nemében kiváló és úttörő. Ilyen önálló munka és nem compendium Apáthynek szóban forgó műve is, a mely tizenöt évi becsületes munkálkodás eredménye. Benne egészen új alapeszmék és irányelvek vannak, sok évi tapasztaláson alapuló vizsgálatainak eredményeit úgy ismerteti, saját tudományos fölfogását is érvényesítve, hogy munkája hivatva van a histológiának, a mikroskopi állattani kutatások fejlődésének és irányadó elveiknek mennél szélesebb körben való ismertetésére és a tudományos munkásság új föllendülésére. Munkája a magyar névnek tiszteletet, magyar tudósnek teljes elismerést szerzett külföldön. Méltó tehát, hogy könyvéről hazánkban is pár szóval megemlékezzünk.

Az utóbbi évtizedek alatt a mikroskopi vizsgálatoknál követett módszerek és eljárások a nagyszámú kísérletezések következtében annyira megszokasodtak, hogy azok tömkelegében nagyobb utánjárás vagy útbaigazítás nélkül eligazodni majdnem lehetetlen. E munka egyik célja számot adni e különböző módszerek tudományos értékéről, a vizsgálatokhoz szükségelt anyagokról, chemiai és festő szerekről, a melyeknek gyakorlati és helyes ismerete napjainkban a zoologiai és histologiai vizsgálatoknál nélkülözhetetlen; föladata továbbá nemcsak biztos útmutatóul szolgálni a kezdőnek, hanem egyszersmind megbízható kézi könyvet adni az illető szak tudós kezébe. Hogy a szerző kitűzött céljának mennyire felelt meg és hogy föladatát minő sikerrel oldotta meg, arról fölvilágosítást nyújthatnak a következők.

A szerző könyvét két főrészt — általánosra és részletesre — osztotta. Az első részben mindenekelőtt a «Bevezetésben» számot ad mindazon mikroskopi vizsgálati módokat tárgyaló munkákról, melyek eddig különböző nyelven (magyar, angol, francia, német, olasz és a többi) megjelentek. E műveket alaposan áttanulmányozta, nemkülönben tudományos értékeket — külön-külön, saját

egyéni meggyőződése és fölfogása alapján — méltatta. Azután az első fejezetben az élő lényeknek mikroskopi vizsgálatokra való alkalmassá tételének tárgyalására tér át. E részben elmondja a mikroszkop használatának czélját és fontosságát a biológiai megfigyelésekben és kutatásokban; majd az élő tárgyak azon természeti sajátságairól szól részletesen — mint teszem a protoplasma különböző életnyilvánulásai, összehuzódási és ingerlékenységi tulajdonságai, a különböző chemiai reagentiák és phisikai faktorok (hő, elektromosság és a többi) irányában tanúsított magaviselete és a többről, — melyek nemcsak megátolják a vizsgálatokat, hanem még akárhányszor megnehezítik az illető mikroskopi tényekről, vagy a magasabb szervezetű állatok és növények egyes részeiről, nevezetesen szöveteiről, a szöveteket alkotó sejtekről való helyes és az igazságnak megfelelő nézetek megalkotását. Végül a praeparálás sorrendjét; a rögzítést, megkeményítést, beágyazást, festést, készítmények eltevését állapítja meg és ismerteti általánosan. A második fejezet a mikrotechnika és mikroszkop történetét tartalmazza. Érdekesen és vonzóan írja le a biológiai tudományokkal foglalkozó tudósok eszközeit és mikroskopi vizsgálati módszereiket, kezdve a mikrophia atyjával, Anthony van Leenwenhock-kel (1632—1723), ki maga-csinálta facsöves egyszerű mikroskoppal kutatta az élet titkait, minden segédeszköz nélkül végezve a jelenkor modern tudásával, kinek már egész laboratoriumra van szüksége, fölszerelve mindenféle chemiai reagentiákkal, physikai műszerekkel. apochromatikus lencsékkel ellátott, kis vagyont érő Zeiss-féle mikroskoppal, ha a tudománynyal lépést akar tartani és ha vizsgálataival a morphologiai tudományok előre viteléhez bármi csekélylyel is hozzá akar járulni. Magát a történetet három korszakra osztja. Az első korszak 1838-ig, vagyis a sejt fölfedezéséig terjed, a mely idő alatt működő tudósok közül különösen kiváltak: Nehemiah Grew (1628—1711), Robert Hooke (1635—1702), Leenwenhock, Marcello Malpighi (1628—1694), Jan Swammerdam (1637—1680), François Bichat (1771—1802), K. E. v. Baer (1792—1876), Christian Gottfried Ehrenberg (1795—1876), Theodor Schwann (1810—1882) és a többi. E korszakot különben jellemzi, hogy az egyes bűvárok primitiv eszközökkel élő, vagy holt anyagon, de nem conservált, legföljebb beszárított praeparatumokon tanulmányozták az élő szervezetek alakját; belőlök metszeteket nem készítettek, ép azért ismereteik csupán csak a sejt fölfedezésére vezethettek, nem ered-

ményezhették a sejt helyes fogalmának megalkotását, vagy a szerveket alkotó szövetek szerkezetének ismeretét. A második korszakban már, mely a sejt fölfedezésével kezdődve tart a mikrotom behozataláig, az egyes állatokból és növényekből, valamint az azokat alkotó szervekből metszeteket kezdtek csinálni, a metszeteket megfestve és különböző módon kezelve eleinte glicerinenben, később balzsamban állandósították és az ily módon készített praeparatumok tanulmányozása azon általános alaptörvényre vezetett, hogy minden élő lény sejtből áll, a sejtek vagy egymagokban alkothatnak állatokat és növényeket, vagy pedig együttvéve az egyes életműködéseknek megfelelően szöveteket, illetőleg szerveket, a melyek összessége azután teszi az élő organismust. A metszeteket beretvéval készítették, így tehát a metszetek finomságát és vastagságát az illető kutató kézi ügyessége nagy mértékben befolyásolta. Az ez időben működött buvárok: Vogel, Dujardin, Gueckett, Harting, Carpenter, Beale, Nägeli, Dippel, Banviér, Frey és a többi, megalapítói lettek azután a mikroskopi technikának, a mennyiben az általok kitalált módszerek még napjainkban is általánosan használatnak. Végül a harmadik kor a jelen kor, melyben megfelelő módokkal az egyes állatokból és szervekből 2—4 ezred millimeter vastagságú metszeteket készíthetünk, így tehát figyelmünket nemcsak a sejtsszerkezet kutatására, hanem már a sejteket és szöveteket alkotó egyes részek finomabb tanulmányozására is fordíthatjuk. Legvégül e részt befejezi általános útbaigazításokkal (főleg a kezdők számára), hogy miképen fogjunk a vizsgálathoz, hogy mitől függ a vizsgálati módszer megválasztása, nem különben, hogy melyek egy jó mikroskopi praeparatum föltételei, — hogyan kell a praeparatumokat megőrizni és a többi. A második főrészben a szerző egymásután tárgyalja a különböző vizsgálati módszereket, a polarisált fényben való vizsgálat, a spectralanalizist stb. stb.-t és végül a megfelelő irodalmi kimutatást chronologiai sorrendben, az egyes munkák kritikai ismertetésével adja.

Ha nemcsak a mondottakat, hanem a könyvet egészében is tekintetbe vesszük, látjuk, hogy Apáthy tanár olyan derék munkával gazdagította az irodalmat, a mely teljesen igazolja azon szerény állításunkat, hogy művével a tudós világban a magyar névnek tiszteletet és elismerést szerzett és hogy reá fordított fáradtsága nem volt hiába való, mint a hogy azt egyik hivatott német bíráló is mondja: „mindez ideig nem volt e téren oly mű, a mely a tárgyat történeti alapon kritice és theoretice földolgozta és tudomá-

nyos színvonalra emelte volna. Apáthy könyve az a mű, a mely egész lényénél fogva arra van hivatva, hogy e tátongó ürt kitöltse».

Váangel Jenő.

Herbert Spencer. Von Otto Gaupp. Stuttgart, Frommanns Verlag, 1897. Mk. 1-75.

Ez az élet- és jellemrajz egy nem rég megindult jóra való német vállalatnak egyik kötete. A külföldi irodalmakban bőven találkozunk oly életrajzi vállalatokkal, a melyek valamely nemzet vagy tudományszak szellemi hőseinek életrajzát nyújtják a művelt közönségnek szánt előadásban, a legkiválóbb írók tollából, olcsó, egyforma nagyságú kötetekben. Ilyen életrajzi-sorozat a francziák-nál a Hachette-czég *Les grands écrivains français* című gyűjteménye, a mely a költőket és tudományos írókat egyaránt felöleli; ilyen Bettelheim *Geisteshelden* című sorozata, mely minden nép, minden kor szellemi nagyságait akarja elővezetni; ennek párja, de csupán a philosophusokra szorítkozva, a Frommann kiadásában és Falckenberg Richárd szerkesztésében két év előtt megindult *Klassiker der Philosophie* című vállalat, melyből való a fentebbi kötet is. Ára, mint látszik, olcsó; terjedelme 10—15 ív; célja a philosophiai írókat és ezzel a philosophiát is közelebb hozni a művelt közönséghez, mintegy kivonni azt az iskolából s beviüni az életbe, tudományba, közgondolkozásba. Míg a philosophusok eredeti művei mélyenjáró, gyakran homályos előadásukkal, nehézkes terminusaikkal csak a szakembereknek való olvasmányok, a rövidebb philosophiatörténeti átnézetek viszont csak sovány, szinte élettelen adatokat és neveket nyújtanak — az ilyen írói arczképek igen alkalmasak arra, hogy lassanként, az életrajz érdekes alakjában, a philosophia minden problémájába beavassák az olvasót, megkedveltessék vele e nagy szellemeket, közelebb juttassák gondolkörükhöz eszméiket. E vállalat többet ad, mint czíme ígér, mert a philosophiának nemcsak classikus íróit öleli föl, hanem a kevésbbé classikusokat, a másod-, harmadrangú gondolkozókat is, a kik épen a philosophia terén nem hagytak hátra mélyebb nyomokat, de azért a szellemi világ körében jelentékeny tényezőül ismeretesek. Így az eddig megjelent hét kötet hősei közül csak Spencerre és Kantra illik a classikus jelző; míg Fechner, Hobbes, Kierkegard, Rousseau, Nietzsche másod-, harmadrangú csillagok a philosophia

egén ; — de azért ki tagadná, hogy ők is jogosan foglalnak helyet e vállalatban, jogosan annyival inkább, mert szépen, jellemzetesen megirt életrajzokban jelennek meg előttünk.

Spencer életrajzát örömmel vettük kezünkbe, mert méltán vágyódunk megismerni annak a férfinak szellemi képét, kit körülbelől a ma élő philosophusok legnagyobbikának tekinthetünk, kinek evolutio-elmélete a természeti és szellemi világ kifejlődésének és fennállása törvényeinek legmeggyőzőbb elméletét, legelfogadhatóbb magyarázatát nyújtja, a ki korunk tudományos felfogásának legvilágosabb s legösszefüggőbb kifejezést adott. A nagyság képét mutatja az egész férfiú hatalmas erejével, mindent átölelő szellemével, a nagyság képét philosophiai rendszere, korunk óriási technikai alkotásainak e méltó párja a szellemi téren. Bámuljuk e szellemóriást, ki, mint a többi angol philosophusok, az empiria terén mozog, de valamennyiökön fölülemelkedve, az empiriát metaphysikával kapcsolja egybe, fényesen megczáfolva Comte-ot, mintha a tudományos, positiv szellemnek egyúttal okvetlenül metaphysika-ellenesnek is kellene lennie ; ki a legmélyebb speculatiókba bocsátkozik, a nélkül, hogy a valóság talaját bármikor elvesztené lábai alól, s mindenütt a tapasztalati, a természet-tudományi világnézet alapján áll, a nélkül, hogy materiálistává lenne.

E rövid, de szabatos életrajzból hű képet nyerünk Spencer egyéniségéről és szellemi világáról. A kötet két főrésze oszlik, úgymint életrajzra és műveinek, philosophiai rendszerének, ismertetésére. Az utóbbi ismét négy fejezetben adja elő az evolutio-elméletet, ezek : a kifejlődési philosophia előállításának története, az elvitan, a biologia és psychologia, a sociologia és ethika. Az első fejezetben ismerteti a rendszerének kidolgozását megelőzőleg írt előkészítő essayket, melyek nagy vonásokban már magokban foglalják rendszerének magvát, a másodikban a *First Principles* alaptételeit ; itt szól Spencer metaphysikai alaptételéről : az absolut megismerhetetlenségéről : itt fejti ki az evolutio törvényét, mely alatt az anyagnak határozatlan, össze nem függő egyneműségből határozott összefüggő különmeműségbe való átmenetelét érti, s a melyet az erély állandóságának axiomájából levezetett három egyetemes törvény is igazol. A biologiában Spencer az életet következőleg határozza meg : élet a belső vonatkozásoknak a külsőkhöz való folytonos alkalmazkodása ; ez alkalmazkodásból magyarázza — mechanikus úton — az organikus formák előállítását. Érdekes itt annak föltün-

tetése, hogy Spencer már hét évvel *A fajok eredetének* megjelenése előtt ugyanazt az állást foglalta el e kérdésben, mint Darwin, csak-hogy ő csupán a külső körülmények és föltételek változását vette föl oknak; öt év múlva, tehát még mindig Darwin előtt, a hatások sokféleségét csatolta hozzá második tényezőnek; ehhez csak a kiválsának kellett Darwin részéről járulnia, s készen volt az elmélet. A lelki tüneményeket s az idegtevékenységet Spencer úgy fogja fel, mint egy és ugyanazon változás belső és külső oldalát; a szellem fejlődése szintén nem egyéb, mint a külső körülményekhez való fokozatos alkalmazkodás; az ösztön és értelem egyaránt a tapasztalat teremtménye, de nem az egyéni, hanem a faji tapasztalaté. Az emberiség sociologiai (superorganikus) fejlődése nem egyéb, mint az életföltételekhez való alkalmazkodás lassankénti folyamata; a társadalom minden berendezésével együtt organikusan nőtt s nem gyártott dolog, élő szervezet, nem holt mechanizmus. Ethikája is, mint egész philosophiája, a fejlődésen alapúl, az erkölcsi tünemények is természeti törvények szerint végbemenő fejlődés productumai. A jó magasabb fejlettségű magatartás, mely az önfentartást s a mellett különösen embertársaink jólétét is előmozdítja; a lelkiismeret nem egyéb, mint organizált faji tapasztalat. A társadalmi ethikában Spencer az individualizmus szószólója; itt elve: mindenkinek megvan a szabadsága, hogy azt tegye, a mit akar, föltéve, hogy mások hasonló szabadságát nem sérti; az állam feladata mindenki számára biztosítani e szabadságot.

De már szinte belementünk Spencer philosophiai tételeinek — a melyek ma már a köztudat alkotó részei — részletezésébe, holott tulajdonképen csak az volt a célunk, hogy e derék életrajzra fölhívjuk olvasóközönségünk figyelmét, annyival inkább, mert a magyar irodalom eddig meglehetősen mostohán viselkedett Spencerrel szemben, a mennyiben sem rendszerének alapvető műveiből nincs még lefordítva egy sem, sem íróink nem méltatják tüzetesebb ismertetésre. Úgy tetszik, mintha a német philosophiától nem látónók meg s nem becsülnők eléggé az angol philosophiát — pedig ez nagy kár lenne!

L—s.

Új magyar könyvek.

Aeneas Sylvius. A gyermeknevelés V. László magyar király számára. Fordította és jegyzetekkel kísérte Acsay Antal dr. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 146 l.) 80 kr.

Ahasverus. Álomvilág. Költemények. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. 116 l.) 1 frt.

Arany János. Katona József Bánk bánja. Buda-Pest, 1898. Ráth M. (8-r. XII, 249 l.) 2 frt 20 kr.

Balogh Jenő dr., Illés Károly dr. és Vargha Ferencz. A bűnvádi perrendtartás magyarázata. I. kötet. (B. P. 1—82 és L. L. T. 15—19. §.) Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. XIII, 587 l.) 6 frt.

Czobor Béla. Magyarország történeti emlékei az ezredéves országos kiállításon. 12 füzet. Buda-Pest, 1898. Gerlech és Schenk (4-r. 40 l. és 44 műmelléklet). 2 frt 10 kr.

Dittrich Vilmos. A nagyidai cigányok. Irodalom-történeti tanulmány. Buda-Pest, 1898. Kókai L. (8-r. 102 l.) 1 frt.

Döntvénytár. A felső bíróságok elvi jelentőségű határozatai. Jegyzetekkel ellátva kiadja a *Jogtudományi közlöny* szerkesztősége III. folyam. X. kötet. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. XXXI, 367 l.) 2 frt.

Doyle Conan A. A nagy árnyék. (Legjobb könyvek. I. évf. 16. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 188 l.) 50 kr.

Engel Aurél. Közjogunk s az osztrák tizennegyedik paragrafus. Buda-Pest, 1898. Pfeifer N. (8-r. 32 l.) 20 kr.

Évkönyve (Magyar könyvkereskedők). VIII. évf. I. Magyar könyvészet. 1897. II. Zeneművek jegyzéke, III. könyvkereskedelmi üzletcímértár. IV. Közhasznú üzleti tudni valók. Szerkesztette Glück Soma. Buda-Pest, 1898. (8-r. CVII, 285 l.)

Farkas József. A pesti református egyház 101 éves története. Kiadja a budapesti ev. ref. egyház. Buda-Pest, 1898. Kókai L. (8-r. VII, 387 l.) 1 frt 50 kr.

Fraenkel Albert. A tüdőbetegségek diagnostikája és általános tünettana előadásokban. Orvosok és orvostanhallgatók számára. Fordította szentgyörgyi Jordán Ferencz dr. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. IV, 358 l.) 3 frt.

Hampel József. A régibb középkor (IV—X. század) emlékei Magyarországon. II. rész 162 képes táblával és a szövegben 95 ábrával. Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 512 l.) 6 frt.

Hegedüs Sándor ifj. Az óriások világa. (Túl a tengeren.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 150 l.) 1 frt.

Herczeg Ferencz. A Gyurkovics-fiúk. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 238 l.) 2 frt.

Hoffmann Ottó. Séták a világűrben. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 131 l.) 1 frt.

Illés Aladár. Edvi. A középkor vasművészége. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 56, 48, 96 l.) 2 frt.

Jósika Miklós regényei. 121—124. füzet. A magyar kényurak. Regény az Anjou-királyok korából. II. kiadás. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (16-r. 342 l.) Egy füzet 50 kr.

Kardos Albert. A kuruczvilág költészete. Szemelvények. (Magyar könyvtár. 42. sz.) Buda-Pest, 1898. Lampel R. (16-r. 92 l.) 15 kr.

Kazinczy Ferencz levelezése. A m. t. akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közléteszi Dr. Váczy János. VIII. köt. 1810 július 1. — 1811 június 30. Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. XXIV, 692 l.) 5 frt.

Kőrösi László. Egyiptom művészete. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 487 l.) 5 frt.

Magyary Géza dr. A magyar polgári peres eljárás] alaptana. (A perbeli cselekvény tana.) Buda-Pest, 1898. Franklin-társulat (8-r. 395 l.) 3 frt.

Marczali Henrik. Az Árpádok és Dalmácia. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XVII. köt. 5. sz.) Buda-Pest, 1898. Akadémia. (8-r. 106. l.) 1 frt.

Márkus Dezső. A házasságon kívül született gyermek joga. Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 56 l.) 20 kr.

Móra István. Atyánkfiai. Elbeszélések. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 227 l.) 1 frt 50 kr.

Ottovay Zoltán. A művészetek bölcelete. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (16-r. 86 l.) 50 kr.

Palotás Fausztin. Salve Regina. Regény. (Athenæum olvasótára. VI. évf. 15. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 158 l.) 50 kr.

Papp János. Szerelem. Költemények. Gyula, 1898. Dobay János. (16-r. 80 l.) 1 frt.

Paulovits Márton. A magyar államszámviteltan kézikönyve.

Számvevősségi hivatalnokok és különösen állami számviteltani vizsgára készülők számára. A törvények, szabályok és miniszteri rendeletek fölhasználásával, tekintettel az 1897. évi XX. t.-cikkre kérdések és feleletekben. Szeged, 1898. Engel L. (8-r. XXII, 351 l.) 3 frt.

Térfi Gyula. A budapesti kir. ítélőtábla felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai. I. köt. 1895—97. első fele. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. LXXXXII, 604 l.) 5 frt.

Than Károly. A kísérleti chemia elemei. I. kötet. Általános chemia és az elemi testek leírása. Buda-Pest, 1898. Akadémia kiad. hivatal. (8-r. XVII, 878 l.) 8 frt.

Vámbéry Rusztem dr. A relegatio eredményei és büntetési rendszerünk reformjai. Buda-Pest, 1898. Pfeifer F. (8-r. 70 l.) 40 kr.

Weyde J. Ferencz. Az elektromotorok és azok alkalmazása a kisiparban. Buda-Pest, Lampel R. (8-r. 132, 102 l.) 2 frt.

Wolf Béla. Magyar-német és német-magyar zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira. 2 rész. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (16-r. VIII, 324 ; VIII, 400 l.) 2 frt.

Zalár József. A honvéd-világból. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 288 l.) 1 frt 50 kr.

Olvásóinkhoz. Berzeviczy Albert *Italia* című cikksorozatát közbejött akadály miatt e számban nem folytathatjuk, de a jövő számban folytatni fogjuk s még ez év folyamán befejezzük.

Szerk.

A KÜLÜGYEK VEZETÉSE SVÉD-NORVÉGORSZÁGBAN S NÁLUNK.

Néhány évtized óta Svédország és Norvégia egymáshoz való viszonyában mélyebbre ható ellentétek merültek föl, melyek, ha megoldásuk nem sikerül, magának a két állam uniójának az állandóságát veszélyeztetik.

Norvégia ugyanis azzal a követeléssel lépett föl, hogy Norvégia külügyeit külön norvég külügyminiszter lássa el, s azonkép kívánja a consuli képviseltetésnek is külön választását.

1894-ben a storting, Norvégia törvényhozó testülete, oly föltételektől tette függővé a diplomatiiai közös képviselet költségeinek a megszavazását, melyeket a király nem teljesíthetett s ezért Norvégia egyidőre betiltotta a külügyek vezetésére kívánt költségek fizetését. Egyúttal megtagadták 1894-ben a consuli szolgálat költségeit is, kijelentvén, hogy a norvég kormány fölbontja a consuli szolgálat közösségét. Ezzel a magatartással szemben a jelentkező hiánylat fedezésére a király a svéd parlamenthez fordult, mely ideiglenesen meg is szavazta a költségeket. Kijelentette azonban a svéd parlament, hogy a storting határozata következtében előállott politikai helyzet újabb bizonyosága az unio-acta határozmányai elégtelenségének, tehát az unio-acta viszály keltésére alkalmas pontjait revideálni kell s homályos határozatait teljes határozottsággal formulázandók. Az a körülmény, hogy a norvég parlament később visszafizette a svédek előlegezte költségeket, a svéd parlament e határozatán mitsem változtatott.

1895-ben a norvég storting föntartván Norvégia függetlenségének elvét mindazon ügyekben, melyek az unio-actában nem jelöltetnek unionalis ügyekül, hozzájárult a maga

részéről oly tárgyalások megindításához, melyek a konsuli képviselet kérdését s a külügyek vezetését mindkét fél megelégedésére oldják meg. Kikötötték azonban, hogy a tárgyalás folyamán a két ország függetlenségének s az unióban való egyforma jogosultságának kifejezésre kell jutniok. Fölmerült az az óhaj is, hogy a kérdés tárgyalása alkalmával teljes higgadtsággal s pártatlansággal járjanak el, vizsgálván egy olyan reformnak a lehetőségét, mely a consuli szolgálat s a külügyi vezetés közösségének fölbontása nélkül oldja meg az ügyet.

Ily körülmények közepett a két országos kormány szükségesnek találta egy oly munkálatnak a szerkesztését, mely anyagául szolgáljon majd a két kormány által megindítandó tárgyalásoknak. A király ennek következtében 1895 november 13-dikán egy bizottságot nevezett ki, mely hét svéd, s hét norvég, jobbára parlamenti tagból állott s a kérdést minden szempontból megvitatta. A tizennégyes bizottság 1898 január 29-dikén fejezte be tárgyalásait, s munkálkodások eredményét a két kormány egy testes kötetben nyomtatásban is közrebocsátotta. *)

A tanácskozások eredményét összefoglaló munkálat tüzetes és érdemleges s hozzá tehetjük pártatlan kivonatát ha bemutatjuk, kettős célból tesszük. Egy részről általában véve is tanulságos képet nyerünk egy unionalis államkapcsolat forrongó kérdéséről, de másfelől e viszonyok nem egy vonatkozásokban a mi állami kapcsolatunk természetére is világosságot vetnek.

Mielőtt azonban a bizottság munkálatát szóvá tennők, röviden utalnunk kell a svéd-norvég unio azon határozmányaira s az ezekkel kapcsolatos körülményekre, melyek a tárgy megvilágítására szükségesek.

*) *Underdånigt yttrande af den för utarbitande af forslag tin antrade bestämmelser angående Sveriges och Nöriges förening förordnade komité.* (A svéd-norvég unio határozmányainak megváltoztatására kiküldött bizottság jelentése. Mi a francia fordítást használtuk.)

I.

Norvégia Svédországgal 1814-ben jutott unionalis viszonyba. Eladdig Norvégia Dánia királyának vala alávetett tartománya, «közjogi tekintetben csak abban különbözött Dániától, hogy a király mindig Dániában tartotta székhelyét».

Dánia királya a kiel 1814 január 14-diki békében Svédországtól szorítva lemondott Norvégiáról, kikötvén, hogy Norvégia Svédországgal egyesült független királyságot alkosson.

Norvégia azonban nem fogadta el a békét, akkori helytartója: Krisztián Frigyes herczeg regensnek nyilvánított, ez országgyűlést hívott egybe, mely 1814 május 17-dikén Norvégia számára alaptörvényt alkotott s a helytartót megválasztotta királyának. A Norvégia választotta király azonban nem boldogult s a svéd trón örököse: Károly János fegyveres úton erőszakolta ki lemondását. Másfelől Károly trónörökös a svéd király nevében elfogadta a norvég 1814 május 17-iki alaptörvényt s csak azokat a módosításokat követelte, «melyek a Svédországgal való egyesülés következtében váltak szükségessé». A norvég országgyűlés: a storthing elfogadta a változtatásokat s megválasztotta XIII. Károly svéd királyt a maga királyának is, ki azután az új 1814 november 4-dikén kelt módosított alaptörvényre meg is esküdött. *) Ezenfölül Norvégia magára nézve kötelezőnek ismerte el az 1810 szeptember 26-diki svéd trónörökösödési rendet. **) Az 1815 július 18-diki, a király kiskorúságáról alkotott törvény, ***) valamint az 1815 augusztus 6-diki úgynevezett birodalmi acta (Rigs-Act) alkotja a svéd-norvég unio törvényes alapját. †)

A birodalmi acta, mely az uniót megállapítja, Norvégiára nézve alaptörvény s csak a norvég alaptörvény határozményá

*) *Kongeriget Norges Grundlov.* 1—112. §.

**) *Successions-Ordning.* 1—9. §.

***) *Lov, hvorved kongens Myndigheds alder bestemmes.* 1—12. §.

†) Lásd e törvényeket Otto Mejlender kiadásában. Kristiania, 1881. 1—104 l.

értelmében változtatható meg. Svédországban nem alaptörvény, de nemzetközi szerződésnek tekintik s a külön svéd alaptörvényeknél fontosabb jellegű, bár megváltoztatására, a mennyiben Svédországot illeti, nem kell az alaptörvények megváltoztatásához szükséges formákat követni.*)

Svédország és Norvégia uniója a teljes paritáson alapszik. Ez elvet mindkét részről elismerik, mi egyébiránt kitűnik a birodalmi acta 1. §-ából is, mely kimondja, hogy Norvégia szabad, önálló, oszthatatlan és elidegeníthetetlen állam,**) «egyesítve Svédországgal egy király alatt».

Ez az unio bizonyos institutiók állandó közösségét föltételezi «a legszűkebb korlátok: tehát csakis az unio céljait a két állam függetlenségének külellenség ellen való s a belső béke tekintetében szükséges megoltalmazására szolgáló real-unio». Közös a király, avagy helyettese. Mindkét államot érdeklő ügyekben a király svéd és norvég minisztereit közös tanácsba gyűjti össze, közös miniszterium azonban nincs.

Kifelé a birodalmi acta 4. §-a értelmében «a királyt illeti a csapatok egybehívásának, a hadizenetnek, békekötésnek, szövetség kötésének, fölbontásának, követek küldésének és elfogadásának» a joga.***) Ebből érthető, hogy a külhatalmakkal szemben a svéd és norvég államokat a svéd és norvég király képviseli. A külügyi vezetés tehát mint királyi felségjog van elismerve, daczára a norvég alkotmány némely eltéréseinek, mely azonban a gyakorlati kivitelt nem akadályozhatja.

A két állam mindamellett a külfölddel szemben önálló jogalanyként jelentkezik s azzal különös kötelezettséget is vállalhat, tehát a király külföldi állammal köthet oly egyez-

*) Dr. H. Aschehoug: *Das Staatsrecht der vereinigten Königreiche Schweden und Norwegen*. (Marquardsen közj. kézikönyvei gyűjteményében) 10—11. l. — Eredeti nagy munkája: *Norges offentlige Ret* kimerítően tárgyalja a viszonyokat. Mi, valamint Polner Ö. is *Magyarország és Ausztria közj. viszonya* művében» (10—15. l.) a német rövidletet használtuk.

**) «Kongeriget Norge skal vaere et frit, selvstaendigt, udeleligt og nafhoendeligt Rige, forenet met sverige under een Konge.»

***) «Kongen skal have Ret til at fammenkalde Tropper, begynde Krig og flutte Fred, indgaae og opsaeve Forburd, sende og modtage Gesandter.»

ményt, mely kizárólag Norvégiát illeti és Svédországot nem kötelezi s viszont. Elv, hogy Svédországnak az unio előtti egyezményei, a mennyiben nem politikai tartalmúak, Norvégiát nem kötelezik s viszont ily szempont alá esnek a dán-norvég régi 1814 előtti szerződések.

A külső képviselői közegei: követek és consulok — bár a birodalmi actában erről nincs szabatos emlékezet — a fejlődés következtében közös tisztviselők, tehát svédek és norvégek. A consuli tisztviselők közösségét régóta vitatja a norvég közjog, de azok 1814 óta tényleg közös organismust alkotnak.

A svéd-norvég király felségjogát ekképen közösen svédek és norvégek hajtják végre, de a vezetés maga nem közös organum útján, nem közös külügyminiszter, nem közös hivatal, hanem kizárólag a svéd külügyminiszter által történik. Minthogy a norvég törvények is elismerték ez állapotnak a jogosultságát, eleddig a svéd külügyminiszter megbízottja Norvégiának. Az unio létrejötte óta a külügyeket mindig a svéd államtanácsnak az a tagja vitte, ki Svédországnak volt a külügyminisztere. Az ellenőrzés jogát pedig kizárólag a svéd törvényhozó testület gyakorolta. Igaz, hogy Norvégia 1835 óta befolyását érvényesítette a külügyek vezetésére is, a mennyiben oly diplomatiái ügyek tárgyalásánál, melyek Svédországot és Norvégiát, vagy kizárólag Norvégiát érintették, a norvég államminiszter, avagy a norvég államtanács valamely más tagja is részt vett. A mi a külügyi vezetés költségeit illeti, Norvégia országgyűlése egy bizonyos quotát szavaz meg, még pedig a népesség lélekszáma arányában. A diplomatia költségéhez Norvégia $\frac{5}{17}$ -del járúl,*) míg a consuli kiadásokból — hajózási számos érdekeire való tekintettel — többet vállalt el, még pedig $\frac{4}{7}$ -t, míg Svédországra csak $\frac{3}{7}$ jut.**)

Míg a külügyi vezetés kérdésében ily egyoldalú svéd executiva fejlődött ki, addig a két állam belső közös ügyei a paritás föntartásával intéztettek el. Az e részben való viszony alakulásában döntő fontossága volt annak a körülménynek,

*) 1899-re a külügyi budget: a) diplomatiái kiadások 624,600 korona, ebből Svédországra esik 443,600 korona, Norvégiára 180,000 korona.

**) Svédországra 253,980 korona, Norvégiára 331,320 korona jut 1899-re.

hogy a közös király Svédországban lakik, ott van a székhelye, az ideiglenes kormány székhelye a birodalmi acta 7.-a § értelmében ugyancsak Stockholm. E körülmény magyarázza Norvégia végrehajtó közegeinek is az állását.

Svédországban úgy mint Norvégiában a király a kormányzást tanácsa, az államtanács útján gyakorolja. A svéd államtanács tagja: egy államminiszter, a ki annak első tagjaként szerepel, a külügyminiszter és nyolcz államtanácsos, a kik közül öt szakfőnök, háromnak csak tanácsadó joga van (tárcza nélkül). A norvég államtanács, tekintve, hogy a király jobbra Svédországban tartózkodik, voltakép két részből áll: egy államminiszter s két, évenként változó államtanácsos folyton a király oldala mellett van, az államtanács többi tagja egy államminiszter a többi államtanácsossal Krisztianiában működik. Az államigazgatás belső berendezésének joga a királyt illeti meg.

Ez a két államtanács azon ügyekben, melyeket a birodalmi acta 5. §-a ilyenekül előír, közösen tanácskozik és pedig ha a király Stockholmban van, mint svéd-norvég államtanács, ha pedig Krisztianiában tartózkodik, mint norvég-svéd államtanács. A közös tárgyalás alá kerülő ügyek:

a) A háború megkezdését illető határozatok;

b) békekötések;

c) oly diplomatiiai ügyek, melyek a két állam belügyeivel összeköttetésben állanak, tehát nem a szoros értelemben vett diplomatiiai ügyek, melyek a svéd államtanács elé tartoznak, de a norvég államminiszter befolyásával végzendők el, ha kizárólag Norvégiát illetik, ámbár a gyakorlatban a kizárólagos norvég ügyekben csak a külügyminiszter vesz részt;

d) a két állam belső közös ügyei. Ha a király valamely a két országot illető diplomatiiai ügyben meg akarja hallgatni valamely országnak a nézetét, azt csak a közös államtanácsban teheti, melyben a diplomatia és consulates költségeit s a consulok kinevezését tárgyalják.

E belső igazgatási szervezet alakulását ha nézzük, önkéntelenül is föltűnik előttünk a régi osztrák államtanács alakulása és fejlődése. Svéd és Norvégország két egymástól független államterületet alkot egy király főigazgatása alatt, melyben csak két érdek nyilvánulhat: svéd és norvég. Az osztrák örökös tartományok mindegyikében széthúzó érdekek merültek

föl már a múlt században. Ezért állítá föl Mária Terézia császárnő 1760 december 17-dikén a Staatsrathot, melynek az volt a célja, hogy mint a korona tanácsa az igazgatás elveit megállapítsa. Magyar ügyekhez e törvényeink el nem ismerte testületnek nem lett volna szava, de 1785—90-ig, sőt azon túl is magyar ügyeket gyakran döntőleg tárgyalnak benne. Sőt 1801-ben már a státus miniszteriumnak bizonyos egységes, központi szervezete látszik kifejlődni a staatsrathból: a külügy, hadügy s belügy státus és konferencz-minisztère állanak elő s 1808-ig vezetik a magyar ügyeket is e keretben, azután megint helyre áll a Staatsrath. 1831—1848-ig bizonyos dualismus fejlődik ki az ügyek vezetésében, mert a Staatsrath kebelében a magyar és erdélyi ügyeket (kivált 1843 óta) külön bizottság vezeti. Kétségtelen tehát, hogy az 1848: III. 19. § contemplált «álladalmi tanács» elvben ennek az absolut testületnek alkotmányos megújhodását jelenti. Mig Ausztriában az absolut imperialis hatalom hatalmi szervei csak lassanként veszik magokba az alkotmányos hatást, addig a svéd-norvég alkotmányos királyság magától egyenliti ki azokat a súrlódásokat, melyek részint a két állam alkotmánya különbségeiből, részint a birodalmi-acta nem szabatos rendelkezései okozta rendellenességekből támadtak. E súrlódások rendszerint megoldást nyertek, a mennyiben a svédek mindig engedtek oly esetekben, midőn a norvég külön követelések kielégítése nem sértette az unio célját.

Az ily összeütközések tulajdonképen abból a körülményből támadtak, hogy a két állam alkotmánya különböző rendelkezéseket tartalmaz a királynak a törvényhozás terén való hatalmi köre tekintetében. Ugyanis míg a svéd alkotmány történelmi alapon fejlődött, addig Norvégia alkotmánya 1814-ben hirtelenében — a mint mondják három nap alatt — összeállított munkalat, melyben sok a nem szabatos elem. A svéd trónörökös: a francia Bernadotte gyakorlatból ismerte az ilyen papiros alkotmányok értékét, eleget látott hazájában rendre megváltozni. Nem is igen vizsgálgatta tehát a norvég alaptörvényt, gondolván, hogy annak nem monarchikus izű rendelkezései amúgy sem valósúlnak meg a gyakorlati életben, mellette szólván még a győztes svédek túlsúlya katonai téren. Minden habozás nélkül szentesité tehát a

következő §§-okat, melyek a király szentesítési jogát hatálytalanná tehetik:

N. A. T. 77. §. A határozat a király elé kerül, a kit megkérnek a szentesítésre.

78. §. Ha a király helyesli a határozatot, aláírja, s ezáltal törvényynyé lesz a határozat. Ha nem helyesli, visszaküldi a törvényhozó testületnek, azzal a nyilatkozattal, hogy ez idő szerint nem tartja célszerűnek a szentesítést.

79. §. Ha valamely határozat, három egymásra következő — új választás alapján alkotott — storthing által változtatlanul fogadtatott el, a nélkül, hogy a storthingokon e határozattal ellentétes végzés fogadtatott volna el, s az a király elé terjesztetvén azzal a kéréssel, hogy ne tagadja meg szentesítését ezen a storthingtól hasznosnak tartott határozattól, az a határozat törvényynyé lesz, még ha nem következik is be a szentesítés a storthing eloszlása előtt.

Ugyancsak megszorítja a királyi hatalmat, hogy a norvég alaptörvény nem adja meg a királynak azt a jogot, hogy a storthingot három éves mandátumának lejárta előtt is föloszlassa.

A storthing két hónapi ülésszakra gyűl egybe, azon túl a király engedélye szükséges (80. §), a király rendkívüli időkben is egybehívhatja a storthingot (69. §), ezt a rendkívüli ülésszakot tetszés szerint föloszlathatja, de a rendes storthing föloszlatására nem lévén intézkedés a norvég alaptörvényben, a norvég királynak norvég közjogi felfogás szerint föloszlatási joga nincs.

Hozzájárul még ez alkotmánybiztosítékokhoz, melyeknek rideg végrehajtása illusoriussá teszi a monarchiát, a norvég közjogászoknak s a norvég közvéleménynek az a nézete, hogy alaptörvényök §-a értelmében az államtanácsosokat felelősségre vonhatják még akkor is, ha a király törvényadta jogával élvén, esetleg valamely storthing-határozattól megtagadja a szentesítést.

Míg az alkotmányos küzdelmek csak Norvégiának s a norvég királynak belső ügyei körül forogtak, addig az uniót nem fenyegette veszély. Egy évtized óta azonban oly jelenségek merültek föl, melyek az unio reformjának, illetőleg Norvégia jogos érdekei kielégítésének jelszava alatt mélyreható változásokat idézhetnek elő.

E kérdések közül legfőbb a külügyi vezetés s a consuli képviseltetés ügye, melyekről a jeleztük tizennégyes bizottság tanácskozott.

II.

A kérdés tárgyalásánál a bizottság tagjai legelőbb azt a kérdést vetették föl, hogy a két unióban élő állam egymáshoz való viszonyát tartalmazó alaphatározatok módosíttassanak, vagy csupán kibővíttessenek-e, avagy a két állam unióját illető összes határozmányok egyazon actába (*Acte d'union*) foglaltassanak-e, mely aztán tételesen tárgyalná az unio viszonyait, akár a saját határozmányaira, akár más törvényekre való utalással. A svédek egyhangúlag ez utóbbi módozat mellett nyilatkoztak.

Svéd részről ez unionalis acta szerkesztését illetőleg alapelvül kimondották:

1. az egyesült (szövetkezett) királyságok cselekvési szabadságokat csak abban a mértékben köthetik meg egymás irányában, a mennyi az unio céljaira elkerülhetetlenül szükséges;

2. hogy valamennyi közös ügyben mindkét országnak teljesen egyforma joga legyen, tekintet nélkül területének a kiterjedésére. (Kivétel csak azon eseteknél lehet, melyek inkább formai jellegűek, mint sem lényegbe vágók s a mikor lehetetlen elérni a teljes egyenlőséget, így például a király rendes székhelyét, vagy a külügyi osztály helyét stb., ez esetekben az unio keletkezése óta dívó szokás lészen követendő.)

Ez elvek alapján a svéd bizottsági tagok elismerték, hogy az összes külügyek vezetése egy közös külügyminiszternek legyen a tiszte, a ki az ugyancsak közös külügyi osztálynak legyen a főnöke. E szerint svéd részről eltekintének attól az unio keletkezése óta — és pedig svéd jogi fölfogás szerint magából az unionalis egyességből (7. §.) folyó — tényleges helyzettől, mely szerint mindkét ország külügyi vonatkozásainak vezetése a svéd külügyi osztály főnökének, a svéd külügyminiszternek vala tiszte, a ki csupán és kizárólag a svéd államhatalomnak tartozott felelősséggel. E szerint Svédország lemond arról az állásáról, melyet mint a két országnak a külfölddel szemben kizárólag való képviselője eladdig bir, s a királynak megadja azt a jogot, hogy a közös külügyminiszter állását akár svédvel, akár norvéggal töltsse be. A külügyek a

királynak, a két ország tanácsának (miniszteriumának) hasonló számú tagja előtt referálandók, s ha az illető ügy egyik vagy másik állam törvényhozásával, vagy beligazgatásával áll kapcsolatban, azt az illető állam belső ügyeként tárgyalja. E tervezet egyúttal felsorolja a közös külügyminiszter s mindazon álladalmi tanácsosok felelőssége tekintetében megállapítandó intézkedéseket, a kiknek a külügyek vezetésénél szavok van.

Ezekben egyetértettek a svéd bizottsági tagok. Lényeges nézetbeli eltérés mutatkozott azonban azon helyzet megítélése tekintetében, melyet a közös külügyminiszter a két parlamenttel szemben elfoglalandó léssen, bátor nincs akkora különbség a két svéd álláspont, mint a svéd és norvég fölfogás között.

A svéd bizottsági tagok kisebbsége ugyanis azt a nézetet vallotta, hogy a közös külügyminiszter, a ki mindkét alkotmányos országnak a külügyminisztere, csak akkor töltheti be állását, ha az ő ügykörét illetőleg egy közös képviselőféle lép életbe, mely a külügyek parlamenti tárgyalására lesz hivatott. A kisebbség ennél fogva tervezetében fölvette egy a két országnak közös intézményét alkotandó közös delegációnak*) az eszméjét, mint a közös miniszterség fölállításának a folyamányát. Ez a delegatio 60 tagból álljon, felét a svéd, felét a norvég parlament választja tagjai sorából. A delegatio évenként, fölváltva majd az egyik, majd a másik állam fővárosában tartja üléseit. Ezzel az eszmével ellentétben a svéd bizottsági tagok többsége a két parlament részére tartja fenn a külügyek tárgyalásának a jogát. E szerint a külügyminiszter mindkét parlamentben megjelenhetik, holott a kisebbség kizárólag a delegatio elé utalja. A többség szerint a külügyek parlamenti foruma a két képviselőtestület, a kisebbsége javaslata értelmében pedig a közös delegatio.

A svéd bizottság egyfelől a teljes svéd-norvég paritás elve mellett foglalt állást, másfelől azonban erősen ragaszkodott abbeli álláspontjához, hogy mindazon ügyek, melyek az unio keletkezése óta közösek voltak s természetöknél fogva a két országban közöseknek kell lenniök, jövőben is ilyenekül tekintessenek. Kifelé a külső hatalmasságokkal szemben az

*) «Une délégation commune des deux royaumes» a francia fordítás, a svéd szövegben Deputatióról szól, de említ delegatiót is.

egyesült királyságoknak svéd fölfogás szerint minden tekintetben politikai egységül kell jelentkezniök. Ezért voltak arra tekintettel, hogy a külügyek a magok összességében s mind azzal, a mi ezekkel szerves összeköttetésben áll, a két királyságnak közös ügye legyen. Ez okból egyhangúlag elvetették a consuli képviselet ketté választását svéd és norvég consuli képviseletre.

Egyenlő jogokkal egyenlő kötelezettség járván, a svéd bizottsági tagok a közös ügyekre gyakorlandó paritásos befolyás elismerése mellett kikötötték, hogy a norvég királyság épen úgy, mint Svédország vállaljon kötelezettséget, hogy a külügyek vezetésével járó költségek illető részét viseli. Ezt a pénzügyi kötelezettséget nem szabták az egyenlő jogok alapjához, de az illető ország anyagi erejéhez mérték. A külügyi osztály költségei viselésének a megállapítására alapul vették a lakosság számarányát. Kivételt tettek azonban a consuli szolgálat költségei tekintetében, melyet a két parlament — a kisebbség véleményében a delegatio — megegyezése szerint a király állapít meg. A közös külügyek költségvetését illetőleg normalis budgetként az 1897-iki költségvetést vették alapul. A külügyi osztály normalis budgetjén változás csak a két parlament egyező határozatával történhetik, a kisebbség szerint ez a közös delegatio elé tartozik, természetesen ha úgy a svéd, mint a norvég delegatusok közt többsége kerül.

Azonban nemcsak a külügyi szolgálat költsége alkotna közös terhet, hanem a külügyek vezetésének — megszabtván az iránya — meg kell adni azt a jogot, hogy politikájáért ha kell, fegyveresen is helyt állhasson. Ez okból bizatott a királyra mindkét országban a szárazföldi hadsereg s a tengeri erő fővezérlete. A svéd bizottsági tagok indítványa értelmében a király szabad rendelkezési jogot nyer a két ország hadi ereje fölött. Minthogy a két nép egyező akarata értelmében a királyságnak mindenesetre békepolitikát kell folytatni, a királynak ez a szabad rendelkezési joga arra az esetre szorítatott, ha a semlegesség föntartása, vagy valamely bekövetkezhető, avagy már bekövetkezett külső támadás fegyveres föllépést tenne szükségessé. A többség szabályzatot terjesztett elő, mely szerint a népesség számarányában bizonyos minimalis létszámú sereg szervezendő, s hogy a király csak e sereggel s az összes tengeri haddal rendelkezessék szabadon.

A kisebbségnek az volt a nézete, hogy a két ország szabadon határozhassa meg a tényleges létszámot. A két országnak az unio védelmét illető kötelezettségét akkép állapíták meg, hogy a király szabadon rendelkezhetik a svéd-norvég tengeri haderő s azon csapatok fölött, a melyeknek szolgálati kötelezettségét a törvény nem köti bizonyos helyhez.

A svéd bizottsági tagok elismerték a két ország teljes jogegyenlőségét, bár nem zárkózhattak el attól a tudattól, hogy ez az egyenlőség Svédországra nézve csak a papiroson marad. Ugyanis a két országban nagyban különbözik a közös király hatalmi köre s így nézeteltérés esetében az az ország (tudniillik Norvégia) fogja akaratát érvényre juttatni, a melyben a királyi hatalom még belső ügyekben sem rendelkezik elhatározó hatalommal. Ez okból a bizottságnak egyik tagja azt indítványozta, hogy az unio-törvénybe oly rendelkezéseket kellene igtatni, melyek gátat vetnének, hogy akár az egyik, akár a másik országnak a képviselőtestülete korlátlan hatalmat gyakoroljon a király miniszterei s a király alkotmányos jogai fölött.*) A többi svéd bizottsági tag azonban nem tartotta célravezetőnek egy ilyenforma záradék fölvételét s abban a nézetben volt, hogy a két ország politikai belátása elég hathatós lesz az ilyféle túlkapasok meggátlására. Ellenkezőleg oly határozmányokat vettek föl az unio-törvénybe, a melyek szerint egy részről kimondatott, hogy mindkét országban alkotmányos örökös monarchia legyen s hogy valamennyi kormányügyben úgy a közösökben, mint a két ország külügyében felelős minisztereinek meghallgatása után egyedül a királyt illesse a döntés joga. A kisebbségi vélemény ezenkívül még azt a záradékot is tartalmazza, hogy a két ország külön alaptörvényeinek esetleges megváltoztatására a király beleegyezése szükséges. A többség nem azért ellenezte a záradékot, mintha a király vétő-jogát kétségbe akarná vonni, hanem azért, mert az ilyféle határozmányok fölvételét e munkálatban fölöslegesnek tartotta.

Svéd részről végezetül kifejezték abbeli meggyőződésüket, hogy a királyi háztartás kérdését nem lehet a két képviselőt időnkénti áramlatától tenni függővé s azért megegyeztek

*) A norvég alaptörvény 79. § megváltoztatása.

abban, hogy a czivillista költségeit ne lehessen egyoldalúlag sem svéd, sem norvég részről leszállítani.

* * *

A norvég bal- és jobbpárt a bizottság svéd tagjainak azt a nézetét, hogy az unio-törvényt újból és pedig tételesen kell megszerkeszteni, czéltalannak tartja.

Az ügynevezett norvég balpárt álláspontját jellemzi ez a magyarázat, a melylyel a jelenleg főnnálló uniót s annak határozmányait kísérik. Nézetök az, hogy az unio-törvény Norvégiának megadja azt a jogot, mely szerint önálló külügy-miniszteriumot föllálíthat s a diplomatiának és consularis intézménynek jelenleg főnnálló közösségét fölbonthatja.

E magyarázattal kapcsolatban a norvég bizottság egy tagja lehetőnek tartja egy külön norvég miniszterium föllállítását a nélkül, hogy az unio törvényén csak egy szót is kellene változtatni. E pártnak két más tagja, ámbár ugyanezt a fölfogást vallja, megváltoztatandónak tartja az unio negyedik és ötödik pontját, a melyek értelmében az unio-törvényen eszközlendő megváltoztatás Svédországtól függ. Ezek is azt a nézetet vallják, hogy úgy Svéd-, mint Norvégországnak külön külügyminiszteriuma és külön consuli testülete legyen, de szükségesnek tartják, hogy a két külügyminiszter a diplomatiái teendők ügyeiben a külföldi hatalmasságokkal szemben egyöntetűen járjon el. Az eddigi kizárólagos svéd külügyi vezetés helyett tehát bizonyos külügyi dolgok egyöntetű vezetését vallja a norvég balpárt is s nem veszi tekintetbe az unio törvény abbeli rendelkezését, hogy abban az esetben, ha valamely állam tanácsában mindkét államot illető ügyek kerülnek tárgyalás alá, a másik állam bizonyos számú államtanácsosai abban tanácskozó joggal bírnak.

A többi norvég bizottsági tag a külügyminiszterium tekintetében azt a nézetet vallá, hogy a jelenlegi unio törvényeinek ez újabb magyarázata nem elégséges a kívánt változtatások pótlására. A magok részéről nem állnak rá arra az elvre, melyet svéd részről a közös ügyekben követendő paritás ügyében hangoztattak. Ellenkezőleg a közös ügyek számára sokkal szűkebb kört jelöltek ki, mint a minőt ezek az unio főnnállása óta elfoglaltak, s melyet a svédek főnnakarnak tartani ezentúl is. Nem értettek egyet a svédek

abbeli jogi következtetésével, hogy a jogok egyenlőségéből a két országra nézve az a kötelezettség áll elő, mely szerint anyagi erejük arányában a közös költségekhez hozzájárulni tartoznak.

Egyes részletekben a norvég bizottsági tagok inkább a svéd majoritás nézetéhez közelednek, s azzal értenek egyet, csak a következőkben tértek el nézeteik:

Míg a svéd többségi tervezet nem csak a közös külügy-miniszter, hanem azon államtanácsos részére is, a ki valamely minisztertanácsban részt vett, felelősségre vonatás esetében közös törvényszéket állapít meg, addig a norvég tagok csak a külügyminisztert állítják közös törvényszék elé, az államtanácsosokat pedig illetőségök szerint svéd vagy norvég törvényszék elé utalják. E tekintetben pedig nagy a különbség, minthogy Norvégiában kizárólag a parlament hatalmától függ a törvényszék összeállítása, Svédországban ellenben a svéd alaptörvény a törvényszék összeállítását kivonja a parlament befolyása alól. E részben ugyancsak a norvég befolyást erősíti az a körülmény, hogy a királyi hatalom, mint említők, Norvégiában sokkal gyöngébb, s ez a külügyek vezetésére befolyással lesz.

E nézeteltérésnél azonban sokkal fontosabb a norvégeknek az a javaslata, hogy a *consuli szolgálat közössége szűnjék meg*. E szerint mindkét országnak két consuli képviselote lenne, s csak a fővezetést hagyja meg a külügyminiszter kezében. A norvégek ezt a viszonyt, a mely a közös külügyminiszter és a consuli szolgálat közt ezentúl fönnállana, egy a két ország megegyezése útján és a külügyminiszterium föllállításától független törvénynyel kívánja szabályozni. Minthogy azonban a két ország leginkább kereskedelmi érdekekkel van egymáshoz csatolva, épen ezen a téren bomlanék föl az egység. A fölbomlást a norvégek azáltal óhajtják meggátolni, hogy a consuli szolgálatnak a külhatalmakkal szemben való viszonyát ezentúl is a közös külügyminiszter intézné, de e palliativ eszköz tartósságában a svédek nem bíznak.

A mi a két állam közös ügyeinek költségeit illeti, a norvégek a svéd többséggel annyiban egyetértenek, hogy bizonyos alapot kell megállapítani, a mely szerint a közös külügy költsége fedeztessék s hogy ezen csak a svéd és norvég képviselő testület közös egyetértésével lehessen változtatni. Termé-

szetes, hogy norvég részről a svéd költségek nem tekintendők közös költségeknek.

Még lényegesebb a svéd és norvég álláspont közti különbség, a mennyiben norvég részről vonakodnak az unio-törvénybe oly rendelkezést venni föl, mely szerint Norvégia szükség esetében fegyveresen is védelmére kelne a skandináv félsziget szabadságának és függetlenségének. Norvégia azt a jogot követeli magának, hogy a külügyek intézésére a svédekhez hasonló befolyást gyakoroljon. Svédország Norvégiának e jogát elismeri és lemond kizárólagos jogáról, mely a külügyek vezetése tekintetében eddig törvény és traditio értelmében illette. Hangsúlyozván a követendő külügyi politikában kötelező békés irányt, csak a kölcsönös védelmi kötelezettség*) tételes törvénybe iktatását követeli ezzel szemben. E törvénybe iktatás ellen tiltakozik Norvégia s így úgy a svéd többség, mint kisebbség javaslatát visszautasítja. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a norvég alkotmány 25-dik §-a a norvég haderőnek egy tetemes részét elvonja a közös védelem alól, tudniillik azt a részt, melyet a norvég parlament beleegyezése nélkül nem lehet e célra fölhasználni.

Nem ily mélyreható, de symptomatikus jelentőségű a norvég bizottsági tagoknak az a magatartása, hogy a czivillista változatlan, illetőleg csak a két képviselő által megváltozható sommája ellen szót emeltek. A norvég storthing ugyanis újabb időben a királyi apanaget tetemesen leszállította, a mi a svéd közvéleményben kellemetlen hatást keltett. A norvég bizottsági tagok e magatartásából látható, hogy a norvég képviselőtestület e részben, a norvég közvélemény nem uniobarát törekvéseire van tekintettel. A norvég tagok tervezetökbe nem vették föl a király sérthetetlenségéről és a cselekedeteiért való nem felelősség elvét, legfőbb döntő jogát, s csak általános keretekben mozognak.

Ez volt azon bizottsági tanácskozások eredménye, a mely a közös külügyminiszterium fölállításának terve alkalmából a király védnöksége alatt létrejött.

Végig olvasva a tanácskozások eredményét, lehetetlen föl nem ismernünk azt a hatást, melyet az Ausztria és Magyarország közt fönnálló tényleges viszony tanulságai gyakoroltak

*) 1867: XII, 1—7. §.

úgy a svéd, mint a norvég bizottsági tagokra. Úgy a közös külügyminiszter, mint a delegatiók eszméje, a közös miniszterium felelősségére vonatása, de még az 1865. országgyűlésen a közös ügyek tárgyalására kiküldött 67-es bizottság munkálatának a nyomai is a mi viszonyaink alakulása tanúlságaiból merítvék.

E tanúlság ránk nézve fölötte értékes. Látjuk, hogy két fejedelmi unióban élő állam között, melyeknek belső igazgatása teljesen független — külön államterület, külön állampolgárság, külön hadsereg jelzi önállóságokat — melyek a külfölddel szemben külön jogalanyként szerepelnek, a külügyi vezetés, s az ezzel kapcsolatos diplomatiiai és consuli képviseltetés eddigi egyoldalualú kezelése miatt mélyreható közjogi ellentét merült föl. Ez ellentétből látható, hogy mily bonyodalmakra vezet vala e tekintetben az osztrák és magyar állam külügyi vonatkozásai vezetésének az ügye, ha nem találják meg a kiegészzés alkotói a módját, miként illeszszék össze a független magyar állam érdekét azzal a nagyhatalmi érdekekkel, melynek föntartását a nemzet javára szolgáló föelvnek vallották. Nem akarunk apológiát írni, de nem hiszszük, hogy fölösleges munkát végzünk, ha összefoglaljuk a külügyek vezetésének fejleményeit 1526-tól az 1867-iki megoldásig. Csakis így érthető meg az a természetszerűleg kínálkozó tanúlság, melyet a viszonyaink történeti és politikai alakulása nyújt a fejedelmi unióban élő államoknak. Terjedelmét e vázlatnak indokolják a részben hiányzó előmunkálatok s a néhol szükséges történelmi excursiók.

III.

A souverain, területére nézve egységes középkori Magyarország a mohácsi vésznap után oly gyökeres változást szenvedett, mely addigi állami élete összes szerveinek a gyökeréig hatott. Az ország nyugati része, mely 1526 óta a Habsburgokat uralta, mindkét részről teljesen tisztázott közjogi elvekből indult ki, midőn választás útján fölruházta királyát az összes törvényszerű hatalmi kellékekkel s kikötötte az ország összes szokásainak, szóval az 1526 előtti állapot föntartását. Keleti Magyarország ugyanígy járt el, midőn Szapolyait vallotta királyának. A kettő közt csak az a különbség, hogy

míg Habsburgi I. Ferdinándnak öröklés útján rászállott tartományai vannak s várományosa a német-római birodalomnak, addig Szapolyaynak ilyen dynastikus birtoka nincsen. Fő fontossága az új változásnak abban áll, hogy a magyar koronának négy évszázon túl föntartott területi egysége megbomlott s tényleg két Magyarország állott elő. Nyugati Magyarország ura : a spanyol-német Fedinánd Szapolyayt ugyan meggyőzhette, de ahhoz nem volt ereje, hogy Magyarország egész területét hatalma alá vesse, s viszont a Tiszavidék s Erdély a német nagy államtömegekre támaszkodó Ferdinánddal, egymagában állva nem vehette föl a küzdelmet. Ebből a tényből folyik Szapolyaynak az a kényszerűsége, hogy a német-római birodalom ellenfelénél: a töröknél kereste a szövetséget. Szapolyay a maga törvényszerű souverainitása tudatában a török szövetséget keresve, épen oly kevésbbé vétkezett, mint I. Ferencz «a legkeresztyénibb» király, ki szintén a Bosporusnál találta meg a «legkatholikusabb» uralkodó törekvéseinek az ellenmértét. Viszont hatalmuk, meg alakszerűleg is helyes eljárásuk tudatában nem vétettek Báthory palatinus és társai sem, mikor az 1505. végzés ellenére idegent választanak meg királyul, mert ennek szerintök többet ér a hatalma. Elnézve most már eszközeinek keleties mezétől, elnyomva a jogosan megnyilatkozó keresztyéni indulatot, mesterinek kell mondanunk Szulejmán szultán politikáját, a ki egyfelől a maga érdekében nem engedi együvé forrni a magyar területet, de másfelől szövetségesét: az ő «János fiát» megtartja birodalmában s tényleg ura lesz mind a két királynak. Tetézi politikáját, mikor 1541-ben — álnoksággal ugyan, de nagy ügyességgel — kézrekeríti Budát, a fővárost.

Buda elfoglalása után háromféle magyar terület és jogélet kelt ki a régente egységes alapon. A nyugati terület: a túl a dunai, éjszaknyugati és szlapon részek magyar királya nem lakik az országban. Székhelye 1534 óta állandóan Bécs. Hiába sürgetik az 1536 : 57., 1546 : 18., 1548 : 22., 1550 : 4., 1608 : 18. a. c. törvények az országban való jelenlétét: ügyei nem engedik, ez a válasz. E területen, az országnak e foszlányán tovább él királya távollétében is a régi magyar jogélet, mondhatni tovább fejlődik, ellenére annak a körülménynek, hogy a magyar jogélet tulajdonkép a király személyében forrott össze. S nem megyen-e csoda számba, hogy ez a mi ma-

gyar államroncsunk, melynek a feje negyedfél századon át épen csak látogatója volt az ő magyar birodalmának, 1526—1711-ig nem forrt össze teljesen királya azon országaival, a melyekben ez született, élt és meghalt?

Ennek fő okát kétségtelenül Keleti-Magyarországnak azon különállásában találjuk, mely a török fönsőségnek, ajándékadó képében való föntartásával, mint erdélyi választófejedelemség a régi magyar jogéletnek erőteljes föntartója maradt. Ott élt a fejedelem, magyar volt az udvara, magyar volt a diplomatiája, magyar a hadserege, magyar a vallási és társadalmi élete. A két Magyarországnak mondhatni két évszázadon át az volt a fátuma, hogy soha egy célra nem egyesülhetett, mert útjában állott a török szultán politikájának az élő gyümölcse: a magyar hódoltsági közvetlenül ozmán terület: a nagy magyar Alföld. S mégis történeti hivatását betölté mindkét országrész: Kelet-Magyarország, élén nagy fejedelmekkel, nem engedte örökös tartománynyá válni a nyugati roncsot, s a nyugat szabadítá föl s egyesíté ismét az egész országot.

Elismervén immár azt a tényt, hogy nyugat felől történt a fölszabadítás, nem tagadhatjuk el azt sem, hogy a Habsburgokat uraló magyar terület, mely az 1547 : 5. törvényczikkben a Habsburg-ház örökségi jussát átalánosságban, az 1687 : 2. törvényczikk által pedig fiágában részletesen elismerte, magára nézve a Habsburg-házzal való összeköttetés értékét abban találta, hogy a dynastia a saját imperialis súlyával segédmére lesz magyar királyságának. Már csak az a történeti tény, hogy a magyar király Bécsben székel s magyar királyságában nem személyesen, hanem — a mikor van — nádor útján gyakorolja a főhatalmat, az örökös tartományok sorsát pedig személyesen intézi, lehetetlenné tette volna a magyar király felségisége kifejezését, még az esetben is, ha Magyarország egész területe Habsburgot vallott volna urának. Ennek a helyzetnek a folyománya, hogy a király mindazon jogokat, melyeket az 1526-ban magyar alkotmány részben meghagyott a király személyéhez fűzött jogoknak, vagy melyeknek szabályszerű kifejlődése — mint az 1507 : 5., 6., 7. megállapított felelőssége a királyi tanácsosoknak — az 1526. katastropha miatt csak torsóra vezetett, nagyrészt egyesítette az imperialis hatáskörrel, röviden szólva centralizálni igye-

kezett: két gazdaságának egy irodát akart csak tartani. Igaz az is, hogy a mikor a dynastiája vesztett Magyarország 1526-ban a Habsburgokat vállalja urának, természetsszerűleg is annak a forrongó állami és jogéletnek kerül a vonzó körébe, melyből a Habsburgok hatalma eredt, a németnek. S ebben a küzdelemben a nemzet a legislatio és beligazgatás körét ugyan megvédte, de a külső képviselő, a hadvezetés és hadrendszer, valamint a pénzügyi politika terén nem gátolhatta meg, hogy ezek az államéleti functiók, melyek a középkori Magyarországon is a nemzeti dynastia veleszületett jogait alkották, most az imperialismussal részint összeforrtanak, részint a birodalom, illetőleg az örökös tartományok executiv közegeivel szorosabb kapcsolatba ne kerüljenek.

Még világosabban magyarázza e viszonyt Kelet-Magyarország helyzete. Erdély viszonya a török birodalomhoz nem zárta ki, hogy ez a választófejedelemség nemzetközileg elismert közölete legyen az akkori Kelet-Európának. Követet oda járathatott fejedelme, a hová jónak látta. Összehasonlítva a mai Bulgária helyzetét a régi Erdélyével, az összehasonlítás kétségtelenül ez utóbbi javára üt ki, elnézve természetesen a korbeli s a nem comparabilis viszonyoktól. Erdély és Kelet-Magyarország külső politikáját a fejedelem intézte s arra a nemzet csak annyiban folyt be, a mennyiben minden külpolitika a nemzet közvéleményéből meríti az erőt s céljai a nemzet közérdekéhez simólnak. Az erdélyi illetőleg kelet-magyarországi külpolitika, tehát alakilag és tartalmilag teljesen a Hunyadi- és Jagello-ház követte eljárásához simúl. Nem így a Habsburgok inaugurálta külügyi vezetés. A Habsburgi magyar király német császár. A német birodalom földrajzi helyzeténél fogva külső viszonylatban áll Európa akkori összes hatalmasságaival, éjszaki, déli s nyugati frontján tiszta német érdekek kötik le figyelmét, Magyarország csak keleti oldalán tényező a török kérdés révén. A császári külpolitika mérlegében a török kérdés huszonöt százalékkal szerepel, mely csak koronként nyer súlyban, míg Magyarországra nézve a török kérdés *minden*. Annak a Magyarországnak, mely a német uralkodót azért tette meg királyának, hogy a törökkel megbirkózhassék, addig míg Buda török kézben van teljesen mindegy mikép s kivel intézteti királya az őt érdeklő külső ügyeket, a Pozsonyba szorult magyart csak a törökkel való

érintkezés érdekli. Bethlen és Rákóczi szeme tovább lát Bécsnél, azért önrendelkezési joggal bíró fejedelmek, de az Esterházyak és Pálffyak, mint hív alattvalók csak Béccsel dolgozhatnak, Bécsben intézik a külügyek vezetését, Magyarország nádorát s nádori tanácsát meghallgatják ugyan, de véleményeket csak akkor követik, ha a német birodalom s Magyarország érdeke összeesik.

Messze kellene tárgyunktól elkalandoznunk, ha részletezni akarnók a német-római birodalom hivatalnoki szervezétének fejlődését, kapcsolatban az osztrák örökös tartományok úgynevezett központi hatóságaival. Elég lesz, ha csak egyes fejlődésbeli mozzanatokra utalunk, hogy azt az állást megvilágítsuk, melyet a Habsburgokat uraló Magyarország külső nemzetközi viszonyai tekintetében 1848-ig elfoglalt.

A német-római birodalom particularis irányával szemben természetes törekvése vala a császárnak, hogy azt a hivatalos szervezetet, melylyel a császári felségiséget kifelé külsőleg is érvényre juttatta, lehetőleg személyes, kinevezésétől függő apparatussá alakítsa. E részben legfőbb hivatalának a birodalmi kancellária tekintendő, melynek élén mint főkancellár (Erzkanzler) a német választófejedelmek hetes testületének elnöke: a mainzi érsek állott, ki főkancelláriusi jogositványait 995-ből eredezteté.

A császári hatalom azonban, bár nem tagadta e hivatal történeti külső jogosultságát, de a saját érdekében belső és külső ügyeinek intézésére oly kancellárt nevezett ki, a ki egyenesen tőle függött. Ilyeténkép a mainzi érsek — bármennyire iparkodott is gyöngé uralkodókkal szemben érvényesíteni jogát és azt a kiváltságát, hogy a császár személye körüli kancellár, a tényleges hivatalnok csak az ő helyettese, hogy azt az 1298 IX./13. kiváltság értelmében ő nevezi ki — mégis csak titulus maradt. Sok rokon vonás kínálkozik az összehasonlításra, ha az esztergomi érsek «summus cancellarius» czíme fejlődését nézzük.

Legérdekesebb e részben V. Károly császár eljárása. Csakhogy megnyerje ügyének a mainzi érseket, 1519. III./12. elismerte abbeli jogát, hogy a tényleges kancellárt az érsek nevezi ki, mint helyettesét a császári udvarhoz. Az érsek élt is ezzel a jogával, kinevezte Ziegler Miklóst helyettesének, de a mikor Ziegler hivatalát elfoglalandó az udvarhoz jött, ott

találta Arborio de Gattinara nagykanzellárt, a kit a császár nem eresztett el maga mellől, s a kivel az érseknek is meg kellett békélni, Ziegler úr azután elment Elzászba császári helytartónak.

A német birodalomnak ez a hivatalnoki szervezete azonban csak 1558-ban folyt össze a Habsburgok keleti, vagyis osztrák központi igazgatásával, melynek külön alapját már I. Miksa császár rakta volt le.*)

A külügyeket, vagyis «miképen kelljen idegen potentátokkal praktikálni s idegen praktikákat megakadályozni», 1527 óta a titkos tanács (Geheimer Rath) vezette; tanácskozásain a király vitte az elnöki tiszte, távollétében a főudvarmester.

A titkos tanácsot, a mai államtudományi szempontok szerint államtanácsnak is nevezhetnők. A XVI. s XVII. században a felség e tanács conclusumai alapján határozott a külügyekben. A török ügyekben a hadi tanács tett előterjesztéseket, melyek, ha nem is mindig, de gyakran a titkos tanács elé kerültek, még mielőtt a császárhoz jutottak volna. A hatáskörök azonban nem lévén szigorúan elválasztva, gyakran belügyeket is tárgyaltak s így történt, hogy magyar belső ügyeket is ide utalt a császár.

A titkos tanács tagja lett 1559 óta a birodalmi alkanzellár, a kit a mainzi érsek nevezett ugyan ki ez időtől fogva, de a császár föntartá magának a megerősítés jogát. Mindössze ezt a jogot vívta ki magának a mainzi főkanzellár, de a tőle kinevezett alkanzellár, ki «első kabinet-i minisztere lett a birodalmi külpolitikának s a dynastia házi politikájának»,**) teljesen független maradt tőle s csak a császárnak volt felelős. Bár a német birodalom ügyeit az örökös tartományokétól szorosan el is különíti az 1559-ben kibocsátott

*) E kérdésnek nagy irodalma van: Adler és Rosenthal munkáit nem tekintve I. Th. Fellner: *Zur Gesch. der oest. Centralverwaltung 1493—1848* a *Mitth. f. oest. Gesch.* VIII. k. Biderman munkái és legújabbán Seidler G.: *Studien zur Gesch. und Dogmatik des oest. Staatsrechtes*. 1894. Derék, de nem eléggé szerves munka Dr. Kretschmayr: *Das deutsche Reichs-Vizekanzleramt 1897*. Bécsi akad. kiadvány.

**) Kretschmayr i. m. 30. l.

birodalmi udvari kancelláriai utasítás, de az udvari egységes jelleg következtében tényleg elegyes a két különböző hatáskör.

Magyarország a dolgok illetén alakulásával szemben már az 1559 : VIII. törvényczikk állást foglal. E törvény 2. §. kimondja, hogy valamint magyarok nem alkalmaztatnak soha tisztán más országokat illető ügyekben, azonkép idegeneket sem alkalmazzon a király kizárólag magyar ügyek ellátására. (Vesd össze 1567 : 40. és 1569 : 38. törvényczikk.) Ebből osztrák közjogászok, mint Lustkandl, újabban Seidler*) azt következtették, hogy Magyarország csak a kizárólag magyar ügyekben követelte az executívát, de a nem kizárólagosan magyar ügyekre nézve elismerték a bécsi középponti hatóságok ténykedését. Ezt az elismerést ugyan a törvényből mi nem olvashatjuk ki, abból csak annyi következik, hogy a régi magyar fölfogás értelmében követelték, hogy a magyar király magyar ügyeket magyarokkal intéztessen el. Azon ügyekre nézve, amelyek nem «*puræ et præcise ad libertates . . . regni . . . spectant*» a törvény nem szól semmit. A király fölségjogaira nézve nincs ellenőrző törvényünk, a mi tehát nem tisztán az ország ügye, azt a király igazítja el, de közös ügyeknek «*centralis hatóságok*» által történt elintézésére e törvény nem ad fölhatalmazást.

Miképen fogta föl Magyarország a maga viszonyát a külügyek vezetésével szemben, arra törvényeink egész sorozata ad fölvilágosítást. E tekintetben két nagy csoportba foglalhatók törvényeink. Egyik csoportjuk a külügyek terén nyilvánuló felségjogokra történendő befolyásra vonatkozik. S újra hangsúlyozzuk, hogy e téren is: külügy alatt a török ügyet kell értenünk. A király, ha fegyverszünetet köt a törökkel, magyar tanácsosainak tanácsával éljen (1553 : 3, 1. §.), a király ne indítson hadat a török ellen az ország előleges tudta és beleegyezése nélkül (1608 a. c. : 2), az országos rendeknek a király többi országával való érintkezésében, külön segélykérő nemzeti követek fordulnak meg Csehországban, az imperiumban, Styriában**) (1609 : 68.), a törökkel való békét magyar

*) I. m. 123. l.

**) Ily segélykérő nemzeti követségek már 1526 óta gyakran mentek az egyes rendekhez. Többeket elősorol Károlyi Árpád: *A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon* cz. m. bevezetésében.

tanácsosokkal kell tárgyalni. (1613: 25.) Erre a belső külügyre avagy kebelbeli külügyre, hogy paradox szóval éljünk, az ország mindenkor törvényesen reflektál, hisz életérdeke.

A második csoportja a törvényeknek a külügyi tényleges vezetésben való részvételről szól. Ugyanis az 1618: 37 törvényezik 1. §-ában a rendek arra kéri a felséget, hogy magyar nemzetbelit is (ki a magyar ügyeket jobban érti) küldjön a portára.

Említők, hogy a Habsburgok Magyarországa csak egy külügyi kérdést ismert, mely egyúttal belügye is volt, tudniillik a törökkel való viszonyt. A német birodalom szerencséje volt, hogy e kérdés megmaradt magyar-török kérdésnek. I. Ferdinánd még ismerte a török kérdés fejleményeit 1521 óta s azért a portára magyarokat is küldött követekül: Zay Ferenczet, Verancsics Antalt s a horvát Jurisics Miklóst. Hovatovább azonban császári és pedig nem magyar követeket küldenek Konstantinápolyba, a hol a bécsi királyt adófizető magyar hűbéresöknek tartják. A török, mint hódító ismerte a szétrobbantott Magyarország régi souverainitását, s azt külső jellegében is megkívánta, ha a nagyúr érintkezett alattvalóival. Szulejman, Szelim és utódai megkövetelték, ha magyar alattvalói: az erdélyi s a bécsi fejedelem emberei járnak nála, azok magyar ruhában jelenjenek meg előttök. Ezért a sült német és belga követek is, ha oratorokként jöttek Konstantinápolyba, mint azt jelentések és egykorú metszetek bizonyítják: magyar díszben jelentek meg.*) A porta pedig a duna-tiszaközi nyelvére nézve is tősgyökeres magyar népnek lévén a behódoltatója, a mennyiben ez az érintkezés a magyarföldi pasák útján folyt majdnem mindvégig, a XVIII. század elejéig magyarul érintkezik a császárral is.

Ezek a mozzanatok is bizonyítanak annyit, hogy a magyar nemzetbeli követ az «cui res Ungaricae magis consta-

*) Magyar b. Schmitt követ díszöltönye, valamint gr. Kueffstein, és gr. Czernin Hermané is, ki mint portai követ 1644-ben vörös arany brokátos dolmányban, forgós kalpagban van lefestve Neuhausban, szakasztott ilyen gr. Oettingen-Wallerstein Farkas 1699-ben cs. portai követ (1699—1701) öltözéke, a mi arra enged következtetni, hogy a portai oratorok a XVIII. sz.-elejéig (hihetőleg 1718-ig) egyforma szabású magyar díszöltönyt viseltek.

rent», mint a törvény emliti, melyet az 1630 : 36. és 1635 : 27. törvényczikkek újra megismételnek. Az ellen nem volt semmi kifogások a rendeknek, hogy a császár és király nem magyarral képviseltette magát rendszerint, hiszen nagyon sokat vártak attól a körülménytől, hogy a magyar királynak adófizetés-től meggyöngült souverainitását a császár felségisége állítja majd lábra, de kérték, hogy magyar ember is legyen követe.

Még világosabb az 1638 : 3. törvényczikk, hogy magyar ember is menjen a portára, ki a magyar ügyekben járatos s ezekre nézve a magyar tanács adjon neki utasítást.

Miképen képzeltek ezt a viszonyt, arra megadja a választ az 1647 : 74. törvényczikk. Tudniillik a felség portai oratora mellé «érdemes magyar nemzetbeli, jómódú birtokos, ki a magyar ügyeket érti, egyenlő tekintéllyel s hatalommal küldessék és tartassék». E törvényczikk ebben a formulázásban kettős képviseletet óhajtott: egy császári követet, meg egy vele egyenlő rangú magyar oratort. Jól megjegyzendő, hogy e kívánság kizárólag a töröknél való képviseletre vonatkozik. A paritás követelésében azonban lényeges módosítás esik az 1649 : 7. törvényczikkben

Még ugyanis 1647-ben a rendek a föltétlen paritást hangsúlyozzák, két évvel utóbb úgy szól a törvény, hogy a császári legatus és residens mellé egy magyar legatus adassék ki, «a magyar ügyeket communi voto et consilio» igazítsa.

E törvényczikk értelmében a rendek követelte magyar legatus voltaképp csak magyar szakközeg, a ki a császári követ segedelmére van magyar ügyekben. A votum és consilium commune úgy értendő, hogy a magyar követ szavazatát és nézetét is meg kell hallgatni. Fontos e törvénynek az a rendelkezése, hogy a török érintkezésekről a nádor is értesítendő. Első nyoma ez annak a törvényszerű követelménynek, hogy a nádor a Magyarországot érdeklő — mert csak a török relatiókról van szó — külügyekről kellő értesülést nyerjen.

A magyar törvényeknek meg volt az a végzetők, hogy nagy részök óhajtas volt s a király, mint a törvényhozás szentesítő tényezője szentesíté ugyan az óhajtást, de mint a végrehajtó hatalom feje aztán nem teljesíté. Ezért sajnálkozik az 1655 : 50. törvényczikk s újra hangoztatja az 1649. törvény óhajait.

Annál jogosultabb volt a kívánság, mert az 1620. rendszerezített császári udvari osztrák kancellária a külügyekre nézve döntő befolyást nyert a török udvarhoz intézett expedíciókat az udvari hadi tanács végzi. A német császár hatalmas csökkenésével mindinkább háttérbe szorul a német birodalmi érdek is, s a külügyek vezetésének a súlypontja a bécsi kancelláriára esik. A magyar nádort ugyan megkérdezik, de csak tanácsot adhat, a felségjogokat pedig a király külső vonatkozásaiban nem a magyar kancellária, nem a nádor tanácsa útján gyakorolja. Ezért óhajtják a rendek 1655-ben (50. §.), hogy a kancellár mellé a felség a maga költségén alkalmaztasson magyar tanácsot. E kívánalmakat ismétlik az 1659 : 14., 1662 : 4. s a 1681 : 4., mely a 3. §-ban újból kéri a császári residens mellett a született magyar residensnek az alkalmazását a portán, s hogy ennek a Magyarországot illető tractatusokban legyen «egyenlő tekintélye a császári követtel, az utasítást pedig a magyar követnek a magyar tanács adja.» Ez is csak a papíron maradt.

1690-ig, Erdély függetlensége megdőlteig, illetőleg a szatmári békéig, vagy ha a teljes magyar államterület egyesítését vesszük 1718-ig, Magyarországnak módjában állott magát a többi állammal szemben részben Erdély, részben II. Rákóczi Ferencz révén külsőleg is képviseltetni, de mihielyt megszűnt a török-magyar kérdés s a Habsburgi Magyarország 1711 után pacifícatott, külső souverainitása most már a maga teljében Bécsből érvényesült a császár útján. A külügyeket a császári kancellária kezelte, 1720 óta annyiban rendszerebben, mert két kancellárja közül az első a «ház és az állam» ügyeit, a külügyeket vitte, a második a belügyeket, de a hatóság azért kapcsolatos hivatalt repræsentált. Csak episodszerű jelentősége van tehát az 1715 : 41. cikknek, mely a régi portalis képviseltetésre vonatkozó óhajt ismétli. Jelentősebb közjogi szempontból az 1741 : 11. törvénycikk, melynek 2. §. már a felségjogokban is, nevezetesen az udvari kezelés alatt állókra nézve is («in augusta quoque aula sua, in his quæ concessa Sibi Suprema Potestate dependent») érvényesülését óhajtja a magyar tanácsosoknak.

A királynő azonban még a megpróbáltatásnak ez éveiben sem tért el a gyakorlattól. Teljhatalommal járt el, a mennyiben a külügyi vezetésben különálló hatóságot szervezett

1742-ben (február 14.) elválasztván azt az osztrák kancelláriától. Így alakult meg a Haus- Hof- und Staatskanzlei, élén az államkancellárral, a ki egyfelől az uralkodó ház belső ügyeinek volt ügyvivője, másfelől a külügyeket vezette minden alkotmányos befolyástól függetlenül.

Ily módon a császár és király a külügyek vezetésében az őt megillető jogokat, a XVIII. század óta ellenére a pragmatika sanctiónak, 1790 : 10. törvényczikknek tényleg senkinek sem felelős udvari hivatala útján gyakorolta. Nem osztrák, nem német, nem közös volt a vezetés, hanem maga a személyesen kormányzó fejedelem volt a politika intézője; a ki aztán jónak látta háza ügyeinek a gondozását is arra a Staatskanzleira bízni, mely a külpolitikában az ő fejedelmi akaratának egyszerű organuma volt.

Megtörtént gyakran, hogy (1740—1848) a monarchia szorongatott helyzetében a nádort, sőt magyarokat is meghallgattak külügyi kérdésekben, külügyi szolgálatban Mária Terézia óta magyarokat is alkalmazának, de semmi lépés sem történt arra nézve, hogy a külügyek vezetésébe a magyar törvény szerint független magyar állam hatóságai útján befolyást gyakoroljon. Képzeltető sem vala, hogy a Bécsben hivataloskodó, a magyar államszervezet körén kívül eső státus-kancellár a magyar diétának felelősséggel tartozzék, az osztrák tartományokban pedig nem is volt kinek felelni. A dolgok fejlődésének e rendje szerint csak uralkodójának, a császárnak és királynak felelt. Így állottak az ügyek 1848-ig, mikor a mindenható teljhatalmú státus-kancellár: Metternich korszaka lejárt.

Az 1848-iki alkotmányválság a külügyek vezetésére is kiterjedvén ezt az ügyágot is, melyhez eladdig nem férközött semmiféle alkotmányos áramlat, szintén belevonta az alkotmány keretébe.

IV.

Az 1848-iki osztrák törvényhozás a külügyek vezetését illetőleg egyoldalúan s a közösség kizárásával intézkedett. Ugyanis az 1848 márczius 15-én kibocsátott osztrák császári pátensnek ugyanezen hónap 17-én kelt kiegészítő rendelete így szól:

«Ö cs. k. Felsége 1848 márczius 17-én kelt legfelsőbb elhatározásával egy az 1848 márczius 15. legfelsőbb pátensben kifejezett alapelvek végrehajtására és megvalósítására hivatott felelős minisztertanácsnak föllállítását elhatározni kegyeskedett.

E minisztertanácsnak tagjai lesznek: a külügyek és a ház minisztere, a belügyminiszter, az igazságügyminiszter, a pénzügyminiszter s a hadügyminiszter.

A minisztertanácsban egy a Felségtől ezzel megbízott miniszterelnöké lesz az elnöki tiszt». •

Az osztrák törvényhozás e határozmányaival szemben az 1848: III. magyar törvényczikk a külügyek vezetéséről egy szóval sem emlékezik. A történelmi fejlődés ez irányban érvényre jutott elveinek megfelelőleg gondos ügyelettel van a magyar független felelős miniszterium alakításáról szóló törvény a felségjogokra s a 38. §-ból álló törvény 4 §-t tartalmaz, mely a felség jogait védelmezi, nevezetesen:

a 7. §. reserválja az érsekek, püspökök, prépostok, apátok és országzászlósok kinevezését, a kegyelmezési jogot, a nemesség, czím és rendjelosztás jogát — miniszteri ellenjegyzés mellett;

a 8. §. a felségnek tartja fönnt a katonaságnak az ország határain kívüli alkalmazását, nemkülönben a katonai hivatalokra való kinevezéseket — s ezekre nézve ugyancsak a «folyvást királyi személye körül leendő felelős magyar miniszter» gyakorolja az ellenjegyzést.

Midőn az 1848-iki törvényhozás a katonai hivatalok ellenjegyzését a felség személye körüli miniszterre bízta, nemcsak azon okból cselekedett így, mert a személyhez kötött felségjogoknak mintegy tárnokául tekinté e minisztert, de mert az 1848: III. 13. §-ban körülírt hatáskör szerint ez a miniszter volt akkor — a Felség nem mindenben gyakorolván személyesen a végrehajtó hatalmat — a leghivatottabb. A 13. §. pedig így szól:

«A miniszterek egyike folyvást Ö Felségének személye körül lesz s mindazon viszonyokba, melyek a hazát az örökös tartományokkal *közösen* érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli».

E miniszterről, illetőleg miniszteriumról szól még a 20. §., mely szerint a mk. udv. kancellária előadó tanácsosai

közül két álladalmi tanácsost rendel mellé a törvény, de ez csak átmeneti és belső szervezeti intézkedésnek tekintendő, valamint a 21. §. is szervezkedést tartalmaz, mely imperative kimondja, hogy a 7. §. említett felségjogi executivát ez a miniszter gyakorolja.

Ez intézkedésekből látható, hogy az 1848-iki törvényhozás nagy súlyt fektetett a király felségjogai kezelésére hivatott organumra, de bár minden jogát említi a felségnek, bár a közös viszonyokról is szól általánosságban: a külügyekről szó nincs. Nemesak hogy nincs róluk emlékezet, de a törvényhozás tudatosan mellőzte e viszonyokat. Ugyanis az 1848. országos irományok 81. sz. tervezetének 11. §-a ekképen definiálja a felség személye körüli miniszter jogállását:

«a miniszterek egyike folyvást ő felsége személye körül lesz s mindazon külviszonyokban, melyek az országot az örökös tartományokkal érdeklik, befolyván, azokban az országot felelősség mellett képviseli».

A főrendek tábláján gr. Barkóczy János a kül-szónak kihagyását indítványozta,*) s ez indítványa elfogadtatván, abba a karok és rendek is belenyugodtak.

E ténynyel szemben nem érv, hogy a tényleg életbeléptetett miniszterium ügykezelésében e címzésre találunk: «felséges személyünk körül levő magyar külügyi miniszteriumunk», s hogy a bécsi cs. pénzügyminiszter 1848: 1253. átíratában ekkép címezi a minisztert: An Seine Hochw. des Herrn k. u. Minister der auswärtigen Angelegenheiten Fürsten von Esterházy Durchlaucht (635/848 eln. sz.). Ez a címezés csak annyit jelent, hogy a Budapesten székelő miniszteriumnak ez az osztálya (ressort) az ország területén kívül működik, azért külügyminiszterium, valamint az 1848. átalakulás évében fölkapott hivatalos címzés nem érv valamely jogosítvány bizonyítására.

Egyébként minek is fejtegetjük ennek igazságát, mikor rendelkezésünkre áll Deák Ferencznek a tanúsága, a ki 1867 január 31. a hatvanhetes bizottság tárgyalásai alkalmával kimondotta, hogy «magyar külügyminiszterium az 1848. törvények szerint sem létezett». Majd meg ugyanakkor Nyáry Pálnak részletesen felelvén, szabatosan kijelenté, hogy a fejedelem

*) Főr. napló 395.

személye melletti miniszterium a szorosán vett külügyekre soha sem vonatkozott s a miniszter ezekre nemcsak tényleg, de törvény szerint sem gyakorolt befolyást. Deák pedig klaszikus tanú, mert jelen volt az 1848 : III. t.-cz. alkotásánál. *)

A külügyi vezetésnek 1848-ban közjogilag megállapított módozatai tehát abban foglalhatók össze, hogy a külügy és a ház minisztere osztrák törvény értelmében az osztrák minisztertanács tagja vala, a magyar törvényhozás pedig nemcsak, hogy nem minősíti közös ügyeknek a külügyeket, de annak még a látszatát is elkerülte. Kétségtelen ugyan, hogy az 1848-iki törvényhozás a külső ügyekre való befolyást a nádor s királyi helytartó állásához fűzte, de ennek egyidejűleg törvénybe iktatott nyoma nincs.

Ausztria 1848-ban alkotmányt nyervén, magyar szempontból akkor nem is lehetett ellenvetést tenni, hogy a felségdicasterialis udvari-, házi éskanczelláriája alkotmányos miniszteriummá változzék át. A mint Ausztria, illetőleg az örökös tartományok egyeteme a császár beleegyezésével elhatározhatta a külügyek s a ház miniszterének felelősségét, azonkép oldhatta volna meg a kérdést az 1848. pozsonyi diéta is magyar szempontból. Nem tette, illetőleg beérte azzal, hogy az 1848 : III. t.-cz. eszmemenete értelmében a külügyet meghagyta felségjognak. **)

Már most a gyakorlati nemzetközi fölfogásban az 1848. alakulás olybá tüntette föl a külügyi vezetést, hogy a törvényes magyar király felségjogánál fogva tetszése szerint intézi a külügyeket. E magyar király azonban mint osztrák császár alkotmányos külügyminisztert nevezvén ki, előállhat vala, s elő is állott volna az az eset, hogy a magyar király egysegesen intéztethette volna a külügyeket az osztrák külügyminiszterrel, a ki pedig nem tartozott felelősséggel a magyar országgyűlésnek.

A viszonyok illetén alakulása nem felelt s nem is felelhetett meg a *pragmatica sancti*óból folyó kölcsönös védelem eszméje postulatumának, mert az osztrák örökös tartományok formailag ugyan kaptak egy alkotmányos minisztert, a ki

*) Kónyi Manó i. m. IV. 265—266.

**) Beksics G. is utal erre a *Dualismus* című munkája 114—115. lapján.

azonban nem gyakorolhatta azt a befolyást, melyet másnevű elődei háromszáz év óta a felségjog ez ágának czíme alatt felelősség nélkül tényleg gyakoroltak, tehát korlátlan intézkedési jogának gátat vetett az osztrák alkotmány, a magyar miniszterium pedig ebben az irányban csonka maradt, volt ugyan honvédelmi minisztere, de kifelé való képviseltetésének módozatáról nem történt gondoskodás.

Teljesen igaz, a mit a profétalelkű Kemény Zsigmond ír e részben alig egy évvel a nagy alkotmányos mozgalmak lezajlása után :

«Nincs ember és közvélemény, azt be nem látó, hogy ha a márcziusi törvényekkel együtt nem kerekítettnek ki a birodalmi összeköttetést rendező szabályok, akkor majdnem fölszólítás intéztetik a mellőzött s jövődjök iránt kétséges érdekeltekhez, egy ellenforradalom által befolyásukat visszacserezni. Mert minden nagy érdeknek joga van el nem tűrni, hogy provisórie is kirekesztessék oly szervezetből, mely a többi érdekek iránt tekintettel volt. Ezt tagadni a történelem és az emberi szív félreismerése».*)

Mindamellett az 1848. osztrák és magyar alkotmányos alkotások közt lényeges a különbség. Nem tekintve azt, hogy az 1848. magyar törvények nem rendezték azokat a viszonyokat, melyek a föloszthatatlanságból folynak, mégis huszonhárom éves alkotmányos küzdelemnek a természetes folyamányai, voltak gyöngéik, de erős gyökök volt abban a talajban, melyből fakadtak, emlékezetöket nem lehetett kiirtani a köztudatból. Az osztrák alkotmány octroyált alkotmány a maga rendje s módja szerint, s az 1848. ápr. 25. páten s 1—59. §-ban megfogalmazva nem egyéb a belga chartának szolgai másolatánál.**)

Tévedés volna azonban, ha az 1848. osztrák alkotmányos fejleményeknek semmi jelentőséget nem tulajdonítanánk. Döntő fordulatot jeleznek azok az osztrák örökös tartományok életében. A dicasterialis hivatalnoki szervezet a felségnek közvetetlenül egyénileg felelős ministerialis organismusává vált.

*) *Forradalom után.* 84. l.

**) Dr. E. Lingg: *Die staatsrechtliche Stellung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Juristische vierteljahres schrift.* 1892. 68. l.

Bureaucratikus absolutismus állott elő a régi rendiség alapján. Ez átalakulási folyamatban az 1848 május 8. czímében megváltozott külügyi vezetés, mint külügyminiszterium külső fontosságban is nyert. A tárgyalás teljességére való tekintettel szólnunk kell a külügyminiszterium 1848-iki s későbbi belső fejleményeiről is.

Az első felelős külügyi és házi miniszter (Minister der auswärtigen Angelegenheiten und Meines kaiserl. Hauses) I. Ferdinánd császár (ellenjegyzés nélküli) kinevezése alapján gróf Fiquelmont lett 1848 márczius 18-án. Fiquelmont ebbeli minőségében az osztrák kabinetnek volt tagja, melynek ideiglenes miniszterelnöke gr. Kolowrat Ferencz vala, ki április 4-ig volt az osztrák minisztertanács feje. Április 4-én gr. Fiquelmont bízott meg ideiglenesen az osztrák minisztertanács vezetésével. Az események rohamos egymásutánjában a dicasteriumok átalakulása csak lassan ment végbe. A közigazgatási schémákat magok a miniszterek is összezavarják, így gróf Fiquelmont 1848. III/20 köriratában arról értesíti az udvari kamara elnökét báró Kübecket, pedig vele egy napon nevezték ki pénzügyminiszterré, hogy átvette a külügyminiszterium és a titkos házi udvari és államkancellária vezetését, pedig a külügyminiszterium még meg sem alakult s az államkancellária már fölbomlott. *)

Fiquelmont alatt meg sem indulhatott jóformán a szervezkedés, mert már 1848 május 7. leköszönt s a császár egyelőre báró Lebzeltern előadó tanácsosra bízta a külügyi és házi miniszterium ügyeinek vezetését.

Május 8-án báró Wessenberg lett a külügyminiszter, a ki november 21-ig vitte az immár miniszteriummá szerveződött dicasterium ügyeit s egyúttal feje volt az osztrák kabinetnek. E fontos állás azután november 21-étől kezdve állandóbb képviselőt nyer herczeg Schwarzenberg Felix személyében, a kit Ferdinánd császár Olmützben kelt legfelsőbb kéziratával (báró Kraus pénzügyminiszter ellenjegyzésével) a minisztertanács elnökének, s a külügyek és háza miniszterének kinevezett. Hogy e zavaros átalakulások folyamán az oly kényes külügyek vezetése nem szenvedett nagyobb rázkódtatást s a külügyminiszterium, mint a státuskancellária jogutódja is

*) 2365. sz. körrendelet.

teljesíté kötelességét, leginkább a kipróbált ügyességű báró Lebzelternnek (1848. deczember 1-ig) s báró Wernernek köszönhettek.

1848 óta tehát az osztrák császári minisztertanács elnöki tiszte a külügyek és a császári ház miniszterének állásához fűződik.*)

Az 1849 utáni absolut korszak főteendői közé tartozott, hogy az 1848. átalakulásokat beleilleszsze abba a bürokratikus schémába, mely Ausztria elnevezése alatt egy részről látszólag föderalisáló áramlatoknak kedvezett, más részről azonban tényleg homogén intézményekkel akarta megvalósítani az összbirodalmat. 1851-ben indultak meg Bécsben azok a tanácskozások, hogy mily szervezetet nyerjen az összminiszterium s 1852 január 9-én Schwarzenberg herczeg fölterjesztette úgy az összes, mint az egyes szakminiszteriumok hatásköréről szóló beosztást. Elvileg kimondotta e fölterjesztésre vonatkozólag ugyancsak ez évi április 12-én a császár:

hogy az egyes miniszteriumok hatáskörét a minisztertanács megállapodása alapján a császár lépteti életbe;

hogy az egyes miniszterek a hatáskör megtartásáért személyesen felelősek;

hogy személyes tudomására hozandó a császárnak a belső ügymenet szabályozása, s minden szervezkedéssel járó intézkedés.

Az absolutismus ugyan a 48-iki vívmányok, alkotások romjain alakult, de működésében nem térhetett vissza az 1848 előtti állapotokra, tehát oly reformot jelent, mely modern alapon kizárólag a császárnak való személyes felelősség megállapításával akart rendezett viszonyokat alkotni.

Ez igyekezetéből folyik, hogy minden miniszterium megkapta a maga «különös hatáskörét», így a «Kk. Ministerium des k. Hauses und des Aeussern» 1852 május 27-én.**)

*) Nem változott e helyzete az 1849—1852. kísérletezések korában sem. Schwarzenberg herczeg halála után gróf Buol Schauenstein neveztetvén ki, I. Ferencz József császár őt «zu Meinem Minister der auswärtigen Angelegenheiten und des Kaiserlichen Hauses» tette meg «wobei Ich Ihnen zugleich den Vorsitz in der Minister-Conferenz übertrage» (1852. április 11. legfelsőbb kezirat).

**) A miniszterium czímkérdését gróf Buol Schauensteinnek 1855 okt. 15. kelt legfelsőbb előterjesztése alapján szabályozta a felség-

Voltakép ez a hatáskör-megállapítás*) fejezi be a régi házi-, udvari és státuskanczelláriának miniszteriummáátalakulását. A hatáskör két főcsoportra oszlik 1—6. §. megállapítja a cs. ház miniszteriumának agendáit, 1—16. §., a külügy-miniszteriumét. Az uralkodó-család házi- és udvari viszonyainak internationalis részei a státuskanczellár teendői közé tartoztak mindenkor. A felségjog patrimonialis színezetű kezelése korában 1848-ig természetesnek látszott, hogy e teendőket az a hatóság vigye, mely a külügyeket vezeti. Magyar részről 1848. előtt nem tettek ellene kifogást, mert a magyar királynak az alkotmányos életben mérvadó jogainak executívája a m. k. udv. kanczelláriát illette.

Az osztrák 1848. törvényhozás azonban az uralkodóház magánügyeinek kezelését is bevonta az alkotmány keretébe, melyet azután az abszolút korszak is meghagyott a külügy-miniszter kezében.

Minthoggy ennek a beosztásnak alapvető fontossága van s összhangzásba hozatván az 1867. történet alakulással, máig is kütfői értékkel bír, ime közöljük.

A.

A császári ház miniszteriumának hatásköre. 1852.

1. §. A császári ház miniszterének működési köre mindazon ügyekre terjed, melyek az uralkodó felséges ház és a császári család összességének közjogi állására, valamint a család és egyes tagjainak statuaris viszonyaira vonatkoznak.

2. §. A miniszter kötelessége a császári ház és az uralkodó család jogait megóvni és képviselni, a család belső ügyeit illetőleg a főnálló általános vagy az Ő felsége által kiadott különös rendeletek értelmében eljárni, nevezetesen pedig az 1839-ben kelt családi statutum-

Eladdig vegyesen: előbb említék a ház miniszteriumát (kivált a kifelé való érintkezésben), azután csak a külügyeket, de a legfelsőbb határozat (1848 III./17.) előbb említé a külügyeket, a miniszter tehát érzése alapján jogosultabbnak tartja a «cs. ház minisztere» jellegének s csak azután a külügyek hangoztatását s indítványba hozta a *Ministerium des k. Hauses und des Aeusern* címet. Ezt helyben is hagyta 1855. október 21. a császár.

*) *Besonderer Wirkungskreis des kk. Ministeriums des k. Hauses und des Aeusern fol. 2. 1.*

nak a császári ház egyes tagjai egymás iránt való jogait és kötelesegeit szabályozó intézkedéseit szem előtt tartani.

3. §. A császári ház miniszterének teendőihez tartozik tehát különösen: a császári család ellátási alapja, valamint a családi hitbizomány törzsvagyományának főtartására vagy növelésére célzó indítványokat tenni; továbbá az államkincstárból a család egyes tagjainak fizetendő apanage, hozomány, özvegyi illetmény, berendezési járulék stb. folyósításáról gondoskodni.

4. §. Főherczegek és főherczegnők házasságra lépése alkalmával közreműködik a házassági szerződés megkötésénél, hogy azokban úgy a családi statutum rendelkezései, mint az állami tekintetek, a cím decoruma stb. megóvassanak.

Külföldi herczegek és herczegnők házasságkötése esetében fogalmazza: a kérő, átadó és átvevő bizottság meghatalmazásait, a főherczegnők lemondási okmányait stb.; ő eszközli ki a szentszéknél a netalán szükséges házassági engedélyt.

5. §. A jegyző szerepét viszi a császári ház*) tagjai által családi vagy állami ügyben kiállított okiratokat illetőleg, ő gondoskodik azok elkészítéséről, az aláírások hitelesítéséről és a házi levéltárban leendő elhelyeztetésökről.

6. §. Vezeti a valóságos belső titkos tanácsosok jegyzékét, kiállítja kinevezési okmányait és közben jár fölesketésöknél.**)

B.

A külügyminiszter hatásköre.

1. §. A birodalom***) vagy egyes részeinek jogait és érdekeit képviseli más államokkal szemben;

2. §. képviseli az egyes osztrák†) állampolgárok jogait és érdekeit külföldön, a mennyiben azok diplomatiái lépésekre alkalmasak;

*) A császári ház miniszteriumának a címe 1895 október 4. cs. és kir. elnevezést nyert. Teendőit a külügyminiszterium első osztálya látja el. A mi a hatáskört illeti, nem foglal magában külön miniszteriális ügykört, hanem a felség a külügyminiszterre bízta 1867-ben ezt az uralkodó család magán (családi s nem közjogi) ügyeire vonatkozó közbenjárási tiszte. Hogy az uralkodó a külügyminisztert bízta meg e tiszttel mindenkor, a teendők természetéből érthető, a mennyiben az uralkodó kifelé monarchiájának főképviseelője. A mennyiben ez ügykörnek a magyar közjogot érintő egyes vonatkozásai vannak, azokra nézve az 1867 : XII. 8. §. értelmében a magyar királyi kormány befolyást gyakorol.

**) 1893. november 20. a külügyminiszterium hatásköre összhangzásba hozott a tényleges helyzetnek megfelelő conceptioval. Oldalvált jegyezzük meg a változásokat.

***) Monarchia 1893.

†) osztrák és magyar.

3. §. levelez a császári udvarnál¹⁾ meghatalmazott külföldi képviselőkkel és közvetíti ezek érintkezését a belföldi²⁾ hatóságokkal;

4. §. idegen államok kormányainak vagy egyes alattvalóinak a császári³⁾ udvarnál megbízott küldöttségei útján, vagy a külföldön levő császári⁴⁾ missiók útján előterjesztett kívánságait és ügyeit Ő felségéhez vagy a belföldi hatóságokhoz juttatja és esetleg ajánlja;

5. §. fogalmazza a külföldi uralkodókhoz és a köztársaságok fejeihez intézett császári⁵⁾ kéziratokat, valamint a császári⁶⁾ családban előfordult házasságokra, születésekre és halálozásokra vonatkozó értesítvényeket (notificatio)⁷⁾;

6. §. utasításokat ad a császári⁸⁾ követeknek, diplomatai ügynököknek és consuloknak, a mennyiben ezeknek a külügyminiszter hatáskörébe tartozó ügyre vonatkozólag adandó utasítás⁹⁾);

7. §. legfelsőbb jóváhagyás alapján tárgyalja és megkötí külföldi államokkal, az összes állami szerződéseket és más egyezményeket, és pedig igazgatási ügyben az illető miniszterekkel egyetértőleg: és kieszközli a létrejött szerződések legfelsőbb jóváhagyását¹⁰⁾);

¹⁾ cs. és k.

²⁾ cs. osztrák és kir. m.

³⁾ és kir.

⁴⁾ és kir.

⁵⁾ legf.

⁶⁾ és kir.

⁷⁾ 1893. elmaradt.

⁸⁾ és kir.

⁹⁾ A külügyi ressorthoz tartozó mai consuli ügy kezelése 1848 előtt az udvari kamara és a titkos státuskancellária közt osztott meg. A kereskedelmi képviselőt ugyanis nem tekintették kizárólag külügyi vonatkozásúnak, hanem a monarchiát közvetlenül érintő gazdasági érdekeknek. Az udvari kamarának e hatáskörét a státuskancelláriával szemben az 1852-diki szervezés a kereskedelmi és a külügyminiszter között osztotta meg, akként, hogy

a) a főconsulok, consulok és viceconsulok fölterjesztésére nézve a külügy- és kereskedelmi miniszterium együtt jár el;

b) ugyancsak együttes az eljárás a többi consuli tisztviselő és kereskedelmi ügynök kinevezésére nézve;

c) a consuli illetékekre nézve együttesen jár el a külügyi- és a pénzügyi miniszterekkel;

d) összhangzásban az igazságügyi miniszterrel vezeti az osztrák consulok által a török birodalomban gyakorolt igazságszolgáltatást;

e) a külügyi miniszterrel együtt jár el a monarchia területére kinevezett idegen consulok és kereskedelmi ügynökök exequaturja kieszközlésében. (*Besonderer Wirkungskreis des k. k. Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten*, 10. §.) Az 1893. november 20. hatáskör ennek megfelelően módosított;

¹⁰⁾ Összhangzásba hozott az 1867 : XII. 8. §., igazabban ez a szervezeti szabályzat lett törvénytényé.

8. §. folytatja a tárgyalást a szentszékkal egyházi ügyekben, nevezetesen az egyháznagyok praëconisatioja tárgyában is az illető vallásügyi miniszter megkeresésére;¹⁾

9. §. A német lovagrend jogai fölött őrökdi és azokat képviseli;²⁾

10. §. kieszközli a legfelsőbb jóváhagyást az osztrák alattvalóknak adományozott külföldi rend- és díszjelek viselésére, a körülményekhez képest az illető szakminiszterrel egyetértve; továbbá indítványozza osztrák rendeknek külföldiek részére való adományozását;³⁾

11. §. hitelesíti a belföldön kiállított, de külföldre szánt, valamint a külföldön kiállított és használandó okiratokat;⁴⁾

12. §. szabályozza és vezeti az alárendelt hivatalokat és intézeteket, úgymint a házi, udvari és állami levéltárt, a chiffrizó és fordító hivatal, a pénztárt és a keleti akadémiát, tekintettel arra, hogy mely ügyek tartattak fön a legfelsőbb jóváhagyásnak;⁵⁾

14. §. javaslatot tesz a keleti akadémia alapítványi helyeinek betöltése tárgyában.

15. §. közreműködik a főconsulok, consulok és consulatusi hivatalnokok kinevezésénél.⁶⁾

16. §. A legfelsőbb kinevezésnek föntartott helyek a külügyminiszteriumban: a házi, udvari és állami levéltárnokok, a követségi titkárok és attachék.⁷⁾

Ezen az alapon működött a császárnak felelős külügyminiszterium 1867-ig.

V.

Mikép felelt meg ez az 1849-ben inaugurált rendszer 1866. július 3-ig annak a czélnek, melynek elérését mindenkor hangoztatta, hogy a monarchia egységesen biztosítsa nagyhatalmi állását, arra megfelel a történelem. Viszont arra is megtanít a história, hogy a magyar alkotmány visszaállításá-

¹⁾ rövidebben hangzik 1893-ban.

²⁾ 1893 november 20. 9. §. A delegatiók ügyei, közvetítés a közös kormánynyal.

³⁾ 1893. elmaradt.

⁴⁾ A státuskancelláriai passusok kiállítása is idetartozott, 1893 óta útlevelek csak a fönnálló szabályok értelmében állíttatnak ki.

⁵⁾ 1893. rövidebben szövegezve.

⁶⁾ 1893. A consularis ügyek vezetése. 1859 szeptember 12. óta a kereskedelmi min. teendői közül a külügyhöz csatolták az összes konszulatusi ügyeket.

⁷⁾ 1893. 15. §. A külügyi szolgálat összes személyzeti és költségvetési ügyei.

nak ellenzői abból a nézetből indultak ki, hogy a dynastiát uraló országok kapcsolata menten megbomlik, ha a magyar alkotmányos önállásnak törvénybiztosította tere nyílik. A magyar nemzetnek az a része viszont, mely az 1848. törvények változatlan fönntartásában látta a magyar törvényes függetlenség, a souverain Magyarország panaceáját, minden oly kísérletben, mely a a nagyhatalmi állással összhangzásba akarta hozni törvényes önállásunkat, csak azt a törekvést vélte észrevenni, hogy törvényes úton akarják szentesíteni az autonom mezben jelentkező centralismust. Mi sem jellemzi világosabban a két állam összeolvadhatatlanságát föloszthatatlansága mellett is, mint az a körülmény, hogy Bécs nem ismerte Magyarországot sem Magyarország Bécset. A kölcsönös bizalmatlanság közepett Deák Ferencz meleg szívvvel, de hűvös fejjel jelölte ki az utat, mely kölcsönös megnyugvására vezetett az uralkodónak s a nemzetnek, midőn 1865. április 16-án így szól: «Készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fönnállhatásának biztosságával összhangzásba hozni, s a lajtántúli országok szabadságának és alkotmányos kifejlődésének útjába állani soha nem fogunk».

Legvilágosabban kifejezi Deák Ferencz nézetét 1865. májusi nyilatkozata, mely a *Debatte*ban jelent meg. *)

Kiinduló pont: a *pragmatica sanctio*. Kérdés, vannak-e oly ügyek, melyek a monarchia valamennyi országával közösek?

Melyek azok?

Mikép kell azokat tárgyalni?

Vannak közös ügyek. «Minden, a mi közös, csak azon mérvben és csak azon fokig lehet az, a mennyiben a monarchia biztosságának föntartására szükségesnek látszik».

A *pragmatica sanctio* megszabja a kölcsönös védelmi kötelezettséget.

Kölcsönös védelem

a) békés

b) hadi.

Diplomatia

Hadi erő.

A diplomatiát csak egységesen lehet vezetni, külföldön a követek a közös uralkodót képviselik. Természeténél fogva a

*) Kónyi M. *Deák Ferencz beszédei*. III. 330. l.

diplomátia mindenre kiható közösséget követel, a haderónél ez nem szükséges.

A tárgyalás módozatait illetőleg Deák Ferencz csak azzal volt tisztában, hogy mit nem akar, tudniillik «központi nagy parlamentet», s azzal, hogy a paritás elve szerint történjék a tárgyalás. A «szükséges meghatalmazással ellátott küldöttségek» eszméje, bár nem formulázott alakban, de alapvonásaiban már nála is meg van. A Kolumbusz tojását gróf Andrássy Gyula, a mi Józsuánk találta föl. A delegatio formulázásának az eszméje tőle való.

A delegationalis eszme ekkor legjobbjainkat foglalkoztatta. Azzal mindnyájan tisztában voltak, hogy központi parlament, mely idővel a két állam parlamentje felé kerekedik, ne legyen. Deák alapeszméje szerint a két törvényhozás utasítással látná el a közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottságot, de sürgős esetekben, mikor utasítás kérésére nincs idő, az egyesült deputatio döntsön szótöbbséggel. Gróf Andrássy Gyula éles ésszel azonnal belátta, hogy az utasítás tulajdonkép fölöslegessé teszi a küldöttséget, s ha az utasítás — mi gyakran fordult volna elő — ki nem kérhető, a két küldöttség együttes bizottsággá, tehát ad hoc parlamentté alakulna, a mitől megannyian féltek.

Andrássy eszméje: legyen két külön delegationalis testület a paritás alapján, a magyar országgyűlés a saját kebeléből határozott számú delegatusokat választ. A két delegatio nem utasítással, de fölhatalmazással ellátott két külön testület, külön tanácskozik, együttes ülést nem tart s izenetek útján érintkezik. Ezekben megadta az alapeszmét, melyhez Deák hozzájárult s igen helyesen beletétette a közös szavazás esetét is, tudván, hogy izenetek nem segítik elő a döntést.*)

Deák Ferencz és gróf Andrássy Gyula fölfogása tehát abban tetőzik, hogy a kölcsönös védelem körét illető ügyek tekintetében a tárgyalást a két törvényhozásnak e célból teljes hatalommal fölrüházott két közös tanácskozásra nem egyesíthető országgyűlési bizottsága, delegatio, intézze s határozza el.

Az 1865/7 országgyűlés hatvanhetes bizottsága albizottságának kisebbsége ugyancsak a pragmatika sanctióból indult

*) Kónyi i. h. 336—7. Léderer L.: *Gr. Andrássy Gy. beszédei.* I. 156.

ki, s elismerte a kölcsönös védelem tekintetében Magyarországra háramló kötelezettségeket. Ez Ausztriával egyetértőleg elintézendő ügyekül elismerte: a külügyeket, és pedig «azon külügyeket, melyek a magyar korona országait és ő felsége többi országait és tartományait egyformán illetik».

A közös ügyek tekintetében követendő eljárásra nézve az volt a bizottság kisebbségének a nézete, hogy a két törvényhozás az illető miniszteriumok által közlik egymással önállóan hozandó határozataikat. Ha egyetértés nem jön létre akkor jön létre a paritás alapján két «javaslat-készítő küldöttség», melynek javaslata fölött a két törvényhozás egy izenetet váltthat. Ha ismét nem jön létre megegyezés «országos, az illető törvényhozás nevében határozó küldöttség jön létre. S ha ez esetben sem jön létre egyértés a «közös fejedelem» dönt mindkét fél miniszteriumának meghallgatása után. E szerint a hivatalos eljárás schémája.

I. Osztrák törvényhozás		Magyar törvényhozás	
(két ház)		(két ház)	
II.		javaslat-készítő bizottság vissza I.	
III.		országos küldöttség vissza I.	
IV.		fejedelem.	

S míg az Andrássy-Deák-féle javaslatban az országgyűlés adja meg — bár tételenként való tárgyalásától eláll — a delegatio határozata következtében előálló költség fedezetre a meghatalmazást, melyet meg is tagadhat, de a fejedelmet nem teszi ki annak az esélynek, hogy két állama közt bíró legyen, a kisebbség bonyolult javaslata végeredményében nem óvja meg a törvényhozás föltétlen rendelkezési jogát s azonfelül belévonja a fejedelem személyét is az esetleges ellentétek harczába.

Ugyanily gyöngye a kisebbségi javaslat a végrehajtást illetőleg.

Egyfelől a külügyeket illetőleg — a bizottsági vélemény szerint — a közös fejedelem az oldala mellé rendelt magyar miniszter és többi országai és tartományai hasonló minisztereinek tanácsával él. Tehát itt két miniszter tanácsol a külügyekben.

De másfelől «jogában áll a közös fejedelemnek magát ez

ügyekben az uralkodó ház minisztere által helyettesíttetni, ki se Magyarországnak, se ő felsége többi országai és tartományainak külön minisztere nem lehet».*) A külügyekbe e fogalmazás értelmében még egy harmadik factor is beleszól, vagyis az uralkodóház minisztere, tehát a felségnek külön ugyan-csak e fogalmazás értelmében, egy nem alkotmányos minisztere.

Ebben a concepciónban teljes lehetetlenség lett volna a felségnek ezt a külső vonatkozásai miatt legkényesebb jogát beleilleszteni az új államszervezés keretébe. A Deákék javaslata tehát nemcsak szabatosabb, de gyakorlatibb is volt. Ezért is tudott gyökeret verni, mert a legszabatosabb elmélet sem biztosítja az állam vitális érdekeit, ha nem válik be a gyakorlatban.

Ezek szerint a delegatiók intézménye magyar politikai productum. A kiegészítés alkotóinak érdemei ekkép nemcsak abban állanak, hogy Magyarország önállóságát megóvták, hanem, hogy productive is megoldották «azon kérdéseket, melyek a fejedelem közösségéből és a birodalom oszthatatlanságából erednek».**) Ma ez intézmények megalkotása után jobban értékelhetjük az 1865—7 országgyűlés nagy alkotását, mint az a nemzedék, mely megszenvette a multat s tizenhét évi alkotmányoszűnet után új intézményeket alkotott. Nem kívánunk politikai tanulmányt írni, azért nem is ereszkedünk sem az 1867. alkotások politikai mérlegelésébe, sem az osztrák és magyar kapcsolat dogmatikus taglalgatásába, s célunkhoz képest ragaszkodunk tárgyunkhoz: a külügyekhez.

Az 1867: XII. törvényezik a külügyek vezetése terén cardinális jelentőségű változtatást tett. Hadügyre vonatkozó törvényhozásunk van, de a külügyeket illetőleg most első ízben illeszték be ezt az eladdig tisztán felségjogot az alkotmányos szervezet körébe. Alkotmánytörténetünkben csak ekkor szabályozták leelőször ezt a felségjog czimén felelősség nélkül való külügyi vezetést s határozták meg annak közös alkotmányos organumát. Teljesen igaza van egy jónevű publicistánknek, mikor azt mondja, hogy a külügy közössége a külföld irányában «nem azt jelenti, hogy a két souverainitás összeolvadt, hanem, hogy a két souverainitásnak egy organuma van a

*) Kónyi i. m. III. 567. l.

**) Andrassy Gyula 1865 decz. 5. beszéde képv. Léderer i. h.

külföldi képviselet tekintetében».*) Elhez hozzáteendő, hogy az örökös tartományok souverainitását eddig a császár ipso facto felségjogánál fogva juttatta érvényre, a Habsburgi magyar király pedig a taglalt történelmi fejlődés folyamán a magyar souverainitást középkori értelmében vett teljhatalmával képviselvén, ez a kettő 1711—1848-ig (1740—1745 leszámítva) tényleg egy organuma által gyakoroltatott. Az 1867-iki alkotmányos átalakulásnak pedig az a nagy eredménye, hogy a magyar souverainitás egy új constitutív jellegű organumban jut kifejezésre: a közös külügyminiszteriumban (nem szólván itt a hadügyről). Teljesen találó tehát Concha Gy. az az állítása, hogy «ha 48-ban alkotmányváltozás volt a miniszterium föllállítása, ugyanez volt 1867-ben a közös miniszterium létesítése».**)

A külügyek mai vezetése szempontjából, döntő fontossága van az 1867: XII. törvényczikk 8. §. rendelkezésének, mely szerint «a birodalom diplomatikai és kereskedelmi képviseltetése a külföld irányában és a nemzetközi szerződések tekintetében fölmerülhető intézkedések, mindkét fél miniszteriumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett, a közös külügyminiszter teendői közé tartoznak. A nemzetközi szerződések mindenik miniszterium saját törvényhozásával közli».

Az osztrák 1867. december 21. alaptörvény hasonló rendelkezése így szól.

Közös ügyek:

a) «A külügyek, ide értve a külfölddel szemben való diplomatiai és kereskedelmi képviseltetést, valamint a nemzetközi szerződések tekintetében szükséges intézkedéseket, mely nemzetközi szerződések jóváhagyása, a mennyiben erre alkotmányszerűleg szükség van a két államfél képviselőtestületeinek (a birodalmi tanácsnak és a magyar országgyűlésnek) van föntartva».

Összevetvén a két szöveget, kétségtelen, hogy az 1867: XII. törvényczikk nemcsak a nemzetközi szerződések tekintetében, de a külügyre általán föltételezi a két miniszterium egyetértését és beleegyezését, mit egyébként a gyakorlat is

*) Beksics 119.

**) *Politika*. I. 607.

bizonyít, mely a törvénynek erre a rendelkezésére hivatkozik. Az osztrák törvény concisabb természeténél fogva csak a nemzetközi szerződések jóváhagyását postulálja — a szükséges esetekben.

Az osztrák törvény ebbeli hiatusára utalt gróf Hohenwart a delegatio 1896. tárgyalásai alkalmával, midőn a magyar törvény ebbeli világos rendelkezését állítá föl osztrák jogforrásnak, hogy az osztrák miniszterium is gyakorolja törvénybiztosította befolyását a külügyekre.

Hogy az osztrák fölfogás miként értelmezi az 1867: XII. törvényczikk 8. §-t, az ugyan igen érdekes adalék az ő közjogi imponderabiliáik megítélésére, de magyar szempontból teljesen közönyös. Valamint teljesen az osztrák álláspont megítélésére tartozik herczeg Windischgrätz volt osztrák miniszternek egy interpellatióra adott azon válasza,*) hogy a külügyminiszter kinevezése teljesen a korona előjoga lévén, nem felelt arra a kérdésre, vajon befolyt-e a kinevezésre.

Tény azonban, hogy a külügyi vezetés megérzi a két állam exigentiáiból kifolyólag mindkét állam természetes és törvényes befolyását, s hogy a külügyek vezetője, kinek a kinevezése vitatlan joga a koronának, mindkét tényezőhöz igazodik a vezetés megállapításánál, bár csak a magyar törvényben van erre imperativ intézkedés.

A mi magának a közös külügyminiszteriumnak a fölállítását illeti, az az 1867: XII. törvényczikk 27. §. sarkallik s mint a többi két közös miniszter:

a) csak oly tárgyakkal foglalkozhatik, melyek valósággal közösek s egyik állam külön kormányzata alá nem tartoznak;

b) egyik állam külön kormányzata ügyét nem viheti, tehát nem lehet sem osztrák miniszterelnök sem felség személye körüli miniszter;

c) felelős ressortjáért külön, s egyetemleg akkor ha két közös minisztertársával valamely hivatalos intézkedésért egyetemleg vállaltak felelősséget;**)

d) felelős a delegatioknak (XII: 50—51. §§. perbiróság osztrák alaptörvény: 16—17. §§. A 18. §. a közös minisz-

*) 1895. III. 31.

**) Az osztrák alaptörvény a c) pontot nem vette fel hasonló tárgyú 5 §-ba.

terium felelőssége: a vád, s eljárás és ítélet tekintetében külön törvényt ígér, mely azonban nem jött létre);

e) költségeinek fedezésére nézve az 1867 : 18—22. §§. értelmében történik eddig az alkotmányszerű intézkedés, vagyis «kölcsonös alku» által tíz évre (1867 : XIV.) megállapítandó arányban. (Osztrák alaptörvény 3. §.).

f) Költségvetését a delegatio állapítja meg, a javaslat mind a két külön felelős miniszterium befolyásával készül (1867 : 40. §. Osztrák alaptörvény 13. §.);

g) előterjesztési joga van ressortját illetőleg a delegatio előtt, melynek szintén van kezdeményezési joga (1867. 44. §. Osztrák alaptörvény 14. §.).

★

Végig tekintve immár a külügyek vezetésének történelmi fejlődésén, tárgyalásunk rövidre foglalt eredménye :

hogy a középkori Magyarország királya a közös ügyek vezetését felségjogából intézte ;

hogy 1526—1711. Keleti Magyarország, mint erdélyi fejedelemség a török souverainitás daczára is függetlenül intézte ebbeli jogait, bár a fejedelem felségjoga annyiban korlátolt volt, a mennyiben az úgynevezett fejedelmi főkövet mellé Erdély három közjogi nemzete külön-külön követet küldött a portára, valahányszor oda követség ment ;

hogy 1526—1711-ig a Habsburgokat uraló magyar királyság az általános értelemben vett külügyi vezetést a király felségjogának tekinté, s csak a törökkel való külügyi viszonyok alakulására óhajtott nádora által befolyjni, de e befolyása a törvény ellenére is csak időleges vala.

1711—1848-ig a felséget illeti a külügyi vezetés joga, a ki azt egy udvari organuma illetőleg személyes megbízottja, a Hof- később Staatskanzler utján gyakorolja.

1848-ban az octroyált osztrák alkotmány a külügyminisztert az osztrák kabinet tagjának tekinti, a magyar törvényhozás pedig felségjognak tekintvén a külügy vezetését, organumot nem jelöl ki.

1849—1867-ig császári felségjog a külügyi vezetés, élén csak a császárnak felelős külügyminiszter áll.

Az 1867 : XII. törvényczikk s az osztrák 1867 : XII/21. alaptörvény a külügyek tekintetében nem apokatastasist vagyis

restitutio in antiquumot jelent a jog terén, hanem új evolutio, a mennyiben e felségjogalkotmányos végrehajtása egy a két állammal közös organumban : a közös külügyminiszteriumban nyeri kifejezését, mely a két állam teljhatalommal kiküldött országos bizottságainak külön-külön felelős. A külügyek vezetésében való befolyásért pedig az 1867: XII. 8. §. értelmében a magyar miniszterelnök felelős.

Ezekben foglalható össze a külügyek vezetésének kérdése, melynek mai állása szorosan az Ausztria és Magyarország között főnálló viszony fejlődésének egyes phasisaihoz simul. Megoldása teljesen megfelel a két állam főnálló viszonyának, melyre akár az intézményes personál unio vagy egyéb elnevezést alkalmazzuk is, de a fejedelmi két hatalom egymáshoz lévén kötve, kifelé való érvényesülése csak az 1867. alkotott módon képzelhető mindaddig, míg az egymáshoz kötöttség szentesített törvényes básiisa : az 1722/3 : I. és II. törvényczikk érvénye megmarad, s annak érvénye oly intézmények alkotásával nem gyöngül, mint a minő volna két felelős külügyminiszter intézménye.

VI.

Az osztrák és magyar államviszonylat, de magának a magyar korona országainak integralis fejlődése az újabbkori államalakulatok körében nemcsak érdekes tünet, de az összes főnálló fejedelmi uniók közt a legrégebbi lévén, ez az evolutiója szükségszerűleg befolyást gyakorol azon politikai mozgalmak elméleti harcaiban, melyek fejedelmi uniókban élnek vagy ilyen állapotra törekszenek.

Ebből érthető, hogy a svéd-norvég alkotmányos küzdelmekben — a teljesen heterogén viszonyok ellenére is — az osztrák-magyar közös intézmények befolyással vannak az ottani államtani conceptiók alakulására, a mint a Home-Rule mozgalomban a magyar-horvát viszony receptiója, illetőleg annak alapúl vétele forgott szóban. Mindazonáltal bővebb indokolást kíván az a fejlemény, hogy miként jött létre ez az osztrák-magyar svéd-norvég paralellismus.

Ismeretes, hogy Ausztria-Magyarország viszonyát egy részről s a svéd-norvég viszonyokat másrésztől párhuzamo-

san egymással szembe állítani actualis érdekű themája vala az 1865 óta megindult gyakorlati politikai vitáknak, eszmecseréknek és publicistikai küzdelmeknek. Ez természetes is.

Míg a svéd-norvég unio eredeti alapján állva a lappangó ellentéteket folytonos, de a külföld szemében teljesen jelentéktelen, békés egyességekkel egyenlítőtte ki, ez a viszony panaceának tűnhetett föl azon országok forrongó alkotmányos küzdelmeiben, melyeknek a kapcsolatában fegyveres küzdelem szakítá meg a fejlődés fonalát. Hogyne tűnhetett volna föl mintakapcsolatnak e két bátor, rokon népnek egymáshoz való viszonya, a mely teljes paritáson s mind a két ország függetlensége megóvásán sarkallott? Kinek jutott volna eszébe politikusaink közül, hogy e két ország kapcsolatát apróra tanulmányozván a lappangó ellentétekből, azokból a mi állapotainkra vonjon következtetést? Mint gyakorlati emberek a magyar politikusok első sorban a hazai talaj szükségleteire voltak ügyelettel, s csak annyira voltak doktrinairek, a mennyire a követelmények formulázásának szabatosága megkívánta az iskolázottságot.

Az lévén a politikai fölfogás, hogy a personal-unio a függetlenség biztosítója, a reál-unio pedig intézményes alapon centralisatióra vezet, mindazok, a kik a svéd-norvég viszonyt teljesen tiszta personalis-unióknak tartották: Norvégia helyzetét irigyelték.

Alig is van kényelmesebb módja a politikai szárnyas-igék forgalomba hozatalára az analogia fölvetésénél. Igen természetes, hogy a fönnálló államkapcsolatok sorozata számos rokonvonással kinálkozik, melyeket úgy az államtani dogmatikus, mint a gyakorlati politikus a maga szempontja szerint csoportosíthat. Ebből keletkeznek a sokszor tetszetős, gyakran mélységes methodusoknál fogva érthetetlen elméletek egyrészt s a divatos politikai consideratiók másrészt, melyekről később derül ki, hogy nem voltak igazak.

Pedig szorosan szemügyre véve azt a svéd-norvég viszonyt szemben a mienkkel, mit látunk?

1. Svéd és Norvégország földrajzi helyzete ugyan egymásra utalja a félsziget két országát, de se belső nemzeti, se vallási szétdaraboltság nem involvál okvetlenül uniót, a földrajzi situs tehát nem játszik akkora szerepet e két állam kapcsolatában, mint a teljesen szárazföldi osztrák és magyar

állam a maga kis tengerpartjával. Svédországnak csak két szomszédja van, szövetségtársa a norvég s keleten az orosz, Norvégiának csak a svéd. Monarchiánkat kilencz szomszédja környezi. S ezért :

2. Míg a három skandináv állam uniója : a svéd-norvég-dán szövetségés korán megalakult, s szét is bomlott, az osztrák és magyar kapcsolat több százados történelmi küzdelem után 1723-ban nyer végre is állandó alapot.

3. A svéd-norvég uniónál tekintetbe veendő, hogy 1814-ben Norvégia, mint a dán királyság egyik fegyverrel hódított tartománya a svéd királytól concedált alkotmányban nyer százados lethargia után függetlenséget. Svédország ellenben mindig rendi képviselőtű alkotmányos független állam volt.

Az osztrák-magyar államkapcsolatban : a császár patriomialis birtokát tevő tartományok csoportja 1526-ban, mint a német római birodalom része kerül kapcsolatba a független alkotmányos Magyarországgal.

Az osztrák örökös tartományok rendi alkotmányossága az idők következtében absolutismussá válik, a magyar alkotmányosság 1848-ig él és törvényesen alakul át.

Az osztrák örökös tartományok alkotmánya 1848, 1860, octroy műve, s az 1867. törvényalkotás is rájuk nézve nem hosszas történelmi fejlődés alkotása.

Mindezek a mozzanatok inkább arra utalnak, hogy némely tekintetben az osztrák örökös tartományok helyzete analog Norvégiával s a magyar alkotmányosság külső helyzete inkább a svédekével vág össze annyival inkább, mert Svédország agrár állam, Norvégia érdekei kereskedelmiek.

4. Svéd-Norvégországnak van unio-actája (birodalmi actája), míg Ausztria s Magyarország — nem tekintve most szerződéses jellegét — formailag is két külön törvényben szabályozták közös ügyeiket.

5. Svéd- és Norvégország kapcsolatában a nyelvi kérdésnek alárendelt jelentősége van, valamint a vallásának is. S nem szabad elfelejtenünk, hogy a mi az írni és olvasni tudást illeti, talán a világ első népei állnak előttünk. Mindkét faj ethikai tulajdonságai is jóformán egyeznek, ketten összeállva erősebbek, de külön is megélnek. Messzire elvezetne, ha párhuzamot vonnánk monarchiánk ebbeli viszonyai s a svéd-norvég állapotok között.

6. Alkotmány történeti szempontból egy nagy és tanúság analogia van a két államkapcsolat között:

Az 1814. unio-actának egynemely rendelkezése nem világos, a fogalmak nem szabatosak, s épen mert e kapcsolat két eladdig heterogen kormányformában élt ország került együvé, a gyakorlati életben controvers fölfogásoknak okvetlenül föl kellett merülniök.

Ugyanez történt 1848-ban Ausztriában s Magyarországon, midőn a patriarchalis kormányzatú Ausztria alkotmányossá villanyozva, az alkotmányossága körét modernizált Magyarországgal nem szabályozza a kapcsolatokat, melyek — Svéd-Norvégiától eltérőleg — tényleg fönnállottak.

Az osztrák és magyar kapcsolat szabatos megállapításának hiánya 1848-ban éles válság jellegével hirtelen forrongásra és katasztrophára vezetett, Svéd és Norvégiában a válság egy hosszan húzódó alkotmányos chronikus bajban nyilatkozik, mely az unio megszűnésére is vezethet.

Hogy a svéd-norvég unio példája a mi viszonyainkra nem illik, azt a mi politikai prófétánk: Kemény Zsigmond már 1868-ban*) élesen látta. *Mi a 48?* című elmélkedése (*Pesti Napló* junius 24.) még a régi erővel, azzal a mély ragyogású logikával megírott mestermű, mely e ritka szellemnek a sajátossága.

KEMÉNY ZSIGMOND A SVÉD-NORVÉG VISZONYOKRÓL.

Mi a 48?

Egy vihar-e, mely néhány, még erősnek vélt politikai építményt ledöntött, azért, hogy reánk ne dőljenek?

Egy erélyes, s a maga idejében hozott intézkedés-e az úrbéri válság gyors foganatosítására, a jogegyenlőség kikiáltására, a sajtó bilincseinek széttrésésére, a feudalis szerkezetű államnak az újkori formák szerinti átalakítására, a felelős és illetőleg parlamentarizmus kormányzat által?

Az a szellem, mely a bécsi zavargások alatt, a camarilla igazgatásai közt, a birodalmi kapocs föntartásáról nem feledkezett meg, távol

*) Concha utal rá legelőbb politikájában I. 603. mondván: «Kemény világosan látta, hogy a personal-unio hagyományos fogalma nemcsak Magyar- és Osztrákországra, hanem Svéczia és Norvégiára nézve is tarthatatlan».

volt azon gondolattól is, hogy az elválásra irányozza törekvésének célját.

S mégis a birodalmi kapocs összetört, mert a zaklatott viszonyok miatt nem lehetett a közös érdekeknek tartós intézmények által érvényt szerezni.

S valamint a 48, bármily méltó tárgya legyen tiszteletünknek, nem volt képes a közös érdekeknek mellőzésével az alkotmányos életet föntartani: szintugy kétségtelen, hogy ugyanezen 48 67-es alkotmányra vált volna, a pragmatika sanctióból folyó közös ügyeknek állandó rendezésével s azon kiegyezkedési hajlammal, mely időhöz kötött egyezmények által ő Felsége mindkét birodalmában az anyagi érdekek élesb sürölódásait bölcs tapintattal kiegyenlíteni törekszik.

Ez kétségtelen.

De viszont az is bizonyos, hogy 48 most is azon kiegészítő intézmények nélkül, melyek legújabb törvényeinkben foglaltatnak, az összeütközéseket ki nem kerülhetné, s vagy magát rombolná szét, vagy a birodalmi kapcsolatokat.

S íme, a balközép még is 48-ra törekszik visszatérni, s csak esetről-esetre és minden közösügyi törvény kiküszöbölésével reményli ő felsége két államában a barátságos viszonyt megörökíteni.

Aztán a hazafiság valami magasztosabb avatottságát véli kiérdemelni azzal, ha lenézéssel tekint nyert vívmányainkra, csekélynek állítja, a mit visszaszerezünk, s nagyinak, iszonyú súlyosnak, a mit még kieszközölnünk nem sikerült.

De mi kérjük: jelölhet-e ki a balközép oly államot, mely a trónörökösödési rend közösségén kívül más kapcsolatban is van egy társországgal, annyi függetlenséggel körülvéve, mint a minő a mienk? Ő felsége másik birodalmával szemben?

Sokszor említették a balközép szóvivői Svédországnak Norvégiával kötött személyes unióját, még pedig azon, épen azon időben, midőn országgyűlésünk a közös érdekek megoldásának módjára irányozta figyelmét, s a felől élénk eszmecserék váltattak a Deák-párt és a balközép közt.

Akkor a mostani balközép szóvivői a svéd-norvég unióban látták azt a csodálatos bölcseséget, mely a personal-unio keretében tökéletesen és egyszerűen megoldotta mindazon közös érdekek kezelési módját, melyek nálunk szintén a gyors, de tapintatos elintézését sürgették.

A balközép nem egy tagja, midőn ócsárolni akarta eszméinket, mindig Norvégiára utalt, hol a personal-unio alapján bölcsen van megoldva mindaz, a mi csak a 65-ös bizottságot izgatta s a megoldás nehézségei miatt álmaiban is háborgatta.

Ilyen előzmények talán ez igénytelen sorok íróját is fölbátoríthatják, hogy vizsgálja meg: vajon a svéd-norvég alkotmány tulajdonképpen ér-e annyit, mint a Deák Ferencz nevével összeforrott azon reform, melyet a 67-diki törvények emlékeztetéssé tettek?

Nem lehet tagadni, hogy a belügyekben teljesen szabad keze van mind Svédországnak, mind Norvégiának, s noha szívünkben sajnáljuk, hogy mikor Norvégia alaptörvényeit vizsgálat alá vesszük, leg-

előbb az tűnik szemünkbe, hogy az állam hivatalos vallása a többi hitfelekezeteknek nem enged szabad tért és nem türetnék sem a katólikus szerzetesek, sem a zsidók.

Ezt pontosan szabja meg az 1814-diki alkotmány, mely a közös királyt korlátozt hatalmúnak nyilatkoztatja ki azon föltétel mellett, hogy magzatai az evangélikus vallásban neveltessenek.

De, hogy szorosan csak tárgyunknál maradjunk, a balközép határozottan állíthatja, hogy Norvégiának belügyei nincsenek a svéd kormány alá rendelve: mi is azt állítjuk, hogy Magyarország belügyei nincsenek az osztrák állam alá rendelve, s ha ez állapot personalunióknak neveztetik, akkor mi sem vagyunk a fönt említett kérdésekre nézve más unióban, mint a hogy van Norvég- és Svédország.

Kénytelen vagyok, hogy könnyebben megértessem magamat, egy paradox állításhoz folyamodni.

Magyarországon már 1840-ben is a reformvágy erősen lüktetett. A többség hitte alkotmányunk átalakításának szükségességét, de a képviselői rendszer a felelős parlamenti kormánnyal együtt, csak fiatal és phantastikus elmék ábrándjának tekintetett.

Ha ez időben, sőt 47-ben is, föltéve, hogy nem üt ki a februári forradalom — egy conservatív, egy nagy tekintélyű kanczellár, vagy nádor erős párttal környezve ős alkotmányunk alapelvei szerint haladt volna a továbbfejlesztés útján, csakhamar át lett volna hatva azon benyomástól, hogy Magyarországnak alkotmánya csak úgy nyerhet szilárd alakot, ha a közös érdekek nem ignoráltatnak többé, hanem a létező alkotmánnyal összhangzó megoldás elébe vezetnek.

E megoldás az ősi alkotmány szelleme szerint körülbelül a következő lehetett volna.

Magyarország és Ausztria egyesült államaiban az uralkodó személye szent; de tanácsosai felelősek.

Ha nagy akadályok nem gátolják, az uralkodó évenként bizonyos ideig Magyarországbán mulat.

Az uralkodó a birodalom haderejének főparancsnoka; de a sereg az illető országgyűlés akarata nélkül se nem növeltethetik, se nem szállíttathatik alább. Békés időben Magyarországon csak magyar csapatok, Ausztriában csak osztrák csoportok állomásozhatnak. Azonban joga van az osztrák uralkodónak magyar testőrséget tartani, magyar önkényteseket fogadni zsoldba s a nagy katonai gyakorlatokra, melyek hat hétnél tovább nem tarthatnak, a két hadsereg szomszédos csapatait együvé tenni.

Egy nagy és széles látáskörű államtanács vezeti, tartja kezében a fontosabb politikai megoldásokat.

Míg az osztrák császár Bécsben időz, a magyar államminiszter és két államtanácsos szintén Bécsben tartózkodnak, s azon kötelessége van és azon felelősség terheli, mint a minő a többi, Pesten ülésező birodalmi tanácsosokat, csak jelenlétében döntetnek el a király által a közös viszonyokra vonatkozó ügyek. S azonkívül nem lehet a magyar kormány nézeteinek és aggodalmainak kihallgatása nélkül véghatározatot hozni, kivéve, ha nagy akadályok nem jönnek közbe.

A státustanács minden tagja felelősség alá vonathatik.

Ha akármelyik államtanácsos azt látja, hogy az uralkodó határozata az államformával és a birodalmi törvényekkel ellenkezik, Magyarországra nézve ártalmas, kötelessége föllépni és véleményét jegyzőkönyvbe igtatni. Azon államtanácsos, ki nem tiltakozott, a birodalmi főtörvényszék elébe idéztethetik.

Az uralkodó rendeletei a katonai parancsnoksághoz tartozó ügyeken kívül a magyar állami miniszter által is kontrasignálnak.

Nemde, majdnem merészség nélkül lehet állítani, hogy ha a 48-diki mozgalmak közbe nem jönnek, a conservatív reformok dialektikája szerint a közös érdekek, melyeket hosszasabban már véka alá nem lehetett rejteni, körülbelül úgy oldattak volna meg, a mint formuláztam.

Csak azt kell fölvilágosításul még bevallanom, hogy plagiumot követtem el. Mert a norvég alkotmány főbb pontjait írtam át, hogy az olvasó közönség láthassa, mennyivel alantabb áll a közös érdekek rendezésére nézve a norvégiai intézkedés a Deák és a 67-es bizottság által teremtetett münél.

Nem mellőzhetem még annak megemlítését, hogy a norvég alkotmány — mely a karok és rendek rendszerére épült — öt évenként csak egyszer hívja össze az országgyűlést, melynek ülésezései nem hosszúk. Általában a scandináviai államok közül leginkább Dánia az, mely a parlamentararis kormányzat eszméi iránt legtöbb rokonszenvet látszik mutatni.

A norvégiaiak, kikben a balközép a tiszta, a még érintetlen és szűzies personal-uniót látta megtestesítve, tudommal nem kötnek külön vámszerződéseket, mint független állam szokott független állammal: valószínű, bár bizonyosan nem állíthatom, hogy Norvégiának csak oly consulai vannak, melyek nem közösek s a naptárakban eleget keresem a norvég diplomatiát nagy és kis követeivel együtt, de sehol sem találom. Úgy látszik tehát, hogy a svéd-norvég diplomatia is közös ügy, melynek üzelmeiről a fölvilágosításokat a norvég nem is kaphatja más hivatalos helyről, mint a félig burocratikus, félig aristocratikus államtanácstól.

Mert oly országgyűlés, mely öt évenként egyszer gyűl értesülésre össze, nem volna eléggé bő forrás a világ állapotáról értesülésre.

Szabadjon tehát kérdeznem, inkább fogadná-e el a balközép a közös érdekek elintézésére nézve azon módszert, mely az államtanács kezébe adná az eldöntéseket?

Inkább venne-e részt e párt oly államtanácsban, mely magas hivatalnokokból áll, s a paritás nyűgével nem korlátoztatik.

A közös ügyeket, melyek két állam egybeköttetéséből támadnak, különféle formák által el lehet dugtatni bizonyos időig, de épen e rejtegetés miatt hatnak legveszélyesebben az állam erejének megrongálására, s teremtenek oly konok helyzeteket, melyeknekbe mi jöttünk Ausztriával, s melyeknek köszönhetjük, hogy írott jogaink többnyire holt betűkké váltak.

Én sajnálom, hogy a tiszta personal-unio tulajdonkép sohasem volt életben Magyarországon, az osztrák ház alatt, s bizony nincs még a híres svéd-norvég unióban sem. De ha a közös ügyeket nem ignorálhatjuk, én részemről legalább annak örvendek, hogy a delegatiók az egyenlőség és paritas alpjára vannak fektetve és nem absolutistikus irányú, se beolvasztó intézmények.

★ ★ ★

E cikk actualis politikai tanulmány, mely az akkori balközép ellen irányúl. Igaz, hogy a fejtegetés célja az abban az időben theoretikus jelentőségében erősen vitatott personal-unio fogalmának a tisztázása. Tény, hogy a svéd-norvég alkotmány egyes határozmányairól nem épen kútfőkön alapúl az értesülése, de hirlapi cikkről lévén szó, mégis bámulatos az a divinatio, melylyel egyes részletekre utal, s éles világításba helyez. Az a kép pedig, melyet Magyarország alkotmányos fejlesztéséről ad, föltéve, hogy nem ütven ki a februári forradalom, conservativ alapon fejlesztik vala az országot: való igaz.

Mennyire igaza volt Keménynek, bizonság rá az a körülmény, hogy harmincz év lefolyta után sem kívánjuk meg a svéd-norvég unio ebbeli határozmányait, hanem az osztrák és magyar közös viszonyok megállapítási módja nekik szolgál mintaképül. Nem akarjuk mi az osztrák-magyar politikai viszonyok fejlődését taglalgatni. Bármikép alakúljanak is monarchiánk belső viszonyai, annyi kétségtelen, hogy az 1867-iki közjogi alkotások minden politikai változásnál tartósabb megállapodásra vezettek, a mennyiben az 1723 : I., II., III. törvénycikk alapján s azokból kifolyólag tisztán s taxative megsabták, mivel tartozik Magyarország a közös védelem érdekében. Ez a maradandó alkotás, ezeken a közös ügyeken túl menni mindaddig nem lehet, míg a pragmatika sanctio a monarchia oszthatatlan birtoklásának a jogalapja. Más jogalapja pedig nincs.

Az unióban élő államok szövetsége nem eszményi célok megvalósítása kedvéért jött létre, mindenkor politikai szükségnek a folyománya az. Egy állam sem lép a másikkal szövetségbe, avagy állandó viszonyba a másikkal a kedvéért, hanem a maga hasznáért. Azért egy állam kormányának sincs arra joga, hogy más idegen államnak az érdekeit vegye alap-

jául a szövetségbe lépésnek. Magyarország s Ausztria a magok érdekében szövetségesek, azonkép, mint Svéd és Norvégorszá-
gok. Az összeköttetés állandóságát azonban csakis a helyes
kiindulási alapúl szolgáló intézmények biztosítják, melyek a
paritást tényleg biztosítják s ennek keretén belül azt az
imponderabilis elvet alkalmazzák, melynek neve méltányos-
ság. Ekképen függ össze az elmélet a gyakorlati politikával.

THALLÓCZY LAJOS.

ITÁLIA.

Uti rajzok és tanulmányok.

Negyedik közlemény. *)

XII.

RAVENNA.

Mikor a római birodalom a maga szertelen nagyságának súlya alatt kettészakadván, a beözönlő barbárok által mindinkább fenyegetett nyugati fele lassanként veszni indult: a politikai hatalomnak, gazdagságnak és szellemi műveltségnek mindazon fényes hagyománya, a mely a római névhez volt csatolva, lassanként szintén mindinkább átköltözött a keleti félbe s ott saját kimerülése, a talaj idegenszerűsége és új elemek fölszívódása következtében egy természetellenes s épen azért ellenszenves civilisatio korszakának, a byzantinismusnak kifejlődésére vezetett.

Mikor a nyugatrómai császárság már nem volt elég erős arra, hogy a benyomult barbár hadakat legyőzze, még egy ideig volt elég aranya arra, hogy megfizesse őket; s mikor e hadak egyik vezére, a scirr Odoaker azt találta, hogy nincs oka oly urat szolgálni bérért, a ki az ő kegyelméből császár, és letaszítván a gyermek Romulus Augustulust trónjáról, magát tette Itália királyává: a közönséges időszámítás szerint ennél az eseménynél kezdődő középkorral egyúttal Itália földjén egy oly korszak nyílt meg, a mely néhány évszázadon át kelet uralmát jelentette nyugat fölött: a keletrómai birodalom főnhatósági jogát az apennini félsziget fölött. Ez a gyakran

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 253., 255. és 257. füzeteiben.

tisztán névlegessé halványult uralom képtelen volt arra, hogy Itália sorsát czéltudatosan formálja, de elég erős volt megakadályozni azt, hogy ennek az országnak a saját talajából fejlődjék ki egy területe fölött uralkodni képes hatalom, s ezáltal megalapítója lett Olaszország azon balvégzetének, hogy több mint egy évezreden át az európai hatalmi versengések játéklabdájául szolgáljon.

És mikor a régi római nyomokon keleti befolyás alatt kifejlődött byzanci kultúra a maga szellemében átídomítani kezdte a kezdetleges keresztyén művészetet is: ezt a művészetét meghonosítani próbálta a régi hazában, nyugaton; mintha sejtette volna, hogy azok az emlékek, melyeket ott állít a maga műizlésének, Itália sorsának változandósága mellett is túl fogják élni a keleti büszke székváros minden fényes alkotásait, a melyekről már akkor meg volt írva a sors könyvében, hogy vagy a képrombolók dühének vagy az ozmán világ dülő vagy átalakító hatalmának fognak áldozataiul esni.

Ennek a három összevágó s egyenkint oly rejtélyszerű jelenségnek: annak, hogy a nyugaton kifejlődött római birodalom súlypontja a viszonyok nyomása alatt keletre helyezkedett át; annak, hogy a keletrómai birodalom a nyugatinak megdőlte után visszahatólag uralkodni próbált nyugat fölött; és végül annak, hogy a keletrómai, vagyis byzanci kultúra emlékei épen a nyugaton éltek túl legtovább a byzanci uralmat, — a világtörténelem e hármass paradoxonának páratlan kifejezője és magyarázója Ravenna a maga műemlékeivel, a melyek egy oly korszaknak nyújtják majdnem teljes képét, melynek az egész többi Olaszországban csak szétszórt töredékeivel találkozunk.

A város általános képe ma építészetileg úgyszólván semmi határozott jelleggel nem bír, első benyomása egy kort sem idéz vissza emlékezetünkbe; rendes, meglehetősen szabályos, egyforma utcái és jobbára minden stilszerűséget nélkülöző házai majdnem elfeledtetik velünk, hogy olasz városban járunk. A milyen egyhangú, unalmas, lapos a vidéke, olyanak látszik az első órákban a város is; rendkívüli érdekű műemlékeit valósággal ki kell böngészni a házak tömegéből, s külsőleg még azok is többnyire jelentékteleneknek látszanak kopár, disztelen téglafalaikkal.

A mi mindjárt eleinte legmegfoghatatlanabbnak látszik

ebben a városban, az a római korszak emlékeinek úgyszólván teljes eltünése; kegyetlenül söpörhettek végig Ravennán a későbbi korok, hogy az egykori császári székhelyből e minőségének még csak hírmondója sem maradt meg, holott Rómában és másutt sokkal korábbi építkezések maradványait ma is látjuk. A góth Theodorik kora is világi építményekből vajmi keveset hagyott ránk; az a szerény díszítésű kis darab homlokzat, a melyet a Theodorik palotája maradványának tartanak, még csak homályos sejtelmet sem ad arról a szellős, oszlopos, aranyos «Palatium»-ról, a melyből a szomszéd Sant' Apollinare templom mozaikképén a férfitörténetük kara kiindul. Ennél sokkal megragadóbban példázza a kegyetlenség és bölcsesség csodás összetételét képező fejedelmi alak egykori hatalmát az a siremlék, a mely kívül a városon, féligmeddig lecsapolt posványok közül emelkedik föl egyetlen rengeteg kőből alkotott kupolafedelével, s a szembeötlő későbbi átalakítások ellenére határozott római karakterével érthetően fejezi ki az első góth király s még inkább nagy szellemű leánya Amalasuntha eszmeileg szép, de a valóságban sikertelennek bizonyult politikai törekvését: germán hatalommal római formákban uralkodni Itália népei fölött.

A mint a rómaiak utódai a politikában elfordultak a Theodorik eszméjétől s a góth uralom lerázása érdekében Byzancz karjaiba vetették magukat, úgy szorította ki főleg itt Ravennában lassanként az építészet és ábrázoló művészet terén az antik hagyományokat a byzanci befolyás. Ezt az átalakulást: az ó-keresztyén művészet lassú megmerevedését a byzanci formák között, tüntetik szemünkbe Ravenna templomai, főképen pedig azoknak csodálatos mozaikjai, nemkülönben az egykori camaldulensis kolostorban berendezett muzeum, a mely a romagnai festőiskolák jelentéktelen képei mellett az ó-keresztyén régiségeknek — különösen kőrégiségeknek — egyik leggazdagabb gyűjteményét tartalmazza.

Építészetileg az antik világhoz még legközelebb állanak az ötödik század elejéről való Battistero di San Giovanni, a Galla Placidia sírja és a San Giovanni Evangelista-templom. Az elsőnek belsejét ékesítő oszlopok nyilván valami pogány templomból kerültek ide, falának és mennyezetének díszítései is még a késő görög, úgynevezett pompejii stíl hatása alatt állanak. A második, a kalandos életű, de erős lelkű császárnő

siremléke, melyet az egyház Nazarius és Celsus vértanúknak szentelt, a centrális építkezési rendszer kifejlődésének egyik legnevezetesebb kezdőpontja, mozaikjaival és sírboltszerű homályával a mystikus templomi színhatások előiskolája lehetett.

A hatodik század alkotásai: az arianus felekezet egykori Baptisteriuma — most Santa Maria in Cosmedin — a Szent Apollinaris püspöknek, Ravenna egyik védszentjének ajánlott és róla nevezett mindkét templom a városon belül és kívül, s végül az úgy építészetileg, mint mozaikjai által legérdekesebb San Vitale-templom. A St. Apollinaris városbeli templomát még a góth uralom hozta létre, az arianus istentisztelet céljaira; oszlopai valószínűleg Byzancezból valók, de a korinthi oszlopfejek és a boltívek közé helyezett szabálytalan koczkavánkos az úgynevezett ravennai oszlop-betetőzés formáját itt is érvényesíti. Ravenna leghatalmasabb ó-keresztyén basilikája a Classisnak nevezett egykori kikötő-városrész számára épült külső Apollinaris-templom, a mely különálló gömbölyű tornyával, kereszthajó nélküli szerkezetével, zárt előudvarával és hatalmas márványoszlopaival valóságos prototypusa az itt kifejlődött ó-keresztyén basilika-rendszernek, de elhanyagolatlánya, üressége és a talajvizek behatolása következtében mindinkább sivár benyomást gyakorol.

A Ravenna másik, harcziásabb védszentjéről San-Vitalénak nevezett nyolczszögű templom közvetlenül a Galla Placidia sírja mellett, már a byzanczi befolyás teljes diadalát hirdeti az antik motivumok fölött. Szerkezete a centrális rendszer legeredetibb alkalmazási módjai közül való s félreismerhetetlen a hasonlatosság e templom és a Nagy-Károly sírját magában foglaló aacheni monostor között, melynek építője bizonyára innen vette mintaképét. A világosságot magasról beárasztó kupolája, oldalfülkéinek sajátos tagozása, tipikus «ravennai» pillérei és mozaikdíszű márvány-padozata még mindig teljes erővel hatnak a nézőre, daczára az itt is úgy mint — fájdalom — Ravenna többi templomaiban is az ó-keresztyén és byzanczi formák fölébe egész brutalitással letelepedett XVIII. századbéli barokk stílnak. Ha az ember ezeket a kupolafestéseket látja, a melyek mitsem törődve az épület eredeti alkotójának eszméjével, a formákban nyilvánuló szellemmel s az építés és decoratio szükségszerű összhangjá-

val, a falterületeket szabad kényök-kedvök szerint töltik be zsemlye alakú felhőkkel, kificzamodott tagú angyalaikkal és a ruházatok szemet sértő nyers színeivel: akkor valóban megbecsülni tanulja az újabbkori műtörténeti ismeretnek és fölfogásnak azt a gyakran félreértett vagy kigúnyolt törekvését, a mely a műrestaurációban mereven és szinte pedánsul igyekszik az eredeti alkotás szelleméhez, ízléséhez és gondolatmenetéhez alkalmazkodni.

A mi azonban az ó-keresztyén stílből a byzancziba, az ókorból a kezdetleges középkorba való átmenet megértését Ravennában leghathatósabban segíti elő, az az összes templomok példátlanul gazdag mozaikdísz, úgy tisztán decoratív, mint figurális részeiben.

Minden szépítés nélkül be kell ismernünk, hogy ezeknek a mozaikoknak rajzai, compositiói a mi fölfogásunk szempontjából s a megelőző ókori alkotásokhoz hasonlítva kezdetlegeseknek, szellemteleneknek, nagy részben esetleneknek, sőt majdnem rútaknak és ijesztőknek tűnnek föl; és mégis minden önámítás és nyegleség nélkül elmondhatjuk, hogy szemléletök igazi és nagy műélvezetet nyújt, mély és feledhetetlen benyomást gyakorol reánk.

Mert jöjjünk egyszer tisztába a műélvezet fogalmával! Egv æsthetikailag és műtörténelmileg némiképen iskolázott ember kedélyére bizonyára nem csak az ő szemében is szépnek látása gyakorol vonzó és gyönyörködtető hatást. A valóban szépnek látása, kétségtelenül a legteljesebb és legtisztább műélvezet, a minthogy azt sem szabad kétségbe vonnunk, hogy minden művészetnek a maga kora szempontjából csak ezt a hatást szabad szem előtt tartania s biztosítani igyekeznie. Ámde — ismétlem — a művelt és történelmi látkörrel bíró ember műélvezete, szükségkép túlmegy e körön. Az emberi szellem működését minden stádiumában megfigyelni érdekes és érdekessége által élvezetes is. Ilyen a történelem élvezete, a melynél szintén nem szorítkozhatunk csupán a szép és nemes jellemekre, a lélekemelő, áldásos tényekre, de élénk érdeklődéssel kutatjuk s fődözzük föl benne az összes tények egymás közötti vonatkozásait, a cselekedetek szellemi és erkölcsi rugóit és hatásait. Minél mélyebbre sikerül bepillantunk az emberi szellem műhelyébe, annál inkább fokozódik ez az élvezetünk. Ebből következik, hogy éppen az oly kor

művészete, a mely tőlünk távol esik, a melynek gondolkodásától egészen eltértünk, a melynek művészi eszközeit már messze túlhaladtuk, épen az ily kor alkalmas arra, hogy alkotásaival ezt a műtörténeti élvezetet nyújtsa nekünk. Mert az ily kor ábrázolásai reánk már nem teszik azt a hatást, a melyet célba vettek, mert áhítatunkat, csodálatunkat vagy megindulásunkat már előidézni nem képesek, mert ezzel a célbavett hatásukkal elfogulatlanúl, majdnem érzéketlenül állunk szemben s bennök nem a tárgyat látjuk, a melyről nekünk egészen más fogalmaink vannak, a melynek ábrázolására mi már egészen más eszközöket használunk: épen azért vagyunk mi alkalmasabbak és képesebbek bennök a művészt magát s az ő korát, annak szellemét és gondolkozása módját megpillantani és megérteni.

A művészileg szépnek abszolút mértékét alkalmazva rájok, lehetetlen a ravennai templomok mozaikképeire — melyeknek legjobbjai is legfőlebb az alexandriai korszak mumia-képeinek kendőzött, hajfodrozott, mesterkélten nagy szemű arczait juttatja eszünkbe — ki nem mondanunk, hogy azok egy minden tekintetben decadens korszak termékei s élettelen merevségekkel, eszmétlen egyformaságukkal mélyen alatta állnak annak a művészi tökélynek, a melyet korábban az antik világ elérni tudott, világosan tanuskodnak a természet, az élet egyedül erőt nyújtó tanulmányának teljes elhanyagolásáról.

És mégis, ha annak a művészetnek törekvéseit az ember világnézetének és vallási fogalmainak egyidejű nagy átalakulásával való összefüggésekben vizsgáljuk, be kell látnunk, hogy az ó-keresztény művészetnek ez a fejlődése természetes és szükségszerű volt s ép oly természetes és szükségszerű az is, hogy ennek a fejlődésnek egy időre hanyatlásra és elsatnyulásra kellett vezetnie.

A megerősödő kereszténység ugyanis nem tehetett egyebet, mint hogy a képzelődésre és kedélyre való hatása eszközeiül átvette a pogány ókornak meglevő s abban az időben minden esetre magas tökélyűnek tekinthető művészetét. Utóvégre is ez a művészet megvolt, kínálkozott s az emberek, ha föl is vették a keresztiséget, egyelőre ugyanazok az egyének maradtak, ugyanazzal a kedélylyel és ugyanazzal a képzelettel fölruházva. Ámde az a művészet, mint az antik világ maga is, túlélte volt már magát, beteg volt és hanyatlásnak indult,

az új eszmék behatolása alatt sem ébredhetett többé új életre; s másrészt a vallás és a művészet közeli rokonsága is érthetővé teszi, hogy egy vallás képtelen a maga művészeti eszközeit hosszú ideig és sikeresen meríteni egy tőle teljesen idegen eszmevilág forrásaiból.

Homer *Odysszejében* olvassuk, hogy mikor Odysseus Nausikaát megpillantja, mikor a hősnek Athene egy szép ifjú alakjában jelenik meg, vagy mikor Telemachos elveszettnek vélt atyjával találkozik, a kire rá nem ismer, az előttök megjelenő emberi lény szépsége vagy ereje mindkettőt arra indítja, hogy kérdést intézzon hozzá: vajon nem isten-e talán? Igaza van Tainenek: az ilyenek jellemzik a régiek istenfogalmát, a mely semmi egyéb nem volt, mint fokozása mindazoknak a tulajdonoknak, a melyeket az élő emberben csodálatra méltóknak és gyönyörködtetőknak találtak. Ebben a fölfogásban gyökerezik isteneik ábrázolása is, a melyet az őskeresztény művészet tőlük átvenni próbált. A katakombák falfestményein s a legrégibb keresztény mozaikképeken még Ravennában is például a Galla Placidia sírtemplomának jó pásztora alakjában, vagy a S.-Maria in Cosmedin Jordánvizében fürdő Krisztusa képében az üdvözítő bajusztalan és szakálltalan, eszményileg szép ifjú alakjában jelenik meg, mint egy Apollo, a kinek tagjait nem is igyekeztek bő ruházat redőibe rejtetni; későbbi képeken is előszeretettel ábrázolták Krisztust diadalmasan trónoló, Jupiterszerű férfiú alakjában, a kinek nyugodt fönségében nem is sejtjük a végítélet rettenetes bíróját, és fölötte jellemző, hogy a Sant' Apollinare in città legrégibb, még arianus-eredetű mozaikcyklusában, a melyben epikai részletességgel, 26 képben van Krisztus története ábrázolva, épen a megváltás ténye, az üdvözítő kereszt-halála van mellőzve s csupán előzményeivel és az utána következőekkel magyarázva, annyira nem tartotta összeegyeztethetőnek még annak a kornak művészi ábrázolása az Isten fogalmát a kinszenvedéssel és a halállal. A vértanúkat is az a kor csak haláluk utáni megdicsőülésük képében, diadaluk jelvényeivel: vértanúi koszorújokkal kezökben mint valami ünnepi menet részeseit szerette ábrázolni, nem telt még öröme haláluk iszonyainak megrázó ábrázolásában.

Ámde azok a görögök és rómaiak, a kiknek kedélye és izlése az antik világ derült nyugalma még a rájuk nézve új

keresztyén vallási eszmék tolmácsolásában sem nélkülözhetette, a VI. században és azon túl nem éltek többé; új nemzedék sardjadt fel helyökbe, a mely az uralkodóvá vált keresztyénség eszmekörében nőtt nagygyá, s a mely durvább bár tisztább lelkiéletű, műveletlenebb izlésű és naivabb képzelődésű keleti és nyugati barbárokkal vegyült. Ezeknek kedélye a vallásos áhitat számára csak a bámulat és félelem érzelmei segítségével volt megközelíthető; ezek számára Istent és az ő szentjeit nem lehetett többé csupán alakjaik szépsége, arcaiknak nemes vonásai által különböztetni meg a közönséges halandóktól: arany alapra kellett alakjaikat festeni, drágaságokkal rakni meg ruháikat, a rendesnél nagyobbra rajzolni szemeiket, mozdulatukba olyan elemet kellett bevinni, a mely már nem annyira fönséget kölcsönöz nekik, mint inkább rémes tiszteletet és alázatot alkalmas kelteni nézőjökben. Ezek számára Krisztus kereszthalálának és a szentek mártýriumának jelentőségét is csak a szenvedéstől eltorzított véres, iszonyatos testek ábrázolásával lehetett érthetővé tenni.

Ez az az út, a melyen a keresztyén vallásos ábrázoló művészet a byzantinismus merevségének és a későbbi középkor sötét mysticismusának világába eljutott s abban maig is benne maradt azoknál a népeknél, a melyeknek művészetét a renaissance ebből a sötét álmvilágból derültebb régiókba át nem vezette.

Ennek az útnak első mérföldjelzőjét Ravenna templomi mozaikjai képezik, a melyekben még látjuk az antik művészet eszhajnalának fényét, de látjuk már ráborúlni a byzantinismus dermesztő homályát is.

A San Vitale templom szentélyének azok a mozaikjai, a melyek egyfelől Justinian császárt egyházi, katonai és polgári méltóságviselők kíséretében, másfelől Theodora császárnőt hölgyeivel istentiszteletre menve ábrázolják, nemcsak a kifejezés és fölfogás önkénytelen eszközeivel, de az alakok és a szertartás közvetlen ábrázolása által is megbecsülhetetlen műemlékei koruknak. Van bennök valami, a mi a byzantinismusnak hatalma s pompája mellett — bizonyára a művész akaratára ellenére — egész erkölcsi ürességét és nyomorúságát is föltárja a mai néző előtt.

Ha tekintetünk ezekről a képekről az apsis bejáratának pillérébe illesztett antik görög relief életvidor, szinte pajkos

gyermekalakjaira vetődik, lehetetlen az ellentét meglepő hatása elől elzárkózunk. Itt a bevallott sensualismus, a mely legalább őszintébb s azért becsületesebb és egészségesebb mint amott a hetárából lett császárnő szenteskedése, a kiről a történetből tudjuk, hogy fejedelmi bíbora és vallásos buzgalmának alarcza alatt mily bűnös vágyak *dæmonai* rejtőztek

Tehát a Justinian udvarának kápráztató fénye a távol Byzancezból ide is átsugárzott. De ez a fény is nemsokára elhalványult. Általán valami sötét tragikum látszik Ravenna történelmére nehezedni, a mely neve pusztá említésének szinte gyászos hangzást kölcsönöz, s a mely csak azért látszott e várost egykor fényre és jelentőségre juttatni, hogy későbbi hanyatlása és elhagyatottsága annál fájdalmasabb legyen.

A nyugatrómai birodalom utolsó császárai — ezek az árnyékok gyorsaságával eltűnő torzképei az egykori világrázó imperatoroknak — ide tették át székhelyöket, mintha az «örök város»-t, a mely elődeik dicsőségét látta, a római császárság lassú elpusztulásának gyalázatától meg kimélni akarták volna Ravenna már Augustus óta jelentékeny, szép, nagy város volt, fontos tengeri kikötő, és székvárosi jellegét megőrizte a császárság bukása után is.

De a hanyatlás végzetét mindez nem tudta elhárítani.

A császárok után eltűntek csakhamar a királyok is, és a királyok után két évszázaddal elhagyták Ravennát a byzanci helytartók is. Igaz, hogy nem a maguk jószántából mentek el, hanem a góth királyokat elűzték a Justinian hadai és a császári exarchákat kiszorították az előnyomuló longobardok; ezzel Ravenna lesüllyedt a provinciális városok sorába.

És elhagyta Ravennát időközben — a tenger is. A tenger, a mely az ókorban úgy öntözte utczáit sós árával, mint később Velenczét, a melynek ölelése bevehetetlen várrá tette ezt a helyet, a melynek dagadó árja hozta a góthok gályáit s vitte Byzancez felé fogoly királyukat, mint a győztes Belisár hadi zsákmányát, — a tenger lassanként mind tovább távolodott el a falaktól s a mint Ravenna a világesemények megszűnt székváros lenni, úgy a természet szeszélye megszüntette kikötővárosi jellegét is.

Az elvonult tenger helyét poshadó mocsarak váltották föl, a melyek ezt a várost, mely hajdan oly híres volt éltető levegőjéről, hogy a római kor athletáit, a gladiátorokat ide

küldték nevelésbe, halálos miasmák fészkévé tették hosszú időre. Így csak természetesnek találhatjuk, hogy végre lakos-sága nagy része is elhagyta Ravennát, a pusztulásnak adva át lakóhelyeit; Classis és Cæsarea városrészekből betű szerint kő kövön nem maradt; a hol hajdan virágzó élet volt és kereskedelmi forgalom, ott most rizsmezők terülnek el és békák kuruttyolnak s a Sant' Apollinare in Classe-templom szentélyének mozaikjain a mogorva byzantinikus alakok tágrameredt szemeikkel olyan kérdőleg néznek az elvonuló századok homályába, mintha még mindig nem szüntek volna meg csodálkozni elhagyatottságukon.

A hanyatlás és elhagyatottság e hosszú korszakából — melyet csak újabban váltott föl némi lendület — két alak tűnik ki fényesen; mindkettő költő volt és philosophus, s mindkettőt világfájdalma hozta erre a mindenektől elhagyott, mélabús helyre. Egyikök — Dante, — a ki *Divina Commedia*-ját és egyúttal élete tragédiáját itt fejezte be, itt is van eltemetve, és bár a hamvai számára emelt síremlék kisszerűségével nem méltó a költő nagyságához, becsületökre válik a ravennaiaknak az, hogy az üldözötteknek őrizetökre bízott hamvait sem a fenyegető Rómának, sem az esdő Florencznek nem akarták kiszolgáltatni. A «hálátlan szülőváros» kénytelen volt a maga kegyeletét egy bár fényes, de csupán jelképes síremléssel róni le Toscana pantheonában, a Santa Croce templomban.

A másikat, Lord Byront, a Dante szelleme és emléke vonzotta ide, de ifjúsága miatt világgyűlölete nem vértette őt eléggé a szerelem hatalma ellen, a mely regényes kalandba fonta a költőt itt, ebben a regényes városban.

A Dante mausoleuma közelében az ő egykori lakása, vagyis a Polenták állítólagos háza, és ugyanott a Casa Byron, a melyben az angol költő lakott, helyileg is szorosan egyesítik a két nagy szellem emlékét. De mindezeknél az emlékhelyeknél festőileg szebb az az egyszerű, nyitott loggiaszerű kápolna, a melyben egy pár, őskeresztyén symbolumokkal díszített régi kősarkophag őrzi olyan embereknek a porait, a kiknek a nevére ma már nem emlékszik senki sem.

XIII.

VELENCZEI BENYOMÁSOK.

Akárhányszor megyek Velenczébe és a napnak bármely szakába essék érkezésem, ottlétem első órájában nem tudok bizonyos mélabús, fájdalmas érzéstől menekülni, mely az első benyomástól elválaszthatatlannak látszik.

Azt hiszem, a szűk kis csatorna-utcák okozzák ezt az első benyomást, a melyeken különösen a vasúton érkezőnek át kell haladnia, ha a legrövidebb úton akar fogadójába jutni.

A Canal Grande, a melyet az érkező rendesen kétszer futólag szel át, széles víztükrével, jobb karban tartott palotasoraival, élénkségével, tarka szineivel sokkal vidámabban hangolna; de azok a keskeny, elhagyatott csatornák, a melyeket csak itt-ott hidal át vagy kísér rövid darabra egy-egy utca, rajta néhány gyorsan lépdelő, hallgatag emberi alakkal, csendjökkel, vizöknek különösen dagály idejében észrevehető szennyével s a romladozásnak jobbról, balról föltáruuló fájdalmas képével szükségképen nyomasztólag hatnak az első perczben mindenkinek a kedélyére, a ki üdülés, szórakozás, élvezet céljából jön a művelt világnak ebbe a kedvencz városába.

Nappal, különösen a déli verőfény izzó hevében a sok romladozás és rondaság, a mely ezen az első útunkon környez, még kiáltóbb szinekkel ötlük a szemünkbe. Igaz, hogy összehasonlíthatatlan festőiség rejlik ebben is, mint Velenczében mindenben, de a festőiségnek ez a neme nem képes a mélabús hangulatot eloszlatni. A tengervíztől évszázadokon át áztatott alapköveket elborította a feketezőld moha, a márvány hol meszes fehérre, hol feketére változott, a mi azta benyomást teszi, mintha nappal is holdvilágban látnók, a házzsögletek koczkakövei szétváladoznak, az erkélyek széleiből, a falak tövéből, néhol még az ablakok párkányaiból is fű nő ki és vadfolyondár, a házakon áthúzott zsinegekről tarka rongyok lengedeznek és a nyitva hagyott kapukban, a melyek közvetlenül a csatornára szolgálnak, a mély árnyék sötétsége ellenére meg látjuk a rendetlenséget, sok helyen a nyomort, a mely fölött

szomorúan boltoznak az egykori dicsőség és fény elhagyatott csarnokai.

Az éj sötétjében és csöndjében meg már épenséggel sirok világába velünk érkezni. Ilyenkor minden halottnak és kísértetiesnek látszik útunkon; meghaltak a paloták, mert minden élet kiköltözöttnek látszik belőlük; meghaltak az utcák, mert emberi hangot nem hallunk bennök; az imitt-amott föltűnő gyér utcai lámpák az evező gondoliere s a csolnak orrát díszítő alabárd árnyékát a szemközt levő márványfalra vetik; ott lebben el a két kiemelkedő fekete alak kísértetiesen, hol óriássá növe, hol törpévé zsugorodva, a mint közeledik a fényhez vagy eltávolodik tőle. A gondolák érthetetlen kiáltással váltva jelt, úgy suhannak el egymás mellett, mintha ők is testnélküli szellemek volnának, a melyeknek érintkezése nem hallható és nem érezhető.

Mindenekfölött az első benyomásra nézve találó a Ruskin jellemzése, hogy a mai Velence «oly gyöngé, oly mozdulatlan, úgy ki van fosztva mindenből, csak szépségéből nem, hogy a mint bágyadt visszfényt nézzük a lagunák tükrében, szinte kételkedünk benne: melyik a város? melyik az árnykép?»

Megfosztva mindentől, csak szépségétől nem! Vajon az a regeszerű mult, a melyet Velence története tár elénk, hagyhatott volna-e maradandóbb, érthetőbb, ékesszólóbb emléket reánk, mint a szépségnek azokat az összehasonlíthatatlan kincseit, a melyeket itt a természet erőivel és jelenségeivel oly rejtélyes frigyre lépett építészet, a szobrászat és a festészet halmoztak össze?

Az Alarich és Attila hadai elől menekülő partvidéki lakók, a kik hódok módjára építették föl első telepeiket a tengernek szigetekről védett csöndesebb és sekélyebb vizein, bizonyosan nem gondoltak arra, hogy e városalapítás által védelmen kívül a hatalomnak és virágzásnak is oly eszközeit szereztek meg, a melyek hosszú időn át két világrészre fogják kiterjeszteni utódaiknak politikai és kereskedelmi befolyását s hírnevét.

Velenczét elszigetelt helyzete megóvta mindazoktól a viharoktól, a melyek a római birodalom föloszlását követték, s ez által biztosította neki városállami szervezetének független és szakadatlan fejlődését az ókortól kezdve az egész közép-

koron át s még az újkorban is a múlt század végén bekövetkezett nagy változásokig. De bizonynyal nem csak magának ennek a fekvésnek köszönhetette Velenceze sajátságos szerepét a történelemben, hanem még inkább népe szellemének, a mely ép oly bátornak, ügyesnek, szívósnek bizonyult a maga helyzetének föntartásában s hatalma gyarapításában, mint a minőnek tanúsította magát városa alapítása által.

Azok a nobilek, a kik mindvégig kereskedők voltak s a mellett politikusok, és ha kellett, hős katonák is, a kik tudtak egy oligarchiát alapítani, a mely hatalmas volt és egyúttal népszerű, tudtak egy köztársasági szervezetet létesíteni, a melyben a törvényeknek kegyetlenségig menő szigora mellett mégis szabadság uralkodott, egyesülve azzal az élelmes, fürge néppel, a mely miután a tengerrel meg tudott küzdeni, mert harczra szállni Európa egy hatalmas szövetségével is, előbb a világkereskedelemben tették uralkodóvá városukat, majd aranyaikkal bérhadakat fogadva, hódító utakra indultak, megostromolták a kelet fővárosát és Dalmátia tengerparti várait, uralmuk alá kényszerítették a környező tartományt s a földközi tenger szigeteit és zsákmányul ejtett kincsekkel díszítették föl büszke hazájokat.

A siker, a fény, a gazdagság megpuhította idővel a velenceiek erkölceit s ezeknek hanyatlása maga után vonta a politikai hatalom hanyatlását is. A hódított tartományok elvesztek, a hadi babérok elhervadtak, Velenceze megszűnt európai hatalom lenni; gazdagsága eltűnt, palotái kiürültek, ünnepeinek, fényűző vigalmainak zaja elnémult. De a mi a hajdani hatalom korszakának csak díszé, zománcza, virága volt, az megmaradt mint az egykor oly büszke városnak ma már egyetlen dicsősége, egyedüli jelentősége, sőt majdnem egyedüli föntartója is, a mely bizonyos értelemben még mindig Velenceze adófizetőjévé teszi az egész világot: szépsége, szégyes megalkotása és — művészete! Velenceze ma valóban olyan, mint egy elkorhadt, elhalt fa, a mely maga nem hajt többé leveleket, de a melyen az élő korában felkúszott borostyán még tovább zöldel, a felfutó folyondár még tovább virít.

Velenceze régi urai hatalmukat nem tudták örökkévalóvá tenni, de finomult életélvezetők, izlésők, a művészet iránti szeretetők hagyományait elválaszthatatlanul kötötték hozzá hajdani dicsőségek színhelyéhez; és ha nem is éppen az ő utó-

daik, de az egész világ élvezni akaró és élvezni tudó emberei ide gyűlnek ma is, hogy megpróbálják úgy gyönyörködni az életben, mint azok gyönyörködtek, és mintegy álomképben fűzni tovább azoknak az élvezetét, a kik a körülfekvő templomok büszke siremlékei alatt nyugosznak.

A velencei Szent Márk terét már Napoleon nevezte el szalonnak, az is valóban: az egész művelt világ legvidámabb szalonja, a hová lépve nem érzünk többé semmit a pusztulás látványa által fölidézett fájdalomból, csak azt érezzük, hogy itt kimondhatatlanul kellemesen telnek perczeink, hogy ezt a helyet soha elhagyni nem szeretnők, mert ez a hely, úgy látszik, mindenkor arra volt és arra lesz hivatva, hogy az emberek megbűvölve szépségétől, rajta életöket újra meg újra szeretni és élvezni tanulják.

A térnek a régi és új procuraziák s a Nuova Fabbrica által képezett három oldala felől a nap heve ellen vászonfüggönyökkel védett oszlopcsarnokokban érzékeinket mindenféle csáberő igyekszik fogva tartani: Velence ötvös- és üvegiparának ragyogó termékei, üdülő- és pihenő-helyek, étel, ital, csemege és frissítő; a Piazzán magán figyelmünket dallamos zene, a sétálók csevegése, a kényeztető hagyomány által megszkelített galambok röpködése szórakoztathatná: de mindennél hatalmasabb ígézet az, a mely lépteinket oda irányozza a három zászlórúd felé, a melyek mögött, a tér keleti oldalát bezárva, egy tündéralomhoz hasonló, káprázatos látvány int felénk: az építőművészet világsodája, a San Marco márványhomlokzata.

Nem tudom, mikor elragadóbb ez a látvány: nappal-e, a mikor a kupolatetők, a csúcsdiszkek s a mozaikok aranyozása meg a márvány fehérsége szinte elvakít fényével, s mellette a sok egyéb szín csodálatos harmoniája a színtelenség beteges cultusához szokott szemünket mintha megfiatalítaná; vagy az est homályában, a mikor ez a homlokzat valósággal a saját világító erejével hat s azzal túlsugározni látszik holdvilágot, csillagfényt, még a tér villamos ívlámpáinak világát is?

A bennünket környező hullámozó néptömegben mindig akadnak olyanok, a kik nem a robotolva utazó gépies szemhordozásával, nem a daráló cicerónék magyarázata szerint, nem is útikönyvükbe merülve, hanem teljes odaadással élve-

zik az eléjük táruló látványt. És van valami rokonszenves és vigasztaló vonás abban, ha az embereket ilyen önfeledett bámulatba merülni látjuk valami előtt a mi nem új, nem divatszerű, a minek jelességét nem a napi közvélemény harsonái hirdetik, a minek a dicsőítése semmi haszonnal nem jár, semmi mellékcélnal össze nem köthető, de a mi szép, igazán, megragadóan, örökké szép... az ily megnyilatkozása az emberi kedélynek szintén egy-egy tanúbizonysága annak, hogy vannak még nemesebb érzések, a melyeket az önérdék és a létért való küzdelem ki nem olthattak szívéből...

Azt az aránylag szűk kis területet, a melyet a Szent Márk temploma és tere, a tenger felé húzódó piazzetta, s a környező paloták elfoglalnak, a műtörténeti- és szépirodalom s a művészi és kontárkodó reproductio annyi ezerféle alakban dolgozta föl és ismertette meg a világgal, hogy rajta még olyan emberek is otthonosaknak érezhetik magukat, a kik először teszik lábokat Velence kövezetére. De az épen a legerősebb bizonyítéka e város kifogyhatatlan szépségének, hogy mindez a leírás és ábrázolás nem képes elkoptatni a valóság varázsát: szüzi erővel hat az mindig, sőt akárhányszor látjuk viszont, mindig elragadtatva fedezünk föl új meg új bájakat benne.

A mi Velence építészetét oly sajátos módon jellemzi: az építési stílek önkényes vegyítése, a daczolás minden hagyományos szabálylyal, a keleti és nyugati motívumok találkozása s egymásba olvadása, végül az anyag értékessége, a melynek fokozása kedvéért a legtávolabbi országok elrablott kincseit használták föl ékességeként: legkifejezöbben érvényszerű a Szent Márk templomában és a vele összeépített dogepalotában. Amaz nem is annyira templom, mint inkább egy drágaságokkal megrakott óriási ereklyetartó, a melynek egvedüli rendeltetését a nagy védszent: Márk evangelista megszöktetett csontjainak megőrzése látszik képezni. Emez, Velence fejedelmeinek palotája, az 1100 esztendeig fönnállott dogei hatalom monumentuma, «ce diamant unique au milieu d'une parure», az eredeti byzanci motívumokból korántsem őrzött meg annyit, mint a San Marco; a Piazzetta és a Riva felé néző homlokzatai a velencei gotika legteljesebb mintáit nyújtják, egyes belévegyülő részleteivel a renaissancenak, a mely a pompás udvarban s a Canalettóra néző homlokzatban egészen uralkodóvá válik; de a közbelső emelet loggiája fő-

lött emelkedő nagy felső tömege az épületnek, a mely csak azért nem nyomja el az egészet, mert tarka márvány burkolata inkább szőnyeg, mint fal benyomását gyakorolja, ezzel a szőnyegszerű rajzával mégis csak a keletet juttatja eszünkbe.

Es hogy a teljes kifejlődésre jutott renaissance alkotása se hiányozzék a keresztyén építészet legkorábbi remekeinek szomszédságából, a San Marcoval és a doge-palotával szemben, az ősrégi, mogorván egyszerű Campanile magas téglatömegéhez szinte hozzáillesztve díszleg a Sansovino kecses Loggiettája és pompás Libreriaja, a régiek naivitásával és ösztönszerű disztitési módjával szembe állítva a renaissance előkelő szabályosságát és öntudatos pompáját, a melyet csak az elfogult egyoldalúság nevezhetett el a «tudomány gögjének».

A változó korok versengő remeklésének ez a szűk tere legszebben tekinthető át a Molo s a San Giorgio Maggiore szigete közötti lagunáról, a honnan nézve a várakozó gonolák fekete tömege képezi az előteret, mely mögött, a Szent Márk oroszlánját és Szent Tivadar krokodilját viselő két óriási oszlop által képezett keretben a Piazzetta terül el hullámlzó, nyüzsgő sétálóival, a háttérben a San Marco oldalával, a Leopardi zászlórúdjaival s az óratorony harangjával és karcsú, fekete ércalakjaival, míg a két oldalt a doge-palota s a Libreria a Zeccával zárják be.

Kevésbé derűs, de a kedélyt nem kevésbé megragadó világba lépünk, mikor a San Marco belseje tárul föl előttünk. A színeknek ilyen gazdagsága a festés teljes kizárása mellett, tisztán a különböző színű márványok, az alabastrom és porphyrtól, az ércz, az aranyozás és az összes boltozatokat ellepő mozaikok által előidézve, már magában véve szokatlanul hat; s hozzá még a mozaikok készítésének az az elmés velencei módja, a mely az üvegkoczká színeinek aranyos alapot ad, egyik magyarázója annak az izzó, mintegy belső tüztől áthevített színezésnek, a mely a velencei festőiskolában bizonyára e templom belsejének benyomása alatt is kifejlődött. A sötétvörös és az arany szín az, a mely a legtartósabb anyagok által képviselve, főleg a kupolanyílásokon behatoló déli nap helyenkénti erős világításában lángolva uralkodik ebben a csodálatos szentélyben, mintegy jelképezve az alkotójául szolgáló vallásos hit emésztő hevét, míg a sötétebben maradó területek homályából

kivillanó elszigetelt fényhatások a keresztyén vallás mysteriumainak bűvös erejét példázzák.

Míg itt minden Isten és a nagy védszent dicsőségének hirdetésére van a régi kor őszinte buzgalmaival szánva, a szomszédos doge-palotában már tartózkodás nélkül lép előtérbe a köztársaságba szervezett emberi hatalom büszke öntudata. Mert akármilyen fényben és pompásan laktak itt a dogék, bármily hatalmas uralkodóknak látszottak ők, ha az aranyos Bucentoro fedélzetén kiindultak a Piazzettáról, hogy a «tenger arájá»-nak jegygyűrűjét az Adria hullámaiba dobják, mikor a gyöngyökkel ékesített phrygiai süveget, Velenceze koronáját az «óriások lépcsőjén» az új doge fejére tették, annak eszébe kellett jutnia, hogy ugyanazon a lépcsőn gurult le egyik elődjének, Marino Falierinek a törvény nevében leütött feje; eszébe kellett jutnia, hogy fejedelmi termeiben csak néhány fal választja el azoktól a borzasztó börtönöktől, a melyek egyikében egy másik elődjének, Francesco Foscarinak saját fiát hagyták senyvedni. A dogei hatalom erősen korlátolt volta mellett tényleg a velencei *állam* hatalma, fénye és tekintélye az, a melyet a Palazzo ducale mesés pompája kifejez, a melyet termeiben a velencei művészet legnagyobb mestereinek ecsetje megörökített s a melynek részeseül érezhette és vallhatta magát hajdan büszkén minden velencei, mikor e palotára rátekintett.

Ez a palota ma már csak muzeum, mint a hogy a dogei hatalom is csak történeti emlék; Olaszország királyának, ha itt időzik, palotájául az új Procuráziák és a Libreria szolgálnak, a melyeket Velenceze művészete szintén eléggé feldíszített arra, hogy méltó fejedelmi lakást képezzenek; a városi hatóság pedig a nagy csatornán, az egykori Farsetti és Loredan-palotákban rendezkedett be, a melyek még előnyösebben cseréltek hivatást, mint az a nagy száma a Canal Grande gyönyörű palotáinak, melyeket, miután könnyelmű uraik szeretőjöknek ajándékoztak el vagy rászorúltságukban elkótyavetyéltek, belső díszökből kifosztva, közönséges bérlakásokul szolgálnak most, vagy bankok, gyárak helyiségeivé alakultak át, avagy vendégfogadókká lettek.

Tulajdonképen a régi velencei nagy urak vendéglökké átalakult palotái jellemzik legjobban a lagunák városának megváltozott helyzetét. Ma a világ minden részeiből össze-

sereglett s rövidebb-hosszabb időre itt letelepedett idegenek az urai Velenczének; utánok igazodik minden, az ő pénzükből él Velence lakosságának legnagyobb része. Az ő tömegök tölti meg igazán Velence tereit, templomait, múzeumait, ők vásárolják össze majdnem mindazt, a mit az európai műiparoknak talán legrégibbje a mozaik-, ékszer-, üveg-, tükör- és csipkegyártás terén itt és a szomszéd helyeken létrehoz. Ők népesítik be a Lidót, a hol — hogy az élet kellemei Velenczében még ezzel is teljesebbek legyenek — élvezni lehet a tengeri fürdőzést is s a homokpart hosszában járdaival lehet gyönyörködni a természet nagy szívverésének, az árapálnak szünetlen játékában. És az idegenek számára szólalnak meg Velence énekesei is ringó, lampionos csolnakaikon, a Canal Grande tükreán, a leglátogatottabb fogadók közelében.

Az olaszoknak Velenczében, úgy mint egyebütt is, a dalolás olyan életszükséglet, mint akár az étel s az ital; ha egy olasz a mások mulattatására danol, éneke a kenyérkereset mellett mindig egyúttal bizonyos lelki szükségletnek felel meg; ezért danol még a legsilányabb olasz énekes is nemcsak a hangjával de igazán a lelkével is és ezért tartották fenn magokat népies énekőkben a nemzeti és helyi hagyományok is a legszívósabban. De az idegenek uralkodóvá vált befolyása Velenczében nem volt jótékony hatással az itteni népies éneklés fejlődésére; nagyon is nemzetközivé kezd válni, a dalos társaságok az idegenek kedvéért műsorukban már-már háttérbe kezdik szorítani az eredeti velencei műfajt, melyből legfőlebb a legújabb termékek divatosak s mellettök minduntalan felhangzanak bécsi, német, spanyol és mindenféle a nap múló divatával felkarolt dalok.

Habár tehát a velencei cantantik éneke is erősen modernizálódik, a régi barcarole némileg kiszorúl a divatból s ma már fogalmunk sem lehet az egykori velencei hajósoknak arról az egyszerű, megható énekléséről, a melyet Goethe ír le *Olaszországi utazásában*, s a melynél Tasso és Ariosto verseinek fölhasználásával az énekesek egymáshoz közeledve s egymástól eltávolodva mintegy kérdezve és felelgetve danoltak: a Canal Grande serenátái ma is sajátságos bájjal bírnak és életünk legfeledhetlenebb estéi közé fognak mindig tartozni azok, a melyeket e dalokra hallgatva Velence csillagos ege alatt, a nagy csatorna álmodozó palotáinak szemléletében

a kíváncsian egymáshoz szoruló gondolák egyikének vánkosain töltöttünk.

Milyen életet láthatott ez a Canal Grande régente és mennyivel fényesebbek lehettek azok a hajdani regatták a mostaniaknál! Fölségesebb keretet egy ünnepi fölvonulásra vagy egy versenyre valóban nem lehet képzelni, mint a minőt a nagy csatorna nyújthatott akkor, a mikor még pazar díszítésű márványtemplomai mellett a gotika és renaissance minden leleményességét és minden szeszélyét föltáró palotái megannyi nagyúri lakok voltak, hatalmokban bízó s a néptől szeretett főurak lakai s e paloták erkélyeinek, ablakainak szőnyegdiszét Velenceze élő szépeinek koszorúja ragyogta túl! A mikor az örült fényűzés elleni szigorú rendszabályokat az ünnepi alkalomra fölfüggesztették s Velenceze hölgyeinek egy-némelyike olyan drágaságokkal megrakott ruhát öltött magára, a melyben egykorú leírók szerint járó erekyetartóhoz hasonlított; a mikor a nobilek nem tudták már másra költeni pénzüket, mint hogy házakat építtettek ingyen lakásokul a szegények számára. A mikor odaát, a Canziano in Biri negyedben, Tizian háza előtt naplementekor Velenceze szép női gondoláikon gyülekeztek össze, hogy mandolinjaikkal és énekekkel ünnepeljék a művészkirályt, a kinek asztalánál azalatt Velenceze és Éjszak-Olaszország legkiválóbb szellemei tartották találkozóikat.

A mit Velenceze építőművészei a köztársaság fénykorában föl nem építhettek, azt festői megfesteni igyekeztek a vásznon, életteljes képét adva egyúttal festményeiken annak a bűbajos kornak, a melynek a meglevő paloták már csak hirmondói. Tényleg az olasz renaissance építőstíljének épen nem jelentéktelen emlékei azok az ábrándos paloták és csarnokok, a melyek a velencezi mesterek, főleg Carpaccio, Tizian, Bordone és legkivált Paolo Veronese festményein színtérül vagy háttérül szolgálnak, s ennél a legutóbbinál néha szinte elterelik a figyelmet a kép tulajdonképeni tárgyától.

A Palladio egykori kolostor-átriumának szomszédságában, a «della Carità» zárdahelyiségeiben berendezett Accademia delle belle arti, a Doge-palota, a Libreria és a Scuola di San Rocco, végül Velenceze számtalan templomai és magánpalotái tartalmazták annak a festőiskolának a legbecsesebb emlékeit, a mely-lyel virágzása korában Velenceze ajándékozta meg a világot.

A tengerparti kalmárváros jóval később vált a festőművészet termőtalajává, mint Olaszország többi városközségei; körülbelül ötven évvel előzi meg például Florencz Velenczét, a mennyiben ez utóbbiban a XV. század végén és a XVI. elején jutottak a festők oda, a hol a toscanai és umbriai mestereket már a quattrocento közepén találjuk; de a késedelmet búsán kipótolta «Olaszország németalföldje», a mennyiben nemcsak a temperafestés helyébe meghonosította a flaman-diaktól ellesett olajkezelést, de a színezés virtuositásában később minden más olasz iskolát túlhaladó tökélyre emelte a maga festőművészetét, s annak befolyását — ép úgy mint az építészetét is — érvényesítette a velencei uralom alatt állott egész országrészben.

Giovanni Bellini az a név, a melynek elhangzásánál a velencei kezdetleges festőiskola eszmevilágának egész varázsa föltárul előttünk. Az ő, zenélő angyaloktól környezett Madonnája a «Santa Maria Gloriosa dei Frari» templomában egyike azoknak a nem emberkéztől alkotottnak látszó műveknek, a melyeknél kénytelenek vagyunk azt hinni, hogy valami túlvilági erő vezette öntudatlanul az alkotó művész kezét, annyira nem tudjuk elképzelni, hogy emberi képzelet, emberi akarat, emberi tudás képes volna a fenkölttség, a lelki tisztaság, a mennyei gyönyör ily egyszerű, keresetlen, közvetlen és igaz kifejezésére. És Bellini nemcsak az olajfestés technikájában volt úttörő, de az első egyike volt az oltárképek compositiójának abban a byzanci hagyományokkal teljesen szakító irányában is, a melyet az olasz művészet a «Santa conversazione» nevével jelöl meg s a mely a szentek alakjait elszigeteltségökből kiemelve, őket egymással és a pártfogásukat kereső földiekkel mintegy nyájas társalgásba vegyülve tünteti föl.

Egész plejadeja a nagy művészi tehetségeknek keletkezik Giovanni Bellini tanításának, szellemének befolyása alatt Velenczében; Previtali, Carpaccio, Cima da Conegliano, Vincenzo Catena, Giorgione, Lorenzo Lotto és Palma Vecchio sorakoznak a hosszú életű, fáradhatatlan mester mellé, a magok részéről szintén új meg új tehetségeknek adva irányt, bátorítást és tanítást.

Az idősebb Bellini-testvér, Gentile és Carpaccio képviselik Velence művészetében főkép azt az irányt, a melyet Do-

menico Ghirlandajo, részben Botticelli és Benozzo Gozzoli képviseltek Florenzben: azt az őszinte, természetes realismust, a mely semmi egyébbe nem törekedett, mint hogy a maga korának életét, azzal a szeretettel, a melylyel a renaissance csüngött az életen s e mellett igaz hűséggel és közvetlen bensőséggel ábrázolja. Ők azt igyekeztek nekünk nyújtani, a mi nekik legnagyobb gyönyörűségekre szolgált s nem is sejtették, hogy ezáltal egyúttal a legbecsesebbet nyújtják s hogy művészetök iránti igaz szeretetök minden időkben hasonló szeretetet fog képeik iránt kelteni.

A velencei kezdetleges cinquecentisták képeinek ez a realismusa teljesen megvilágítja előttünk a kornak, a melyben éltek, külső képét; azét a korét, a mikor Velence még nagy volt s még nem volt romlott, a mikor a pompaszeretet és az élet öröme még nem járt együtt a kicsapongással, mértéktelenséggel és esztelen fényűzéssel. Bizonyos naiv ünnepélyesség vonúl végig alakjaikon, a mely bizonynyal nem volt modelljeik alkalmilag fölvetett poseja, de jellemző vonása azon kor előkelőinek minden megjelenésöknél, magoktartásában úgy mint öltözékökbén, s a mely később a repräsentálásnak úgyszólván öntudatos művészetévé fejlődött ki Florenzben is, de Velenczében még inkább.

Az olyan városban, a hol az emberek sem kocsin, sem lovon nem járhattak, a hol az ünnepélyes megjelenések és fölvonulások nagy részének — például a Szt. Márk téren, a Doge-palota előtt — gyalog kellett végbemennie, s a hol a mellett nagy volt a pompaszeretet, az ünneplési kedv és a hatalomérzet, csak természetes, hogy a gyalogjárás ünnepélyessége és méltósága egész művészetté fejlődött; ezt mutatják ama régi mesterek képeinek alakjai, erre valók voltak a hosszú, bő, redőzött köntösök, a melyek a gyalog járó kitünőségeket megkülönböztetik, megjelenésök ünnepélyességét, méltóságát fokozzák.

A kor mindennapi életének ezek az apró, jellemző sajátosságai vannak a régibb mesterek képein becsületes hűséggel elmondva, az egyéniségeknek oly erő- és életteli jellemzése mellett, a mely szinte felülmúlhatatlannak látszik.

A megfigyelő jellemzésnek ezt az erejét megtartják a későbbi mesterek: Giorgione, Tizian, Tintoretto és Veronese is, de milyen nagy lépést haladtak a mellett előre! Náluk már

a művészet egy csöppet sem naiv és öntudatlan többé, teljes hatalmában tartja eszközeit, teljes tudatával bír e hatalmának és e tudatában szinte játszik föladataival, merészen próbálkozik meg nagyobbbal és mindig nagyobbbal. A színnek és a fénynek a legkülönbözőbb vegyítések és ellentétek által elérhető hatása öntudatos művészi eszközzé lesz, a mely a néző kedélyében a hangulatoknak egy egész új skáláját szólaltatja meg. A képeken ábrázolt cselekmény élénkebb, nyugtalanabb, drámaiabb lesz, sőt néha a féktelen indulatosság jellegét ölti fel; a kor ábrázolása továbbra is egyik főfeladat marad, de a művész nem éri be többé annak egyszerű másolásával, a mit lát: tudatosan törekszik kifejezni azt az uralkodó eszmét és érzést, a mely korát áthatja: hol a jólét és bőség boldogságát, hol a hatalom főnhéjazását és a dicsőség mámorát. Ennek a kifejezendő eszmének azután szolgálatába állít a művész mindent, ennek kedvéért önkényesen válogatja és összehalmozza, célzatosan kiszínezi, ha kell, túlozza és eszményíti kora jelenségeit, mondhatjuk átgyúrja a maga kora emberét úgy a hogy a renaissance humanistikusan ideálja az embert formálni szeretne volna s legalább művészetében formálni meg is kísérlette.

A velencei iskolának késő virágzása azt az előnyt biztosította, hogy minden korszakok és iskolák tanulságát fölvehette magába, valamennyinek eredményét összefoglalhatta s mégsem esett oly korán, mint mások, a vénség hibaiba; bizonyos fokig idealistikusan maradt még a realismus korában s viszont egészséges realismusát nem hagyta a féktelenség, célzatosság és modorosság által oly hamar megrontatni. Ennek a szerencsés körülménynek köszönhetjük nagy részét annak a páratlan élvezetnek, a melyet a velencei festés aranykorának alkotásai szereznek ma is nekünk.

Sokat köszönhetünk természetesen e részben is magának a kornak, mely e festészetet létrehozta s a mely bár mélyében romlott volt már, fölszínét még az eszményi életélvezet verőfénye aranyozta be.

Hová lettek azok a telt idomú, életkedvtől duzzadó, szőke női szépségek, azok az erőteljes, vérmes, bár néha rezes arcú férfialakok, a melyekkel Palma, Tizian, Bordone, Tintoretto, Paolo és Bonifazio Veronese népesítették be hatalmas vásznaikat, szertartásképeiket, allegóriákat, sőt még oltárképeiket is, s a melyekről mégis föltehetjük, hogy koruk-

nak inkább tipikus, mint kivételes jelenségei közé tartozhattak? Ha a mai Velenczében körülnézünk, az uralkodó típust inkább azokban a barna, halvány arcokban véljük föltalálni, a melyeknél a szikárság mellett a szemek félelmes tüze több lappangó vágyat, mint önelégült életörömet látszik elárulni.

A környező típusok e szembeötlő eltérése egy perczre sem okozhat kételyt a nagy velencei mesterek arczképfestésének hűségére nézve, mert bizonyos, hogy ők kitűnő arczképfestőkként jártak el ott is, a hol az ábrázolt alakok inkább csak elbeszélő vagy decoratív részleteit képezik nagyobb történeti vagy vallásos tárgyú képeiknek. Ez talán kevésbé áll Tintoretóra nézve, a kinek mesés termékenysége mellett nem is lehetett az egyes arcok képmásszerű megfestésével bibelődnie, vagy Palma Vecchióra nézve, a kinek felséges Santa Barbarája valószínűleg eszményítése az akkori velencei erőteljes leánytípusnak; de áll bizonynyal teljes mértékben Paolo Veronesere s még inkább Tizianra nézve, a kinek compositióját és színkezelését néha nem tudjuk jobban csodálni, mint episodszerű alakjainak életteljességét és jellemző egyéniségét.

A nagyok e legnagyobbjának velencei képei között azt találom, hogy egyik sem hat oly megkapó erővel, mint a kis Mária első templomba menetele az accademiában — kivált mióta azt az egykori Carità-kolostorban eredetileg elfoglalt helyén függesztették föl újra — és a Pesaro-család fogadalmi képe a Frari-templomban. Ez utóbbin többek között egy gyermekarcz vésődik be emlékezetünkbe, mely lenn, a kép jobb szélén egyenesen szembenéz a szemlélővel; derült, ártatlan, igazán gyermeki arczkifejezéssel néz reánk, mintha egyáltalában nem bírna tudatával annak, hogy ő most a boldogságos Szűz trónja előtt családja hősalakjainak társaságában ájtatoskodva térdel, mintha játékaiba gondolt volna akkor, a mikor a művész ecsete őt odavarázsolta a vászonra, hogy gyermekkedélye napfényének egy sugarát évszázadokon át ragyogtassa a váltakozó nemzedékekre, hogy ott, a hol apáinak érdeme és dicsősége van a művészettől halhatatlanná téve, ő gyermekélete ártatlanságát adja át örököül az utókornak.

Míg a velencei festészet a régi velenceiek életének örömeit és dicsőségét örökítette meg nekünk, addig szobrászatuk főleg arról gondoskodott, hogy haláluk után dicsőítse meg annak az emlékezetes kornak alakjait.

A velencei templomok, főleg a Giovanni Paolo, Frari és San Salvatore a síremlék-művészet egész tárházait képezik; dogék, hadvezérek, tanácsnokok, művészek nyugvóhelyeit jelölte meg itt a kor ízlése szerint változó díszszel a velencei пластика, s csak sajnálni tudjuk, hogy míg annak nevét, a kinek a síremlék szól, egytől egyig ismerjük, a gótikus kor szak képfaragóinak nevei jobbára feledésbe mentek; az ismeretek sorát a Lombardik nyitják meg, a kikhez Rizzo, Leopardi, Jacopo Sansovino, Alessandro Vittoria csatlakoznak a renaissance-korban, Longhena a barokk-időben s a szintén velencei származású Canova az újabb korban.

Ezeknek a síremlékeknek a szemlélete világosan árúlja el az átmenetet a szigorú keresztyén fölfogásból és igaz valóságosságból a renaissance világiasságába és az antik ideálokért való lelkesedésébe. Amott a megboldogultnak saját üdvözlésébe vetett erős hite, a vallásos gondolat uralkodik; a síremlék tanúságot akar tenni a halottnak hitbuzgóságáról és egyúttal kielégíteni azok érzelmét, a kik az elköltözött iránti kegyeletet a sírontúli könnyörülethez való fölfohászkodással kötik össze.

Emitt a motívumok legnagyobb része már nem a keresztyén, hanem inkább a pogány symbolika köréből van véve: nem annyira szentek és angyalok, mint inkább érényeket és jeles tulajdonokat jelképező alakok válnak uralkodókká, s a halál gondolata, a melytől a túlélő szemlélő irtóznak, mindinkább háttérbe szorúl a világi hiúság kérkedő pompája mellett, a mely az életben maradottak szemét is jobban gyönyörködteti s az elhunyt világias becsvágyának is inkább megfelel.

Hanem azért nem akarjuk a művészeti érdem babéraját egyoldalúan csak amazoknak itélni oda, és nem keresünk oly kicsinyes okokat elégedetlenségünk indokolására mint a nagy Ruskin, a ki miután egy létra segítségével meggyőződést szerzett arról, hogy a Vendramin doge gyönyörű síremlékén a halott alakjának a nézőtől elfordított része nincs teljesen kidolgozva, e miatt perbe száll még sírjában a szegény Alessandro Leopardival, rá akarja bizonyítani, hogy nem végezte el becsületesen a munkát, a melyért megfizették, sőt azt is, hogy mint a Zecca vésnökét hamis pénzverés miatt utóbb száműzték Velenczéből s a művésznek e bűneivel igazolt erkölcsi rom-

lottsága miatt kimondja egyúttal a renaissance egész művészetére a kárhoztató ítéletet.

Pedig ugyanennek a Leopardinak sok egyéb jeles alkotása mellett talán az egyszerű befejező és talapzatépítő szerepénél nagyobb része is van annak a Verocchio rajzai alapján készült szobornak a létrehozásában ott, a Giovanni Paolo templom oldala mellett, a melyet nemcsak közmondásosan, de igazság szerint is a világ legremekebb lovasszobrának szoktak nevezni s a melyről maga a Leopardi szigorú ítélőbírája kénytelen azt mondani: «Nem hiszem, hogy a szobrászatnak a világon dicsőbb műve léteznék, mint a Bartolommeo Colleoni lovasszobra».

Ez a Colleoni condottieréje, bérhadvezére volt Velenczének s hogy az őt szolgálatába fogadott köztársaságnak a saját meggazdagodását meghálálja, halála után vagyona nagy részét Velenczének hagyta, de azzal a föltétellel, hogy a város lovasszobrot emeljen neki, még pedig a Szent Márk terén, a hol szokott vértézetében, vezéri botjával kezében kívánt halála után is századokon át működése színhelyére büszkén letekinteni. A velenczeiek ugyan nem teljesítették szószerint az örökhagyó akaratát, mert törvény tiltotta, hogy a Szent Márk terén bárkinek szobrot állítsanak. A Colleoni szobra ennek következtében oly térre jutott, a melynek egyik oldalát a Scuola di San Marco nemes homlokzata díszíti ugyan, de a hol a nagy hadvezér marczona tekintete egy szűk csatorna ronda házaira néz le; gondoskodtak azonban arról, hogy maga a szobor a képzőművészetnek oly remeke legyen, a mely egy sokkal szerényebb helyet is dicsfénnyel volna képes elborítani.

A Bartolommeo Colleoni végrendelkezése és szobra, egybevetve azokkal a pompás siremlékekkel, a melyek a mögötte és Velencze egyéb helyein levő templomokban emelkedtek, érthetően fejezi ki a sirontúli földi dicsőségért való versengését az olaszországi renaissance nagyjainak, a melyről Symonds oly találóan mondja, hogy «ez a világ velők oly sok és nekik oly sok volt, hogy e férfiak a halálban sem akarták azt markokból kiereszteni s a sirontúli remények paradicsomával önként fölcserélni».

De ha ezért fájdalmas is lehetett nekik az élettől való megválás, ezt a fájdalmat éppen a dicsőségök földi megörökíté-

sére, az utánok következők megemlékezésére való gondolat enyhíthette. És a renaissance-kor épen legkivált Velenczében, úgy a hogy emlékei, művészete, életének egykorú ábrázolásai tüntetik fel előttünk, azt a benyomást teszi ránk, hogy oly korban, a melyben az *élet művészetét* oly tökélyre vitték, a mikor az élet annyi küzdelem mellett annyi dicsőséget és gyönyört is nyújtott, s a mikor még a halál is a kor utólérhetetlen művészetének örök alkotásához lánczolta hozzá az elröppent élet emlékét: az oly korban valóban érdemes lehetett élni és vigasztaló lehetett meghalni!

XIV.

FERRARA.

Minden olaszországi utazó elhalad mellette, de a legkevesebben méltatják arra, hogy meglátogassák; rendesen be-érjük azzal, hogy a vasúti kocsi ablakából egy futó pillantást vetünk a Castello komor, sötétvörös tömegére, a mely pedig megérdemelné, hogy közelebből is megnézzük.

Egyébiránt nem is egyedüli látnivalója Ferrarának a régi Castello. Igaz, hogy a város egészben véve kissé egyhangú s kihalt, üres benyomást gyakorol; ma nem is sejtenők, hogy volt egy korszak, a mikor több lakosa volt, mint Rómának. Az ókornak ugyan nyomát sem találjuk benne, de a középkor és a kezdődő újkor annál több emléket hagytak itt, bár a szabályosan kereszteződő, egyenes utcák, a melyek miatt régente bámulat tárgya volt Ferrara, élesen elütnek Olaszország középkori — különösen hegyvidéki — városainak építése módjától.

Itt persze úgy lehetett építeni, mint akár egy asztalon, mert a torkolatához közeledő Po rengeteg mocsaras, csatornáktól átszelt síksága sehol még csak dombot sem állít útba, viszont azonban építőanyaggal is mostohábban látja el lakóit, a miért itt nem látjuk azt a pazarlást a kövel, sőt a márvánnyal, a mely Olaszország legtöbb vidékét jellemzi s e helyett, úgy látjuk, hogy Ferrara építői legtöbbször beérték jóféle, tartós téglával, díszítésül pedig szívesen alkalmaztak terracottát.

Az egyenes utcákon sűrűn találkozunk renaissancekori palotákkal, melyek igénytelenebbek ugyan mint a florencziek vagy bolognaiak, de izlésesek és szépek, részben fölötte eredetiek, mint a Roverella-palota, részben szép arkádos, kertes udvarra nyílnak, mint a Palazzo dei Diamanti; de legtöbb sajátosságát Ferrara építésze a duómo piacán és annak közvetlen közelében halmozta össze. Igaz, hogy a Palazzo della ragione és a Palazzo Communale eredeti jellegökből idő folytán kivetkőztek, az utóbbi előtt már csak két csonka oszlop jelzi a helyet, a hol hajdan Ferrara két nevezetes fejedelmének a szobrai állottak; de a duómo maga, homlokzatával, szép kora-renaissance harangtornyával, hatalmas belsejével, melyet néhány jeles ferrarai és bolognai művész oltárképe díszít, hosszasan bilincseli le figyelmünket. Déli oldala, s főképen homlokzata, a veronai San Zenóhoz hasonló lombardiai román stílusban épült, de három évszázad folyamában felsőbb rétegeiben lassanként átalakult góttá; íves galleriáinak hármas rendszere a kapu fölött emelkedő loggiával együtt oly bizarrul élénk képet nyújt, a mely mélyen vésődik be emlékezetünkbe. A tisztán építészeti díszítéshez nem kevésbé gazdag plastikai dísz is járul, és pedig abból az eredeti fajtából való, a melyet egy-két olaszországi mester függetlenül úgy az ó-keresztény és a byzanci hagyományoktól, mint a pisai iskola befolyásától igyekezett főképen Veronában, Ferrarában és Modenában kifejleszteni, s a mely végtelen naivsága, néha szinte megnevettető kezdetlegessége mellett is és ellenére például formátlan oroszlánainak és oszlophordó törpeinek, a kiknek gyomrukból nőtt ki a fejük: erős érzésével és phantasiájával, kifejezésre és változatosságra valló erélyes törekvésével tiszteletünket és érdeklődésünket egyaránt megérdemli.

A Palazzo Communale hajdan az Esték palotájához tartozott s ezért összeköttetésben is állott Ferrara urainak tulajdonképeni várával, a Castellóval, melyet csak néhány lépés választ el a dóm piactól.

Az Esték hajdani várának sánczárkait már csak sekély víz önti el, a Po-kapu felé néző oldalához szép, modern park csatlakozik, tornyainak párkánya és tetőzete sem egészen az többé, a mely az Alfonsok fényes korában volt. De egészben véve mégis alig van középkori vár, a mely egy népes város-

nak majdnem közepében oly épen és aránylag változatlanul őrizte volna meg eredeti rendeltetésének és szerepének regényes, sötét, fenyegető jellegét, mint a ferrarai Castello.

Sötétvörös téglatömege magasságával messzeláthatólag emelkedik ki az egész város látképéből, fekete árnyékát az árok vizére vetve, melynek színe fölött csekély magasságban nyílnak az egykori börtönök kicsiny, vasrácsokkal védett ablakai; egyik kaputornyából még most is csak lánczokon lógó felvonó-hídon lehet a vár belsejébe bejutni; szabályos négy szöglettornya a mindenfelé fölfegyverzett, mindenfelől leküzdhetetlen hatalom daczos képét látszik nyújtani: az egész valódi megkövesült symboluma az alattvalóit folytonos rettegésben tartó hűbéri kényuraságnak.

Pedig ez a Castello nagyon vig és zajos életet is látott régente. A ferrarai Esték udvarát az olaszországi renaissance valamennyi fejedelmi udvara között pompaszeretet, élvágy és előkelőség dolgában elsőnek tekintették; ünnepélyei, szép női, életkedve épen úgy vonzotta a «Cortigiano» szabályai szerint élő udvaroncز világfit, mint tudomány és művészet iránti lelkesedése és áldozatkészsége a XVI. század vándor humanistáit, költőit és festőit, és Goethe joggal adja estei Eleonora szájába azt a büszke mondást:

«Itáliának nincs oly nagy neve,
Melyet házunk vendégeül nem ismert.»

Az Esték annyiban különböztek az olasz renaissance többi kisebb és nagyobb kényuraitól, hogy családjuk aristokratikus származásának régiségére nézve valamennyit fölülmúlta, és hogy fejedelmi hatalmuk a ferrariaknak hosszú párt-harczok után történt önkénytes meghódolásán alapúlt, tehát bizonyos legitim eredettel bírt. Egyebekben ők is a kor uralkodó szellemét követték: egyetemet alapítottak, hírneves humanistákat hívtak meg fiaik nevelésére, művészeket foglalkoztattak és megjutalmazták az őket dicsőítő költőket; e mellett azonban a kegyetlenségek és ármányok emlékeinek egész sora tapad a Castello néma falaihoz. Törvénytelen szülöttek, a kik a hatalmat elragadják a törvényesektől, testvérek, a kik egymás ellen összeesküvést forralnak, hitvesek, a kik mostoha fiokkal kötnek szerelmi frigyet s a kiket azért férjök kivégeztet; bérgyilkosságok, a melyek büntetlenül maradtak, mert ér-

telmi szerzőjüket kutatni veszélyesnek látszott: mindezek a jelenségek csak épen úgy napirenden voltak Ferrarában, mint Olaszország többi államaiban abban a korban, a melyben Pontanus fölkiáltása szerint «semmi sem volt olcsóbban vásárolható, mint egy emberélet», s a melynek jellemzésére a krónika följegyezte annak a pásztornak az esetét is, a ki buzgón sietett meggyónni azt, hogy bőjt idejében sajtkészítés közben egy csöpp tej került a szájába, de csak a gyóntató-anya nógatására amúgy mellékesen vallotta be azt is, hogy időközben társaival együtt egy pár embert kirabolni és megölni segített.

A sok történeti név között, a melyet rövidebb vagy hosszabb idő csatol a ferrarai fejedelmi várhoz, egy sincs, a melynek említése annyi ellentmondó emléket idézne föl, mint a Lucrezia Borgiáé.

Családja, a melyhez az átöröklődő átok és bűn végzete úgy hozzákötve látszott lenni, mint a Tantalidákhoz vagy a Merovingokhoz, tényleg tagjai legtöbbszörében fényes és rendkívüli természeti adományokkal volt megáldva. Ilyeneket örökölt Lucrezia is, de mégis bizonyynyal nem ezek az öröklött tulajdonai, mint inkább tisztán és kizárólag a pápai trón és Franciaország barátságának biztosítására irányuló politikai tekintetek voltak azok, a melyek Ercole d'Este herceget arra indították, hogy fiát és örökösét, Alfonsot, úgyszólván rákényszerítse a házasságra azzal a nővel, a ki már akkor, fiatalokora ellenére, nemcsak két fölbomlott jegyességre és két szerencsétlen véget ért házasságra tekinthetett vissza, de a kinek személyét a közhiedelem szóval ki sem fejezhető, sötét bűnök gyanújával hozta összeköttetésbe.

És Lucrezia megjelent Ferrarában és megjelenése bájával, mosolya varázsával, szelleme csillámával elűzte mindazt a gyanút, aggályt, bizalmatlanságot, a mely őt várta, meghódította sorra mindazokat, a kiknek körében kellett ezentúl életét töltenie: férjét, a kinek kissé durva s csak a gyakorlatihoz hajló természete alig talált örömet másban, mint ágyúk öntésében, előkelő és rátartó rokonságát, melynek kivált nőtagjai előbb arczfintorgatással, majd féltékenységgel fogadták a kalandos hírű jövevényt, Ferrara népét, a mely előbb megbámulta, azután csakhamar rajongott érte és a költöket, a kiknek lantja versenyezve zengte dicséretét, a római őskor

Lucreziájához s a mythologia minden istennőihez hasonlítva őt, Ferrara fejedelmi udvarának sugárzó középpontját.

Alfonsónak és Lucreziának nemcsak sírjait enyészttette el a későbbi kor, de képeit is és a bájos fejedelemnő arcvonásaira biztos következtetést nem is vonhatunk másból, mint egy egybekelése alkalmából vert emlékéremből, mert a többi neve alatt szereplő arcz képek hitelességre igényt nem tarthatnak. Úgy ennek az éremnek, mint kortársai leírásának tanúsága szerint a Lucrezia híres szépsége nem annyira vonásai nemes szabályosságában, mint inkább arcza, alakja és modora végtelen bájában és kellemében rejlett. Személyének hódító varázsát azonban, mióta atyja és bátyja dæmoni befolyása alól megszabadult, nemcsak külseje bájának, hanem kétségbevonhatatlan kitünő lelki és szellemi tulajdonainak is köszönhette.

Életének egész ferrarai korszaka alatt — kivéve állítólagos gyöngéd viszonyát egyik csodálójához, Bembóhoz, és a szerencsétlen költő, Ercole Strozzi meggyilkoltatásának mind-
•eddig ki nem derített tragédiáját — semmi homály sem borítja alakját. Múltjának sötét háttérétől tisztán és fénylően válik el az, akár tekintsük őt mint hitvest és anyát, a ki — majdnem minden évben egy új kiseddel karján — egész odaadással szentelte magát gyermekei gondos nevelésének, akár ítéljük meg mint nőt, a ki a jótékonyság és humanitás minden cselekedeteiben legelől járt, mint honleányt, a ki drágaságait vitte a háború szorongattatásai között a haza oltárára, vagy végül mint fejedelemnőt, a ki erélyével, bölcseségével, föllépésének méltóságával a legtapasztaltabb államférfiakat bámolatba ejtette s a Bayard életíróját erre a vallomásra készítette: «J'ose bien dire, que, de son temps, ni beaucoup avant, il ne s'est point trouvé de plus triomphante princesse».

És a ki mindebben képmutatást lát, az ám olvassa el a levelet, melyet a fiatalon — csak 39 éves korában — elhalt hercegnő halálos ágyán írt a pápának, s a melyből a hamisítatlan keresztyéni önmegadás, a megtisztult lélek derűje, a lelkiismeret szilárd nyugalma beszél hozzánk egyszerűségökben is ékes szavakkal.

Lucrezia Borgia valóban egy mosolygó sphynx a világ-történelem alakjai között; lényének pszichologiai rejtélyét a történeti kutatásnak soha sem fog sikerülni egészen kifür-

készni, gyalázói és magasztalói soha sem fognak egymással megegyezésre jutni, és a Castello komor falai, a melyek látták dicsőségét és halálát, láthatták erényeit úgy, mint bűneit, soha sem fognak tanúságot tenni a mellett, vajon a XVI. század aranyfürtű Circeje balsorstól üldözött, félreértett, méltatlanul meggyalázott áldozata volt-e erkölcstelen korának, vagy egy képmutató szörnyeteg, a kinél minden erény hazugság volt s csak a bűn igaz, vagy egy gyöngé, gyarló nő, a kit változó környezete tett elvetemültté vagy erkölcsössé?

Az Esték művészeti érzéke nemcsak a Castello belsejét díszítette föl, de a városban elszórt egyéb palotáikat is. A «Palazzo Schifanojá»-ban, a melynek neve körülbelül «Gond-űzöt» jelent, e század közepe táján a XV. századbéli ferrarai festőiskolától származó frescók egész sorozatát fődözték föl, a melyeknek nagy része eléggé épen maradt a későbbi mészrétegek alatt, s a melyek a páduai Salone korábbi falképeire emlékeztető módon hozzák kapcsolatba a csillagászati állatkör jeleit az emberi foglalkozásokkal s ezeket a palota akkori tulajdonosa, Borso herczeg életével.

Ez a Borso d'Este, Ferrara első hercege, nemcsak mint pompaszerető és bőkezű mæcenas volt híres, hanem el van ismervé az is, hogy mint ügyes politikus erős alapokra tudta a maga és utódai fejedelmi hatalmát építeni. A Schifanojabeli frescók azonban szembetünő élethűségök mellett is kevés fogalmat nyújtanak e fejedelem nagy államférfiúi cselekedeteiről. Ezeken a képeken Borso herczeg minduntalan vadászatra megy vagy vadászatról jön, egyszer egy számárversenyben gyönyörködik, egyszer pedig a bohóczát ajándékozza meg, s ezek mellett az igénytelen szórakozásai mellett politikai mozzanatokként legfőlebb az oly jelenetek tűnnek föl, a melyeken például az érdemes herczeg egy levelet kap vagy egy követség tisztelgését fogadja. Azonban a compositio szegényessége ellenére a képek fölötté becses részleteket tartalmaznak a ferrarai quattrocentisták éles megfigyelése és a naivságig igaz ábrázolása által. Csak a fejedelem hangulatának reflexképeit kell megnéznünk környezete arczain, a melyek a legboldogabb megelégedéstől sugároznak, mikor Borso úr jókedvű, s kérlelhetetlen szigorral ránczolódnak, mikor Borso úr komoly arcot mutat, hogy tisztában legyünk vele, mennyi öntudatos

vagy öntudatlan emberismeret vezette Francesco Cossának és tanítványainak ecsetjét.

A ferrarai festőiskola fejlődésmenetének teljesebb képét nyújtja a Palazzo dei Diamantiban berendezett városi képtár. Itt ismerkedünk meg a Cossa előzőivel és utódaival, a váltokozva páduai és bolognai, majd velencei befolyások s legkésőbb a Ráfael behatása alatt képződött ferrarai iránynyal, a mely a régibb képeken kissé szigorú és nehézkes vonalakban, komoly realismusban és jó modellirozásban nyilvánul, később pedig főképen a színezés pompája és opálos fénye s a compositionnak néha túlgazdag és ábrándos voltával tűnik ki.

A késő ferrarai iskola díszei: Garofalo és Dosso Dossi szintén méltóan vannak szűkebb hazájokban képviselve; amaz rokonszenvesebb, de a Ráfael befolyásával szemben kevésbé őrizte meg önállóságát; emez mindvégig eredetibb, de bizarr, sőt néha majdnem visszataszító, csak a ferrarai muzeumbeli nagy oltárképen tudja gondolata magas szárnyalásával és színei ragyogó erejével egészen megértetni velünk belső lényét.

A festészetén kívül a színművészet is jelentékeny lendületet kapott Ferrara fejedelmeitől, a kik színházokban nemcsak Plautus és Terentius vígjátékait hozatták színre s a «Moresca» neve alatt a mai balett ódon alakját honosították meg, de költőiket is előszeretettel foglalkoztatták különösen alkalmi színművek írásával; ilyenekkel próbálkozott Bojardo és ilyenekkel tűnt föl először a fiatal Ariosto, a kinek a neve Ferrara legnagyobb dicsőségét képviseli, mint a hogy emlékszobra is ma a város legmagasabb helyét foglalja el annak a szép és nevezetes oszlopnak a tetején, a mely magában véve sajátos hirdetője az emberi dicsőség s a politikai viszonyok múlandóságának, mert ez az oszlop eredetileg az Ercola herczeg emlékének volt szánva, s később egymásután szolgált a VII. Sándor pápa, egy szabadságnemtő, a nagy Napoleon s végül Ferrara híres költője szobrának talapzatául.

Az *Orlando Furioso* dalnokára még a róla nevezett ház is emlékeztet itt, a melyet ő maga építtetett magának, s a melyben élete utolsó öt évét töltötte; az egyszerű kis ház sok, a költő által használt tárgyat tartalmaz s eléggé élénken jeleníti meg Ariosto békés, önelégült életét, a melyre a homlokzatra illesztett táblának a költőtől eredő tréfásan dicsekvő föliratjából is következtethetünk.

Míg ez a költő csak geniusának megfelelő derült, vidám emlékeket hagyott hátra, annál kínosabbak azok, a melyekhez a szerencsétlen Torquato Tasso neve és ferrarai időzése fűződik.

Az újabb történelmi buvárlat a ferrarai Tasso-remniscenciákat jobbra megfosztotta regényes színezetöktől. Nincs semmi támpont arra, hogy az Esték udvaránál oly szívesen látott, rajongó lelkületű költő csakugyan szerelmes lett volna Ferrara akkori herczegének, II. Alfonsónak nejébe; ellenben minden jel arra mutat, hogy a világgal meghasonlott dalnok beteg volt s egy neme a rögeszmének volt az a hite, hogy őt a herczeg üldözi, a miért nemcsak panaszokra, de szidalmakra is fakadt ellene. A boldogtalant tudvalevőleg mint elmebeteg az Ospedale Sant' Annába zárták, a mely ma egyetemi klinika s a hol még mutogatják a Tasso börtönének nevezett kis fülkét, melyben állítólag a különcz Byron is önkénytesen elzáratta magát, hogy ott a *Megszabadított Jerusalemből* költőjének szelleme szállja meg.

Végül Olaszországnak még egy nagy alakját idézi emlékeztünkbe Ferrara, főleg a fehér márvány szoborral, mely a Castello délkeleti szöglete mellett emelkedik.

Girolamo Savonarola e szoboralakjában is hátat fordít a világi hiúság és zsarnokság büszke várának, mint a hogy gyűlölte azt gyermek- és ifjúkorában mint Ferrara szülöttje, a kit rajongó vágy kergetett a szülői házból a bolognai zárdába, hogy ott csuklyát öltvén, megkezdje azt a tünemény-szerű hitszónoki, prófétai, reformátori és államférfiúi pályát, a mely őt eszméi vértanúja gyanánt a máglyára vezette.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ ORVOSOK KÉPZÉSE.

Az orvosi gyakorlatra való jogosultságot Európa államai két elv alapján rendezték; vannak országok, a melyekben a gyógyítás szabad ipart képez és a törvényhozás csak arról gondoskodik, hogy az orvos vagy ehhez hasonló cím a képesített egyének számára maradjon föntartva, mi által a lakosság tisztában lehet, hogy orvosul tanult egyént vagy kuruzslót választott-e (Anglia, Németország); más államok a gyógyítást szabadalmi alapon rendezték s azt csakis képesített orvosoknak engedik meg (Franciaország, Olaszország, Sveicz, Ausztria, Dánia és Magyarország).

E két különböző rendszer elterjedése az idők folyamán többször változott; Görögországban és Rómában az orvosi gyakorlat szabad ipar volt, Bagdadban képesítéshez kötötték s ugyanígy intézkedik a salernói szabályzat is (1240). A szabad ipar rendszerét az új korban ismét megkísérlették, így Franciaországban, midőn a nagy forradalom az 1792-ik évben az egyetemeket eltörölte, a gyógyítást teljesen szabaddá tette, de a kuruzslás csakhamar olyan mérveket öltött, a visszaélések úgy elszaporodtak, hogy a XI-ik évben törvényes intézkedések váltak szükségessé, melyek értelmében a gyakorlatra csakis az orvosi diploma jogosított. Azon két kultur állam is, a melyekben az alapelv a szabad ipar rendszere, máris számos korlátozást tett, hogy a közönség és a diplomás orvos a tanulatlan kuruzslóktól megszabaduljon.

Minthogy pedig ez idő szerint az összes nemzetek törvényhozásait — mint joggal legfontosabb teendők — a sociális reformok foglalkoztatják, melyek világos irányzata az államhatalomnak a gyöngék védelmére és támogatására való föl-

használása ; minden jel oda mutat, hogy e törekvéseknek sokkal inkább megfelel a szabadalmi berendezés, mely által az állam gondoskodik, hogy a polgárok életüket és egészségüket olyanokra bizzák, a kiknek képzése és ismerete kielégítő. Az állam a szegényebb, az intelligentia alacsonyabb fokán állókat védelmezi, kik a gyógyítás teljes szabadsága mellett a hivatott kiválasztására nem volnának képesek. Természetesen ilyen körülmények között az államok kötelessége arról gondoskodni, hogy a gyógyítás szabadalmát élvező diplomás orvosok képzése a gyakorlati igényeknek meg is feleljen, mert a mikor a törvényünk kimondja : hogy «Magyarországon orvosi gyakorlatra csak annak van joga, ki az ország területén önálló tudományos egyetemek által kiállított orvosi oklevéllel van ellátva (1876 : XIV. VI. 43. §.)», akkor kezességet vállal arról, hogy az általa elismert orvosnak tényleg megvannak a kellő ismeretei. Mivel pedig az orvosok nem csak az egyes egyént gyógyítják, hanem a közegészségügyre is jelentékeny befolyást gyakorolnak : az orvosok képzése közérdek, melynek szerencsés megoldása egészségünket, életünket és ez által az állam erejét és vagyonosságát biztosítja, elhanyagolása pedig ezeket kockáztatja. Arra, hogy az állam az orvosok képzettségéről meggyőződjék, két mód áll rendelkezésére : vagy az egyetemek diplomáit képesítésül elfogadja (Európa legtöbb állama, ez idő szerint Magyarország is), vagy külön úgynevezett államvizsgálatot rendszeresít (Németország). Az egyes országok intézkedései között a részletekben igen nagy eltérés van. Egyöntetű vagy egymáshoz hasonló szabályzatok megalkotásáról már azért sem lehet szó, mert a természettudományok haladásával az orvosok képzésének módja, s az igények foka folyton változik. E mellett minden országnak a maga speciális viszonyaihoz, az előképzés fokához, s mindenek fölött a lakosság szociális viszonyaihoz kell alkalmaznia azon eljárást, melylyel az orvosi gyakorlatra való képesítés történik. Akérdés tehát nem csak fontos, hanem megoldása nagy óvatosságot is igényel s érthető azon késedelem, melyet az orvosképzésnek már régebben kilátásba helyezett reformja szenved. Tíz év előtt a *Budapesti Szemlé*-ben sűrű egymásutánban jelentek meg e tárggyal foglalkozó czikkek. Molnár Viktor még 1887-ben fölismerte a kérdés fontosságát s azon alkalomból, hogy Billroth a bécsi egyetem túltömöttségének megakadályozása czéljából a magyar orvostan-

hallgatók távoltartását javasolta, a III. orvosi facultás föllállítását sürgette. B. Eötvös Loránd, Lengyel Béla, König Gyula ugyanezen időben közölték nézeteiket s magam is akkor alig két évvel egyetemi tanulmányaim befejezése után szintén hozzászóltam a sokat vitatott kérdéshez, mire azért mertem volt vállalkozni, mivel az Eötvös által megjelölt hiányokat részben a magam, részben kortársaim tapasztalatából jól ismertem. Azóta tíz éven át szakadatlanul egyetemi szolgálatban állva, az oktatás minden fokozatában részt vettem s ezért azt reményelem, hogy egy decennium alatt szerzett tapasztalataim a hozzászóláshoz némi jogcímet adnak.

Az a szándékom, hogy a következőkben vázolni fogom a jelenlegi szigorlati rendszer fejlődését s annak főbb elveit, megismertetem a kolozsvári és budapesti egyetem orvosi facultásainak reform-tervezetét, összehasonlításul föl fogom sorolni a külföldi szabályzatok lényegét s végül megjelölöm azon intézkedéseket, melyek alapján — meggyőződésem szerint — a jelenlegi bajok orvosolhatók, mert azon tíz év alatt, mely első czikkem írása óta lefolyt, az orvos szigorlati rendszeren semmi olyan változtatás sem történt, a mely az annak idején felsorolt visszásságokat megjavította volna.

Az 1770-ben föllállított orvosi kar *) szigorlati rendje a bécsi egyetemével teljesen azonos volt; az 1774-ik évben kiadott szabályzat a tanulmányi időt öt évben állapította meg, a köteles tárgyak: boncztan, vegytan, növénytan, élettan, kórtan, gyógyszeratan és a klinikák voltak. A doctori gradust két szigorlat alapján nyerték el, az első az elméleti, a második a gyakorlati tárgyakat foglalta magában, a bizottságban az orvoskari tanárokon kívül két gyakorló orvos is kérdezett, e szigorlatokat az úgynevezett disputatio és promotio követte. A sebészetet külön tanfolyamon tanították, melynek gyakorlára külön szigorlatok jogosítottak; úgy az orvosok, mint a sebészek vizsgálat alapján a szülészi oklevelet is megszerezhettek. József császár vizsgálati rendje, valamint az 1806-ik évben kiadott ratio educationis publicæ intézkedései helyébe

* Högyes Endre: *Millenniumi emlékkönyv a budapesti kir. m. tudomány-egyetem orvosi karának multjáról és jelenéről.* 1896.

1813-ban a pesti egyetemen is az osztrák egyetemek új szigorlati rendje lépett életbe, e szerint az első szigorlat tárgyai: boncztan, növénytan, természetrajz, általános és részletes kór és gyógytan; a másodiké: vegytan, törvényszéki orvostan, orvosi rendőrség, élettan és gyógyszeratan. A bizottságban a tanárokon kívül az ország főorvosa és gyakorló orvosok is kérdeztek. A dissertatio alapján tartott disputatio után a fölvavatás következett. Az orvosdoctori graduson kívül még sebészdoctori, sőt sebézmesteri, s polgári sebészi, valamint szülészi, szemészi és fogászi fok is volt; egy és ugyanazon egyén bizonyos könnyítésekkel több oklevelet is szerezhethet, de az utóbbiakat csak azok, a kik orvosdoctorok vagy legalább sebézmesterek voltak. Az 1851/52-ik évben kiadott szabályzat a tanszabadság elvén alapúlt, de a szigorlati rendet lényegében meghagyta, úgy, hogy az 1813-ik évi vizsgálati rendszer főbb vonásaiban egészen 1875-ig érvényben volt, a mely évben a felelős vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeleti úton új szabályzatot léptetett életbe. E szerint az egyetemes orvosdoctori fok elérésére — a többi gradusok megszűntek — három elővizsgálat (ásvány-, és földtan, növénytan, állattan), egy előszigorlat (természettan, vegytan, boncztan, élettan) és három orvosgyakorlati szigorlat letevése szükséges. Az I. szigorlat tárgyai: gyakorlati vizsgálat boncztan és élettanból, elméleti és gyakorlati vizsgálat a kórboncztan és gyógyszeratanból. A II. szigorlat tárgyai: gyakorlati vizsgálat belgyógyászat, sebészet, szemészet és szülészetből. A III. szóbeli zárvizsgálat tárgyai: belgyógyászat, sebészet, törvényszéki orvostan és közegészségtan. Mind e vizsgálatok letevését azonban a tanulók az ötödik év végéig sőt még tovább is halaszthatják, úgy, hogy a tanfolyam alatt egyetlen kötelező vizsgálat sincs. Az egyes tárgyak hallgatásának sorrendje ugyan nem kötelező, de bizonyos tárgyakra meghatározott ideig való beiratkozás, valamint kórleírások szerkesztése a szigorlatokra való bocsátás föltételét képezi.

E rendszer máris nagy haladást képvisel: megszünteti a különböző orvosi fokokat s e tekintetben a franczia kormányzást tizenhét évvel megelőztük, a mennyiben ott csak az 1892-ik évi törvény szüntette meg az officier de santé-k képzését, a másik haladás abban áll, hogy az eddigi szóbeli vizsgálatok legnagyobb részökben gyakorlatiakká alakultak. Hogy

ez a tanulmányokra igen kedvező, azt külön bizonyítani felesleges. Viszont az a körülmény, hogy a tanfolyam alatt egyetlen vizsgálat sem kötelező, a tanulóság megrostálását lehetlenné teszi. Épen a leghanyagabbak és e pályára legalkalmasabbak azok, a kik még az elővizsgálatokat is a tanfolyam végére halasztják s így előképzés nélkül eredménytelenül töltik el egyetemi éveiket s elég gyakoriak azon esetek, a midőn tíz félév után derül ki a pályatévesztés, de akkor még sem marad egyéb hátra, minthogy a tanárok többszörös buktatás után könyörületességből mégis csak átengedik, mert valóban nem csekély föladat, hogy az ember a 24—25 éves korú jelöltet utasítsa más pályára! Azok pedig, a kik a természetrajzi tárgyakból idejében vizsgáznak az annyira fontos vegytani és bonczteni tanulmányaikban vannak gátolva. A természetrajzi tárgyakból a tanárok alig kérdezhetnek többet, mint a középiskolákban, de az ezekből való vizsgázás kényszere megbénítja az első év sikeres kihasználását. Az is nagy hátrány, hogy a hallgatóság az egész tanulmányi idő alatt más tárgyból készül, mint a melyre be van iratkozva; az elemi kőboncztani ismeretek hiánya pedig a klinikai oktatás elé óriási nehézségeket támaszt. Az új katonai szolgálati rendszer s az ennek következtében a katonáknak nyújtott kedvezmény, melynek káros voltát már annak idején hangoztattam, azt eredményezte, hogy az önkéntesek, kik egy félévvel kevesebbet tanulnak, egy egész félévvel előbb vizsgázhatnak. Ezelőtt az első gyakorlati szigorlatra való készülés a X. félév tárgyainak hallgatását hátráltatta, most már e kedvezménynek a IX. félév is áldozatul esik. Van reá eset, hogy a katonai szolgálatra eltávozó orvostanhallgató engedélyek alapján márczius közepén iratkozik be, de már márczius végén a testálást kéri s így az ő számára az egész félév pár napból áll, ha ugyan érdemesnek tartaná e rövidke időért a klinikákat látogatni. Ezelőtt az úgynevezett szigorlati év pótolta az úgy is rövid klinikai tanulmányt, de ez évből előbb hónapok lettek, most meg épenséggel megszűnt, mert — legalább a katonák — a X. félév elején az első gyakorlati szigorlatot leteszik s ugyanazon félév végén már a második gyakorlatival is elkészülnek. Ezután a két havi szünet következik s a legközelebbi tanév elején, midőn az oktatás még meg sem kezdődött, a harmadik szigorlatra jelentkeznek. Mindezekhez járul az is, hogy a tanulmányokra

szánt időt az új szünidei beosztás is jelentékenyen megrövidíti. Ezelőtt a téli félév december közepén végződött ugyan, de a nyári félév január közepétől a tiz napi húsvéti szünidő megszakításával május végéig tartott, míg a mostani rendszer szerint december közepétől február végéig eredményes oktatás lehetetlen. Az orvosi tudományok gyors haladása következtében az alapos képzettségre fordított időnek jelentékenyen növekednie kellene s mint láttuk ma rövidebb, mint húsz év, sőt mint 100 év előtt!

Leplezetlenül föltártam a hiányokat, a melyek a tanár és tanuló eredményes munkásságát egyaránt megbénítják. Az orvosok képzése az 1875. évi szigorlati rend által a multhoz képest jelentékenyen javult, de ma már újabb intézkedések szükségesek. Ezt az egyetemek orvosi facultásai, valamint a vallás és közoktatásügyi miniszterek is ismételve kijelentették, úgy, hogy a kérdés most már a megoldásra eléggé érett s minden további halasztás az oktatás és közegészség ügyét károsítja.

Azon tervezetek, a melyeket a budapesti és kolozsvári egyetemek orvosi facultásai a miniszter fölszólítására elkészítettek, alkalmasak arra, hogy a fölsorolt bajok legtöbbjét orvosolják. A kolozsvári egyetem orvosi kara 1889 novemberében terjesztette föl a szigorlati szabályrendelet megváltoztatásáról szóló részletes tervezetét. Ebben a tanfolyam alatt kötelező szigorlatok elve jut érvényre, melyek sikeres letévése képezi a tanulmányok folytatásának föltételét. Ilyen módon az első szigorlat tárgyai: leíró boncztan, természettan, vegytan; a második szigorlaté: tájboncztan, élettan elméletileg és gyakorlatilag, gyógyszerisme; a harmadiké kórboncztan elméletileg és gyakorlatilag, általános kórtan, gyógyszerhatástan és közegészségtan (utóbbi három elméletileg). Mindegyik az év végén kötelező. A tanfolyam bevégezte után következik a negyedik szigorlat: belgyógyászat, sebészet, szemészet, szülészet, törvényszéki orvostan; az ötödik szigorlat tárgyai: belgyógyászat, sebészet, törvényszéki orvostan, váltakozó sorrendben bőr- és bujakórtan, elmekórtan, törvényszéki lélektan, gyermekgyógyászat (valamennyi szóbelileg). A tervezet megállapítja egyszersmind a köteles tárgyakat és azok hallga-

tásának idejét, ezenkívül még egy dissertatio benyújtását kívánja meg, mely intézkedéstől azt várja, hogy a tudományos kutatás módszereiben való jártasság emelkedni fog, másrészt pedig a tanárok és tanársegédek munkaerőket is nyernének, kiknek együttműködésétől jelentékeny tudományos eredményt remél.

A budapesti egyetem orvoskari tanártestületének 1892 június 4-iki kelettel fölterjesztett szigorlati szabályzat tervezetének főbb elvei a következők: Az orvosi gyakorlatra jogosító doctori fok alapjául az összes orvosi tudományokból való egyetemes kiképzést és vizsgáltatást veszi. A vizsgálati tárgyakból az állattant, ásványtant és növénytant kihagyja, de fölveszi az általános kórtant, a nőgyógyászatot, valamint egyelőre a közegészségtan és törvényszéki orvostani vizsgálat-hoz a gyakorlati részt is, s ezeken kívül egy időnként változó specialis tárgyat (elmekór és gyógytan, gyermekgyógyászat, bőr- és bujakórtan, fülészet, fogászat, orr- és gégebajok). A gyakorlati vizsgálat kiterjesztése által az 1875-ik évi szabályzat egyik hasznosnak bizonyult alapelvének tovább fejlesztése történik. Megállapítja a successivitás fontos elvét, mely szerint az első, második és harmadik év végén a hallgatott tárgyakból kötelező vizsgálatot rendszeresít. Az első szigorlat tárgyai: természettan és vegytan; a másodiké: boncztan és élettan; a harmadiké: kórboncztan, általános kórtan és gyógyszer-tan. A negyedik és ötödik év tárgyaiból csak a tanulmányok befejezése után tehető szigorlat. A vizsgálatokon e célra évenként választott tanárok elnökölnek, míg a dékán csak a főfelügyeletet gyakorolja, a szigorlati díjak azonban ez által nem emelkednének, mert a dékán adminisztratív teendői, valamint a főfelügyelet gyakorlása fejében az elnöki díjak 20%-át kapná. A javaslat megkívánja, hogy hazánkban érvényes oklevél elnyerésére legalább öt félévet hazai egyetemen kell tölteni s minden más esetre a nostrificálás szükségét állapítja meg. Végül szóba jött ugyan, hogy a gyakorlatra jogosultság elnyerésére kötelező legyen valamely az állam által elismert kórházban való szolgálat és pedig negyedévenként fölváltva a belgyógyászati, sebészeti, szülészeti és szemészeti osztályon, de ez eszmét az elhelyezés nehézségei miatt elejtették.

A két tervezet a leglényegesebb pontban: a kötelező

vizsgálatok behozatalában megegyezik, a részletekben azonban számos eltérés volt. Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 1895 április havában értekezletet hívott össze, melynek tanácskozásaúl azon eltérések szolgáltak, a melyek az illetékes forumok javaslatai között fölmerültek. Az enquete-n a budapesti és kolozsvári egyetem orvosi karának kiküldöttein kívül az igazságügyi, a belügyi és közoktatásügyi miniszterium képviselői is részt vettek. Az értekezleten egyhangú megállapodás nem volt ugyan elérhető — a mint az nem is volt várható — de abban, hogy a tárgyon való gyakorlati vizsgázás kiterjesztessék s hogy a tanfolyam alatt kötelező vizsgálatok szükségesek, valamint, hogy a természetrajzi tárgyakból való vizsgázást föl kell áldozni, valamennyien megegyeztek.

Hogy hazai viszonyainkat, valamint az ajánlott reformokat objectivebben megítélhessük, a következőkben rövid vonásokban vázolni fogom a külföldi államoknak az orvosok képzésére vonatkozó főbb intézkedéseit.

Ausztriában az orvosok képzése majdnem teljesen azonos a mienkkel. A rendes hallgatóúl való beiratkozás feltételét a gymnasiumi érettségi bizonyítvány képezi, a tanulmányi idő öt év, az elővizsgálat a természetrajzi tárgyakból áll, az első szigorlat tárgyai: természettan, vegytan, boncztan, élettan; a másodiké: általános kórtan, kórboncztan, gyógyszeratan és belgyógyászat; a harmadiké: sebészet, szemészet, szülészeti, nőgyógyászat s törvényszéki orvostan. A szigorlatokon kormánybiztos is van jelen, a kinek joga, de nem kötelessége a jelölthöz kérdést intézni. A promoveálás dissertatio nélkül történik s a doktori gradus egyúttal a gyakorlatra is jogosít. (Puschman. *Der klinische Unterricht in Oesterreich*.)

Németországban a fölvételre az érettségi bizonyítvány jogosít, a tanfolyam kilencz félév (1883 július 1. szabályzat); a tentamen physicum letehető négy félév után, de mindenestre a hatodik félév végéig. Az államvizsgálat tárgyai: boncztan, élettan, kórboncztan, általános kórtan, sebészet, szemészet, belgyógyászat, szülészeti, nőgyógyászat, közegészségktan. (Petersilie: *Das öffentliche Unterrichtswesen im Deutschen Reiche.*)

Angliában az orvosi oktatás magánügy, körülbelül húsz

testületnek van meg a joga, hogy orvosi diplomákat kiállítson. Maga az oktatás a magánjellegű kórházakban történik s a tanuló ott szerzi meg ismereteit, a hol akarja, de a kórházban, a hová beiratkozott igen szigorú ellenőrzés alatt áll. Az egyes vizsgázó testületek követeléseai szerfölött különbözők, két előkelő forum: a College of Physicians és a College of Surgeons előtt csak az jelentkezhetik, a ki legalább huszonegy éves, a ki negyvenöt hónapot tanult, a ki a tanulmányi idő alatt legalább hat havi kórházi szolgálatot (clinical clerk és surgical dresser) teljesített. Az állam csak a General Medical Council útján gyakorol közvetett befolyást. Ezen tanács a korona által kinevezett tagokból, az orvosi testületek, az egyetemek és az orvosi rend képviselőiből áll. (Güterbock: *Der klinische Unterricht in England.*)

Franciaországban az orvosok képzése főleg az újonnan alakított egyetemek orvosi facultásain részben az orvosi iskolákban történik. A legújabb szabályzat szerint az orvosjelölt a középiskolák befejezése után egy évet az egyetem természet-tudományi facultásán tartozik töltetni, a hol a természetrajzi, vegytani és természettani ismereteket szerzi meg, csak ezután lép át az orvosi facultásra, hol megszabott tanulmányi rend alapján évenként vizsgáznia köteles. A klinikai oktatás céljából a hallgatók bármelyerre megjelölt kórházba, mint stagiaeres-ek fölvétethetik magokat. A tanulmányi idő rendesen hat év, ezt azok, a kik a kórházakban mint internes-k alkalmazást nyernek, meg is nyújtják, minthogy állásukat (a mi assistenseink) csak addig tarthatják meg, a 'míg a doctori diplomát el nem érik, mely intézkedésnek az a célja, hogy magángyakorlatot ne folytathassanak. A vizsgálatok tárgyai: boncztan, élettan, sebészet, szülészet, általános kórtan, közegészségtan, törvényszéki orvostan, gyógyszer-tan, sebészet, nőgyógyászat, belgyógyászat, kórboncztan. A doctori promoveálás előtt dissertatio benyújtása kötelező. Minden bizottság két tanárból és egy agrégéből (a mi adjunctusaink) áll. (Joessel: *Ueber die aerztliche Ausbildung in Frankreich.*)

Olaszországban az orvostanhallgatókat az egyetemre a licenza liceale (érettségi) alapján veszik föl, a tárgyak elő vannak írva,*) de a sorrend nem, a rendes és magántanár elő-

*) Természettan, állattan, vegytan, boncztan, növénytan, össze-

adásai egyaránt számítanak, a tanulmányi idő hat év, a vizsgálatok kötelezők, a bizottságban két tanár és egy magántanár kérdez. A tanulmányi idő befejezése után következik a doctorátus, melyet hét tanár és négy magántanárból álló bizottság előtt kell letenni. E doctorátus a gyakorlatra is jogosít, külön államvizsgálat nincs. (Cantani, Maragliano : *Der med. Unterricht in Italien.*)

Sveiczban a gyakorlatra az orvosi vizsgálat jogosít, ez három részből áll: 1. természettan, vegytan, növénytan állattan, összehasonlító boncztan; 2. boncztan, élettan; 3. orvosi szakvizsgálat: a) kórboncztan, sebészet, kór- és gyógytan, szülészet és nőgyógyászat, szemészet, törvényszéki orvostan, közegészségtan; b) általános kórtan és kórboncztan, részletes kór- és gyógytan, sebészet, szülészet, nőgyógyászat, közegészségtan, törvényszéki orvostan, elmekórtan, gyógyszer-tan. A bizottságban a tanárokon kívül gyakorló orvosok is részt vesznek. A doctori gradus eléréséhez még egy dissertatio benyújtása szükséges. (Wyss : *Die Ausbildung der Aerzte in der Schweiz*).

Svédországban az érettségi bizonyítványt 19—20 éves korban szerzik meg, ezután az orvosjelölt a philosophiai facultáson tölt $1\frac{1}{2}$ —2 évet, itt teszi le a medico-philosophiai vizsgálatot, ennek tárgyai: természettan, növénytan, állattan. A második vizsgálati csoport: a medicine candidát examen két részből áll s ezt az orvosi facultáson eltöltött négy év után teszik le. Az első részt tárgyaként az egyes tanároknál végézik el, a második nyilvános szóbeli vizsgálat, tárgyai: boncztan, élettan, orvosi vegytan, gyógyszer-tan, általános kórtan, az orvosi tudományok története. A harmadik vizsgálatig újabb négy év telik el, ezalatt a jelöltek az egyes klinikákon sorban szolgálatot tesznek és pedig egész éven át, e célból a rendkívüli tanár a rendest az oktatásban fölváltja. E vizsgálat: a medicine licentiat examen tárgyai: belgyógyászat, gyermekgyógyászat, sebészet, szülészet, nőgyógyászat, kórboncztan, törvényszéki és állam orvostan. A tanulmányi idő tehát

hasonlító boncztan és élettan, ember-boncztan, élettan, gyógyszer-tan, általános kórtan, kórboncztan, belgyógyászati és sebészeti propedeutika, belgyógyászat, sebészet, közegészségtan, szülészet, műtét-tan, bőr- és bujakórtan, szemészet, elmekórtan, törvényszéki orvostan.

9—10 év, a tanrend meghatározott, s szoros ellenőrzés van. A doctorátust külön dissertatio alapján érik el, általában kevéssé a promotio, az utolsó tíz év alatt 357 licentiat közül negyvenheten szereztek meg a doktori gradust. (Axel Key: *Der medicin. Unterricht in Schweden*).

Dániában az orvosjelöltek az érettségi vizsgálat után a philosophiai fakultáson töltenek egy évet. Az orvosi állami vizsgálat három részből áll: 1. az elővizsgálat tárgyai: vegytan, természettan, növénytan, állattan; 2. a másodiké boncztan, élettan, gyógyszer-tan; 3. a harmadiké: gyógytan, sebészet, törvényszéki orvostan, belgyógyászat, kórboncztan, szülészeti. A tanulmányi idő 7—7½ év, pedig a szülészeti practikum még ezután következik, a legtöbben pedig még 1—2 évi kórházi gyakorlatra mennek. A doctorátus külön dissertatio alapján érhető el, s a promotio egyúttal a venia legendi-vel jár. Az orvosok Dániában harmincz éves korukban kezdik meg a gyakorlatot. (Steenberg: *Die Ausbildung der Aerzte in Dänemark*.)

Belgiumban jelenleg az egyetemi vizsgálatok a gyakorlatra is jogot adnak, a commission d'entérinement csak registrál s a föltételek megtartását ellenőrzi. Az orvosjelölt 1—2 évet a philosophiai fakultáson tölt, hol természettant, vegytant, állattant, növénytant, ásványtant, logikát, morál-philosophiát, geographiát hallgat. E tárgyakból levizsgáztatván, az orvosi facultásra megy át, a hol 1—2 év után fejlődéstant, boncztan, szövettan, élettan és összehasonlító boncztan s psychológiából vizsgáztat. Újabb három év múlva leteszi a doctorátust, mely három részből áll; a) általános kór- és gyógytan, gyógyszer-tan, kórboncztan; b) belgyógyászat, általános sebészet, közegészségtan; c) sebészet, szülészeti, törvényszéki orvostan, belgyógyászati és sebészeti klinika, műtét-tanok, szemészet. Az orvosjelöltnek 6—7 évre van szüksége, míg a diplomához jut. (Nuël: *Die Ausbildung der Aerzte in Belgien*).

E rövid szemle már is meggyőző arról, hogy az orvosi tudományok sikeres oktatásán a jelenlegi négy évvé zsugorított tanfolyamnál több idő szükséges, azzal is számolnunk kell, hogy a kultura magas fokán álló államok az egyetemi évek alatt kötelező vizsgálatokat rendszeresítették. S tényleg

el kell ismernünk, hogy az orvosi rend tekintélye, anyagi és erkölcsi helyzete is éppen azon országokban a legkedvezőbb, a melyekben a tanulmányi idő leghosszabb s az orvossal szemben fölállított igények a legnagyobbak (Dánia). A tehetséges, de szegény fiatalság elől azért nem volna elzárva az orvosi pálya, mert ezek megélhetéséről néhány nagy ösztöndíj által lehetne gondoskodni, legfeljebb az orvosi proletariatus csökkenne, a mi utóvégre éppen olyan érdeke a közönségnek, mint magoknak az orvosoknak. Képzettebb, műveltebb és a létérti küzdelemre anyagilag is ellentállóbb orvosi rend úgy a saját, mint a közegészségügy érdekében a jelenleginél jóval többet tehetne!

Ezek után néhány szóval meg fogom jelölni ama főbb elveket, melyek alapján — nézetem szerint — az új szigorlati szabályzatot meg kellene alkotni. Továbbra is egységes orvosi rend képzése szükséges, a gyakorlatra az egyetemek diplomái jogosítanak; a tanfolyam alatt három, évenként kötelező vizsgálat legyen és pedig az első év végén: természettan, vegytan és leíró boncztanból, a második év végén: élettan, gyógyszer-tan és tájbonztan, a harmadik év végén: kórbonztan és általános kórtanból. A negyedik szigorlat csak a tizenegyedik félév elején kezdhető meg, ennek tárgyai: belgyógyászat, sebészet, szülészeti s nőgyógyászat, szemészet; a vizsgálatot egy havi időközben tárgyanként lehet letenni. Az ötödik zár-szigorlat tárgyai: közegészségtan, törvényszéki orvostan, gyermekgyógyászat, elmekórtan és egy vendégtárgy (bőr- és bujakórtan, vagy fülészeti, vagy fogászat, vagy gége- és orrbajok). A promotio előtt nyomtatásban megjelenő dissertatio benyújtása kötelező. Lényegében tehát a most vázolt szigorlati rend megegyezik az általam tíz év előtt ajánlottal, úgyszintén mindkét egyetem orvosi karának tervezetével. Éppen e megegyezés legjobban mutatja, hogy a főbb elvekben a nézetek teljesen megállapodtak. A mi a részletekben való eltérést illeti, azt, hogy a boncztanból a vizsgázást már az első év végén szükségesnek tartom, annak az az oka, hogy az esetben, ha e tárgyban tett előmenetelről nem kell beszámolni, akkor az első évben e fontos tárgyat megint csak elhanyagolnák. A negyedik szigorlatnak tárgyanként való letevését az alaposabb készség kedvéért kívánnám, különben is e vizsgálat képezi a legfontosabb részt, míg a zárvizsgálat a kiegészítő s a specialis

tárgyaknak maradna fõntartva. A budapesti egyetem orvosi kara által tervezett egyéb intézkedések úgy a tanulmányok sikere, mint a vizsgálatok komolysága érdekében nagyon kívánatosak.

A mi végül a gyakorlati évet illeti, tekintettel arra, hogy ennek kötelezõvé tételét az egész mûvelt társadalom sürgeti, tekintettel arra, hogy behozatalát nálunk is minden illetékes forum kívánatosnak jelentette ki, tekintettel az ilyen módon elérhetõ jelentékeny eredményre: a meghonosításra az idõt elérkezettnek tartom. A budapesti egyetem orvosi kara ez idõ szerint évenként körülbelül 150, a kolozsvári pedig harmincz orvost promoveál. Az országos kórházakban — nem számítva sem a kolozsvári Karolina-kórházat, sem az egyetemi klinikákat — 697 ágy, a vármegyei kórházakban 4245, a városi kórházakban 5003 ágy van. Természetesen e kórházak nem mindegyike alkalmas arra, hogy az ott eltöltött év számíton, viszont a tekinteten kívül hagyott magánkórházak között is van olyan, melynek beteglétszáma, berendezése s fõorvosának qualificatiója olyan, hogy a gyakorlati év eltöltésére teljesen alkalmas. Az országos tébolyházakban 1495 ágy állrendelkezésre s a mi a fõ, az egyetemi klinikákon is mindinkább többen fognak elhelyezést nyerhetni. Azon kórházak kijelölését, a melyekben a gyakorlati év számít, valamint a tényleges szolgálat tanusításának módozatait az egyetemek orvosi facultásainak meghallgatásával a belügyi és közoktatásügyi kormányszatnak egyetértõen kellene megállapítaniok.

A jó szigorlati rend nem csak az orvosok gyakorlati tudását emeli, hanem a tanulmányok tudományos színvonalára is befolyást gyakorol, de kétségtelen, hogy ezzel a teendõk sorozata még nincs kimerítve. Ellenkezõleg, a kérdések egész serege igényû még megoldást! A még hiányzó intézetek fölépítése, a klinikák ágyszámainak szaporítása, a belgyógyászati és sebészeti oktatásnak kezdõk és haladók számára való megosztása, a segéderõknek a tanításba való intensívebb bevonása, a magántanároknak az ediginél eredményesebb s ezzel kapcsolatos magasabb igényei foglalkoztatása, a szünidei cursusok támogatása, mind olyan föladatok, melyek kedvezõ elintézése a legközelebbi jövõ föladata. A szünidõk helyesebb beosztása a katonai félévnek az egyik iskolai félévvel való teljes

megegyezése s így annak tanulmányi időből való teljes kihagyása: az oktatás sikere érdekében sürgős szükség.

A felsorolt intézkedések főleg arra fognak szolgálni, hogy az egyetem egyik főadatának: a gyakorlatra való képzésnek szóval jó orvosok nevelésének eredményesebben felelhessen meg, de az a meggyőződés, hogy e reformok a tudományos munkásságot is elő fogják mozdítani. Különben a tudomány művelésére és előbbre vitelére nincs is szükség az állam gyámkodására vagy vezetésére. Erre az államnak csak alkalmat és módot kell nyújtani, a többi a tanárokon múlik, kiknek személyes képessége és törekvése ébreszti föl az új nemzedékben a tudományért való lelkesedést.

GRÓSZ EMIL.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

Hetedik közlemény. *)

NEGYEDIK KÖNYV: A ZÁRT AJTÓ.

I. FEJEZET.

Július napja ragyogott az Egdon fölött s scarlálttá festette a karmazsinszinű avarfüvet. Az évnek csupán ebben a szakában volt pompás a pusztá, s ebben a szakban is egyedül akkor, ha ilyen idő járt reá. Ez a virágzó időszak a második vagy déli szakaszt képviselte azoknak a jelentéktelen változásoknak a cyclusában, a melyekre a pusztá képes volt; megelőzője a zöld vagy ifjú páfrány korszaka volt: a reggel képe, utána a barna korszak következett, mikor az avarfü harangjai s a páfrányok az este rőt színébe öltöztek; ezt aztán a téli korszak sötét meze váltotta föl, az éjtszaka.

Clym és Eustacia alderworthi házikójukban teljesen egyhangú, de előttük bűbájos életet éltek. Egyelőre épen nem törődtek a pusztával s az időjárás változásaival. Valami fényes ködpára vette őket körül, mely elrejtett előttök mindent, a mi szemüket sérthette volna, s fényt árasztott minden dologra; örültek, ha esett az eső; olyan jó ürügyük volt ilyenkor egész álló nap otthon maradni; örültek, ha

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254., 255., 256., 257., 258. és 259. számaiban.

sütött a nap, együtt üldögelhettek a halmokon. Olyanok voltak, mint azok a kettős csillagok, a melyek egymás körül forognak, s távolról tekintve egygyé olvadnak össze. A teljes magánosság, a melyben éltek, intensívebbé tette egymásra vonatkozó gondolataikat. De azt mondotta volna az ember, hogy ugyanez talán félelmesen tékozolja kölcsönös szerelmöket. Yeobright nem tartott ettől, a mi őt illeté; de ha eszébe jutott Eustacia régi megjegyzése a szerelem mulékony voltáról, a melyet az, úgy látszott, már elfelejtett, kétség szállotta meg; megdöbbsent arra gondolva, hogy a mulandóság a paradicsomban is otthon van.

Három vagy négy hét telt így el, aztán Yeobright újra neki feküdt a tanulásnak. Hogy mulasztását helyreépítolja, fáradhatatlanul dolgozott, szeretett volna a lehető leggyorsabban rálépni az új útra.

Eustacia ellenben mindig arról álmodozott, hogy ha egyszer felesége lesz Clymnak, rá tudja majd venni arra, hogy térjen vissza Párisba. Yeobright ugyan óvatosan tartózkodott efféle ígérettől; de ellen tud-e állani az ő hízeltégeinek és rábeszélésének? Eustacia oly valószínűnek tartotta a sikert, hogy nagyatyja előtt nem Budmoutht, hanem Párist szokta emlegetni, mint leendő lakhelyöket. Ez az álom volt minden reménysége. Házasságuk óta azokon a csöndes napokon, mikor Yeobright ajkait, szemét, arcza vonásait csudálta, mind csak ezen tűnődött, még akkor is, midőn ura pillantását viszonozta, s most a könyvek, a melyek légvárakat lerombolással fenyegettek, kínos érzéseket keltettek benne. Remélte volt, hogy lesz idő, mikor Páris valamely kicsi, de csinos boltjának úrnőjeként a vidám világban, vagy legalább annak a szélén tölti napjait, s eljut hozzá egy-egy kósza csilláma azoknak a városi gyönyörűségeknek, a melyek élvezésére volt teremtvé. Yeobright azonban oly szilárdan ragaszkodott ellenkező szándékához, mintha a házasság inkább táplálná a philantropikus ábrándokat, mint elhervasztaná.

Aggodalma magas fokra hágott, de volt valami Clym határozott modorában, a mi habozóvá tette, megpenditse-e ezt a tárgyat, vagy sem? Ekkor azonban segítségére jött egy véletlen eset. A lakodalom után körülbelül hat héttel történt ez, s oka egyedül az volt, hogy Venn tudtán kívül rosszul helyezte el a Clymnak szánt ötven guineát. Thomasin néhány

nappal azután, hogy a pénzt megkapta, köszönő levelet írt nagynénjének: az ajándék nagysága meglepte, de mivel Yeobrightné összeget sohasem említett, nagybátyja bőkezűségében talált magyarázatot. Yeobrightné erősen meghagyta neki, hogy urának semmit se szóljon ez adományról, Venn pedig természetesen soha egy hangot se ejtett arról az éjtszakai jelenetről. A Keresztély nyelvét is megkötötte a rettegés, remélte, hogy egy vagy más módon rendeltetési helyére jutott a pénz, s ezt állította is a nélkül, hogy részletekbe bocsátkozott volna. Ennélfogva egy pár hét elmúltával Yeobrightné csodálkozni kezdett, miért nem ad arról semmi hírt a fia, eljutottak-e hozzá a guineák, s csodálkozása szomorúsággá változott, ha arra gondolt, hogy talán haragszik, s ezért hallgat. Ez szinte lehetetlen; de hát akkor miért nem ír? Faggatni kezdte Keresztélyt s ennek zavaros feleleteiből csakhamar rájött volna, hogy nincs minden rendén, ha Thomasin czédulája részben meg nem erősíti küldöttjének előadását.

Ily kétségek közt volt, mikor egy reggel meghallotta, hogy menyé Mistoveren van látogatóban. Elszánta magát, hogy fölsétál, találkozik Eustaciával, s megtudja tőle, hogy a családi guineák, a melyek Yeobrightné előtt olyanok voltak, mint gazdagabb asszonyok előtt a családi gyémántok, vajon jó helyre jutottak-e vagy nem?

Mikor Keresztély megtudta, hogy Yeobrightné hová készül, zavara tetőpontra hágott. Az indulás perczében aztán nem bírt tovább tettetni s megvallotta, hogy koczkázott, elmondotta, hogy a guineákat elnyerte Wildeve.

— Talán meg is tartja magának? — kiálltott föl Yeobrightné.

— Hiszem az Istent hogy nem — nyögte Keresztély. — Jó ember a tekintetes úr, s talán nem tesz másnak kárt. Azt mondta akkor, hogy Eustaciának kellett volna adnunk a Clym úr részét, s talán oda is adta maga.

Nyugodtan fontolóra véve a dolgot Yeobrightné is valószínűnek hitte ezt; azt még sem tehetette föl Wildevéről, hogy megtartja a Clym pénzét. De azért harag szállotta meg a szívére, hogy végre is a Wildeve kezébe kerültek a guineák, ő osztotta szét s a Clym részét Eustaciának adta, mert szertője volt valaha, s lehet most is az. E gondolat oly zaklató fájdalmat okozott neki, a minél erősebbet sohasem érzett.

A boldogtalan Keresztélyt tüstént elbocsátotta a háztól, de később enyhébbnek, gyámoltalannak érezve magát nélküle, megengedte, hogy egy időre még ott maradjon. Aztán sietett Eustaciához; az érzés, mely e látogatásra készítette, sokkal kevésbé volt menyee iránt szíves, mint mely félórával azelőtt eltöltötte. Akkor az volt a szándéka, hogy barátságosan megtudakolja, nem kallódtak-e el véletlenül a guineák, most azt akarta kereken megkérdeni, hogy Wildeve titokban adta-e át azt a pénzt, a mi Clymnak volt szánva szent ajándéknak.

Két órákor eredt útnak, s összetalálkozásukat sietteté az a körülmény, hogy Eustacia a tó mellett állott a gáton, mely nagyapja telkét körülvette, s onnan nézdelte a tájt, s talán azokra a regényes epizódokra gondolt, a melyeknek e hely az elmúlt napokban tanúja volt. Mikor Yeobrightné közelebb érkezett, Eustacia olyan közönyösen nézett végig rajta, mintha sohase látta volna azelőtt.

Yeobrightné szólalt meg először.

— Önhöz jöttem — mondá.

— Valóban — felelt Eustacia meglepetve, mert anyósa, az ő nagy boszúságára, visszautasította meghívását a lakodalomra. — Egyáltalán nem vártam önt.

— Egy kis dolgom van önnel, csak az hoz ide — szólott Yeobrightné szárazabban, mint előbb. — Kapott-e ajándékot a Thomasin urától.

— Ajándékot?

— Pénzt!

— Pénzt? Én!

— Ön titkon; így értettem, ámbár nem volt szándékom egyenesen kimondani.

— Pénzt Wildeve úrtól? Nem sohasem. Mire céloz ezzel asszonyom? — Eustacia hirtelen haragra gyuladt, mert az villant eszébe, hogy Yeobrightné is tud a Wildevével való viszonyáról s most talán vádat emelni jött, hogy becsstelen ajándékot fogadott el attól.

— Csak kérdezősködöm — szólott Yeobrightné. — Én — —

— Jobb véleménynyel kellene lennie rólam. Tartok tőle, ön ellenem volt eleitől fogva.

— Oh nem. Csupán mellette voltam Clymnak — válaszolt Yeobrightné egy kissé nagyon is nyomatékosan. —

Természetünkben van, hogy ügyeljünk a hozzánk tartozókra.

— Clymot hát oltalmazni kellett ellenem? — kiáltott föl Eustacia, s szenvedélyes könnyek borították el szemét. — Én nem ártottam neki azzal, hogy a felesége lettem. Micsoda bűnt követtem el, hogy ön ilyen rossz véleménynyel van felőlem. Semmi joga sem volt engem kisebbitni előtte, sohasem vétettem én önnek.

— Csak azt tettem, a mi azok közt a körülmények közt természetes volt — felelt Yeobrightné szelidebben. — Jobb szerettem volna nem feszegetni mostan a dolgot, de ön kényszerít reá. Nem resteltem megvallani az igazat. Szilárdúl meg voltam győződve, hogy ön nem való neki, ennél fogva megtettem mindent, a mi hatalmamban állott, hogy házasságukat meggátoljam. De most már ez befejezett dolog, s eszem ágában sincs panaszkodni többé, s kész örömmel tekintem önt menyemnek.

— Oh igen, csakugyan helyes ilyen gyakorlati szempontból nézni e dolgot — mormolta Eustacia, s magatartása arra mutatott, hogy haragja épen nem enyhült. — De miért hiszi, hogy Wildevével viszonyom van? Én se vagyok fából. Elfog a boszúság; s bizonyára elfogna helyemben minden asszonyt. Engedje meg, eszébe juttatnom, hogy leereszkedtem, nem pedig hálót szőttem, mikor hozzámentem Clymhoz. Nem akarom hát hogy úgy bánjanak velem, mint cselszövővel, a kit már tűrni kell, mert befurakodott a családba.

— Oh — mondá Yeobrightné, hasztalan iparkodva erőt venni haragján. — Nem is gyanítottam, hogy a fiam családja nincs oly előkelő mint Vyéké; talán különb is lesz! Mulatságos beszéd: hogy ön leereszkedett.

— Igen leereszkedtem — válaszolt Eustacia tüzesen. — S ha tudtam volna, a mit ma tudok, hogy egy teljes hónap-pal a lakodalmam után e vad pusztán fogok élni, kétszer is meggondoltam volna e dolgot.

— Jobb, ha nem mond efféléket; nem épen valószínűen hangzanak. Nem tudnám hogy Clym rászedte volna, meg vagyok győződve, nem is tette, az aztán más kérdés, hogy a másik részről hogy állott a dolog.

— Ez már türhetetlen — válaszolt az ifjabbik asszony rekedten; arcza bíbor színre vált s szeme szikrákat szórt. —

Hogyan mer így beszélni velem? Ismétlem, hogy ha tudtam volna, mily élet vár reám, nemet mondok neki. Nem panaszkodom. Clymnak sohasem ejtettem erről egy hangot sem, de azért igaz. Remélem, hogy aztán nem fog ön cselszövény-nyel vádolni. S ha most sérteget, a sértés visszahull önre.

— Sértegetem? Ön azt hiszi, hogy valami gonosz indulatú asszony vagyok.

— Bántott a házasság előtt is, most meg azzal gyanúsított, hogy más szeretek pénzért.

— Kénytelen voltam azt gondolni. De a házamon kívül sohasem beszéltem önről.

— Bezzeg beszélt a házban s épen Clymnak. Rosszabbat nem is tehetett volna.

— Kötelességem tettem.

— Én is azt fogom tenni.

— Az ön kötelessége bizonyára részben abban fog állani, hogy rám haragítsa Clymot, a miért kérdezősködtem. De miért ne tűrném el, mint mások is már én előttem.

— Értem önt — szól Eustacia fölindulásában pihegye. — Ön szerint kitelik én tölem minden gonoszság. Mert ki lehetne már rosszabb annál az asszonynál, a ki szeretőt tart, s férjét fölingerli atyjafiai ellen. Ilyennek fest ön engem. Nem tör-e be hozzánk s nem menti-e ki Clymot a kezem közül?

Yeobrightné szeget szeggel torolt vissza.

— Ne dühöngjön asszonyom. Árt a szépségének, s biztosítom nem vagyok méltó arra, hogy miattam kárt tegyen magában. Szegény öreg asszony vagyok, a ki elveszíté a fiát, semmi több.

— Ha tisztességesen bánt volna ön velem, öné volna most is — válaszolt Eustacia s égető könnyek peregtek szeméből. — Ön balgatagúl jár el s oly szakadást idézett elő, a melyet sohasem lehet megszüntetni többé.

— Semmit sem tettem. Ezt egy fiatal asszonytól lehetetlen eltűrnom.

— Rászolgált. Gyanúba vett és ön az oka annak is, hogy úgy beszéltem az uramról, a hogy nem akartam. Ön nyilván tudtára adja, mit mondtam, s bajt hoz mind a kettőnkre. Hagyjon el. Ön ellenség, nem barát.

— Megyek, de még van egy szavam. Ha valaki azt mondja, hogy alapos ok nélkül jöttem önhöz kérdezősködni,

az nem beszél igazat. A ki azt mondja becsstelen eszközökkel igyekeztem meggátolni a házasságukat, az sem jár az igazság útján. Gonosz időket kell megélnem. Igazságtalanság az Istentől, hogy megengedte, hogy ön így sértegessen. Meglehet a boldogság nem e világon jut fiamnak osztályrészül, mert balgatag ember ám az, a ki szülője tanácsát nem fogadja. Ön, Eustacia, a nélkül, hogy tudná, örvény szélén áll. Csak felényire mutassa ki fiam előtt a természetét, a mint ma én előttem kimutatta, s úgy találhatja, úgy fogja találni, hogy most ugyan gyöngéd ön iránt, mint egy gyermek, de tud olyan kemény is lenni, mint az aczél.

Ezzel a fölhevült asszony elindult, Eustacia pedig lihegve bámult a tóra.

II. FEJEZET.

Clymot baj éri baj után, de ő azért dalol.

E szerencsétlen találkozásnak az lett az eredménye, hogy Eustacia nem tölté nagyapjával a délutánt, hanem sietett haza Clymhoz s három órával előbb érkezett meg, mint az várta. Kipirult orczával lépett be, s a szemén még akkor is meglátszott a nagy fölindultság. Yeobright csodálkozva nézett föl reá. Soha sem látta eddig még csak hasonló lélekállapotban sem. Eustacia elhaladt mellette s szó nélkül fölment volna, de Clymot annyira megkapta a nyugtalanság, hogy nyomon követte.

— Mi a baj, Eustacia? — kérdé.

Felesége a hálósobában a kandalló előtt állott s kalappal a fején, összetett kezekkel nézte a padlót. Nem felelt rögtön, azután halkán így szólt:

— Találkoztam anyáddal. S nem akarok többet találkozni vele.

Mintha kő nehezedett volna a Clym szívére. Aznap reggel, midőn Eustacia nagyapjához készült, Clym azt az óhajátását fejezte ki, hogy hajtasson át Blooms-Endre s tudakozódjék anyósáról, s egy vagy más alkalmasnak látszó módon béküljön össze vele.

Felesége vidáman indult útnak, s az ő szívét jó reménység töltötte el.

— Mi történt? — kérdezte.

— Nem tudom, nem emlékszem. Találkoztam az anyáddal és nem akarok többet találkozni vele.

— Miért?

— Mi közöm nekem Wildevéhez? Engem ne rágalmazzon senki sem. Oh! mily megalázó! Azt kérdik, kaptam-e pénzt tőle, bátorítottam-e effélékre; nem is igen tudom már mit.

... S hogy kérhetőett ilyet?

— Pedig kérdett.

— Akkor oka volt reá. Mit mondott még anyám ezen kívül?

— Nem tudom, nem emlékszem reá; csak annyit tudok, hogy mindketten olyan szavakat mondtunk, a miket nem lehet megbocsátani.

— Oh, valami félreértésnek kell itt lenni. Kinek a hibája az, hogy anyám czélzata nem lett világossá?

— Jobb szeretném nem mondani. Engedd meg, hogy ne mondjam el. Talán a körülményeké, a melyek legalább is nagyon visszasak voltak. Oh, Clym, nem tudom megállani, hogy ki ne mondjam; nagyon kellemetlen egy helyzet az, a melybe engem hoztál. De meg kell javitanod. Igen, meg kell, mert most már meggyülöltem. Igen, igen, Clym, vigy engem Párisba s térj vissza régi foglalkozásodhoz. Nem törődöm vele, akármilyen nyomorúságosan élünk is eleintén, csak egyszer Párisban legyünk s ne az Egdon-pusztán!

— De hisz én már egészen lemondtam erről, — mondá Yeobright meglepetve. — Bizonyára nem is bátorítottalak arra, hogy effélére számíts.

— Az igaz. De vannak olyan gondolatok, a melyeket soha sem lehet kivetni elménkből, s ez nekem ilyen. S miért ne legyen beleszólásom a dologba, mikor feleséged vagyok és osztályosod?

— Nos, vannak dolgok, a melyekről nem lehet vitatkozni; s azt hittem ez, kölcsönös megegyezésünkből, különösen ilyen.

— Clym, boldogtalanná tesz, a mit mondasz, — válaszolt Eustacia és elborult arczzal félre fordult.

Eustacianak ez a váratlanul fölszínre került reménye zavarba hozta férjét. Először találta magát szemközt azzal,

hogyan törekszik egy asszony kerülő úton célja felé. De szándéka rendületlen maradt, noha Eustaciát igazán szerette. S a beszélgetés eredménye az lett, hogy föltette magában, hogy még jobban nekilát a munkának, mint eddig. Hadd legyen módjában mielőbb anyagi eredményekre hivatkozni Eustacia szeszélyével szemben.

A következő nap földerítette a guineák rejtélyét. Thomasin egy rövidke látogatást tett nálok és sajátkezüleg átadta a pénzt Clymnak. Eustacia ekkor épen nem volt otthon.

— Ez volt tehát az, a mire anyám gondolt! — kiáltott föl Clym. — Thomasin, tudod-e, milyen keserű összeszólalkozás volt köztük?

Thomasin modora mostanában tartózkodóbb volt egy kicsit unokatestvérével szemben, mint azelőtt. A házasság hatása az szokott lenni, hogy bizonyos irányokban növeli azt a tartózkodást, a melyet egy irányban eltüntet.

— Mondta néném, — felelt nyugodtan. — Mi hozzánk jött azután.

— Megtörtént a legrosszabb, a mitől félttem. Föl volt indulva nagyon anyám, mikor hozzátok ment, Thomasin?

— Föl bizony.

— Nagyon, csakugyan?

— Nagyon.

Clym a kert kapufélfájára támaszkodott s kezébe rejté arczát.

— Ne búsulj e miatt, Clym. Még jó barátok lehetnek.

Yeobright fejét rázta.

— Két ilyen szenvedélyes természet! Soha. Nos, jöjjön a minek jönnie kell.

— Egy vigasztaló még van benne, a guineák nem vesztek el.

— Bár vesztek volna el kétszer inkább, mint hogy ez történt.

Eme zürzavaros események között Yeobright egy dolgot érzett elengedhetetlennek; valami haladást kell fölmutatnia tanítóskodási terveiben minél előbb. Ez okból sok éjszakán át olvasott, tanult, s virrasztásai benyúltak a késő hajnali órákba.

Egy reggel, a szokottnál nagyobb megerőltetés után, föl-

ébredéskor különös fájdalmat érzett a szemében. A nap fénye a függönyre esett, s a mint először fölpillantott, oly éles fájdalmat érzett, hogy kénytelen volt pilláit lehunyni. Valahányszor szét akart nézni, az a beteges érzékenysége a világosság iránt mindig nyilvánult, s arczán a fájdalom könnyei peregtek le. Kénytelen volt bekötni a szemét, míg felöltözött, s a kötést egész nap ott kellett tartania. Eustacia majdnem kétségbeesett. Mikor a baj más napra sem javult, elhatározták, hogy orvosért küldenek Southertonba.

Este felé megjött az orvos s kijelenté, hogy a baj szemgyulladás, a melyet azzal idézett elő Clym, hogy éjjeli tanulmányait akkor is folytatta, mikor egy előzetes hülés már némileg meggyöngítette a szemét.

Clym munkaképtelenné lett, s majdnem megölte a türelmetlenség a miatt, hogy ezt az aggodalmasan siettetett munkáját félbe kellett szakítania. Olyan szobában kellett tartózkodnia, a honnan minden fény ki volt zárva, s nyomorúsága valóban tökéletes lett volna, ha Eustacia nem olvasgat föl neki egy ernyős lámpa világa mellett. Remélte, hogy baja nem tart sokáig, de az orvos harmadik látogatása után elcsüggedve értesült, hogy ámbár szemernyővel egy hónap mulva kimehet a szabadba, — arról, hogy munkáját folytassa, s akármiféle nyomtatást olvasson, hosszú időre le kell mondania.

Hét tünt el hét után és semmi sem látszott világot hinteni az új pár borúlt egére. Eustacia előtt ijesztő képek merültek föl, de gondosan óvakodott attól, hogy férje előtt ezeket szóba hozza... Meg is vakúlhat; az meg szinte bizonyos, hogy már nem lesz oly erős látása többé, hogy az Eustacia érzelmének megfelelő pályát válaszszon, s öt ezek közül az elhagyott halmok közül kiszabadítsa.

Ilyen nyomasztó viszonyok közt nem látszott valószínűnek, hogy a szép Párisról szőtt álmai valóra válhassanak. A mint nap nap után múlt s Clym baja nem javult, Eustacián mind gyakrabban vett erőt a komor hangulat s ilyenkor ki-kiment a kertbe s keservesen sírdogált.

Yeobright azt gondolta, hogy el fog küldeni anyjáért, s azután ismét azt, hogy nem. Anyja csak boldogtalanabb lesz vele, ha ezt is mégtudja; s annyira elkülönítve éltek egymástól, hogy bajosan vesz hírt erről, ha csak külön meg nem izeni

neki. Azzal az elhatározással, hogy olyan philosophikusan viseli a bajt, a mint csak lehet, várt a harmadik hétig, a mikor először ment ki a szabad levegőre betegsége óta. Az orvos most újra meglátogatta, s Clym sürgette, hogy mondjon határozott véleményt. Fájdalmas meglepetéssel kellett hallania, hogy az az idő, a mikor betegsége megszűnik, épen oly távol van, mint valaha. Szeme oly sajátságos állapotban van, hogy ámbár a sétálgatáshoz eléggé lát, megerőltetnie nem szabad; valami határozott tárgyra való szegezése újra élessé tenné a gyuladást.

Clym nagyon elkomolyodott erre az értesülésre, de nem esett kétségbe. Valami nyugodt elszántság, sőt derűtség vett erőt rajta. Megvakulás nem fenyegette s ez elég volt. Arra ítélve lenni, hogy a bizonytalan ideig szürke üvegén keresztül nézze a világot, elég rossz volt, sőt végzetes is mindenféle haladásra, de Yeobright tökéletes stoikus volt olyan bajjal szemben, a mely társadalmi állását érinté. S ha Eustaciára nem tekintett volna, a legszerényebb életpálya is kielégítette volna őt, ha csak azon' valamennyire az ő civilisálói terveinek megfelelően lehet működni. Tarthatott például egy éjjeli iskolát valamelyik viskóban, s épen ezért baja nem verte úgy le, mint máskülönben tette volna.

Elment sétálni a meleg verőfényben napnyugat felé, azokon az ösvényeken, a melyek a legjobb ismerősei voltak; ezek voltak legközelebb régi otthonához. Egyik völgyben acél csillogása jutott a szemébe; mikor közelebb jutott, kivette, hogy a fényt egy rekettyevágó ember szerszámja szórja. A munkás fölismerte Clymot s Yeobright a hangról rájött, hogy Humphreyval beszél.

Humphrey sajnálkozott Clym állapotán s azután hozzátette:

— Hát ha ilyen alacsony dologgal foglalkoznék mint én, most is csak úgy folytathatná.

— Abban igaza van, — felelt Yeobright tünődve. — Mennyit keres ezzel a munkával?

— Egy fél koronát kapok százáért, s ilyen hosszú napokon igen tisztességesen megélhetek belőle.

Yeobright haza felé menet Alderworthba, az egész úton gondolatokba volt merülve, s e gondolatok nem voltak kellemtelenek.

A mint megérkezett, Eustacia a nyitott ablakból kiszólt hozzá s Clym egyenesen oda ment.

— Kedvesem, — mondá; — sokkal boldogabb vagyok, és ha anyám kibékülne velem és veled, azt hiszem, egész boldog lennék.

— Félek, hogy ez soha sem lesz meg, — felelt Eustacia, a távolba mélyedve, szép viharos szemével. — Hogy mondhatod: «Boldogabb vagyok», mikor semmi sem változott?

— Annyi változott, hogy fölfedeztem valamit, a mivel foglalkozhatom, s a mivel megkereshetem kenyerünket ezekben a szerencsétlen napokban.

— Nos?

— Megyek rekettyét vágni.

— Csak nem, Clym, — szólt Eustacia, s arczáról hirtelen eltűnt a reménységnek az a csilláma, mely egy pillanatra földerítette, s most még csüggedtebb lett.

— De bizony megyek. Nem igazi oktalanság-e tőlünk, hogy itt tékozoljuk azt a kis pénzünket, mikor tisztességes munkával megkereshetem, a mire szükségünk van. Szabad levegőn fogok dolgozni, s ki tudja, egy-két hónap múlva nem folytathatom-e tanulmányaimat.

— De nagyatyám azt mondta, hogy segítségünkre lesz, hogy ha rászorulunk.

— Nem szorulunk reá. Ha rekettyevágó leszek, egész szépen megélünk.

— Egy gyékényen a rabszolgákkal, az egyiptomi zsidókkal s más effélékkel.

Keserű könyü gördült le az Eustacia arczán, de Clym nem vette azt észre. Yeobright bizonyos nonchalance-szal beszélt, mintha mutatni akarná, hogy az az elhatározás, a mely feleségében valóságos borzalmat ébresztett, neki egyáltalán nem okoz fájdalmat.

Másnap Clym elment Humphrey kunyhójába s kamáslit, kezyűt, fenkövet és sarlót kért tőle kölcsön, míg maga szerezni tud. Akkor útnak eredt új bajtársával, régi ismerősével, s kiszemelt magának egy területet, a hol mindjárt megtette az első vágást.

Látása épen mint *Rasselas*ban a szárnyak, bár magasabb céljaihoz nem tudta hasznát venni, ehhez tökéletesen elég volt, s úgy találta, hogy ha egy kis gyakorlat megkemé-

nyíti a tenyerét s nem hólyagzik majd föl, egész kényelmes dolga lesz.

Naponként együtt kelt a nappal, fölötötte lábvédőit s ment a találkozóra Humphreyhez. Reggeli négy órától délig dolgozott, akkor haza ment, aludt egy p r óráig, midőn leg-
cétőbben sütött a nap; azután kijött ismét és dolgozott sötét estig.

Bőr ruhadarabjai, fekete pápaszeme, a melyet nem szabad volt letennie, úgy kivették formájából ezt a párisi embert, hogy legbensőbb barátja is elment volna mellette, a nélkül, hogy ráismert volna. Egy barna pont volt csupán az olajzöld rekettYES közepében és semmi egyéb.

Ha nem dolgozott, sokszor eszébe jutott az Eustacia helyzete s anyja elhidegülése, és csüggedtség szállotta meg, de ha tele volt munkával a keze, földerült és megnyugodott.

Mindennapi élete sajátságosan mikroszkopikus volt, egész világa egy pár lábnyi területből állott. Pajtásai a pusztá gyíkjai, kígyói, szöcskéi voltak, s úgy tetszett, hogy az a társaság befogadja őt. A méhek bizalmas nótákat zümmögtek a fülébe s akkora csoportokban szállották meg mellette a hanga- és rekettYE-virágokat, hogy egészen a földig hajoltak belé.

Az Egdon furcsa, másutt nem található ambraszinű pil-langói ott libegtek ajka lehelletében, meggörbedt hátára szállottak s játszadoztak a föl s alá suhanó sarló csillámló hegyével. A lábánál egész sereg smaragdZöld tücsök szökdécselt, egyiknek-másiknak nem sikerült az ugrás, oldalára, hátára, vagy fejére pottyant, mint valami ügyetlen akrobata; azután hangosan udvarolgattak a páfránylevelek hűsében, csöndes egyszerű öltözetű társaiknak. Kamarát, légyfogót hírből sem ismerő, teljesen civilisálatlan dongó-legyek dűdolgattak körötte, nem is sejtve, hogy ő is ember. A páfránylombok közt ragyogó kék vagy sárga kígyók siklottak ki s be; csak az imént vedlették le régi bőruket, s most jártak legpompásabb ruhában. A halmocskákon fiatal tengeri nyulak sütkéreztek, a forró sugarak átsütöttek vékony fülükön, vérpirosakká festették azokat, úgy, hogy az erek is meglátszottak rajtuk.

Foglalkozásának egyhangúsága, egyformasága megenyhíté s gyönyörűség volt neki. Az orvos tilalma igazolta ezt az egyszerű életmódot; mert nagyravágyó nem volt ugyan, de ha ereje töretlen marad, lelkiismerete nem hagyott volna békét

neki, míg magasabbra föl nem küzdi magát. Így történt, hogy Yeobright néha danolgatott is, s ha Humphreyvel elindultak indát keresni, a mivel a rekettye nyalábokat összekössék, nem egyszer vázolgatta a párisi életmódot, hogy gyorsabban teljék az idő.

Egy ilyen meleg délután Eustacia kísértelt oda, a hol Yeobright dolgozni szokott. Clym buzgón aprította a rekettyét, hosszú sor vesszőnyaláb volt előtte, s mutatta, mennyit végezett az nap. Nem vette észre, hogy a felesége jön. Eustacia egészen mellé ért s hallotta, hogy halkan dudorász magában. Ez megdöbbenté. Először síróba eredt, mikor így látta szégyény beteg emberül, a ki arcza verejtékével szerzi meg kenyerét, de az, hogy danol, s nem kél ki e foglalkozás ellen, a mely neki jó lehet ugyan, de feleségére, mint művelt asszonyra nézve, lealázó, ez lesújtotta. Clym még most sem vette észre, s danolt tovább:

«Le point du jour
A nos bosquets rend toute leur parure;
Flore est plus belle à son retour;
L'oiseau reprend doux chant d'amour:
Tout célèbre dans la nature
Le point du jour.

Le point du jour
Cause parfois, cause douleur extrême,
Que l'espace des nuits est court
Pour le berger brûlant d'amour,
Forcé de quitter ce qu'il aime
Au point du jour.»

Világosan látta Eustacia, s ez keserőséggel töltötte el, hogy ura nem sokat bánja akárminő állást foglal el a társadalomban. S a büszke, szép asszony meghajtá a fejét és sirt kétségbeesésében, arra gondolva, hogy mennyire tönkre teszi életét Clymnak ez az észjárása. Azután előbbre lépett.

— Én inkább éhen vesznék! — kiáltott föl hevesen. — Te meg még danolsz. Itt hagylak s vissza megyek nagyapámhoz.

— Eustacia, nem láttalak, ámbár hallottam, hogy mozog valami, — szólt Clym szeliden.

Közelebb ment hozzá, lehúzta iromba bőrkeztüit s megfogta a felesége kezét.

— Miért beszélsz ilyen különös módon? Az a kis nóta Párisban kapott meg, s jól illik helyzetemhez. Végkép kialudt volna a szerelmed, hogy nem látszom többé előtted finom úri embernek?

— Ne kérdezz ilyen kelletlen dolgokat, kedvesem, vagy csakugyan elmúlik szerelmem.

— Lehetőnek tartod-e, hogy azt kockára tegyem?

— Nos, te csak a magad útján jársz, s nem teljesíted azt a kívánságom, hogy hagyj föl e szégyenletes munkával. Mi az, a mit nem szeretsz bennem, hogy így ellenemre jársz? Feleséged vagyok, mért nem hallgatsz meg? Igen, feleséged vagyok.

— Tudom, mit jelent ez a hang.

— Miféle hang?

— A melyiken azt mondtad, hogy feleségem vagy. Körülbelől ezt: az vagyok, elég baj az nekem.

— Nem szép tőled, hogy ilyen erős próbára téssz. Azért, hogy szívünk van, lehet eszünk is. S ha úgy éreztem, hogy elég baj az nekem, csupán természetes volt az az érzés. Láthatod, hogy legalább őszinte vagyok. Emlékszel-e, mondtam még menyasszony koromban, hogy nem vagyok én feleségnek való.

— Csufolódni akarsz? Természetes lehetett az az érzésem, de nemesen csak akkor viselted volna magad, ha erről legalább hallgatsz. Mert te még most is királynőm vagy nekem, Eustacia, noha én talán nem vagyok többé király a te szemedben.

— Férjem vagy. Nem elég ez?

— Nem, csak úgy, ha te meg jó szívvel vagy a feleségem.

— Erre nem felelhetek. Emlékszem, említettem előtted, hogy nem lesz könnyű dolgod velem.

— Igen, láttam is.

— Akkor nagyon is éles volt a szemed. Igazi szerelmes nem látott volna meg ilyesmit soha sem. Nagyon szigorú vagy irántam, Clym, s fáj, hogy így tudsz beszélni.

— Nos, én mégis elvettelek, s nem bántam meg. Mily hidegnek látszol ma délután! S én azt hittem, a kerek ég alatt sincsen melegebb szív a tiednél.

— Igen, félek tőle, hidegülünk mind a ketten. Én is lá-

tom, ép úgy, mint te, — sóhajtott föl bánatosan. — S két hónappal ezelőtt milyen örülten szerettük egymást, soha bele nem fáradtál a nézéseembe, s én sem a tiedbe. Ki hitte volna, hogy ily kis idő múltán az én szemem nem lesz eléggé ragyogó a tiednek, s a te ajkad nem lesz elég édes az enyémnek. Két hónapocska . . . lehetséges ez? Igen, nagyon is lehetséges.

— Te sóhajtasz, kedvesem, mintha bánkódnál miatta, s ez reményt kelt bennem.

— Nem. Nem azért sóhajtok. Más okom van a sóhajlásra, s lenne minden asszonynak az én helyemben.

— Az, úgy-e, hogy sebtiben egy szerencsétlen emberhez kötve magad, elhibáztad az életed.

— Miért kényszerítesz arra, Clym, hogy keserű legyek. Én is megérdemlem a szájalmat, csakúgy, mint te. Csakúgy? Azt hiszem, jobban is. Hiszen te danolgatsz. Különös egy óra lenne az, a mely engem dalra bírna, míg ilyen felleg alatt élem az életet. Hidd el, kedvesem, úgy tudnék sírni, hogy a te rugalmas lelked elámulna, zavarba jönne belé. S ha már a magad bajára rá sem hederítesz, irántam való szájalomból tartózkodhattál volna a danolástól. Istenem! Ha én férfi volnék, káromkodnám inkább, mint hogy danolgassak.

Yeobright felesége karjára tette a kezét.

— Ne hidd, naiv kis feleségem, hogy csak te tudsz támadni az istenek és a sors ellen tiszta prometheusi stilben. Érték ehhez én is. Valaha több gőz és füst volt én bennem, mint a mennyiről te világéletedben hallottál. De minél inkább belelátok az életbe, annál jobban átlátom, hogy leg-ragyogóbb pályáiban sincs semmi dicső, s ennél fogva az én rekettyevágó voltomban sincsen semmi szégyenletes. Ha érzem, hogy az osztályrészünkül jutó legnagyobb áldások sem érnek sokat, hogyan tartanám valami nagy csapásnak elvesztésöket. Így hát danolok, hogy teljék az idő. Valóban, oda már minden gyöngédséged irántam, hogy ezt az egy-két derült pillanatodat is megsajnálod.

— Még nincs oda egészen.

— Szavaid nem oly édesek többé, mint hajdanán. A szerencsével im elszáll a szerelem is.

— Nem tudlak tovább hallgatni, Clym, keserű vége lesz ennek, — mondá Eustacia megtört hangon. — Megyek haza.

III. FEJEZET.

Küzdelem a csüggedtség ellen.

Néhány nappal később, augusztus vége felé, Yeobright és Eustacia együtt ültek korai ebédjőknél.

Eustacia modora újabban csaknem apathikussá vált. Szép szemei olyan csüggetegek voltak, hogy joggal vagy jog nélkül, de részvétet gerjesztettek volna mindenkiben, a ki akkor ismerte, mikor a Clym iránti szerelme még teljes virágzásában állott. A férj és feleség érzései bizonyos tekintetben helyzetökkel ellentétesen változtak. Clym, a szenvedő férfi, derült vala, sőt vigasztalni igyekezett nejét, a ki soha egy pilanatira sem érzett fizikai fájdalmat.

— Ej, vidülj föl, kedvesem; jóra fordul még minden. Valamikor talán megépül a szemem. S ünnepélyes ígéretet teszek, hogy tüstént föl hagyok a rekettyevágással, mihelyt okosabb dologba foghatok. Azt csak nem kívánod komolyan, hogy egész álló nap tétlenül üldögéljek idehaza.

— De oly borzasztó az — rekettyét vágni. S épen neked, a ki a nagyvilágban forgolódtál, francziául is beszélsz, s a classikusokat is ismered. Nem ilyen munkára vagy te hivatva.

— Azt hiszem, mikor először láttál, s hallottál felőlem, valami aranyos ködpára vett körül a szemedben, oly férfinak tüntem föl előtted, a ki dicső dolgokat tud, ragyogó életet élt; egy szóval imádandó, bűbájos, elragadó hősnek. Így van?

— Úgy, — felelt Eustacia zokogva.

— S íme, most egy szegény barna-bőrnadrágos ördög vagyok.

— Ne gúnyolj, Clym. De elég ebből. Nem akarok tovább rosszkedvű lenni. Ma délután elmegyek hazulról, ha nincs ellenedre. Nyugati Egdonon valami mulatság lesz, oda megyek.

— Tánczolni.

— Miért ne? Ha te danolsz.

— A hogy tetszik. Érted menjek?

— Ha elég korán haza jössz a munkából. De miattam ne

zavartasd magad. Tudom az útát, s a pusztát egyáltalán nem félelmes reám nézve.

— S úgy vágyakozol a mulatság után, hogy gyalog is elmégy odáig?

— Nincs talán kedvedre, hogy egyedül megyek? Csak nem vagy féltékeny, Clym?

— Nem. De veled mennék, ha örömedre szolgálna; noha attól tartok, reám is untál már. Az igazat megvallva, szeretném, ha nem vágnál oda. Nos, igen, talán féltékeny is vagyok; s kinek volna több oka féltékenykedni, mint nekem, félvak embernek, oly asszonyra, mint te vagy.

— De hogy juthat eszedbe ilyesmi. Bocsáss el, ne vedd el ezt a kis kedvem is.

— Világért sem, inkább a magamét veszítsem el, édes szívem. Eredj, a hova tetszik, s tedd, a mit jónak látsz. Ki tudna megtagadni tőled akármilyen szeszélyes kívánságot? Most is tied a szívem egészen, s hálával is tartozom neked, hogy megtűrsz, ámbár tulajdonképpen csak teher vagyok a nyakadon. Igen, menj egyedül és ragyogj. Én pedig viselem a keresztemet tovább. Olyanféle gyülekezetben nem is néznének engem jó szemmel. Az én sarlóm, keztyűm, mint a bélpoklos csörgettyűje, előre inti az embereket, hogy térjenek ki, mert olyat látnának, a mi megszomorítaná őket. — Megcsókolta a feleségét, föltette a lábvédőit és kiment.

A mint Yeobright elment, Eustacia, fejét kezére támasztva, így szólt magához:

— Két tönkre ment élet! Az övé s az enyém. Erre a sorsra jutottam! Nem hajt-e ez örületbe?

Ezerféle útra-módra gondolt, a melylyel, ha csak egy hajszálnyit is, javítani lehetne a dolgok jelen állapotán; de egyben sem talált megnyugvást. Elképzelte, hogyan fogják majd mondani a budmouthiak, mikor az ő sorsáról hírt vesznek: «Íme, nézzétek ezt a leányt, a ki valaha olyan válogatós volt!» Úgy tetszett neki, helyzetök nem egyéb, csak csufondáros visszája hajdani reményeinek, s ha a végzet satirája még sokáig tart, egyetlen út vezethet még enyhület-hez: a halál.

Hirtelen fölriadt s hangosan mondá:

— De lerázom. Igen, le akarom rázni. Ne tudja senki, hogy én szenvedek. Vidám leszek, keserűen vidám, jókedvű

leszek egész a csúfolkodásig és gúnyolódva fogok majd kacagni. És kezdem azzal, hogy megyek táncolni a zöldbe.

Szobájába sietett s aprólékos gonddal öltözködni kezdett. A ki szépségét látta volna, az előtt csaknem természeteseknek tündek volna föl érzései. Az a komor zugoly, a melybe véletlen és meggondolatlanság juttatá, azt az érzést keltette volna még mérsékelt párthívében is, hogy Eustaciának erős oka volna azt a kérdést vetnie föl a legfőbb hatalomnak: mi joga dob egy ily tökéletesen finom lényt oly körülmények közé, a melyek szépségét inkább átokká tegyék ránézve, mint áldássá?

Öt óra volt délután, mikor sétára készen kijött a szobából. Olyan bűbajos volt, hogy húsz új hódítást tehetett volna könnyű szerrel. Kimenő ruhája, a melyben mindig volt valami ködszerű, elburkolta, szelídebbé tette azt a kitörőfélben levő szomorúságot, a mely a szobában meglehetősen beszédközpont volt; mintha felhőből nézett volna ki, szinte bajos volt megkülönböztetni, hol a határvonal öltözete és arcza között. A nap melege még alig hanyatlott, s Eustacia kényelmes lassúsággal haladt tova a verőfényes halmokon át, hisz volt ideje bőven. El-eltűnt a magas páfrányok lombozata közt, a mint útja közékét vezette; valóságos miniature erdőt képeztek most ezek, noha egyetlen egy szár sem fog belőlök újra kihajtani a jövő nyáron.

A táncmulatság helye pázsitos térség volt, a minők előfordulnak itt-ott, ha nem is gyakran, a pusztá magasabb pontjain. Magyalbokrok és páfrány vették körül, s bent a gyepteljesen tiszta volt. A pusztá állatai csapást vertek a páfrányok közt e tér közelében, s Eustacia ezt a csapást követte; innen a levelek oltalma alatt szemügyre vehette a társaságot, mielőtt még hozzájuk csatlakoznék. A kelet-egdoni banda víg dallamai jutottak fülébe s csakhamar meglátta magokat a muzsikusokat is. Egy vörös kerekű, kékre festett szekéren ültek ezek; a szekér oly fényesre volt csiszolva, hogy vadonatúnak látszott. Zöld lombokból, virágokból egész sátor volt vonva fölibe. Ezzel szemben járta a tánczosok zöme, tizenöt vagy húsz pár, szárnyakként csatlakozván hozzájuk az alsóbbrendű egyének csoportja, a kiknek ugrándozása nem mindig respec-tálta eléggé a dallamot.

A legények kék és fehér csokrokat viseltek, s nekipirulva

pörgették a leányokat, a kiket a táncz és izgalom pirosabbra festett megszámlálhatatlan szalagjaiknál. Hosszú fürtös szépek, rövid fürtös szépek, szalagba font hajú szépek, s hosszúra eresztett hajú szépek lebegtek köröskörül a táncztéren, s a néző méltán csodálkozhatott volna, hogyan tudott összegyülni annyi hasonló termetű, korú és természetű szép leány itt, a hol csak egy-két faluból lehetett válogatni.

A háttérben egy boldog ember járta magában, lehunyt szemmel, tökéletesen megfelejtkezve minden másról a világon.

Néhány lépésnyire egy túskebokor alatt tűz égett, s a fölött három üst csüngött sorjában. A közelben volt egy asztal is, a hol theát készített egy pár idősebb asszony, de Eustacia hiába kereste közöttük azt a kupecznét, a ki rávette, hogy ide jöjjön, s megigérte, hogy szíves fogadtatásra talál.

Egyetlen ismerősének távolléte meglehetősen tönkretette azt a tervét, hogy szilaj vidámságban töltse el a délutánt. Így már nem volt könnyű a társasághoz csatlakoznia, ámbár ha előlép, azok a vidám asszonyok bizonyára megkínálják egy csésze theával, s nagyra lesznek vele, mint nálók szebb és műveltebb idegennel. Két vagy három tánczot végig nézett, s azután elhatározta, hogy otthagyja őket s elmegy egy kunyhóhoz, a hol kaphat valami frissítőt, s onnan majd haza indul az este árnyékában.

Úgy is tett, s mikor visszafelé jövet ismét oda ért a mulatság helyére, a mely mellett el kellett haladnia, a nap már hanyatlóban volt. A levegő oly csöndes vala, hogy már a kunyhóból kilépve hallotta a zenét; úgy tetszett, a banda most még elevenebben játszik, ha lehetséges, mint azelőtt. Mire a halomra ért, a nap letűnt egészen. De sem Eustacia, sem a mulatók nem törődtek vele, mert kelőben volt már a kerek, sárga hold, noha sugarai nem győzték még le az alkonyat fényét. A táncz épen úgy járta most is, de azóta új vendégek érkeztek, kik gyűrűt alkottak körül, úgy, hogy Eustacia bátran közéjük állhatott, nem kellett attól tartania, hogy föl ismerik.

Mint valami gyűjtőpontba, ide gyűlt most össze a közösség minden érzése, a mely az egész éven át szerteszét volt szórva.

Ezeknek a hullámozó pároknak a szíve úgy vert, a hogy nem vert tizenkét hónap óta, mikor legutoljára itt mulatoz-

tak. Egy időre újraéledt bennök a pogányság, az életkedv át meg áthatotta őket, s most nem imádtak senki mást, csak magokat.

Hogy ezek közül a szenvedélyes, de muló ölelések közül hány volt arra rendeltetve, hogy folytatása legyen továbbra is, azon épen úgy eltűnődtek magok, a kik élvezték, mint Eustacia, a ki csupán nézte. Irigyelni kezdte ezeket a vigadózókat s vágy szállotta meg azután a reménység és boldogság után, a melyet, úgy látszott, a táncz bűbája keltett ezekben.

Halálba szerette a tánczot s Párisba is azért vágyott oly nagyon, mert azt remélte, hogy ott alkalma nyílik erre a kedves szórakozásra. Szerencsétlenségre ez a reménység kialudt a szívében örökre.

Míg elmerülve nézte, hogyan pereg és hullámszik a táncz az erősbülő holdfényben, egyszerre csak nevét hallotta sutogni a háta mögött. Meglepetten fordult vissza, s olyan valakit pillantott meg, a kinek látására fülíg elpirúlt.

Wildeve volt az. Nem látták egymást a házasság reggele óta, midőn Eustacia a templomban fölvetette a fátyolát és előlépett, hogy mint tanú aláírja az anyakönyvet. De hogy miért kergette arczába a vért ez a találkozás, nem tudta volna megmondani.

Magához sem tért, midőn Wildeve ezt susogta a fülébe:

— Szeret-e még úgy tánczolni, mint hajdan.

— Azt hiszem, igen, — felelt Eustacia halkan.

— Tánczol-e egyet velem.

— Szeretnék. De nem lesz-e föltűnő?

— Mi föltűnő volna abban, hogy rokonok együtt tánczolnak?

— Ah, igen! rokonok. Valóban, talán semmi.

— Ha nem akarja, hogy lássák, ereszsze le a fátyolát. Ámbár ennél a világnál bajosan ismernek reá; van itt annyi idegen, hogy...

Eustacia megfogadta a tanácsot, s ezzel egyszersmind hallgatagon elfogadta Wildeve ajánlatát. Wildeve karját nyújtotta neki s a gyűrűn kívül bevezette a tánczhelyre. Két perc múlva már ők is a párok közt voltak s haladtak fölfelé. Az út első felében Eustacia nem egyszer kívánta, hogy bár ne engedett volna Wildeve kérésének; a másik felében érezte, hogy

mivel mulatni jött, csak természetes, a mit tesz. Mikor azután mint első pár szakadatlanul perdültek, siklottak ide s tova, ütőerei sokkal gyorsabban vertek, hogysen bármin is tünödhettett volna.

Huszonöt pár mellett suhantak el, s azalatt új élet szállott tagjaiba. Az est sáppadt világa valami bűbájt adott a jelenetnek. Van a fénynek bizonyos foka és tónusa, a mely könnyen megzavarja az érzékek egyensúlyát és veszedelmesen elősegíti a gyöngédebb érzelmek fölébredését. Érzéseinket féktelenné teszi, míg az ész megfordított arányban bágyadt és álmos lesz. S most az a fény hullott reájuk a hold korongjáról.

Minden leány érezte e tüneteket, de legjobban Eustacia. Lábuk letaposta a füvet és a menedékes talaj úgy csillámlott a hold fényében, mint egy fényesre csiszolt asztal.

Szellő sem fűjt, a zászló a szekér fölött, a melyben a muzsikusok ültek, rúdja csüngött, a játékosoknak csak körvonalai látszottak.

Csak a trombita kerek szája, az ophicleia és a vadász-kürt csillogtak ki az árnyékalakok közül. A leányok csinos ruhái elvesztették élénk színüket, s többé-kevésbbé ködfehérnek látszottak. Eustacia köröskörül lebegett a Wildeve karján, arcza átszellemült, szoborszerű volt; lelke elrepült, ott hagyta vonásait, a melyek üresen maradtak, szunnyadozni látszottak, mint mindig, ha az érzések nagyon magas fokra emelkednek.

Milyen közel van most Wildevehez, borzasztó volt elgondolni. Érezte lehelletét, bizonyára az is az övét. Milyen gyöngédtenül bánt hajdan vele, s most mégis egy rhythmusra tánczolnak. A táncz bűbajos volta egészen bámulatba ejtje. Határozott vonal választotta el érzékelhető vonalként azt az életet, a mit most él, attól, a mit rendesen szokott. Mikor tánczolni kezdett, úgy tetszett neki, mintha éghajlatot változtatott volna. Az előbb az északi sark fagyos levegője vette körül, most mintha a tropikus égalj alatt járt volna. Úgy lépett a tánczba utolsó napjainak komor órái közül, mintha éjjeli séta után erdő mélyéből ragyogó terembe nyitna be. Wildeve magában csak izgatottságot okozott volna, a tánczczal és a holdvilággal együtt gyönyörűséget keltett benne. Vajon ő ébreszté-e nagyobb részét ez édesen vegyült érzésnek, vagy a

táncz és a környezet, olyan fogós kérdés volt, a melylyel Eustacia nem tudott tisztába jönni.

Itt-ott már kérdezősködtek: kik ezek? De bántó kérdést nem tett senki. Ha más, közönséges alkalommal vegyült volna a lányok közé Eustacia, bizonyosan mostohábban bánnak vele. Így nem részesült valami különös figyelemben, mert ez az alkalom minden leányt a legkedvezőbb színben mutatott be. Mint a hogy Merkur bolygó alig tűnik ki az alkonyat világából, így az ő állandó ragyogása nem keltett nagyobb föl-tűnést a helyzet általános fényében.

A mi Wildevét illeti, az ő érzéseit könnyű eltalálni. Minden akadály érlelő nap volt az ő szerelmének, s e pillanatban kimondhatatlanul boldogtalannak érezte magát.

Egy férfi sem fogta volna föl jobban Wildevénél, mit tesz az, hogy csupán öt perczre zárhatja karjaiba azt az aszszonyt, a ki az egész esztendőn keresztül a másé. Rég ideje sóhajtozni kezdett már újra Eustacia után, sőt azt lehet mondanunk, hogy annak a szereplése a házassági anyakönyv aláírásánál természetes jeladásul tünt föl Wildeve szíve előtt, hogy visszatérjen a régi csapásra. Eustaciának a férjhezmenetele meg olyan újabb bonyodalom volt, a mely szükségyszerűvé tette reá nézve ezt a visszatérést.

Ily különböző okokból e párra nézve játék volt az örvény szélén az, a mi a többiek előtt pusztá mulatságszámba ment. A táncz ellenállhatatlan rohamként hatott a társadalmi rend iránti érzékökre, hogy visszahajtsa őket a régi ösvényekre, melyek most már a tilosba estek.

Három tánczban vettek részt. Ekkor Eustacia, a ki már elfáradt, megfordult, hogy ott hagyja a kört, melyben kissé sokáig is maradt. Wildeve egy pázsitos parthoz vezette. Eustacia leült; tánczosa megállt mellette. Attól kezdve, hogy tánczolni kezdtek, egész mostanig egy szót sem váltottak egymással.

— A táncz meg a séta kifárasztotta, úgy-e? — kérde a férfi gyöngéden.

— Nem, nem nagyon.

— Különös, hogy épen itt kell találkozunk, miután oly régen nem láttuk egymást.

— Valószínűen azért nem láttuk, mert magunk is olyanformán akartuk.

— Igaz, de ön kezdte : megszegte ígéretét.

— Nem igen érdemes most már erről beszélni. Azóta mind a ketten más kötelékekbe léptünk. Ön épen úgy, mint én.

— Sajnálattal hallottam, hogy a férje beteg.

— Nem beteg, csak munkaképtelen.

— Igen ; úgy értem én is. Öszinte részvétet érzünk ön iránt. Mily kegyetlenül bánt önnel a sors!

Az asszony hallgatott egy kissé, azután halk, borus hangon megszólalt :

— Hallotta, hogy férjem rekettyevágásra adta magát?

— Említették előttem, — felelt Wildeve habozva, — de nem igen adtam hitelt neki.

— Pedig igaz. Mit tart rólam most, mikor ennyire jutottam.

— Ugyanazt, a mit eddig, Eustacia. Semmi efféle nem alacsonyíthatja le önt, ön megnemesíti férje foglalkozását.

— Bár csak én is így tudnék érezni.

— Van-e kilátás, hogy jobban lesz Yeobright úr?

— Ő azt hiszi, van. Én kételkedem.

— Igen meglepett, midőn hallottam, hogy valami kunyhót bérelt ki. Én azt hittem, de más is, mindenki, hogy a mint az esküvő meglesz, viszi önt haza, Párisba. «Milyen vidám, milyen ragyogó jövőnek néz elibe ez a leány», gondoltam. De vissza fog térni megint, úgy-e, ha a szeme meggyógyul?

Látván, hogy az asszony nem felel, szorosabban szemügyre vette. Eustacia csaknem sirt. A fényes jövő képe, melyet ő soha sem fog élvezni, keserű csalódásának felújuló érzete, a szomszédok titkos gúnyolódása, a melyet Wildeve szavai sejtettek, mindez nagyon sok volt a büszke Eustacia nyugalmanak.

Wildeve alig tudta féken tartani heves érzését, mikor az Eustacia zavart hallgatását látta. De úgy tett, mintha nem vette volna észre, s Eustacia csakhamar visszanyerte nyugaltságát.

— Csak nem maga akar haza menni? — kérdé.

— De igen, — válaszolt Eustacia. — Ki bántana engem a pusztán, hiszen semmim sincsen.

— Fele útunk közös; örvendek, ha a Throope Cornerig elkísérhetem.

Minthogy Eustacia habozott, hozzá tette :

— Talán nem tartja helyesnek, hogy együtt lássanak bennünket az után, a mi a múlt nyáron történt?

— Eszem ágába sincs efféléket gondolni, — válaszolt Eustacia kevélyen. — Azzal megyek, a kivel nekem tetszik, bármit beszéljenek is az Egdon nyomorult lakói.

— Akkor indulhatunk, ha úgy tetszik. Annak a sötét árnyékú magyalbokornak kell menni, a melyet amott lát.

Eustacia fölállott és útnak indultak a nedves avarfü és páfrány között, kísérve a még folyvást hangzó muzsikaszótól.

A hold ragyogóvá, ezüstössé vált már, de a pusztát nem volt olyan könnyű dolog megvilágítani. Megkapó látvány volt ez a sötét, sugártalan földdarab, a zenittől a nadirig a legfehérebb fénynyel telt athmosphæra alatt. A fölülről letekintő szemnek úgy tűnt volna föl haza felé tartó pár arcza mint két gyöngy egy ébenfa táblán.

Az ösvény hepe-hupái ennél fogva nem látszottak, s Wildeve olykor meg-megbotlott, míg Eustacia kénytelen volt egy-egy kecses mozdulattal lehajolni mindannyiszor, a hányszor egy-egy avarfü-csomó vagy rekettye-gyökér, a mely a keskeny csapás pázsitja fölé nyúlt, beleakadt a lábába. Az út e pontjain mindig előre nyúlt egy kéz, a mely szilárdan tartá őt mindaddig, a míg tisztább talajra nem értek; ekkor a kéz tisztes távolba vonúlt vissza.

Az út legnagyobb részét hallgatva tették meg, s már közeledtek a Throope Cornerhez, a honnan néhány száz lépésnyire egy rövid ösvény ágazott el az Eustaciáék háza felé. Lassanként két emberi alak bontakozott ki előttük. Feléjük jöttek; föl lehetett ismerni, hogy férfiak.

A mint egy kissé közelébb értek, Eustacia e szavakkal törte meg a csendet:

— Egyik a férjem. Megigérte, hogy elémbe jön.

— S a másik az én halálos ellenségem.

— Mintha Venn Diggory lenne.

— Épen az.

— Fonák egy találkozás, — mondá Eustacia, — de ilyen az én szerencsém. — Ez az ember nagyon sokat tud rólam, bár csak még többet tudna, akkor látná, hogy a mit ő tud, még az semmi. No mindegy, kísérjen el hozzájuk.

— Gondolja meg kétszer is, megtegyem-e csakugyan. Az az ember még semmit sem felejtett el a blackbarrowi ta-

lálkozásainkból, s a másik az ön férje. Ha így együtt látnak, melyikök hiszi el, hogy csak véletlenül találkoztunk és táncoltunk egymással.

— Igaza van, — suttogá elborúltan Eustacia. — Hagyjon el, mielőtt ide érnek.

Wildevé komolyan búcsúzott el, s azután bemerült a páfrány és rekettye közé, míg Eustacia lassan sétált tovább. Két-három percz múlva összeért férjével és utitársával.

— Az én utam csak eddig tart, festékes, — mondá Yeobright, mihelyt feleségét észrevette. — Visszafordulok e hölgygyel, jó éjtszakát.

— Jó éjtszakát, Yeobright úr, — mondá Venn, — és jobb egészséget!

A holdvilág épen az arczára esett Vennek s Eustacia minden vonását tisztán láthatta. A festékes gyanakodva nézett reá. Valószínűnek tetszett, hogy a Venn éles szeme észrevette azt, a mi a Clym gyöngye látása előtt rejtve maradt, hogy egy férfi épen akkor távozott Eustacia oldala mellől.

Ha Eustacia követhette volna a festékest, csakhamar kétségtelen bizonyítékára akadt volna e sejtelemnek. Alig nyújtá Clym a karját, s alig vezette el onnan, a festékes visszafordult, jól kinyújtotta hosszú lábait, s arra felé indult az út-talan pusztán, a merre Wildevé távozott volt. Jól hozzá kellett szokva lennie az éjjeli kóborlásokhoz annak, a ki ebben az órában olyan gyorsan le tudott menni azokon a bozótos lejtőkön, a nélkül, hogy valami gödörbe zuhanjon, vagy valami lyukba lépve, lábát törje. Venn minden baj nélkül haladt tova, s útja a *Jámbor asszony* felé vitt. Körülbelül fél óra alatt ért oda, s tudta jól, hogy nem előzhette meg senki sem, a ki a Throope Corner közelében volt, mikor ő elindult.

A magános korcsma még nyitva állott, noha alig volt benne valaki; látogatóit tudniillik többnyire azok a gazdák tették, a kik hosszú útkon erre felé haladtak, s ezek azóta már hazafelé jártak.

Venn az ivóba ment, kért egy korsó sört s közönyös hangon megkérdezte a leánytól:

— Itthon van-e Wildevé úr?

Thomasin egyik belső szobában ült, s meghallotta a Venn hangját. Ha vendégek voltak, ritkán mutatta magát, de

most, mikor észrevette, hogy a festékesen kívül egy lélek sincs odabenn, fölállott és kiment.

— Nincsen még, Diggory, — szólt nyájasan. — Elment lovat venni Keleti-Egdonra.

• — Nem fehér kalapban volt?

— De igen.

— Akkor láttam a Throope Cornernél. Csakugyan volt vele egy szép állat, — mondá Venn szárazan. — Fehér pofájú, fekete sörényű, mint az éjtszaka. Biztosan haza érkezik mindjárt.

Azután fölállott, s egy pillantást vetve a Thomasin tiszta, bájos arcára, a melyre utolsó találkozásuk óta némi szomorúság borult, így folytatá:

— Úgy látszik, Wildeve úr gyakran nincs e tájt idehaza.

— Bizony nincs, — szólt Thomasin olyan hangon, a mely vidám akart lenni. — Hűtelen a férfi, valahány van. Szeretném, ha tudna ajánlani valami titkos fogást, a mivel esténként itthon tarthatnám.

— Majd gondolkozom, hátha tudok, — válaszolt Venn épen oly könnyed hangon, a mi valójában nagyon is komoly volt.

Azután a festékes a maga föltalálta módon meghajolt, s indulni készült. Thomasin kezét nyújtá neki, s Venn, érzéseit visszafojtva, egyetlen sóhajtas nélkül távozott.

Mikor Wildeve egy negyed órával későbbben visszatért, Thomasin egyszerűen, mostani alázatos módján így szólt hozzá:

— Hát a ló hol van, Damon?

— Nem vettem meg, nagyon sokra tartották.

— De valaki látott a Throope Cornernél, hogy vezetted. Úgy hallom, szép állat volt. Fehér pofájú, s fekete sörényű, mint az éjtszaka.

— Ah! — szólt Wildeve, rászegezve a szemét, — kitől hallottad?

— Venn, a festékes mondta.

Wildeve sajátságosan kifejező arcot öltött.

— Téved, valaki más lehetett az, — mondá lassan és rosszkedvűen, mert észrevette, hogy az ellenjáték ismét kezdetét vette.

IV. FEJEZET.

Durva erőszak.

Thomasinnak azon szavai, a melyek oly jelentékteleneknek látszottak, de tulajdonképen oly jelentősek voltak, folytonosan fülébe hangzottak Diggorynak: «Segítsen itthon tartanom esténként».

Ez alkalommal Venn csak azért jött az Egdon-pusztára, hogy áthaladjon rajta; most már egyetlen szál sem fűzte a Yeobright családkhoz; dolga is volt, a minek utána kellett látni. S mégis úgy érezte, hogy visszatérőben van a régi útra, s újra cselet kezd szőni a Thomasin érdekében.

Beült a szekerebe s gondolatokba merült. Thomasin szavaiból és magaviseletéből tisztára látta, hogy Wildeve elhanyagolja. S kiért hanyagolná el, ha nem Eustaciáért? Annyira jutott volna már a dolog, hogy Eustacia tervszerűen bátorítsa őt? Ezt bajos volt elhinni.

Venn elhatározta, hogy gondosan szemmel tartja azt a magányos ösvényt, a mely Wildeve lakásától a halmokon át Clym alderworthi házához vezetett.

Ez időben Wildeve, a mint láttuk, minden előzetes cselszövéstől teljesen ártatlan volt, s Eustáciával házassága óta nem is találkozott, az egy multság estéjét kivéve. De hogy a cselszövésszellem nem volt egészen távol tőle, megtetszett egy újabb regényes szokásából. Alkonyat után rendszerint ki szokott menni, s elkószálni Alderworth felé, s ott a holdat, a csillagokat nézi, Eustacia lakását nézi, s azután nagy lassan haza sétálgat.

Így az ünnepély után való napon a festékes látta, a mint a kis ösvényen fölkapaszkodik, rátámaszkodik a Clym kertajtójára, sóhajt és visszafordul. Nyilvánvaló volt, hogy Wildeve cselszövése inkább csak ideális volt, mint valóságos. Venn lejött előtte a halmon arra a pontjára az útnak, a hol az csupán egy mély barázda volt az avarfű között, itt titokzatosan leguggolt a földre, azután odább ment.

Mikor Wildeve odaért, a bokája beleakadt valamibe s fölbukott. Mihelyt magához tért, fölült és hallgatózott. A sötét-

ségben semmi hang sem volt a lomhán szállongó nyári szellő neszén kívül. Az akadályt keresgélve, két rekettye ágat talált összekötve az úton, a melyben a járókelőnek okvetetlen el kellett buknia.

Wildeve lebontotta a zsineget, a mely összekötötte őket, s meglehetősen gyorsan haladt tovább. Hazaérkezve látta, hogy a zsineg vöröses színű. Épen ezt várta. Ámbár a physikai félelem épen nem tartozott gyengeségei közé, a Coup-de-Jarnecnak ez a neme olyan embertől, a kit jól ismert már, aggodalomba ejtette. De szokásait azért nem változtatta meg. Egy pár nap múlva újra fölment a halmon Alderworthoz, de vigyázott magára, s nem lépett az ösvényre.

A veszedelem nem volt valami félelmes, s így annak a tudata, hogy lesik, hogy ki akarnak fogni rajta, bájta kölesönzött e kószalásoknak. Azt képzelte, hogy Venn és Yeobrightné szövetséget kötöttek, s úgy érezte, hogy bizonyos joggal küzdhet e coalitio ellen.

A puszta ma éjtszaka teljesen elhagyatottnak látszott, s Wildeve szivarral a szájában, egy kis ideig nézte a kertet. Azután a varázs, mely a csempészetnek ez érzelmi módjában rejlett, kísértetbe hozta, hogy közeledjék az ablakhoz, a melyet nem zártak be egészen s a függöny is csak félig fődött el. Belátott a szobába, Eustacia egyedül ült odabenn. Wildeve várt egy perczig, azután visszatért a pusztára, megbizgatta az avarfüvet, a melyből erre néhány megriadt lepke szállott elő. Egyet elfogott közülök, visszament az ablakhoz, s a lepkét az ablaknyíláshoz tartva, eleresztette. A pillangó beszállott az asztalhoz, kétszer-háromszor körülrepülte a lángot, s azután bele esett. Eustacia fölrezzent. Jól ismert jel volt ez a régi időből, mikor Wildeve titkon a Mistoverre szokott járni. Egyszerre tudta, hogy Wildeve odakint van, de még ideje sem volt meggondolni, mit tegyen, mikor az ura jött lefelé a lépcsőn. Eustacia arcza piros lett, mint a láng, az események e véletlen találkozására.

— Nagyon eleven a színed, édesem, — szólt Yeobright, a mint elég közel jutott hozzá. — Nem válnék károdra, ha mindig ilyen volnál.

— Melegem van, — felelt Eustacia. — Kimegyek talán egy perczre a szabadba.

— Kikisérjelek ?

— Oh, fölösleges, csak a kapuba megyek.

Fölállott, de még ki sem juthatott a szobából, hangos kopogtatás hallatszott az ajtón.

— Megyek, megyek! — mondá Eustacia, nála szokatlan gyorsasággal, s fürkésző pillantást vetett az ablak felé, a hol a lepke beszállott: semmi sem látszott ottan.

— Nem lesz az már jó ilyen késő este, — szóló férje.

Clym megelőzte s Eustacia várakozozott, álmatag modora alá rejtve belső hevét és izgatottságát.

Hallgatódzott, Clym pedig kinyitá az ajtót.

Kívülről egy hang sem hallatszott; az ajtó csakhamar bezárult s Clym visszajött.

— Nincs ott senki; nem tudom, mi lehetett.

Nem is tudta meg egész este, mert semmi magyarázat nem mutatkozott; Eustacia sem adott fölvilágosítást. Az a tény, a mit ő tudott, csak titokzatosabbá tette a dolgot.

Azalatt odakinn egy kis dráma játszódott le, a mely legalább erre az estére megmentette Eustáciát attól, hogy promittálhassa magát Wildevével.

Míg az a lepkével bibelődött, egy másik férfi is oda érkezett az ajtóhoz. Puska volt a kezében; egy darabig nézte, mit csinál a másik az ablaknál, akkor a ház elibe ment, jól megverte az ajtót, azután eltűnt a szögletnél.

Mikor ez a hangos kopogtatás hiábavalóvá tette a fáradtságát, Wildeve visszahúzódott, kilépett a kapun s gyorsan sietett lefelé az ösvényen, semmi egyébbel nem törődve, csupán azzal, hogy észrevétlenül távozhassék el. A lejtő közepén az ösvény egy csomó lebotolt magyalbokor mellett ment el.

A mint Wildeve e ponthoz ért, lövés hangja ütötte meg fülét s körülötte néhány fáradt serét hullott a lombok közé.

Kétségbe sem jöhetett, hogy ez a lövés neki volt szánva; Wildeve a magyalbokrok közé rohant, s dühösen verdeste azokat botjával, de senkit sem talált. Ez a támadás komolyabb volt az előbbinél, s időbe került, míg Wildeve visszanyerte nyugalma. Új és módfölött kellemetlen fenyegetési rendszer indult meg ellene, a melynek célja szemmelláthatóan az volt, hogy testi épségében is kárt tegyen. A Venn első támadását egyszerűen durva tréfának tekintette, a melyet csupán azért követhetett el a festékes, mert okosabbat nem tu-

dott kieszelni. De most már át volt lépve a határ, mely a boszantót elválasztja a veszedelmestől.

Wildevé még jobban is megdöbbenhetett volna, ha tudja, hogy Venn mennyire komolyan veszi ezt a dolgot. A festékes majdnem elkeseredett, a mint Wildevet a Clym háza mellett meglátta, s mindenre elszánta magát, az egy agyonlövést kivéve, hogy a fiatal korcsmárost elrettentse erről a tisztességtelen útról. Hogy ilyen durva erőszak alkalmazásának a törvényes volta egy kissé kétséges vala, az egyáltalában nem zavarta őt. Efféle embereket ilyen esetekben nem is igen szokott az háborgatni; s akárhányszor nincs is rajta mit bánni.

Valami egy fél mértföldre Clym magányos lakásától állott egy kis házikó; abban lakott az a két rendőr, a kik Alderworth békéjére ügyeltek. Wildevé egyenesen ide tartott. A mint ajtót nyitott, először is a rendőr botja ötlött a szemébe, a mely szegen függött; íme az eszköz, a mely őt megoltalmazza.

De mikor azután kérdezősködött, a konstabler felesége azt válaszolta, hogy az ura nincs idehaza. Wildevé azt mondta, hogy várakozni fog.

A pillanatok tűntek, s a rendőr csak nem került vissza. Wildevé csitulni kezdett, s erős méltatlankodását kellemetlen elégtelenség váltotta föl, boszús volt magára is, erre a helyre is, a konstabler feleségére, s a körülményekre általában. Fölállott s elindult. A mai este lehütötte, ha ugyan meg nem fagyasztá rossz helyen alkalmazott gyöngéd érzelmeit, s egyáltalán nem volt többé kedve ahhoz, hogy éjszakának idején Alderworthra menjen, csupán azzal a reménynyel, hogy Eustacia esetleg vet rá egy pillantást. Eddig tehát siker koronázta a festékes abbeli törekvését, hogy csökkentse Wildevé hajlandóságát az éjjeli kószálgatásra. Ma éjszaka csírájában megsemmisítette azt a tervet, hogy Wildevé újra találkozzék régi szeretőjével. De azt nem várta, hogy ez a beavatkozás nem állítja meg Wildevét, csak más irányba tereli.

A guineákra való kockázás nem volt alkalmas arra, hogy szívesen látott vendéggé tegye őt Clym előtt; de abban, hogy felesége rokonát meglátogassa, semmi föltűnő nem lehetett, s Wildevé csakugyan el is határozta, hogy elmegy Eustaciához. Valami alkalmasabb időt kellett kinézni az esti tíz óránál.

— Mivel este menni nem bátorságos, — mondá — megyek nappal.

Ezalatt Venn elhagyta a pusztát s a Yeobrightné háza felé indult. Jó viszonyban voltak, mióta Yeobrightné megtudta, mily gondviselészerűen lépett közbe a festékes a guineák ügyében. Kései látogatásán csodálkozott, de semmi kifogása nem volt ellene.

Venn teljes fölvilágosítást adott a Clym bajáról, az életmódról, melyet folytat, azután Thomasint hozva szóba, gyöngéden célzást tett arra is, hogy talán neki sem telnek valami derülten a napjai.

— Higye el a tekintetes asszony, — mondá — legjobban tenné, ha azon igyekeznék, hogy otthon legyen mind a két házban, még ha eleintén talán görbe szemmel néznének is reá.

— Se Thomasin, se a fiam nem hajtottak a szavamra annak idején. Nincs is a családi életökhöz semmiféle közöm. A mi bajuk van, magok szereztek magoknak.

Yeobrightné szigorúan igyekezett beszélni, de a mit fia állapotáról hallott, jobban megindítá, semhogy el tudta volna titkolni.

— Az ön látogatásai egyenesebb útra téríthetnék Wildevét, mint a milyenen járni szokott, s talán elejét venné a boldogtalanságnak odafönt a halmon.

— Mit akar ezzel mondani?

— Ma éjjel olyan valamit láttam odafönt, a mi egyáltalában nincsen inyemre. Bár száz mértföldre volna inkább az ön fiának a lakása Wildevétől, ne kettőre vagy háromra.

— Akkor hát csakugyan egyesek voltak a Clym feleségével, mikor Thomasint bolonddá tette.

— Reméljük, hogy most nem egyesek.

— S ez a reményünk valószínűen csalárdnak bizonyúl. Oh, Clym! Oh, Thomasin!

— Még semmi baj sincs. A dolog úgy áll, én megérttettem Wildevével, hogy a maga háza előtt seperjen.

— Hogy, hogy?

— Oh, nem szóval; egy olyan módszerrel, a mit néma rendszernek nevezhetnék.

— Reménylem célzott ér vele.

— Fogok érní, ha ön kibékül fiával. Akkor módjában lesz a maga szemével látni.

— Nos, festékes, ha már ide jutottunk, — mondá szomorúan Yeobrightné — megvallom magának, gondoltam reá, hogy meglátogatom őket. Sokkal boldogabb lennék, ha kibékülnék. A házasságon úgy sem lehet változtatni, az én életem mihamar véget érhet, szeretnék békességben halni meg. Egyetlen fiam; s ha a fiuk mind ilyenek, nem is bánom, hogy nincsen több. A mi Thomasint illeti, ő tőle soha sem vártam sokat, s e tekintetben nem is csalódtam. De neki már megbocsátottam régen, s elmegyek, megbocsátok fiamnak is.

Ugyanez időben, midőn a festékes a Blooms-Enden Yeobrightnéval beszélgetett, egy másik, nehézkesen haladó, ugyanilyen tárgyú beszélgetés folyt Alderworthban.

Clym egész nap úgy viselte magát, mintha elméjét sokkal jobban elfoglalta volna a saját baja, hogysen ráérne egyébbel is törődni, s szavaiból most kiderült, min jártatta az esztét. Épen ama rejtélyes kopogtatás után vetette föl ezt a tárgyat.

— Ma, míg oda voltam, Eustacia, mindig azon tünődtem, hogy valamiképen meg kellene szüntetni azt a borzasztó szakadást köztem és édesanyám közt. Nagyon bánt.

— Mi a szándékom? — kérde Eustacia szórakozottan, mert nem tudott szabadulni az izgalomtól, melyet Wildeve közeledési manoevere ébresztett benne.

— Annyi bizonyos, hogy te nem látszol valami nagyon érdeklődni a szándékom iránt, — jegyzé meg Clym kissé hevesen.

— Csalódom, — válaszolt Eustacia e szemrehányásra fölélenkülve. — Csak elgondolkoztam.

— És miről?

— Egyrészt erről a pillangóról, a melynek holt teteme mindjárt elég itt a gyertya belén, — felelt csendes hangon. — De tudod, hogy mindig érdeklődöm az iránt, a mit te mondasz.

— Tudom, lelkem. Hát azt gondolom, hogy meglátogatom... — s gyöngéden folytatta tovább. — A büszkeség nem akadályoz abban, hogy ezt megtegyem; ha nem félek tőle, hogy boszúságot szerzek neki, régen elmentem volna hozzá. De valamit tennem kell. Hiba volt tőlem, hogy eddig ennyiben hagytam ezt a dolgot.

— Mi szemrehányást tehetsz magadnak?

— Anyám öregszik, elhagyatottan él, s nincs több fia, csak én.

— Ott van Thomasin.

— Thomasin nem leánya, s ha az volna is, az nem mentene engem. De ez nem tartozik ide. Elhatároztam, hogy meglátogatom, s azt akarom megkérdezni, segítségemre léssz-e ebben, a mennyire módodban áll, azaz elfelejted-e a múltat? S ha ő hajlik a békülésre, szívesen látod-e, vagy elfogadod-e a meghívását?

Eustacia először összeszorította a száját, mintha akármit szívesebben megtenne az ég alatt, mint a mit az ura ajánlott. De lassanként szelídebb kifejezésűvé váltak ajkai, bár nem annyira, a mennyire válhattak volna, és így szólt:

— Én nem állok az útadba, de azok után, a mi történt, nem kívánhatni tőlem, hogy én tegyem meg az első lépést.

— Soha sem mondtad el világosan, mi történt köztetek.

— Mert nem tudtam, s nem tudom most sem. Néha egy pár percz alatt annyi keserűség éri az embert, hogy egész életében nem bírja elfelejteni; talán akkor is így történt.

Pár pillanatig hallgatott s azután hozzátette:

— Ha soha sem tértél volna vissza szülőföldre, Clym, milyen szerencse lett volna az reád nézve... Hány ember sorsát megváltoztattad ezzel!

— Háromét.

— Ötét, — gondolá Eustacia, de hallgatott.

HARDY TAMÁS után, angolból

B. P.

ÖTVEN ÉV UTÁN.*)

1898. márczius.

Nem halt meg a múlt, csak alszik;
Érverése jól hallatszik,
Érzem vére lüktetését,
Hallom is már ébredését;
A szellő is lendül,
A rög is megszólal,
S örök igazságát
Hirdeti fenszóval.

Oszlik a köd a határrúl,
Előttem a táj kitárul,
Fű, fa, virág minden éled,
Minden porszem egy-egy élet
S a mit félszázadév
Leple borít régen,
Mind előmbé tűnik
Egy fölséges képben.

Hosszú küzdés ezer bajjal,
Sötét éj, csalóka hajnal,
Honvédő titánok hareza,
Gögös ellenség kudarcza . . .
S a letiport haza,
Melyet az önérzet
Hallgatag is emelt,
Bár homloka vérzett.

*) A kassai szabadságharczi ereklye-kiállítás alkalmára.

Vihar után szellő lebeg,
Szakadoznak a fellegek,
Csillapúl az ég haragja,
Lánczait a rab lerakja ;
Megjelen a béke
Tarka szivárványnyal
S könnyet és vért elfed
Színes fátyolával.

Hálás utód újra épít,
Gyűjti a múlt erekléit,
Benne új erőre kelve
Tovább él az ősök lelke
S a mit ők szereztek
Birkózva sok vészszel,
Óvja gyarapítja
Bátor férfi-kézzel.

S e felséges képhez oh ! itt
Titeket is oda szólít,
Titeket élő ereklék,
Kik itt köztünk lengetek még,
Kik ama nagy időt
Születni láttátok
S szívvel, ésszel, karddal
Harczait vívtátok.

Szebb, dicsőbb jövőbe bizva,
Nézzetek a múltra vissza,
Hirdessétek, hogy az önkény
Sohsem lesz felettünk törvény
S nem ölheti meg, bár
Rajta sebet vágott,
Se az igazságot,
Se a szabadságot !

LÉVAY JÓZSEF.

A Z E S T.

Reggel, kezéd kezembe téve
Haladtunk erdők ösvenyén,
Délben, az országútra érve,
Te jobbra tértél, balra én.

Egünk többé már nem hasonló,
Tied fényes, enyim sötét;
Te a napoldalt választottad,
Én az árnyékoson jövék.

Rád nap nevet, gyémánt gyanánt ég
A fővény lábaid alatt,
Csak szürke por, csak barna árnyék,
A merre bús léptem halad;

Zenéje édes madárdalnak
Bájolja el füled s szived,
A méh virágnak nézi ajkad,
Szellő csókolja fürtidet;

Mig én, dalom meddő szavával
Szivem sebét csak szagatom,
Nem vidit a zengő madárdal,
Az is csak szítja bánatom . . .

De a kék ég, mely derüt áraszt,
Pazar mámort lehel reád,
A lég czirógatása fáraszt,
Kábit az illatos virág;

A szívre lassan méla szender
Nyugalma száll, ha száll a nap,
Támaszt keresünk fáradt szemmel,
S a vágyak mind elnyugszanak ;

Nem jössz-e majd, nyugtot keresve,
Az út árnyas felére, lány,
Hozzám, ki rád ott várok estve,
Midőn beföd mindent az árny ?

SULLY-PRUDHOMME után, *franciából*

VARGHA GYULA.

SZÉCHENYI GONDOLATAI A NAGY LÉLEKRŐL.

Óriási hegyvidék Széchenyi szelleme. Hol csöndes völgy, hol merész vonalú havas s messzire nyíló kilátás állítja meg az utazót. Hosszú útakon, nagy fáradsággal lehet ezt a rengeteg tájat bebarangolni, de gyönyörűsebb barangolást nem is lehet képzelnünk. Utunk alatt hány hangulat, hány érzés, hány gondolat ébred föl, melyek lelkünk mélyében szunnyadva rejtőztek! A kalandozás végén meg mily tisztának, mily nemesnek érezzük lelkünket! Úgy tetszik, mintha annak a bámulatos hegyvidéknek tiszta levegője átjárta volna egész valónkat.

De nem ily kalandozás most czélom. Meredek utat keresek, mely felvezet arra a magaslatra, honnan, bár homályosan, áttekinthetem a hegyeknek s halmoknak egész tömkelegét.

Elhagyom a képet.

Nem azt a Széchenyit akarom lefesteni, ki borászatunk, juh-tenyésztésünk s mezőgazdaságunk hanyatlásának okait kimutatta, kereskedésünk és közlekedésünk elé biztos iránypontokat tűzött, folyamokat szabályozott s várost épített, ki a magyar szellemi életnek mélyére tekintett, történelmünk bölcselétét éles vonásokkal vázolta, irodalmunk s nyelvújításunk kérdéseinek világos, tiszta formát adott, ki, mint mindentudó orvos, állapította meg a százados bajt s bölcsen rendelte el, hogy a lábadozó beteg óvakodjék az idegizgalmaknak s szenvedélyeknek romboló hatásától s meggondoltan szívja magába a szabadságnak friss levegőjét.

Nem akarom Széchenyinek óriási lelki fejlődését sem festeni, mely a magyar nemzet életének s irodalmának talán legnagyobb csodája. E lelki fejlődés tanulmányát igazán talán mindenki csak egyedül végezheti, mert csak magunkra hagyva ismerhetjük meg egyéniségünket s mélyedhetünk el önmagunkba; önismeret, elmé-

lyedés, magábaszállás nélkül pedig senki sem fogja megérteni Széchenyit.

Én azon mozgató okokat, azon érzéseket és gondolatokat keresem, melyek Széchenyit munkásságának minden körében vezették. Ez érzéseket és gondolatokat akarta Széchenyi uralkodókká tenni nemzete lelkében, mert meg volt győződve, hogy csak ez érzések és gondolatok teszik az emberi lelket igazán emberi lélekké.

Mint hogy pedig czélként Széchenyi előtt mindig a fölmagasúlt, megnemesedett, kifinomodott emberi lélek lebegett, egész joggal mondhatjuk, hogy Széchenyi azon érzésekben és gondolatokban, melyeket önlelkében vezetett uralomra s melyekkel korának életét akarta fölemelni, a nagy léleknek körvonalait rajzolta.

Széchenyi a nagy lélek zarándokújtját festi munkáiban, kiszínezi ez útnak egy-egy megható részletét, majd magasztos himnuszokat zeng a zarándoknak igaz boldogságáról.

Első munkái a nagy út kezdetét mutatják be. A *Hitel* két nagy követelést szab a zarándok elé.

Az első követelés így hangzik :

Ha a közlelkek tömegéből ki akarsz emelkedni, felejtss el önmagadat, szenteld életedet a szenvedőknek, tévelygőknek, elnyomottaknak, a millióknak. Csak a gyöngye szereti önmagát, az erős nem akar, nem is tud egyedül megelégedett lenni, örvendeni, az erős egész nemzeteket hordoz szívében.

A második követelés így szól :

Ha célozl embertársaidnak boldogítása, jobblétre emelése, tekints az örök igazság mélyébe, a természetnek megdönthetetlen, szent törvényeibe.

Az egyik követelés önzetlenséget, a másik messze tekintő értelmet kíván a nagy lélektől. Föltétlenek, szűkszavúak e követelések, akárcsak a kolostorba lépő karthauzinak fogadalmi.

Miért legyen önzetlen a nagy lélek ? Miért nem lehet magányosan boldog ? Talán a természet törvényeiben érti meg a nagy zarándokútnak módjait s végső czéljait ? A *Hitel*-ben ezekre a kérdésekre nincs teljes fölvilágosítás.

A *Világ* már határozottabban állítja eléink a nagy lélek vágyait s törekvéseit.

E mű, a megtámadt apostolnak nemes védekezése, úgy tűnik föl, mint valami erős villamfény, mely messze bevezeti tekintetünket Széchenyi gondolatvilágába.

A *Világ* azt a két nagy követelést, melyeket a *Hitel* írója

puritán szigorúsággal és szűkszavúsággal írt a nagy lélek elé, közelebb hozza egymáshoz. Tulajdonkép e mű nem is egyéb, mint magasztos óda a természet valójába tekintő, önzetlen lélekről.

Városoknak, nemzeteknek bomlása, planétáknak szétomlása megtéveszti, melancholiába sülyeszti néha a kutató elmét s ilyenkor a hazaszeretet, nemes törekvés könnyen úgy tűnhetik föl, mint haszontalan lim-lom, melylyel lelkünk ürességét töltjük ki. Széchenyi lelkét is körülörpködték ily sötét gondolatok, azonban eloszlatta őket egy nagy fogalom, a mindenség fogalma.

«Sohasem vész el» — írja Széchenyi — «az az angyal-súgta emberi vágy, a Mindenlét szebb s tökéletesebb egybehangzása végett tehetség szerint fáradni, melynek következtében a földi gyarlóságokon túlemelkedő fejedelem, bölcsesége által egész vidékekre virágokat himez, míg a szántó-vető egy fát ültet».

A mindenség egybehangzásán fáradni, ez az a nagy cél, mely a nagy lelket az állati tengődésből magasabb életre emeli.

Széchenyi az igazi emberi lelket az istenség szikrájának mondja, mely örök életre van hivatva. Lényege a teremtes után való vágy, mely talán csak a síron túl fejlődik valódi erőre.

A nagy lélek Széchenyi fölfogásában lassanként egészen sejtelmes, vallásos jellemet nyer. Az a lélek, mely a mindenség harmóniáját érzi, nincs a földi élet szűk korlátai közé szorítva, öröktől fogva élt s élni fog örökké, független, mert önmagában hordja teteteinek rúgóját, melyre semmiféle körülménynek sincs hatalma. szeretni fogja hazáját s életét adja nemzetéért.

Miért szereti honát, nemzetét, arra feleletet a *Stadium* ad.

Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, ez Széchenyi szerint a hazafi kötelessége. Hazát szeretni így annyi, mint önmagunkat tökéletesíteni s a tökéletesedés után való vágyat honfitársainkban s embertársainkban kifejleszteni. Oly cél ez, mely a végső nagy célhoz, a mindenség egybehangzásának megvalósításához, habár parányi lépéssel, közelebb visz.

Meredek zárandok-utat, óriási fejlődést kíván Széchenyi a nagy lélektől, megmondja a fejlődésnek egyetlen eszközét is; ez eszköz a léleknek ereje, tisztasága. Széchenyi magasztalva említi ezt az eszközt, mely csodákat művelt a méregpoharat ivó Socrates-nél, a bilincsek közt gyötrődő Galileinél, a börtönben lihegő Tassónál, költővé lesz, mikor arról a boldogságról ír, mely a teremtő, független, nagy lelket a teremtes pillanatában eltölti.

Erkölcsei emelkedés, a világegyetem tanulmányában s önis-

meretben való elmélyedés, csodás benső látás, a mindenség harmóniájának fölismerése, a harmonia felé való törekvés, az emberiségnek e harmóniával való összeegyeztetése, lelket fölemelő boldogság, ezek a nagy lélek zarándokútjának részletei.

A mindenség harmoniája nem üres szóbeszéd Széchenyinél. A mint megkívánja a nagy lélektől a mindenséggel való közösséget, úgy saját lelkét is folytonosan kapcsolatban érzi a végtelenséggel.

A *Kelet népe*-ben már valóban úgy tűnik föl, mintha más világból szólna a földi élet porában csúszó emberhez. Lelkének egész fényét kiragyogtatja e művében, hogy a tündöklő fény hatása alatt elnémuljon körülötte minden köznapi szenvedély s megtérjen a legelfásultabb lélek is.

Legvégső gondolata mindig a nagy egyetem s a nagy egyetemnek mindenható kormányzója, az Isten. Vallásos megadással hódol meg a teremtés ura előtt, ki milliárdnyi meg milliárdnyi teremtményt vezet egy cél felé. Törhetetlen meggyőződéssel hirdeti, hogy ép úgy összefügg életünk a mindenséget kormányzó szellemmel, mint a hogyan a föld anyaga láthatólag kapcsolatban van a nagy egyetem anyagával. Ezt a végtelen szellemet látja mindenütt, a legkisebb virágban ép úgy, mint a csillagok seregeiben, a természetben ép úgy, mint saját lelkében, a lelkiismeret szózatában ép úgy, mint a keresztyén vallás alaptörvényeiben.

Mindent a végtelenség szempontjából ítél meg Széchenyi. Nemzete életének csak a nagy egyetem megdicsőülése ad szemében értéket; önön életét az a gondolat emeli föl, hogy a mindenségben bár csak észrevehetetlen féreg volt, mégis törekedett a legnemesebb cél felé s hogy előtte is megnyílt néha-néha az ég; a *Politikai programmtöredékek*-ben pedig már fölemelkedett lélekkel kiáltja a rajongó tömegnek: «Tisztán érzem, hogy én több vagyok, mint magyar, lelkes lény, mely csak Isten előtt bókol!»

Mily fenséges, magasztos eszményt állított nemzete elé Széchenyi! Mily magas szempontból tekinti a világnak s embernek életét, s e magas szempontból mily nagy jelentőséget nyer a legapróbb jelenség is!

Az a nagy lélek, melynek zarándokútját Széchenyi elénk vázolta, ép oly önzetlen lélek, mint a mily nagy bölcselő. Első pillanatra úgy tetszik, mintha e nagy lélek gondolat- és érzésvilágának okvetlenül ködössé, küzdésének pedig rajongássá kellene válnia. Ez azonban csak látszat.

Annak a nagy léleknek, melyről Széchenyi beszél, lényege az

önzetlenség, végtelen nagy önzetlenség. E valódi erkölcsiségnek alapja azonban teljesen világos; alapja az a nagy öntudat, hogy az ember is, mint apró fűszál, a mindenségnek része, csak hogy a mindenségnek öntudatos eleme.

E nagy lélek épen oly erkölcsös, nemes küzdő, mint a hajdan-kor prófétája, csak hogy látköre sokkal szélesebb. Épen annyira kapcsolatban van e lélek a mindenséget kormányzó hatalommal, mint a nagy angol gondolkodónak, Carlylenek hősei, kik a világ urának megnyilatkozásai, isteni küldöttek, mint ilyenek látják a valóságot s azért a valóságért szenvedélylyel küzdenek. A kapcsolat azonban a nagy lélek s a világegyetem között Széchenyinél nem oly mystikus, mont Carlylenél.

Új alakot, új színt nyer Széchenyi gondolataiban a világ s az emberélet. Az emberiség élete itt nem éhes állatoknak konczért való küzködése, hanem nagy egyéniségek története, kik korszakokat teremtettek; az irodalom, költészet pedig szószékké változik, melyről ihletett apostolok s próféták hirdetik az evangéliomot az emberiségnek.

Mily ellentétes mindezzel a századvégnek divatos világnézete, melynek codexét Taine oly mesterien írta meg. Ez a fölfogás nem tesz különbséget physikai és erkölcsi tények között, a bűnt és erényt épen oly terméknek nézi, mint a vitriolt vagy czukrot, az emberben, a nagy lélekben pusztán a faj, környezet s időpont összehatásának eredményét látja.

Az egyik fölfogás az élő embert tanulmányozza s a lelkes lényt, mint a teremtés csodáját bámulja, a másik a holt embert bonczolgatja, a fölfedezett elemeket kavargatja, főzi lombikjában s tudós fanatismussal hiszi, hogy a lombikból egyszer csak élő szervezet ugrik elő.

Melyik fölfogásnak van igaza? Az önhitt természettudományok jó ideig mosolyogva tekintettek le azokra a gondolatokra, melyekkel Goethe, Széchenyi s Carlyle nézték a világot; az európai társadalom azonban úgy látszik, már megborzadt a törpe gondolkodásmódtól s keresi a két fölfogás közt az összekötő utat.

Ha a századvég ellentétben van Széchenyi gondolatával, talán saját kora értette meg Széchenyit?

Mint a legtöbb nagyságnak, neki Cassandra sorsa jutott osztályrészül. Széchenyit nem értette meg kora. Nagy távolság volt közte s a nemzet nagy része között. Csak a *Kelet népét* kell

Kossuth *Felelet*-ével összehasonlítanunk s azonnal föltűnik a mérhetetlen távolság.

Széchenyi nagy szempontjai Kossuth fölfogásában csak a költői képzeletnek gyönyörű, de csalóka jütékai, színes délibábok, melyek után megbabonázott gyermek szaladgál. Kossuth szerint a nagy lélek a kornak nem vezetője, csak óramutatója. Kossuth sokkal szűkebb látkörű, földön jár, a jogra hivatkozik, arra a hatalmas bálványra, melyet minden korszak önmaga alkot magának. S ha távol áll Széchenyitől Kossuth, még távolabb állottak tőle Kossuthnak föltétlen bámulói és titkos ellenségei.

Az általános forrongás és zűrzavar korában mégis találkozott egy-két rokon lélek, különösen a szépirodalomnak egy-két kiváló alakja, ki megértette Széchenyit. Mint a nap a harmatcseppekben visszarayog, úgy tündöklék föl itt is, ott is Széchenyi világnézete a korszaknak egy-egy nagy egyéniségében.

Nem Széchenyi eszményképének hatását kell-e látnunk Eötvösben, a költő-philosophusban, ki az önzetlenség gondolkozásmódját mély hittel s vallásossággal hirdette? Kemény Zsigmondban, ki a nemes szenvedélyek, s jó szándékok tragikumát oly megérző erővel rajzolta, nem látjuk-e annak a Széchenyinek hívét, ki oly sokszor figyelmeztette Kossuthot arra a francia közmondásra: «L'enfer est peuplé des meilleurs intentions?» Nincs semmi kapcsolat sem a világszabadságért rajongó Petőfi és Széchenyi, az emberiség boldogságán fáradó apostol között? Avagy nem volt-e mestere Széchenyi Madáchnak, ki a földi életet a végtelenséggel oly szoros kapcsolatban érezte?

Sokat köszön Széchenyi a magyar szépirodalomnak, Kazinczy izgatásainak, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty magasztos költészetének, a magyar szépirodalom azonban sokkal többet köszönhet neki, köszönheti neki legfényesebb korszakát.

Most még hátra volna, hogy a környezet elméletének tanával megmagyarázzam, hogyan jutott Széchenyi azokhoz a gondolatokhoz és érzésekhez, melyekből a nagy léleknek magasztos eszményképét megalkotta.

Össze kellene hordanom mindent azoktól az imádságos könyvektől kezdve, melyeket Széchenyi Ferencz adott kis fia kezébe egészen azon kórképig, melyet a döblingi kórház orvosa állított ki nagy-hírű betegéről. Ki kellene kutatnom azokat a titkos szenvedéseket, küzdelmeket, melyek Széchenyi lelkén végig vonultak, melyeket Széchenyi soha el nem mondott, soha le nem írt s aztán a

holt anyagra rámutatva, önhitten kellene kiáltanom : «Nézzétek, ez Széchenyi !»

Soha sem éreztem oly kisszerűnek a környezet elméletét, mint Széchenyivel szemben. Úgy tűnik föl, mintha azt a szózatot hallanám, mely egykor az égő csipkebokorból zengett Mózes felé : «Old le saruidat, mert az a föld, melyen most állasz, szent föld !»

Nem bonczolás, hódolat illet meg téged, nagy szellem, ki minden érzésedet s gondolatodat a mindenségnek adtad ! Törhetetlen hittel, vallásos áhitattal tekintsen rád korszakunknak minden fia !

Borús korból sóhajtunk hozzád. Szellemi életünkben a hiúság, önérdek, gyűlölet s pajtásosság a vezető hatalmak. Irodalmunk s közéletünk szentélyeibe kufárok kezdenek elhelyezkedni. Vajha, mint egykor a pusztában tévelygő zsidó nép előtt föltűnt a vezető tűzoszlop, te is megjelenél előttünk, eszményképet állítanál elénk s a hanyatlás és süllyedés korából magasabb életre vezetnél bennünket !

PAP FERENCZ.

É R T E S I T Ő.

A bevándorlók. Írta Szikra. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner

Ez elbeszélés az *Új idők*-ben jelent meg először, s most önállóan második kiadásban vesszük. A szerző álnévét a második kiadásban is megtartotta. Azonban az *Új idők*, midőn a második kiadást hirdette egyszersmind világba kürtölte a szerző valódi nevét is. Ha a szerző tudatni kívánja ezt, bizonyosan a második kiadáskor maga megteszi, s ezért nem hiszszük, hogy az *Új idők*-et fölhatalmazta volna a leleplezésre. Az álnév tisztelete irodalmi illemszabály s azt megsérteni legkevésbé volt joga az *Új idők*-nek, melynek a szerző egyik dolgozótársa. Régebben ezt figyelembe vették hírlapjaink, most, bár két hírlapírói egyesületünk is van a visszaélések korlátozására, még ennél nagyobb dolgokkal sem igen törődünk. Mi, nem vévén tudomásul a híresztelést, az álnévnél maradunk.

A mű mindenestre figyelmet érdemel. Különösen méltánylandó a szerzőben, hogy arról ír, a mit látott, tapasztalt, érzett. E mellett éles szeme van bizonyos társadalmi kör szereplőinek gyöngeségei iránt s egyszersmind éles nyelve a megszólásra. Olykor azt hiszszük, nem is elbeszélést olvasunk, hanem oly társaságban vagyunk, hol örömet megszólják a távollevőket s érdekes pletykákat tudnak elbeszélni rólok. Különös előszeretettel rajzol a szerző egy régi nemes-családot, mely a főúri körökbe akar bejutni s grófi vőre vadász. Tulajdonképp az elbeszélés *Bevándorlók* címe oly feltörekvőkre vonatkozik, kiket így neveznek némely főúri körben, bár ez elnevezés még nem vált közkeletűvé. Özveggy Szobné, született Rétháty Vilma, Ilona leányát Nyírfaluból Buda-Pestre viszi farsangolni. Bálban, estélyeken, színházban, látogatásokban töltik nap-

jaikat. Délelőtt néha a hozzájuk hasonló nemes-családokat látogatják, délben és délután folyvást a mágán-családokat. E két kört rajzolja a szerző központúl Szobnéval, a kinek otthon takarékos-sága, a világ előtt költekezése, hiúsági küzdelme, balsikere igen hálás tárgyúl szolgálnek. Némely jelenetet vagy alakot találó vonások elevenítnek meg s a közvetlen tapasztalat hatása érzik rajtok.

Íme egy jelenet Szobné küzdelmeiből:

«A míg Ili látszólag pompásan mulatott a Szalóky-palota világoskék selyemmel kárpitozott *Comtessen-Zimmer*-jében, azalatt Szobné a nagy vörös-szalon kanapéján ugyancsak reáért a nyirfalusi gazdaság összes fogyatékoságain és szükséges reformjain elmélkedni. Volt reá ideje bőven. Miután Szalóky Irma háziasszonyi kötelességből néhány szíves szót szólott hozzá s Eleméry Georgine az ő jószágos tapintatával öt perczig megbeszélte vele az idei szokatlan hideg időjárás mivoltát s valószínű káros következményeit, Szobnéval többé senki sem foglalkozott. Sőt, lassan, mint apály idején a hullám, a többi garde de dame mind jobban és jobban elhúzódot tőle, míg végre a tisztas úri dáma egyszerre egyes-egyedül találta magát a terem közepén. Megütődve nézett körül... Különös, talán sértő is, ejh, de ki keresne minden kákán csomót! Ili mulat! Ili ünneplik. Lám most is valóságos fekete-sereg áll körülötte ott a harmadik szoba ajtajánál. Bánom is én, még jól is esik, ha nekem békét hagy-nak. S e philosophiával megalkudva, Szob Gáborné kényelmesen helyet foglalt az egyik nagy pamlag süppedő ülésében s jóízűen, sor-sával egészen megbékülve, szerencsésen el is aludt.

— Bocsánat — riadt föl nemsokára.

— Oh én kérek bocsánatot, a miért megzavartam álmodat — felelt Eleméry Seraphin, melléje telepedve.

Szobné még mindig azt hitte, hogy álmodik.

— Kérem édes grófné! — hebegte meglepetve.

— De édes Vilám — kedveskedett a grófné — igazán zavarba ejtesz, olyan régi jó ismerősöknek, mint mi ketten, nem is kellene oly szertartásos szólásformákat használni egymással szemben — nem gondolod?

— Oh kérlek, nagyon, nagyon kedves vagy — felel Szobné őszinte lelkesedéssel, a Seraphine grófné kezeit szorongatva. Az pedig a régi barátság révén rögtön érdeklődni kezd Szobék további tervei iránt.

— Úgy? Csak bőjtig maradtok. Beh kár! De a versenyre csak fel fogtok jönni.

— Még nem tudom.

— De föl kell jönnötök! — határozta el oly hangon a másik,

mintha azt mondaná, hogy nem érne az egész verseny semmit, ha ti nem volnátok ott. Szob Gáborné mindezt kieri barátónje beszédéből s nyomon el is határozza, hogy mihelyt kitavasodik, egy posta-küldemény hetedhét országban híres nyirfalusi spárgát küld Fifi-nek ajándékba. Megérdemli, hiszen oly nagyon, nagyon kedves.

És Seraphine grófné folytatja szívét hódító érdeklődését.

— Tudod édesem, az a kis gróf Csetrengi Móricz nagyon érdeklődik Iliért, nagyon.

— Dehogy.

— De igen. Hát nem vele tánczol valamennyi souper-csárdást. És hidd el, nem megvetendő parti. Igaz, hogy ő második fiú, de mégis, van egy milliója, hiszen ő az öreg gróf kedvence ... Valóságos csoda, a mit leányod véghez vitt. Móricz gróf eddig csakis lovaival törődött s most ... Apropos tudod-e, hogy is fog az idén lovagolni, reményilem ő viszi el az asszonyságok díját.

— Igazán, ennek örvidenek — erősíti Szobné, a ki már is látja magát, mint anyagrófnét a Csetrengi-kastélyban. Jól lovagol?

— De édesem! Ő most az első úrlovas ... Biztos, hogy ő fogja elvinni a díjat ... biztos. Aztán. mintha épen most támadt volna agyában egy kitűnő gondolat, folytatta: — Bocsáss meg, ha egy tanácsot adok, édes Vilma, de ilyen régi jó ismeretség után nem fogod rossz néven venni, úgy-e?

— Dehogy, kérlek csak mondd.

— Nos, mivel így van a dolog, nem ártana, ha bizonyos érdeklődést mutatnál. Lásd, például én a te helyedben szinte adnék valamit az asszonyságok díjára.

Szobné hirtelen előkereste legyezőjét, mely a kerevet párnái alá csúszott, köszörülte is torkát, mielőtt szólni kezdett s a hangja mégis oly idegenül hanzott saját maga előtt, mintha más beszélne. Khm! Khm! és mennyit szokás aláírni? — kérdezte mosolyogva.

— Száz arany a rendes — felelte Seraphine könnyedén, persze vagyunk egynéhányan, a kik többet ...

— Tudom, tudom — sietett szavába vágni Szob Gáborné, aztán zsebkendőjével megtörölte homlokát. Istenem, hány gyönyörű fejőstehén kitelnék annyi tengerpénzből — gondolta magában — de azért hangosan azt felelte hogy:

— Nagyon köszönöm, édesem, hogy eszembe juttattad. Igazán nem is gondoltam volna rá ... hm ... hová is kell aláírni.

— Oh egyszerűen ide! — és Fifi grófné egy félig kitöltött aláírási ívet húzott elő zsebéből — épen most kezdtük körözni az ívet — világosította föl Szobné s valóban a papírlap legelején ott pompázott a Szalóky Irma kezeírása ötszáz arannyal. Szobné szó nélkül írta alá összes predikátumaival a Szob-Rétháty nevet, előbb jól

megnedvesítve a rajzönt, hogy jó feketén fogjon, oda jegyzett száz aranyat is.»

Nem kevésbé sikerült Valéria grófnő rajza néhány vonással könnyedén oda vetve. Ime itt következik:

«Valerie, mióta huszonöt évesnek vallja magát, teljesen föl-hagyott a leányos modorral, e helyett azt a szókimondó huszárhadnagyos modort vette föl, mely rend szerint a nőiség legeslegszeleső peremén sétál. Nyárspolgári észjárásnak hajmeresztő látvány. De csodálatos! Kevés kivétellel az ilyen leányból mégis csak jó asszony válik.

Géresy Valerie is hivatást érzett magában erre az átalakulásra és azért elhatározta, hogy egy éven belül férjhez megy. Coute que coute.

Férjhez, de kihez? Hiszen ez az elhatározás már meglehetősen régen érlelődött meg fejecskéjében, de még eddig nem sikerült mediumra szert tennie. Pedig végig próbált már mindent: volt sporting lady és ott lovagolt minden falkavadászaton. De bár ő volt az első minden valamire való kill-nél, a falkanagy nem ugrott belé a hálóba.

Aztán kísérletet tett a jótékonysággal. Nem volt olyan bazár vagy virágvásár, melyben gyönyörű jelmezben szivart vagy pezsgőt ne árult volna. Sőt szegényei iránt való jó indulatja oly messze ragadta, hogy egyszer egy csókját is eladta ezer forintért. De fájdalom mégis csak fukar volt az a nőtelen gróf, a ki a csókot megvette, mert nem jutott eszébe, hogy millióit is a szép kis Hebe lábaihoz rakja egy jegvgyűrűvel együtt.

Az idén már a politikához is folyamodott. Minden gyűlésen a karzaton lehetett őt látni, különösen ha Véghlesy gróf mondott beszédet. Csak egy nagy baj volt, az, hogy a nemes gróf, bár benne egyesült az ész, a név és vagyon aristokrátiája, mégis oly rémségesen tétozázó, határozatlan egyén maradt a magánéletben is, épen úgy, mint politikájában; teljes lehetetlen őt határozott «akarom», «megteszem», «elveszem»-féle határozatokra bírni. Mennyi furfangot, szellemességet pazarolt reá a szegény kis Valerie. Az összes kormánypárti kortesfogások eltörpülnek az ő fífkája előtt. Mind hiába. A nemes gróf megmaradt a magánéletben is politikai taktikájánál. «Nem mondja nem, se nem igen» — mint a hogy az operette normandijáról éneklük.

Az idő pedig örületes gyorsasággal telik. Valerie comtesse belátta, hogy becses idejét nem tékozolhatja képviselőházi ülésekre. Jó lesz egy új hadi tervet kigondolni. Mikor ez a dicséretre való szándék megérlelődött benne, egyenesen Monaszterlyhez rohant, még

pedig gyalog, mert a Géressy-uradalom majoratus lévén, atyja halála óta Nandi cousin kezében van. Nandi cousin egy kis tánczosnő kezében van, a ki vasmarokkal tartja udvarlóját; lehetetlen a család számára visszahódítani, bár Isten látja, hogy a közeli rokonság révén mennyi tenger avance-ot kapott már szép unkatestvérétől.

Tehát mondom, Valerie comtesse rohant Monaszterlyhez s egy mélyen kivágott, gyöngyökkel, csillogó szövetekkel megrakott ruhát rendelt nála.

— Csak ne csináljon nekem valami fád leányos toilette-t. Kevés, de nehéz dísz, lehetőleg síma szoknya és símuló derék. A vállat egy keskeny gyémánt csatt tartsa össze, de semmi újja, semmi újja ne legyen.

Tudta nagyon jól, hogy ha az évek nyomokat hagytak is arcán, iczi-piczi, alig észrevehető nyomokat, melyek mégis ott bujkálnak szemei körül, termete, nyaka és karja most van a kifejlődés teljes virágában. Semmi szögletesség alakjában, semmi kékes-piros libabőr a kar felső részén, mint ez fiatal leányoknál gyakran látható. Valerie arányos, pompás növéssel, öntudatos föllépésével még most is feltűnő báli szépség».

De nemcsak budapesti estélyt, bált ír le a szerző, hanem egy vidékit is, melyen az elbeszélés kifejlésre jut. Itt is sokat megfigyelt a szerző; íme a jó kedvű segédszolgabíró alakja:

«— Ili nacscsám. Soh' se halunk meg — erősíti Köből Gyuri, a gelencséri segédszolgabíró. Uj, uj, uj! rikkant nagyokat, zsebkendőjét lobogtatva s legott teljesen megelégedezik a szép Szob leányról, hogy a saját, rettenetesen neki vörösödött tömzsi tánczosnőjében gyönyörködjék. Hogy forgatja, hogy penderíti. Ide teszi, oda teszi, aztán egyszerre minden megmagyarázható ok nélkül, előre feszíti kimosott fehér nadrágba bujtatott lábát s mozdulatlanul áll, mint a czövek, egy perczig mereven néz czipője hegyére, aztán ismét örületes gyorsasággal kezdi aprózni a frisset. Frakkja csak úgy repül, lobog körülötte — Helyre Kati, Kati, Kati — kurjantja meggyőződéssel és ropant örül, hogy tánczosnőjét is Katinak hívják».

Még több ily élénken írt és jellemző mutatványt közölhetnénk, melyek a szerző megfigyelő képességét tanúsítják. Vannak ugyan bágyadtabb vagy kevésbé sikerült részek is az elbeszélésben, de a megfigyelés gondos hajlamát ezekben is elárulja a szerző. Kétségtelen, hogy az éles szem és a gondos megfigyelés egyik fő eleme az elbeszélő költészetnek, de nem minden. A képzelemnek kell hozzájárulni, hogy a megfigyelés gyűjtötte anyagból műalkat, cse-

lekvény és egyén váljék. Ez az, a mi meglehetősen hiányzik a szerzőben, avagy talán nem is hiányzik oly mértékben, mint a hogy mutatja, de elvből azt igen is korlátozni, mellőzni törekszik; mert ki nem állhatja a képzelem kicsapongásait, melyekben szépirodalmunk épen nem szegény s úgy akarja rajzolni az életet, a mint van. Azonban a képzelem ereje és kicsapongása nem egy dolog, s a művészet élethűsége több az élet photographiájánál. Az események, tények és jellemző vonások halmazában nyilatkozó eszmét ki kell fejleszteni, az eseményeket cselekvénynyé alakítani, a lényeges vonásokat a mellékesek vagy esetlegesek mellőzésével, összpontosítani, egy szóval: költői művet alkotni. Igaz nélkül se a szép, se a fenséges nem létesíthető, de az igaz még se nem szép, se nem fenséges. Költetni és mégis igaznak maradni, a valódi költészet — mondja Byron valahol; semmit sem költeni, csak igaznak maradni — hirdeti ez elbeszélés írója. Bizonyára Byronnak van igaza.

Ha egy kissé elemezzük a mű cselekvényét és jellemrajzát, mind inkább kiderül, mily kevés része van benne az alkotó képzelemnek. Az elbeszélésnek alig van bonyodalma. A szerző csak megfigyeléseit halmozza, de a bonyodalommal nem gondol. Nem valami bonyodalmas mesét kívánunk. Egyszerű bonyodalom is erős műalkatot szülhet, de minden elbeszélésnek csak kell némi bonyodalmának lennie. A szerző elbeszélésében indulni is akar valami, de nem indul meg, a kifejlés így is amúgy is megtörténhetnék, nincs benne kényszerűség, mely vagy a jellemből vagy a viszonyokból folya.

Az elbeszélés azon kezdődik, hogy a szerző Nyárfaluban bemutatja Szob Ilonát, mint gyermekleányt és Tamássy Imrét s Tarnóy Ádámot, mint ifjonzokat. Imre erősen vonzódik Ilonához és gyűlöli Tarnóyt, a ki a bécsi Therezianum növendéke, a szünidőre hazajött, meglátogatja Szobékat s kit Ilona kitüntet, mert úribb öltözetű és modorú, mint megszokott játszótársa. Imre duzzog s folygújtja a rozzant fürdőházat, hol Ilonától Tarnóy miatt mellőztetést szenvedett. Ilona csak romokat talált a kertben és mellettök Imrét, a ki keservesen zokogott. Az ember azt hiszi, hogy e két vetélytárs összeütközéséből indul ki a bonyodalom s különösen a szenvedélyes Imre nagy szerepet fog játszani benne, de várakozásunk ellenére mind ebből nem lesz semmi.

Eltelik egy pár év s az ifjonzok ifjú urakká válnak, Ilona pedig tizennyolcz éves leánynya nő fel, a ki anyja Buda-Pestre visz, hogy bevezesse a főúri körökbe s egy grófhöz vagy báróhoz

adja férjhez. Hát Imre mit csinál? Folyvást szereti titkon Ilonát, sajnálja, hogy a fővárosba viszik, az elutazás előtt szólni is akar neki szerelméről, de éppen akkor hozzák az udvari báli ruhákhoz való mintákat, melyeket Ilona örömmel nézeget végig. Imre kalapja után nyúl s hidegen vesz búcsút tőle. Ilona a főváros nagyúri köreiben rosszul érzi magát, udvarlóiban sem telik öröme s anyja nagy bosszúságára grófi vagy bárói kérő sem mutatkozik. Szerencsére egyik bálban találkozik Tarnóy Ádámmal, a gyermekkori ismerőssel, megörülnek egymásnak s mindkettő szívében némi szerelem ébred egymás iránt. Tarnóy is meglátogatja a fővárosból hazatért Ilonát, a szerelem erősödni látszik, de a megyei bálban Valerie grófnő hálójába kereti s elüti kezéről. Ilon nem sokat gondol vele, vígan tánczol Imre karjain s néhány percz alatt éppen oly könnyen jegyese lesz, mint Tarnóy Valerie grófnőnek.

Így minden küzdelem és bonyodalom nélkül ér véget a mű. Képzelní sem lehet tétlenebb vagy határozatlanabb személyeket, mint e két férfit s egyik nőt. Imre semmit sem csinál, csak otthon ül, vagy néha a társaságban vitatkozik s maga sem tudja hogyan, egyszer csak Ilona vőlegénye lesz. Ilona unatkozik és szeretne Tarnóyhoz férjhez menni, de a gondviselés kegyelméből hirtelen Imréhez megy férjhez. Tarnóy nem tudja, mit csináljon, kit szeressen, azonban Valerie grófnő, a ki egyedül tudja mit akar s ahhoz mértén cselekszik is, egy merész csínynyel meghódítja. Ily módon, a képzelem minden segélye nélkül nem lehet elbeszélést írni s általában semmi nemű költői művet. De talán igazságtalanok vagyunk, ha e négy személy viszonyából ítéljük meg a bonyodalmat. A főszemély Szobné, az anya s az ő küzdelme tölti be az elbeszélést. Az való, hogy Szobné legérdekesebb személy az egész műben s vándorlásai egyik szalonból a másikba nagyrészt sikerült rajzok. De mindebből válik-e valamely bonyodalom? Éppen semmi. Hat-e a többi személy sorsára? Éppen nem.

A képzelem hiánya vagy mellőzése kihat a jellemrajzra is. Már kiemeltük, hogy a szerző éles szemű megfigyelő s ezt nem dicsérhetjük benne eléggé, de a megfigyelés nyerte jellemvonásokat ritkán dolgozza ki, vagy olvasztja össze eleven képpé. Ezért nem igen hatol be személyei lelkébe s megelégszik némi külső jelenségek föltüntetésével. Innen van például, hogy Ilona jellemével bajosan jöhet tisztába az olvasó. Van benne bizonyos leányos kedvesség, de belső világa talány marad, szerelmi változását meg nem érthetjük. Tarnóyban szerencsés vonás a határozatlanság; a határo-

zatlan ember, ha tette sodródik, rendesen valami váratlant tesz, de az már bajosan hihető, hogy egy oly tapasztalt férfiút, mint a minő Tarnóy, oly könnyen megejtsen Valerie grófnő durva csinye. Tamássy Imrét úgy mutatja be a szerző, mint heves ifjút, de e vonást nem fejleszti tovább, sőt egészen elejti. A legsikerültebb alak Szobné, de otthoni takarékoságának s a világ előtti költekezésének komikai ellentétele nincs eléggé kiaknázva s inkább csak érinti a szerző azt is, hogy Szobné nagyvási hóhortja mellett különben derék asszony, holott e sajátság kifejezettebb föltüntetése több világot derítene az anya és leánya közti viszonyra is. A Szobné rajzában s a vele kapcsolatos jelenetekben nyilatkozik leginkább a szerző tehetsége, mely valóban megérdemli, hogy művészibb irányba fejlődjék.

A mű nyelvén is meglátszik az élethűsége törekvés és nem törődés a művészibb próza követeléseivel. Nem azt hibáztatjuk, hogy a szerző egyszerű és könnyed akar lenni. Ellenkezőleg ezt éppen méltányoljuk benne; a hiba abban nyilatkozik, hogy nem egyszer érinti a pongyolaságot, sőt olykor belé is esik. E mellett, úgy látszik az élethűsége törekvéseiből foly az is, hogy elfogadja a legújabb magyar próza némely hóhortjait. Rákosit követi az idegen szók magyar írásmódjában: *connexio* neki *konekció*, *intuitio* *intuicio*, *soirée* *szuáré*, *inquisitio* *inkvisicio*. Simonyitól megtanulta az *a ki-* és *a mi-*nek egy szóba írását, pedig már Arany és utána mások eléggé kimutatták ez írásmód helytelenségét. Tóth Bélától átvette a *meglepődés-t* *meglepetés* helyett (talán nem sokára a *születés* helyett is *szülődés-t* fogunk írni.) A hirlapíróktól elkölcsönözte a *hány bálon voltál* kifejezést *hány bálban voltál* helyett. De nem folytatjuk tovább megrovásainkat, még csak azt jegyezzük meg, hogy *ünne-pély* helyett szerzőnk is a felkapott *ünnepség*-et használja. Így bizony remélhetni, hogy *lapály* helyett *lapság*-ot fog írni, ha ugyan nyelvőreink, a magyar nyelv dicsőségére, e szerintök helyesebb képzésű szót is divatba hozzák.

—i.

Adalbert von Prag. Ein Beitrag zur Geschichte der Kirche und des Mönchthums im zehnten Jahrhundert von Lic. H. G. Voigt a. v. Professor der Theologie zu Königsberg. Westend-Berlin, 1898.

A magyar történet is említi a nagy vértanú nevét. Egy okkal több arra, hogy érdekel forgassuk e példás szorgalommal s élén-

ken írt életrajzot, mely egészben véve nem jut ugyan új eredményekre, de mégis új világot vet szent Adalbert életének s korának egyes részleteire.

Szent Adalbert 956 körül született Libiczében, Csehországban. Atyja, Slawnik feje volt egy hatalmas cseh hercegi családnak, melynek Libicze volt ősi székhelye. Úgy látszik, hogy Slawnik csak külsőleg volt keresztyén. A hagyomány a cseh pogánykorban elterjedt vétekkel, a polygamiával vádolja. Szent életű fia később e vétek ellen küzdött. Adalbert anyja Střezislawa volt valószínűen a a Přemyslidek családjából. Adalbert egyik életrajza így emlékszik meg róla: «Szent volt erkölcsében, szent beszédeiben, erős a bűjtben, istennel bizalmas az imádságban, szomorgó árvák anyja, az idegenek és az özvegynek legnyájasabb testvére». Adalbert tehát a vallásos hajlamot anyjától örökölte.

Első neve Wojtěch vagyis «hadak vigasza». A gyermek oly szép volt, hogy szülői nem akarták pappá nevelni, noha születése előtt megfogadták, hogy ha fiúk születik, azt a papi pályára adják. De Wojtěch nagy betegségbe esett s ekkor gyorsan Mária oltárára vitték a kis beteget a megrémült szülők, megfogadva, hogy ha életben marad, az úrnak szentelik.

Mikor már Wojtěch mindent megtanult, a mit otthon tanulhatott, elküldötték a magdeburgi iskolába. Ott tanított Otrik, a «világi bölcsesség vára», mint az egykorúak nevezték. Azután Magdeburg egyik középontja volt az egyházi életnek, 968-ban érsekség székhelye lett. A magdeburgi érsek nagyon jól fogadta a szláv fejedelmi család sarját. A bérnálásnál saját nevét, Adalbertet adta neki. Remélte, hogy a szláv fiú hazája egyházának élén a német egyházi ideál terjesztője lesz. A kis Adalbert jámboran viselkedett, könnyen és sokat tanult, de a mellett vidám kedvű volt. Egy szász apácza később így szólította meg a szigorú, prágai püspököt: «Más Adalbertet látok itt. Te, a ki oly ragyogóan vidám kedvű voltál, miért vagy most oly szigorú, mint egy rideg Cató». Adalbert erre mélyen sóhajtva így válaszolt: «Tudnod kell, Domina, hogy régi tréfáim lelkemben mély és sajgó sebet hagytak hátra, mely bátorságomat szétrombolja».

A fogékony gyermekre különböző irányok hatottak Magdeburgban. A tudós Otriknak, a ki nem tartozott a szigorú életű papokhoz, köszönhetette jelentékeny műveltségét a theologiai és világi tudományokban. Magdeburgban becsülni tanulta a német egyházi életet. A szent életű érsek példája lelkébe véste a keresz-

tyén ideálnak azt a formáját, mely a szerzetesi askesisban nyilvánult.

975-ben Prágában püspökséget alapítottak; az első püspök Dethmár lett s papjai sorába lépett Adalbert, miután Magdeburgot elhagyta. Dethmárt nagyon szerették a prágai udvarban, mivel igen elnéző pásztora volt külsőleg keresztyén, de szokásaikban s fölfogásukban egészen pogány híveinek. Prága első püspökét halálos ágyán borzasztó aggodalmak gyötörték. «Jaj nekem, hogy hallgattam!» — így kiáltott akkor. «Ez az, a mi fáj s fájni fog az örökkévalóságban». Úgy látszik, hogy Adalbert is vigan élt prágai tartózkodása első éveiben. A fiatal és csodálatosan szép hercegi papi ruhában úgy élt, mint egy élvezetekre vadászó lovag. De Dethmár halála mélyen megrendítette. Újra erőt vettek lelkén a magdeburgi benyomások.

Adalbert lett Dethmár utódja. 983 június 29-ikén szentelték püspökké. E napnak az volt a jelentősége, hogy a nyugoti egyházi reform szellemének egyik képviselője foglalta el Prága püspöki székét. Alamizsnák osztása s a könyörület művei, askesis, a hivatalos teendők lelkiismeretes teljesítése, méltóságos magatartás az egyházi functiók alkalmával, buzgó imádság, mely a könnyek kegyéig fokozódott: ezek voltak Adalbert hivataloskodásának jellemző vonásai.

Csakhogy a püspök s a szerzetes kötelességei különbözök. Adalbert nem akart úgy meghalni, mint Dethmár. Nem birta elnézni a soknejűséget, a nőközösséget, a házasságtörést, a testvérek, apák és papok megöletését s több ilyest. Természetes, hogy nem is szerették úgy, mint annak idején Dethmárt. Saját hadserege is ellene fordult, mert papjai megházasodtak, haragudtak a tiltakozó püspökre és fölizgatták ellene az ország nagyjait. Igen valószínű, hogy növelte a csehek haragját Adalbert ellen még a püspöknek az a törekvése is, hogy a szláv liturgiát kiszorítsa és a latin cultusnak minél nagyobb tért hódítson. Az isteni tisztelet teljes romanizálásának az lett volna a hatása, hogy német papok özönlöttek volna Csehországba. Azért nem engedte meg a herceg Adalbertnek az új egyházak alapítását s a tizedek beszédését. Külügyi bonyodalmak is súlyosbították Adalbert helyzetét. Csehország a pogány luázokkal szövetkezve, ellensége volt Lengyelországnak. Adalbert nem szerette e pogány szövetséget s a keresztyének háborúját. Hozzá még Miskov, a lengyel herceg baráti viszonyban volt a libiczei hercegi házzal.

Adalbert álmodt látott, melyet arra magyarázott, hogy a megváltó haragszik reá, mert Prágában vesztegel. Úgy gondolta, hogy Prágában többet árt lelke üdvösségének, mint a mennyit a népnek használ. 988. őszén tehát elhagyta püspökségét s Rómába indult.

Ravennában egy szerzetes azt kérdezte tőle, hogy miért nem jár a pásztorbottal? Erre így szólt: «Istenemre, a kinek színe előtt állok, könnyű a pásztorbottal járni, de nehéz a számadás, ha az ítélet napján az elevenek és holtak bírása előtt leszünk».

Igen valószínű, hogy Willigis, mainzi érsek, a prágai püspök metropolitája nem helyeselte Adalbert eljárását. Ezért fordult a lemondani készülő püspök a pápához. Adalbert e szavakkal lépett XV. János elé: «Nyájam nem akar követni, prédikációm nem fog azokon, a kiknek lelkében daemoni hatalmak uralkodnak; oly vidéken éltem, a hol a jog helyett a testi erő s a törvény helyett az érzékek uralkodnak». Adalbert átadta a pápának a botot és gyűrűt. Zarándokruhába öltözött és Jeruzsálembe indult. Monte-Cassinóban megpihent. A kolostor apátja intette, hogy az embernek helyén kell maradnia, ha szabadabban kíván élni Isten rendelése szerint. Beszédjének olyan értelme volt, mint Jeromos mondásának, mely szerint nem az a dicsőség, hogy valaki Jeruzsálembe vándorol, hanem az, hogy ott jól élt. A későbbi magyarázat szerint Jeruzsálem mindenütt van, a hol az egyház.

Adalbert Monte-Cassinóban maradt, de nemsokára világiasnak tűnt föl neki a szerzetesek viselkedése. Vallelmébe ment a Szent Nilusnak, a hírneves görög szerzetesnek telepébe. Így találkozott a rég keresztelkedett szláv nép gyermeke a régi görög szerzetesi tradíciók folytatójával. Adalbert lelke rokonabb volt e tradíciókkal, mint a clunyi törekvésekkel. A mulandó világ bajaitól és gondjaitól való menekülés, a lemondás, a komor félelem és benső rajongás szelleme lengett át a görög szerzetesi életből nyugot felé s ez indította meg oly mélyen Adalbert lelkét a vallelmei találkozásokor. Nagyon különös, hogy Szent Nilus nem akarta tartóztatni Adalbertet. Sőt Rómába küldötte, mert attól tartott, hogy Monte-Cassinóban, mely Vallelme birtokosa volt, rossz néven vennék a szerzetesek, a kik Adalberttel meghasonlottak, a volt püspök vallelmei időzését.

Adalbert átélve a novitiusi évet, 990 április 17-én szerzetesé lett a szent Bonifaczius és Alexius kolostorban az Aventinuson. Itt élt szigorúan ragaszkodva Szent Benedek szabályaihoz. Korának fölfogása szerint a püspöki hivatal olyan mint Lea, a szer-

zetsesi élet pedig olyan mint Rachel. E hasonlat azt akarja mondani, hogy a megalázkodás és lemondás élete kedvesebb Isten előtt, mint a világban való élet és az emberek igazgatása.

Három évig élt a kolostorban Adalbert, midőn a cseh fejedelem testvére és Radla, Adalbert gyermekkori barátja megjelentek Rómában s visszahívták a volt prágai püspököt. A viszonyok ugyanis megváltoztak Prágában. A csehek és luázok szövetsége fölbomlott, Csehország békét kötött Lengyelországgal. A mainzi érsek, mivel a csehek megígérték a teljes elégtételt, szintén sürgette a visszatérést. A pápa zsinaton tárgyalattatta a csehek kérelmét. E zsinat tehát egyházi vitában döntött, mely a szerzetesi s a tulajdonképi egyházi fölfogás közt keletkezett. A cseh követtség győzött s a pápa újra átadta Adalbertnek a botot és a gyűrűt. Adalbert engedelmeskedett, noha nem a legjobb kedvvel.

Midőn Pilsenbe ért egy vasárnapi napon, megütközött azon, hogy a szent napon vásárt tartanak: «Íme, a ti szép ígéretetek» — e szavakkal fordult cseh kíséretéhez — «a ti bűnbánó embereitek e szent napot sem ünneplik». A lakosság nagy örömmel fogadta, II. Boleszláv megígérte neki, hogy a kánoni szabályok szerint fölbonthatja a szent törvényekkel ellenkező házasságokat, hogy templomokat építhet és beszédheti a tizedeket.

Nemsokára alapított is egy benzés kolostort a břenonowi erdőben Prága mellett (992.) A római kolostornak vele utazó szerzeteseivel népesítette be az új alapítványt. Apáttá Anastaricus lett, vagyis Voigt szerint Aserik, a későbbi esztergomi érsek.

Adalbert második püspöksége alatt még könyörtelenebb és szigorúbb volt, mint azelőtt. A csehek elégedetlenek voltak a rideg askétával. Nemsokára elérkezett a katastropha. Egy pap elcsábította egy nemesnek feleségét. A megsértett férj családja a régi pogány szokás szerint le akarta fejeztetni a házasságtörő asszonyt. Az asszony a püspökhöz menekült, a ki egy apáczaklastrom egyházába rejtette a menekültet. Természetes, hogy Adalbert nem a bűnt védelmezte, hanem a keresztyén fölfogást akarta érvényesíteni. A férj rokonai éjjel megrohanták a püspök lakását. Adalbert épen imádkozott, midőn a lármát hallotta. El volt szánva arra, hogy megvédi az egyház menedék-jogát. A támadók végre megtudták, hol lappang a keresett. Az egyházfit kényszerítették a kulcsok átadására, kiragadták az oltár mellől a házasságtörőt és az egyház előtt lefejeztették.

Ez már sok volt Adalbertnek. Mikor Rómából, elindult a pápa

megengedte neki, hogy visszatérhet, ha a cseh nép nem hallgat rá. Most tehát újra elhagyta Prágát, kiátkozva híveit.

Ez excommunicatio még jobban fölingerelte II. Boleslawot Adalbert családja ellen, melynek önálló hatalmára és külföldi összekötéseire úgy is féltékeny volt.

Boleszláv Adalbert távozása után földulta Libiczet és majdnem kiirtotta a Slawnikidákat.

Igen valószínű, hogy Adalbert Magyarországnak tartott, midőn elhagyta Prágát. Bizonyos, hogy hazánkba volt s pedig valószínűen 994—5-ben. Térítgetni próbált, de nagyon kevés sikerrel. A hagyomány azt tartotta, hogy ő keresztelte meg Istvánt, de Adalbert alighanem Magdeburgban volt még, midőn Istvánt megkeresztelték. Az sem áll, hogy Adalbertet kiüldözték Magyarországból. Csak az bizonyos, hogy, nem sokáig tartózkodott itt, Rómába sietett, Szent Alexius kolostorába. Most csak másfél évig maradhatott itt, mert Willigis, mainzi érsek újra sürgette visszatérését. Willigis a második távozást még kevésbé szerette, mint az első. Úgy hitte, hogy a csehektől kicsikart 992-iki engedmények után Adalbertnek minden körülmények közt helyén kellett volna maradnia. V. Gergelynek, az első német származású pápának 996-iki zsinatja Willigis fölfogása mellett döntött. Adalbert csak egy kedvezést kért a pápától. «Ha juhaim meghallgatják szavamat, velök élek, halok, ha nem — így szólt — engedd meg, hogy a vad pogányoknak prédikálhassak, kik még nem ismerik Isten szavát. A pápa megengedte. Adalbert 996 nyarán indult el Rómából. De nem Csehországba. Lengyelországnak tartott, hol bátyja időzött, nemzetségének majdnem egyetlen élő sarja. Innen kérdezte meg a cseheket, hogy visszafogadják-e? «Nem» — így hangzott a válasz — «ily nagy férfiú nem maradhat meg a gonoszok lakásain. Tudjuk, hogy nem üdvünket keresi, hanem hogy megboszulja azt a mit testvéreim örömmel tettünk. Senki sem akarja elfogadni». Most tehát elindult téríteni a pogány poroszok földére. Magával akarta vinni Radlát, házának hívét, a kivel együtt tanult Libiczében és Magdeburgban s a ki Libicze földulása után Géza vezér udvarába sietett. Adalbert Saroltának azt írta, hogy küldje el Radlát, ha ugyan meg lehet nélküle. Radlának pedig azt írta, hogy szökjék el Magyarországból, ha nem eresztik.

997. április 23-ikán a poroszok földén vértanui halált szenvedett. Régóta szomjuhozta, e halált a szerzetesi erények koronáját, III. Ottó császár, Adalbert barátja, hálát adott Istennek, hogy korá-

nak vértanút ajándékozott. III. Ottó barátságának is nagy része van abban, hogy Adalbert tisztelete oly nagyon elterjedt a keresztény világban. Aserik, az esztergomi érsek, Adalbertnek barátja és tanítványa volt; az érsekségnek Adalbert volt védszentje.

Csodálatos kor, telve a legbámulatosabb ellentétekkel. Még csodálatosabb, hogy egy ember lelkében megfértek a legellentétesebb indulatok. Volt-e szentebb életű ember Adalbertnél, volt-e alázatosabb lélek a földön, mint az övé? S mégis, ha vizsgáljuk életét, nem csupán a csehek vad erkölceinek kell-e tulajdonítanunk, hogy nem maradhatott meg Prágában? Vajon annak az ellentétnek, mely hercegi családja s a prágai udvar közt fönnállott, nincs-e része abban, hogy oly békétlen volt prágai élete, hogy ismételten elhagyta püspöki székét s csak akkor tért volna vissza szívesen, ha hívei teljesen megalázzák magokat? d.

Katona József Bánk bánja. Arany János jegyzeteivel és tanulmányával. Kiadja Ráth Mór. Buda-Pest, 1898. Ára 2 frt 20 kr.

Mint 13-ik kötet Arany műveihez, jelent meg függelékül Katona *Bánk bánja* Arany ismert tanulmányával s körülbelől 500 szövegkísérő jegyzettel, melyek most először láttak napvilágot. A tanulmányokat mindenki ismeri; Gyulai könyve mellett értéke-sebbet még nem irtak *Bánk bánról*. A most először közölt jegyzetek is érdekesek; a ki e szűkszavú, rövid megjegyzéseket olvasni tudja, megtalálja bennök Arany költői lelkiismeretességét, izlését, művészi pontosságát, érzékét a költői mű egysége iránt s a költői mesterségnek azt a ma oly ritka s Arany természetéből fakadó szeretetét, melylyel minden részleten kezével mintegy végig simít, azt latolja, megérteni, megítélni törekszik. Azonban olvasni kell tudni e jegyzeteket. Arany nem a közönségnek írta. Első sorban magát akarta tájékozni s e jegyzetek — a mai szolás szavával — előtanulmányok a *Bánk bánról* írt értekezéséhez. Nagyobb részök ebben van földolgozva; e megjegyzések az egyes elejtett szálak, melyekből tanulmánya szövetét fonta. — Jellemzőnek találjuk Aranyra, hogy a mint a «shakespearei» vonásokat észreveszi s némely mélyen drámai szólást megcsillagoz, másrészt rámutat olyan helyekre, hol dagályt lát vagy a helyzethez nem illő kifejezést. — Épen oly jellemző az a pontosság, melylyel az egyes fölvonások időtartamát kiméri s némely szolás kétes értelmét latolja. Nem

érdektelen, hogy az V-ik fölvonásban hét ízben megcsillagozza a király szavait; nagyon józanoknak találja, mint egész fájdalmát Endrének. Csakugyan Endre alakja van legkevésbé egyénítve; Katona csakugyan meglehetősen hidegnek s néha a komikumig (l. 460. jegyzet) józannak rajzolta Endrét abban a törekvésében, hogy benne a királyt úgy mutassa föl, mint a kinek saját fájdalmán uralkodnia kell s kinek nem szabad úgy éreznie, mint egy közönséges embernek. De viszont fölhozhatjuk azt is, hogy a darab szerkezete, a történet végső perczeiben szinte eltölt egy oly új alakot, kinek pszichológiai mélyítése vagy érdekessége *Bánk bán* katastrophájáról elvonja figyelmünket. Endre staffage-alak, milyen Shakespeare *Julius Caesar*jában maga *Julius Caesar*; egy pár vonás elég neki. Endre is csak arra való, hogy *Bánk bán* megsemmisülése valami új ellentét által még mélyebb színt nyerjen. S e czélnak a király józan magasztoskodása kitünően megfelel. Csak az a kérdés, drámai ösztöne vezette az alaknál Katonát, vagy tudatos számítás?

A könyv díszes s a nagy Arany-kiadás betűivel van szedve. Talán jobb lett volna függetlenül a többi kötettől, olcsóbban kiadni, hogy minél többen olvashassák Arany jegyzeteit olyanok is, a kiket most az aránylag drága ár ettől visszatart. sz.—

Új magyar könyvek.

Arany János balladái. Zichy Mihály rajzaival. XI. Pázmán lovag. (Nagy ivr. 7 lap.) 4 frt 60 kr.

Bálint Imre. Gazdasági politikánk multja és jövője. Budapest, 1898. Budapesti-Hirlap kiadóhivatal. (8-r. 148 l.) 1 frt.

Bán Aladár. Egyedül. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 105 l.) 80 kr.

Budapesti cím- és lakjegyzék. X. évfolyam. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. LV, 1194 l.) 6 frt.

Czobor Béla dr. Magyarország történeti emlékei az ezredéves országos kiállításon, 3 füzet. Buda-Pest, 1898. Gerland és Schenk. (4-r. 41—64 l. és 4 műmelléklet.) 2 frt 10 kr.

Donnelly J. Cæsar emlékszobra. Regény a huszadik századból. I. II. köt. Legjobb könyvek. I. évf. 17. 18. köt. Buda-Pest, 1898. Légrády testv. (8-r. 152, 173 l.) 50 kr.

Jósika Miklós regényei. 117—120. füzet. A szegény ember

dolga csupa komédia. Regény. 2. kiadás. Buda-Pest, 1898. Franklin-társulat. Egy füzet 50 kr.

Péterfy Sándor. Az 1848. évi törvényekről és tanügyi eseményekről. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 39 l.) 25 kr.

Petőfi-Album. A Petőfi-társaság megbízásából szerkesztették Bartók Lajos, Endrődy Sándor és Szana Tamás. Buda-Pest, 1898. Athenæum (4-r. VI, 260 l.) 6 frt.

Prévost Marcel. A titkos kert. Regény. Fordította Hevesi Sándor. 1 köt. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. II. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 151 l.) 50 kr.

Prochnov József dr. Útmutató a hadsebészetben. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. XI, 364 l.) 3 frt 50 kr.

Régi magyar könyvtár, szerkeszti Heinrich Gusztáv. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r.)

V. *Poncianus* historiája. Bécs. 1573. Kiadta Heinrich Gusztáv. (231 l.) 1 frt.

VI. *Gyöngyösi István.* A család Cupidónak kegyetlenségét megismerő és annak mérges nyilait kerülő tiszta életnek géniusza. A költő kéziratából kiadta Rupp Kornél. (194 l.) 1 frt.

VII. *Bessenyei György.* A természet világa vagy a józan okosság. A költő kéziratából első ízben kiadta Bokor János. (407 l.) 1 frt 80 kr.

VIII. *Dugonics András.* Az arany pereczek. 3. kiadás. Magyarázatokkal és szótárral kiadta Bellaagh Aladár. (368 l.) 1 frt 60 kr.

IX. *Balogh István.* Ludas Matyi. Bohózat 3 felv. kiadta Bauer József. (96 l.) 50 kr.

Sebestyén Gyula dr. Ki volt Anonymus? Buda-Pest, 1898. Grill K. (8-r. XLVI, 119, 97 l.) 2 frt 50 kr.

Stoker Bram. Drakula. Angol regény. Harker Jonathan naplója. Buda-Pest, 1898. Budapesti-Hírlap. (8-r. 619 l.) 1 frt.

Szabó Kálmán. Neda. Regény egy kötetben. Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. 107 l.) 1 frt 20 kr.

Szana Tamás. Markó Károly és a tájfestészet. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 160 l.) 6 frt.

Szikra. A bevándorlók. Elbeszélés. Buda-Pest, 1898. (8-r. 244 l.) 1 frt 60 kr.

Szinnyei József id. Jókai Mór. Buda-Pest, 1898. Hornyánszky V. (16-r. 212 l.) 1 frt.

AZ ERDÉLYI UNIO-BIZOTTSÁG.

I.

MEGALAKULÁS ÉS MUNKATERV.

Az erdélyi országgyűlés 1848 május 30-án délelőtt nagy lelkesedéssel mondta ki a Magyarországgal való uniót *) s egy huszonnégyszáz tagú bizottságot küldött ki, mely a teljes egygyé alakulás részletei iránt a miniszteriumot fölvilágosítsa, Erdély érdekének Magyarország érdekébe való illesztésén közremunkáljon, s anyagot szolgáltatasson azokhoz a törvényjavaslatokhoz, melyeket a miniszterium e tárgyban a közelebbi közös országgyűlés elé kíván terjesztetni. Délután a bizottság tagjaivá gróf Teleki József kormányzó, meg nem jelenhetése esetében pedig báró Kemény Ferencz országgyűlési elnök elnökle alatt a következőket választotta: Toroczkay Miklós gróf főispánt, Balácsi József főkirálybíró, Lemény János fogarasi püspököt, idős Bethlen János gróf, Jósika Miklós báró, Kemény Domokos báró, Teleki Domokos gróf és Horváth István királyi hivatalosakat, Kemény Dénes báró, Zeyk József, Weér Farkas, ifj. Bethlen János gróf, Mikó Mihály, Berde Mózes, Schmidt Kourád, Grosz Károly, Roth Illés, Löw Vil-

*) Kolozsvár városa az ötvenéves évfordulón a törvényhozás, kormány, főváros és a helybeli hatóságok képviselőinek jelenlétében dísz-községi ülést tartott; ott mondott emlékbeszédem a város nyomtatott jegyzőkönyvében megjelenvén, a hosszas bevezetéstől itt tartózkodtam. Az unióra vonatkozó főbb okiratokat a város megbízásából külön füzetben gyűjtöttem össze.

M. S.

mos, Wesselényi Miklós báró, Szász Károly, Teleki László gróf, Demeter József, Hankó Dániel, és Boheczel Sándor követeket, Siaguna András g. n. e. püspököt és Debreczeni Márton kincstári tanácsost. Neveiket az unióról hozott s július 11-én megerősített törvényczikk 2. §-ába is beiktatták.

Az erdélyi országgyűlés, egészen fölösleges módon, az unio-törvény elfogadása után is foglalkozott ugyan törvények hozatalával, több tárgyat azonban egyenesen az unio-bizottság elé utalt; reá bízta például június 20-án a szászok és románok kívánságainak figyelembevételével való törvényjavaslatok előkészítését is. Valóban a nemzetiségek megnyugtató volt a bizottság főfeladata, s ez vette rá a magyar kormányt, hogy Siaguna püspök kérelmére még kilencz román bizottsági tag kinevezését ígérje meg, «mivel az eddig kinevezett három tag a román nép számához képest nem eléggé képviseli a román érdekeket».*) Ezzel a ministerium, mint *Kossuth Hirlapja* megjegyezte, újabb jelét adta annak, hogy «mindent elkövet a román nép érdekében, mi csak a közös jog és szabadság alapján lehetséges». Azonban, mint látni fogjuk, az így meghívott románok — nem ugyan kilenczen, hanem csak öten — a bizottságnak csupán két utolsó ülésén (szept. 23—24.) vehettek részt. Valóban sok keserűségnek lehetett volna elejét venni, ha a románok aránylagos képviseléséről idejében gondoskodnak és pedig nem a kormány, hanem a törvényhozás, vagy inkább törvényhozások útján. Július 5-én a közös országgyűlés ugyan Budapesten azzal nyílt meg, hogy trónbeszédében István nádor és királyi helytartó egyebek közt a két ország egybeolvadását jelentette, július 10-én pedig az erdélyi képviselők nagy része is megjelent Budapesten s Pázmándy Dénes elnök örömmel üdvözölte az ilykép teljes képviselőházat, melynek immár nagyobb hatalma van, mint akármely régibb magyar országgyűlésnek; az unio-törvény gúnyjára azonban az erdélyi országgyűlés csak július 18-án tartotta

*) Gyergyay, kolozsvári követ azt jelentette Kolozsvár közgyűlésén július 19. fölolvastott levelében, hogy a bizottság tagjai még nem mentek föl Pestre, hogy a bizottság munkásságát a tennivalók sokasága következtében még nem kezdte meg s hogy ő maga ellene van a kilencz román tanácsadó tag meghívásának. Kolozsvár jegyzőkönyve, 1848., 247. sz.

utolsó ülését, oly időben, midőn már megkezdette tanácskozásait az unio-bizottság is, melynek tehát kiegészítéséről egy hazának két országgyűlése is gondoskodhatott volna, akár egyszerre, akár külön-külön. Az ügynek mindenesetre ártalmára volt ez a többfelé megoszlott illetékesség.

A polgárháború már kitört, a midőn a harmincztagú unio-bizottság gróf Teleki József kormányzó elnöklete alatt a tudós társaság termében 1848 július 16-án megtartotta első ülését, melyre még csak tizennyolcz tag jelent meg. A kormányzó, mint országosan kinevezett elnök, örömét nyilvánította, hogy megkezdheti e bizottsággal az Erdély érdekében való közreműködést. Jegyzőül Gyergyay Ferenczet, Kolozsvár egyik képviselőjét választották, kit a nádor, mint királyi helytartó, az erdélyi rendek kívánatára június 19-én utólag vett föl a bizottságba. *) A munkaprogrammra nézve, hosszas vitatkozás után, abban állapodtak meg, hogy az erdélyi I. törvényczikkben nyert megbízásukhoz képest Erdély érdekeit és korszerű kívánatait felsorolva s a nemzetek igényeinek kielégítését is tekintetbe véve, polgári, egyházi, katonai és kincstári szempontból készitendő munkálatukat, mint anyagot és fölvilágosítást terjesztik a ministerium elé, hogy ez fölhasználhassa a törvényjavaslatok szerkesztésénél. Mivel azonban a közös országgyűlés ezúttal csak a honvédelem tekintetében sürgetőleg szükséges intézkedések megtételére szorítkozik, s így ideje sincs valamely részletes munka kidolgozására és elhatározására, most ők is csupán a legsürgősebb s az anyagi veszély nélkül el nem halasztható tárgyakat fogják kijelölni s az országgyűlés elhatározása alá terjeszteni, a többit pedig a részletes munkálattal együtt az országgyűlés téli ülésszakára halasztják. A sorozat egybeállítására egy szűkebb bizottsággal a kormányzó-elnököt kérték föl.

Ezt a sorozatot a bizottság 2. ülésében, július 23-án mutatták be. Mindenekelőtt a székely és oláh katonaság kérését s az úrbéri ügyeket, azután a kormányzásra, katonaságra, egyházra, az alapítványokra és tartományi pénzalapokra, a nemzetek jogaira és viszonyaira s Erdélynek az alsó

*) Az erdélyi választási törvény szentesítésében. 367. eln. B. Gyergyayt Kolozsvár a június 26-án megválasztott gróf Széchenyi István visszalépésével július 7-én választotta képviselővé.

és felső táblán való képviselőletére vonatkozó kérdéseket kívánták tárgyalni. A bizottság annyiban változtatott a sorrenden, hogy első helyre az úrbéri viszonyokat tette, mivel, értesülése szerint, a honvédelem után az országgyűlés is azonnal ezt veszi elő.

Az így megindult tárgyalásoknak jegyzőkönyvei, előadói jelentései és irományai eredetiben, másolatban vagy fogalmazásokban Kolozsvár szabad királyi városában fönmaradván,*) ezek alapján ösmertetem az unio-bizottság működését, melylyel történetírásunk idáig alig foglalkozott; holott ez adatok megismerése sok tekintetben más világításba helyezheti az akkori magyar államférfiaknak különösen nemzetiségi politikáját.

II.

ÚRBÉRISÉG ÉS ANYAGI ÜGYEK.

Kemény Dénes báró, 1847-ben az örökváltság indítványozója, az uniónak egyik legkitünőbb szószólója, az erdélyi országgyűlésen már 1848 junius 6-án utalt a communismus kétségtelen tüneteire s a nevében épen az úrbériség s a nemzetiség kérdésével kapcsolatban űzött bujtogatásokra. Az erdélyi országgyűlés még aznap meg is alkotta az úrbériségeken fekvő úri szolgálat (robot), dézsma és pénzbeli fizetések eltörléséről, illetőleg kisajátításáról szóló IV. törvény-czikket. Az unio bizottság ezt a törvényt már második (julius 23-diki) ülésén fölolvastatta s tárgyalta. Annak meghatározásában, melyik az úrbéri föld, vezérelvül már most kimondani javasolta, hogy praesumtive úrbéri földnek tekintsenek minden földet, mely jelenleg a volt úrbéres kezénél van; s ha ebben a földesúr vagy más, a kit illet, meg nem nyugodnék, tartozék bebizonyítani, hogy az a föld, mielőtt a jobbágy kezére ment, valóságos allodialis tulajdon volt. A jobbágy kezén hagyta a harminczkét évnél régebben tett irtásokat is, de allodialisoknak nyilvánította az újabbakat, melyeket, a föl-

*) Oda a bizottság jegyzőjének, Gyergyay kolozsvári követnek irataival kerültek.

desúr tiltakozásával nem törődve, eszközöltek; ha a tiltakozás be nem bizonyítható, az irtás fele a jobbágyé, másik fele a földesúré. Egyébiránt az annak idejében ezekre nézve kötött külön szerződések érvényben maradnak. A bizottság egyelőre beérte ennyivel, mivel minden további lépés ingerültséget, vagy ellenszegülést okozhatna. A kérdésbe jöhető úrbéri földek illetősége felett határozó fel- és albiróságokat a miniszterium nevezze ki s a felbiróság tíz, az albiróság (minden kerületben) öt tagból álljon és pedig tekintettel a nemzetiségekre, a szász törvényhatóságokra s lehetőleg a városi polgárookra.

Julius 27-én, midőn az úrbéri haszonvételek megbecsüléséről volt szó, illetőleg arról, a miniszternek Magyarországra nézve a *Közlöny* 24—26. számában ez iránt kiadott rendeletét hogyan alkalmazják az erdélyi viszonyokra. A fő nehézséget az okozta, hogy Erdélyben a vármegyék még nem voltak magyarországi lábra állítva és a képviselő bizottságokat is csak kevés helyütt választották meg stb. Figyelmeztették a minisztert, hogy Erdélyben nemcsak a magánföldesurakat kell kárpótlásban részesíteni, mert az erdélyi VI. törvényczikk erre nézve más nem-magánbirtokosok kárpótlását is a közös törvény elhatározására bízta. Megjegyezték, hogy Erdélyben úrbéri tiszta szabályozás nem lévén, a jobbágyoknál hagyott maradványföldekből úrbéri telkek vagy telekrészek nem alakulhattak; hogy Erdélyben a puszta (elhagyott) telkeket a földesúr jogosan használja, ha a velők egybekötött terheket viseli, hogy tehát az ilyen puszta telkek becslés alá nem vehetők, hogy Erdélyben úrbéri szabályozás nem lévén, reá nem alkalmazhatók az 1836. évi törvényczikkek s így más kulcsot javasoltak a becslés megejtésénél, hogy Erdélyben házatlan zsellérek, füstpénz stb. egyáltalán nem voltak s a kilenczed sem divatozott. A bizottság az úrbéri telkek becsárát 400 conv. forintban állapította meg; ezt azonban igazságtalannak találván, gróf Teleki Domokos különvéleményt jelentett be, s azt Zeyk József pártolásával egyetemben július 31-én a jegyzőkönyvhöz csatoltatta. A maximumot mindketten mellőzni kívánták s valamely arányos levonás elhatározását csak akkor tartották szükségesnek, ha az egész ország úrbéri tartózásainak becsértékét ismerik.

A más napi tanácskozásokban kiemelték, hogy Erdély-

ben úri székek csak igen kevés, nagyrészt kincstári uradalmakban voltak, hogy ott egy magánbirtokosnak sincs pallosjoga s hogy magáncsaládok birtokában levő papi tized Erdélyben nincs. Az erdélyi dézmák állásáról azonban mellékeltek egy történeti adatokban is gazdag fölvilágosítást, melynek figyelembevétele már csak a szász papok elégedetlenségének s vele az izgatások egyik okának megszüntetése végett is kívánatos lett volna. Máskülönben a bizottság a Magyarországra nézve kiadott rendeletet Erdélyben is alkalmazhatónak tartotta.

Augusztus 31-én Klauzál Gábor földmivelésügyi miniszter, Trefort Ágoston államtitkár és Asbóth János tanácsos is megjelent a bizottságban, hogy közvetlenül tárgyaljon vele az úrbéri bíróságok és a becslés ügyében. A miniszter kérdésére, hogy mivel a bizottság a becslőbiztosok kinevezését részint a megyei állandó képviselőbizottságokra, részint pedig, hol ilyenek nincsenek, az illető hatóság meghallgatásával az úrbéri felbíróságra bízta, az egyformaság tekintetéből nem volna helyesebb, ha a becslő biztosokat mindenütt a felbíróság nevezné ki, — a bizottság a miniszter kívánságához képest módosította július 27-én hozott határozatát. Helyeselte azt is, hogy a kárpótlás mihamarabb való kidolgozhatása végett a becslést a biztosok az úrbéri bíróság munkálata bevégeztével helységenként kezdjék meg s hajtsák végre, s óhajtasát fejezte ki, hogy Erdélyben minden kárpótlás a magyarországgal együtt és egyszerre történjék. Végre a miniszter kívánságához képest Zeyk Józsefet, Schmidt Konrádot és Gyergyay Ferencz jegyzőt bízták meg, hogy névszerént felsorolják az erdélyi törvényezikknél fogva kárpótlásra jogosult testületeket. Szeptember elsején a miniszter jelenlétében abban állapodtak meg, hogy becslésre három kulcsot vegyenek föl (taxa, eladási és excontiókor való ár), de zsinórmérték legyen a szolgálat mennyisége és a föld területe is. A miniszter kívánságára «fölmerült újabb okoknál fogva» a bizottság a különben is számtalan maximum meghatározásától szintén elállott. Egyébiránt ismeretes, hogy a képviselőház ismételve hiában foglalkozott a kárpótlás kérdésével s e sikertelenségnek nem csekély része van a «forradalom» eredménytelenségében.

A bizottság más anyagi kérdéseket inkább érintett, mint tárgyalt. Az ipar ügye például jóformán csak az augusztus

17-iki ülésen jött szóba, midőn a kolozsvári iparos ifjúságnak a czéhek egyedárúsága eltörlését kérő folyamodására a bizottság annyit jegyzett meg, hogy azt a czéhek általános rendezésére hagyja. Ugyanakkor azonban fontos határozatot hozott a közlekedés és a kereskedelem ügyében. A kolozsvári vasút dolgában munkálkodó bizottság ugyanis július 31-iki jegyzőkönyvében kifejtvén, hogy a Kolozsváron keresztül mielőbb vezetendő vasút milyen életkérdés Erdélyre s hogy ettől remélik az uniónak Erdélyre nézve gazdag eredményét. A bizottság a jegyzőkönyvet s a javaslatot a miniszterium figyelmébe ajánlotta. «Miután — úgymond — Erdély Magyarországra átalakult s minden körülmény hatalmasul igényli Erdélynek Magyarországgal a lehető legrövidebb úton minél szorosabb kapcsolatbatételét; másrésről pedig az átalakulással mutatkozni kezdett csökkenes miatt fölizgatott kedélyek rögtöni lehangolására s az unio áldásos üdve érzetére a legvarázslóbb tényező annak törvény által mielőbbi kimondása, hogy «Erdély Magyarországgal egy Kolozsváron és Erdély közepén keresztül menő és a keleti kereskedést bevezető vasúttal a lehető legegzenesebb vonalban fog összeköttetni», — e bizottság nem kételkedik, hogy a miniszterium ezt mint bűvös talizmánt fölhasználni szükségesnek és legcélszerűbbnek találandja».*) Az országgyűlés valóban megszavazta a vasúti törvényt, Csányi László pedig, 1849 májusa óta közlekedésügyi miniszter, meg is kezdette a vasút előmunkálatait.

III.

A SZÉKELYEK, SZÁSZOK ÉS ROMÁNOK KIVÁNSÁGAI.

Július 29—30-án az unio-bizottságban a székely katonaság ügye volt napirenden. Ifjabb Bethlen János gróf tizenhat §-ból álló törvényjavaslatot nyújtott be, mely szerint addig is, míg az általános honvédelemről törvényt hozhatnának, a három- és csikszéki határőrvidék s Udvarhelyszék katonas-

*) E vasút tervéről számos adat Kolozsvár 1848-diki jegyzőkönyveiben.

kodásra kötelezett helységei területén a székelyek eddigi törvénytelen katonáskodási rendszerét megszüntetik, mindenkit egyaránt hadkötelesnek nyilvánítanak s a 19—21 éves ifjakat azonnal besoroztatják annyi időre, mint a haza más polgárait. A székelyekből a hon minden szükségére szabadon s bárhol használható, és magyar lábra állítandó seregredek alakítanak. A határőrök teendőit a 21—50 évig esetleg a rendes katonai szolgálatra is behívható nemzetőrök teljesítik. Fegyverrel és — szolgálat idején — napidíjjal az állam látja el a nemzetőröket, de saját költségükön ruházkoznak. A 21—30 év közt levő nemzetőröket a hon határain kívül is lehet alkalmazni. E törvény hatálya kiterjed a jelen alakjában megszüntetett székely huszárezredre is, kivéve az Aranyosszékben, Hunyadban és Alsó-Fehérben lakó huszárokat, kik a közterheket a többi honpolgárral hasonló módo viselik, ellenben a csíkiek, a három- és részben az udvarhelyszéki polgárok adót egyelőre nem fizetnek, más honpolgárnál többet pedig e törvény eltörlése után sem adózhatnak.★)

«Ezeket az embereket — szólt többi közt Teleki Domokos az indokolásban — annyit csalták hajdan, annyit bujgatták most egyfelől a reactio emberei, másfelől a túlbuzgók, hogy ezeket, ha maradnának is, használni nem lehet. Ezeknek már oratio kell, hogy mozduljanak. Ezek alkalmasint, ha tovább, bármely ígéretek mellett, kezökben hagyatik a fegyver, azt le fogják tenni, vagy ki tudja mire használni? Hogy tehát megmaradjon a székely történelmi ezred, úgy hogy nevének ezután is megfelelően, nincs más mód, mint besorozni a 19, 20, 21 éves ifjakat, elbocsátani a régieket, ez elbocsátás által bizodalmat önteni a most besorozandókba, ezeket otthon a kiszolgáltak által betaníttatni, jó fegyelem alá venni s

★) Augusztus 6-án pótlásképen kimondták, hogy megkérik a miniszteriumot, az 1. és 2. székely ezredek birtokában levő havasokat adassa vissza jogos tulajdonosaiknak, a községeknek, az állam csupán a beruházásokat tartván meg. Az ezredeknek a havasok jövedelmeiből alakított pénztárát az állam foglalja le, s hasonlót tegyen a huszárezred pénztárával is. Ezeket ezentúl a miniszterium kezelje s a jogos követelések kifizetése után a megmaradt részt az illető községek vagy kerület honvédelmi alapjára fordítsa. Bereczk városának a visszatért havasok birtokba-adatása iránt benyújtott kérelmét ezek után augusztus 17-én egyszerűen a miniszterium elé terjesztették.

addig, de csakis addig szolgáltatni a mostaniakat, míg ezek haszonvehetőkké idomíttatnak». Szerénte ez hamarosan megtörténhetnék, mert csak a most fölszabadult úrbéreses és primorok fiait kellene újból tanítani.

Berde Mózsa és Demeter József csupán annyit kívánt kimondani, hogy «1. §. A katonáskodó székelyek közt jelenleg főnálló törvénytelen katonáskodási rendszer s ebből fölmerült sérelmes viszonyok jelen törvényczikk ereje által eltöröltetnek. — 2. §. A honvédelem tárgyában alkotandó fegyveres seregéről szóló 1848-diki törvényczikk reájuk is kiterjesztetik és ennek értelmében, mint az ország más polgárai, úgy katonáskodni köteleztetnek». Berde úgy vélekedett ifj. Bethlen János javaslatáról, hogy az inkább elkeseríti, mint kibékíti a kedélyeket, a kormányzást lehetetlenné teszi s az országban országot alkotna; a bizottság azonban Berde javaslatában nem találta kimondva azt, kívánnak-e a székelyek adót fizetni, vagy nem, s hogy mikor szűnik meg az eddigi rendszer, lehet-e a fegyvert vagy sem? — Horváth István, Grosz Károly, Roth Illés és Debreczeni Márton szintén Bethlen ellen nyilatkoztak ugyan, a bizottság többsége azonban mégis ezt fogadta el, de a többit is fölterjesztette a miniszteriumhoz.

Hogy a többi kérdést sürgősen megoldhassák, a második román határőrezred dolgában Boheczel Sándort, a román nemzet viszonyaira nézve Horváth Istvánt s a szász nemzet viszonyai ügyében Grosz Károlyt bízták meg az előadással.

Boheczel már augusztus 3-án bemutatta a második szélbeli oláh, vagy («mint ők magukat neveztetni kívánják s jövődre következtethető bármi politikai színezet jelentése nélkül nevezhetjük») román ezred kérelmét, melyet a 88 helységi megbízott a General-Commandonak 91. szám alatt a július 1-ről kelt rendelete alapján báró Jovich Sándor elnöklelete alatt az ezredhez tartozó 44 falu szabadon választott 2—2 követének július 10-én tartott gyűléséből huszonkét pontban terjesztett a király elé. *) «Mi mint szélbeli kato-

*) A jegyzőkönyvhöz mellékelt jelentés csak tizenöt pontot tartalmaz; elmondja, hogy a gyűlést a püspökhelyettes és a papok kérelmére az ezredes eszközölte ki. 9-én a követek már mind megjelentek s másnap reggel nyolcz órakor az ezredes a naszódi román templom czintermében nyitotta azt meg, azután azonban «hogy a

nák — mondták ebben — hűséget esküdtünk a császár és király Ő Felségének és a legfelsőbb császári háznak; a mi megváltozhatatlan közakaratumk azon ünnepélyesen tett esküt jövődre nézve is akárminő körülmények közt megtartani és az egész monarchiáért mint valódi harczosok vérünket, életünket föláldozni. (1.) Ő Felségének idei junius 10-én a szélbeli katonákhoz intézett legfelsőbb manifestuma nyomán és erre hivatkozva, nemzetiségünk, vallásunk és nyelvünk föntarthatását, biztosítását kérjük. Kivánjuk, hogy a hivatalbeli nyelv az armada nyelve maradjon; ha a magyar, tót, horvát szélbeli regimenteknél a nemzeti nyelv mint hivatalbeli nyelv bevitetnék, ez esetben mi is a miénket használni kívánjuk mint hivatalos nyelvet; továbbá kérjük, hogy a mi nemzeti nyelvünkön írt kérelmeket tisztségeink befogadják. (2.) Közkívánatumk, hogy azon ő Felsége által szentesített ország-törvényezikk értelmében, melyek által a földbirtok szabaddá tétetett, a mi körünkben is a föld felett szabadon rendelkezessünk, azon föld fiú- és leányagra általszállván, a föld pedig, minthogy környékünk katonáskodással van terhelve, csupán szélbelieknek eladható. (3.)» Kivánták, hogy náluk maradjanak az eddig is használt erdők, legelők és havasok, melyeket azonban az erdészet szabályai szerint használnak. A százalékjövedelmeket (Gefälle) már 1849-től fogva saját pénztáruk számára árvereljék. Községek és imaházuk pénztárát ők maguk kezeljék s a szabadon választandó számvizsgáló bizottság elnöke a naszódi ezredes legyen. A ruházati alapból (Monturfond) ezentúl azokat az ifjakat segítsék, kik felsőbb iskolákba lépni, vagy akárminő művészetet, mesterséget kívánnak tanulni. «Legfelsőbb érdeken lenni tartjuk, hogy a mi regimentünkbe sorozandó idegen tiszturak, úgy minden császári királyi tiszttek, a mi nemzeti nyelvünket tökéletesen tudják, ez idegen tisztteknek besoroztatása pedig csak úgy történhessék, ha a mi nemzetünkben is minden akadály nélkül más nemzetű regimentekbe tiszttek befogad-

vitatkozások és tanácskozások szabadabban folyhassanak», a jó rend megtartását ajánlva, távozott. A jelentés szerint az egybegyűltek «tisztá lélekkel, minden cselszövénytől és szenvedélytől tartózkodva, e népnek természete szerint, mely e zavaros időkben is a legnagyobb csendességben van», fejtették ki sérelmeiket.

tatnak». (8.) Az ezred eddigi iskolái mellé kívánatosnak tartják egy matematikai iskola föllállítását és egy magyar tanító alkalmazását is. (9.) Kivánják a monopoliumok, a lisztmalmok és kereskedelmi taxák, a dombháti postamester borvizegyesületénél s a borgó-tihai és zsozsényi úti vámháznál való díjtalan őrállás megszüntetését s hogy a levélvivőket (ordonánszokat) csak hivatalos ügyekben használják. Tartsák fenn községi hivatalnokaik gazdasági és rendőri törvényes hatáskörét s ezek szolgáltatassanak igazságot, még pedig nyilvánosan, nyílt ajtók mellett, a lehető legrövidebben. (12.) Egy bizottság bonyolítson le minden még függőben levő határpert. A népképviselőt alapján az ezred területén lakó 40,000 ember után az országgyűlésre két szabadon választott képviselőt kívánnak küldeni. (14.) Szűnjenek meg a kincstári szolgáltatások (Aerial-Roboten) s a tűzifa-behajtások a császári királyi katonai és más tisztek, valamint a személyzet számára. A június 10-diki manifestum értelmében az ő lelkészeiket is a többi vallásbeli lelkészszel együtt az állami kincstárból fizessék s az ottani német tanítóknak is jobb fizetést adjanak. Ne akadályozzák őket a szomszédságukban levő sóforrások használatában. Az összeírási lapból (Conscriptions-Liste) hagyják ki az előbbi állapotok szerint való kimutatást. Az alkotmányt, melyre őket fölesketni akarnák, előbb nemzeti nyelvükön közöljék velök. (19. p.) Ezredöket ezentúl 2-ik román ezrednek nevezzék, az eredetöket mutató ily nevezettel tisztelven meg Ő Felsége is nemzeti követségöket. (20. p.) Főntartják maguknak, hogy — a mit most az idő rövidsége miatt nem tehetnek — kívánataikat bővebben kifejtsék. Végre elhatározták, hogy ezeket a pontokat hivatalos úton a General-Commandótól nyerendő engedmény alapján külön követség terjeszsze Ő Felsége elé.

Ehhez képest a bizottság megkérte a miniszteriumot, terjeszszen a ház elé törvényjavaslatot, mely kimondja, hogy 1. mint mindenütt, a két román ezred területén is teljesen megszüntet minden úrbéri viszonyt és hogy a két ezredhez tartozó egyének mindenféle örökségnek teljes és örökös jogú birtokosa lesz, — visszakapják azokat a havasokat, erdőket, vagy más javadalmakat, melyeket a községektől az ezred maga föllállításakor foglalt el; azokat a részeket pedig, melyeket egyesek tulajdonítottak el, az állam magának tartja meg;

2. a novemberben kezdődő ülásszakra már országgyűlési képviselőket küldenek; 3. a katonai parancs nyelve olyan lesz, mint a magyar hadseregénél, községi és egyházi ügyekben azonban anyanyelvöket biztosítják. Többi kívánatukra nézve meghallgatásuk után, a miniszterium méltányosan intézkedik. Csupán Debreczeni Márton jelentette ki, hogy — mint a székekelyeknél, — a románoknál sem tartja szükségesnek az új honvédelmi rendszerben az egyes osztályok kiváltságainak megőrzését. Nézete szerint, az egyenlőség elveinél fogva, a mely végre is legegyszerűbb és legbiztosabb mód a kedélyek megnyugtatóására, a hon többi polgárával a két román ezredet is egyenlővé kellene tenni s őket azon hatóságok alá rendelni, melyekhez a szélbeli katonaság föllállítása előtt tartoztak.*)

Augusztus 5-én Grosz mutatta be a szász képviselőknek az erdélyi országgyűléshez beadott s a szász nemzet kívánatait öt pontban magában foglaló kérelmét.**)

Az elsőre nézve a bizottság kimondhatónak látta, hogy a szász törvényhatóságok alatt levő föld jelen kiterjedésében tovább is megmaradjon. A második pont felett való vitát nem fejezhetvén be, másnapra halasztották, midőn szótöbbséggel elhatározták, hogy a comest, ki megmarad eddigi hivatala körében, a szász nemzet továbbra is szabadon s minél szélesebb alapon válaszssa s hogy további országos rendelkezéséig a szász egyetem jelen szerkezete is megmaradjon. A 3. pontra kimondták, hogy belső önkormányzatuk, tisztjeik és bíráik

*) Az első román ezred Hunyad megye, Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Szebenszék, Brassó vidéke, Alsó-Fehér megye és Fogaras vidéke területén, tehát az ország déli részén elszórt területeken nemesekből, szabad boérokból, polgárokból s részint kamarai, részint a kamara által egyes birtokosoktól kieserélt jobbágyságból alakult; a második román ezred a Besztercze vidékéhez tartozott radnavölgyi tizenöt helységről s Doboka, Kolozs, Torda és Belső-Szolnok megyéknek Moldva szélén fekvő huszonkilencz falujából alakult, úgy azonban, hogy az egész ezredet alkotó 44 helység mind egymás mellett van Máramaros megye és Gyergyó közt, Bukovina és Moldva szomszédságában és a nevezett megyék székházaitól távol.

** Külön előterjesztette ezeket július 27-én 9103. szám alatt a k. kormányzék is, de a bizottság augusztus 17-én ez átiratot, a mostani tárgyalásra hivatkozva, megjegyzés nélkül tette át a miniszteriumhoz.

szabad választása, valamint vagyonuk kezelése tekintetében, a felsőbbségnek eddig is gyakorlott felügyelete és felsőbbsege mellett meghagyják ugyan őket, de azzal a módosítással, hogy a székek igazgatóit (apolgármestereket) a miniszterium nevezze ki, a többi tisztviselőket s birákat ellenben a legszabadabban választhassák s hivatalaikba minden megerősítés nélkül azonnal beállíthassák. A 4. pontot illetőleg tetszésökre bízták, hogy maguk közt, sőt a felsőbbséggel való levelezésekben is a német nyelvet használhassák. Magánfolyamodásokat a törvényhatóságokban általánosan divatozó bármely nyelven el kell fogadniok, az ország törvényhatóságaival pedig magyarul levelezniök. Végre (5. pont) egyházi és iskolai ügyeiket az eddigi módon, de az állam felügyelete mellett intézik s a Királyföldön levő minden szász egyházközségben és iskolában hivatalos és tanítási nyelvül ezentúl is használhatják a németet, más egyházakkal és törvényhatóságokkal azonban magyarul levelezzenek.

Mindezekre nézve csupán Grosz Károly jelentett be különvéleményt, de ezt, mint augusztus 18. megjegyezte, csak akkor adja be, ha a bizottság ülésein a miniszterium is jelen lesz: addig pedig ragaszkodik az emlékirat tartalmához. A szászoknak egy nemzeti küldöttsége azonban augusztus 24-én a miniszterium elé emlékiratot terjesztett, mely tiltakozott az uniónak ily módon való keresztülvitele ellen.*)

Valamennyinél fontosabbak voltak a román nemzet kívánatai, melyeket Horváth István augusztus 7-én terjesztett elő. Másnap a bizottság abban állapodott meg, hogy mivel a kérelmezőknek a király által adott válasz szerint is az unio s Magyarország újabb intézkedései elfogadásával minden képzelhető sérelmök elenyészett s a román polgártársak a hon többi polgárával egyenlő jogot és szabadságot nyertek, sőt a jelen nemzeti gyűlésen a többi polgárral egyaránt vannak képviselve, szükségtelennek tartja, hogy ennek még egyszer való kimondására új törvényczikket alkossanak, mivel különben is egyenlő sorsuk lesz a magyarországi számos románval. Teljes szabadságukban áll azonban, hogy a magyarországi

*) *Hundert Jahre sächsischer Kämpfe*, 182. l. úgy találja, hogy a magyarok mindent kérdésessé tettek s egyenesen a szászok nemzeti lételét fenyegették.

románokkal közösen előterjeszthessék esetleges újabb kívánataikat.

Siaguna András g.-kel. püspök és Boheczel Sándor azonnal külön véleményt jelentettek be, augusztus 10-én pedig azt indítványozták, hogy mivel a tegnapi határozat nem nyugtathatja meg eléggé a románokat, igen czélszerű volna némely főbb kívánatokat, például anyanyelvöknek a templomban, iskolában s községekben és egyes folyamodásokban való használatát, részletesen is megemlíteni s a törvényben biztosítani, az ügyet tehát újból tárgyalni. A bizottság a kedélyek megnyugtatója s a törvénybe való fölvétel végett ajánlta is a miniszteriumnak, hogy a románok egyházi belügyeikben s elemi iskoláikban saját anyanyelvöket használhassák, a magyart azonban, mint szükséges nyelvet külön tanítsák: továbbá, hogy egyházi testületeiknél, valamint a tisztán román ajkú községekben a jegyzőkönyveket román nyelven írassák ugyan, a felsőbbbséggel való megértethetés végett azonban magyarul is megszerkeszszék; hogy minden más egyházi vagy polgári hatósággal magyarul levelezzenek, a kérelmeket és folyamodásokat azonban román nyelven is elfogadhassák. A görög nem egyesült vallásúakat a hon többi más vallását követők módjára biztosítsák s kimondják, hogy a kellően képzett románokat alkalmazni kell a közigazgatás bármely ágában. Báró Wesselényi Miklós pedig, a bizottság egyik tagja, de kétségtelenül a bizottság megkérdezése nélkül, augusztus 24-én a felsőházban már be is terjesztette törvényjavaslatát a román-ajkúak ügyében. Ezt az öt §-ból álló javaslatot azonban a törvényhozás sohasem tárgyalta, pedig harmadnap (augusztus 26.) Drágos János egy interpellatiója már a képviselőházban is napirendre hozta a román-kérdést s nyilatkozatra kényszerítette Kossuthot, ki meg is ígérte, hogy a kormány a leg-rövidebb idő alatt törvényt nyújt be a szerb és román hierarchia szétválasztása iránt.

Augusztus 31-én Siaguna ily előzmények után mutatta be már augusztus 8-án jelzett különvéleményét, melyet a bizottság megjegyzés nélkül terjesztett föl a miniszteriumhoz.

«Az erdélyi román nemzet — mondja a nevezetes emlékirat, — valamint eddigelé is jogosan igénylé a haza törvényhozó testületétől, miszerint úgy vallása, valamint nemzetisége is törvényileg biztosittassék és ennél fogva bevett val-

lásnak és nemzetnek elismertessék; úgy mostanában is, a midőn Erdélynek az anyahonnal való egyesülése megtörtént, e jogszerű s egyszersmind méltányos kíváнатát hazafiúi önérzettel jelenti ki, — nem ok nélkül tartván attól, hogy valamint az unio előtt, úgy ezután is bármi módon polgári jogai-ban csonkítást szenvedni kényszeríttessen, mely aggodalom, hogy többeket elhallgassak, alapul azon sérelmében, melyet az 1791: LX. törvényczikk által bár gyéren nyújtott engedmény nélkülözéséből érezni kénytelenített és melynek következtében a görög nem egyesült vallás Erdélyben 1848-ig csak tolerata vallás volt, hitsorsosai pedig nemcsak a királyi kormányzéknek és az udvari kancelláriának rendeletére, de még magának Ő Felségének legfelsőbb parancsára sem vétettek föl hivatalba a törvényhatóságoknál, azt használván föl mentségül, hogy a román nemzet és disunita ecclesia non est recepta. Itten háladatos megemlítést érdemel a legközelebbi időben királyi kormányzó gróf Teleki József ő excellentiája, kinek is erélyes kozmopolitikai intézkedései következtében a románajkú disunitusok kormányzéki írnokoknak fölvetetni kezdettek.»

Ugyanezen aggodalmat táplálja a románokban a megtörtént uniónak is modora, mi is világos az erdélyi 1848: I. törvényczikkből is; mert ezen unionis törvénynek nincs meg a kor és annak geniusa által igényelt kelleke; és hogy az nincs meg, tanusítja az azt felkísérő országgyűlési fölírat, mely magyar, székely és szász nemzet nevében történvén, Erdély népességének kétharmada meg sem említették és így az unio az eddigi törvények által kiváltságos nemzetek által történt meg, de a nép nevében. Pedig hogy annak nem a kiváltságos testület, hanem Erdély összesége által kelle vala megtörténnie, bizonyítja az, miszerint az uniót indítványozó mult magyarországi gyűlés mint országilag kijelentett és elismert népképviselő országgyűlés lépett ki és hívta meg Erdélyt és az ilyen minőségében Erdély uniójáról hozott törvénye is egész Erdélyre és nem három kiváltságos nemzetre hivatkozott; mert ez magával a kitűzött iránynyal, a fölvetett elvvel ellenkezik. Az unio-törvény tehát a nép igényeit nem képviseli. És hogy nem képviseli, még világosabban bizonyítja az erdélyi 1848: IX. törvényczikk, mely a vallások egyenlőségéről szól. Már ha az unio mindazt megadta volna, mit a

század democratikus szelleme kíván, miért kellett e 9-ik törvényezikk? Bizonyosan azért, mivel az unio törvénye csak a kiváltságos testületet képviseli.

Azon ellenvetés tétetnék talán, hogy most tehát az unionis és a IX. törvényezikk mindent kielégít. De épen nincs úgy. Nincs pedig azért, mivel a magyar haza lelkes polgára és minisztere Kossuth Lajos kimondá a most folyamatban levő országgyűlésen, hogy Erdély országos gyűlése csak uniót, teljes uniót vala mondandó és nem törvényeket hozandó, és e véleményben a törvényhozó testület osztozott. És nincs úgy végre azért, mivel az unio tökéletes egyenlőséget föltételezván, a hozott törvény nemcsak életbe nem hozta az egyenlőséget, sőt három nemzetet a számosabb negyedeknek érdemletlen rövidségére maig is föntartott. Most ítélje meg a nemzetek és emberiség jogait tisztelő civilizált Európa, hogy ott, hol 6—700,000 lélek három külön nemzetet alakít, isteni és társasági törvények igényeivel összeférő-e, hogy millió és 300,000 lélek mégis csak nullifikálva legyen?

Az unio Erdélyt Magyarhon formájába vala öltendő; áll-e ez gyakorlatilag? Áll-e ez akkor, mikor az egyesült országban darabolt souverenitások lépnek elő, midőn egy megye — Kolozs — decretál és decretumait egész Erdélylyel közli?

Nem csoda tehát, ha az erdélyi románok még a megtörtént unio után is aggodalomban vannak jövőendő polgári állásukra való nézve, még az esetben is, ha az unio megadta volna azt, mit az uniót is előidézett európai szellem igényelt; mert nem lehet ily körülmények közt nem figyelni gróf Széchenyi István honunk kitünő nagy polgárának azon nagy mondására: «ámde ki sokáig élt becsület nélkül és azt visszanyerni kezdi, részint visszanyerte már, az százszorta féltékenyebb e kincse körül, mint az, ki ily erkölcsi agonia között sohasem volt».*)

Aggodalma tehát a román nemzetnek annyival inkább okszerű, mivel a román nemzetnek szeretett királyunk Ő Felségéhez másodszor benyújtott kérelmére Innsbruckban 1848 junius 23-án kiadott legfelsőbb királyi választ, mely által Ő Felsége a román nemzetet biztosítani kegyeskedett, misze-

*) Magyar akadémia körül, 15. l.

rint magyar miniszteriumának meghagyandja, hogy a román nemzet biztosításáról törvényjavaslatot terjesszen föl, — a tisztelet bizottság jegyzőkönyvében meg sem említette, hivatkozván egyedül az elsőrendbeli, Innsbruckban folyó évi június 11-én kiadott királyi válaszra; már pedig igen rendjén lett volna tárgyalni a 23-ik júniusit is, minekutána a 11-iki tárgyalatott.

Mindez aggodalmak következtében, midőn e különvéleményemet tartalmazó nyilatkozatomat tenném, teljes reményben vagyok, hogy miniszteriumunk méltányolván a román nemzetnek benne helyezett bizodalját, Erdély népességének kétharmadát megnyugtató és a közhaza boldogságának annyira kívánatos érdekek kiegyenlítését ki fogja eszközölni.

Budapesten, augusztus 18-án 1848.

Siaguna András püspök.»

IV.

KÖZIGAZGATÁS ÉS TÖRVÉNYKEZÉS.

A bizottság a nemzetiségi kérdés megoldását a közigazgatás rendezése előtt nem remélvén, már aug. 11-én tárgyalta Zeyk József közigazgatási javaslatát s kimondta 1. a miniszteriumra nézve, hogy azt tekinti az igazgatást összpontosító legfelsőbb helynek, hogy a minisztertanácsba ideiglenesen is meghivandónak tart 1—2 erdélyit s hogy erdélyieket megfelelő arányban minden miniszteriumban kell alkalmazni; 2. az igazgatás egységének s a gyors kormányzás érdekében a politikai kormányzék teljes megszüntetését javasolta, úgy hogy a miniszterium a törvényhatóságokkal közvetlenül érintkezhessek; 3. a magyar törvényhatóságokat teljesen a magyarországi mintájára kell szervezni; 4. a székely törvényhatóságok ügyében törvényt hozzanak arra nézve, hogy főtiszteiket ezentúl a miniszterium nevezze ki, altiszteiket azonban felsőbb megerősítés nélkül maguk válaszzák s közigazgatás tekintetében ezeket a hatóságokat is teljesen a magyarországi megyék módjára rendezzék; 5. a városok szintén megkapják

a magyarországi törvényekben biztosított alkotmányos állásokat, a kisebbeket azonban a bizottság továbbra is az illető főtisztek felügyelete alatt kívánta hagyni.

Kolozsvár nem maradhatott ugyan Erdély fővárosa, de a bizottság mindent elkövetett, hogy «jövőjét multjánál dusabban fölvirágoztassa» és hogy az erdélyi részek műveltségének középpontjává tegye. Első huszonegy ülésében, mint Kolozsvár főbírája, Groisz Gusztáv egy augusztus 19-iki pesti tudósítás alapján a város közgyűlésén jelenthette, az unio-bizottság «annyit adott, a minél többet nem lehet» s már a miniszterium elé terjesztette, hogy Kolozsvárt legyen 1. főtörvényszék, 2. tartományi főbiztosság, 3. fiók hadi kormány a szükséges személyezettel, 4. sóhivatal, 5. váltótörvényszék, 6. egyetem, 7. vasút, mely a Kelettel Kolozsváron át kösse össze a nagy Magyarországot; és 8. árvai főszámvevő hivatal. Kolozsvár városának Pataki József elnöke alatt álló küldöttsége különben Pesten folytonosan érintkezett az unio-bizottsággal és a miniszteriummal, hogy Kolozsvárt jelentéktelen vidéki várossá alásülyedni ne engedje; a bizottságban pedig maga Teleki kormányzó-elnök karolta föl legmelegebben a város érdekeit. A város szeptember 20-iki közgyűlése már tudomásul vehette, hogy az 1., 5. és 7. pontot elfogadott törvényezikkek biztosítják.*)

A 3. pont, mely Kolozsvárnak kedvezett, az unio-bizottság augusztus 11-iki ülésében nyert köztetszést, midőn a bizottság az erdélyi katonai igazgatás kérdését tárgyalván, egész terjedelmében elfogadta báró Jósika Miklós előadónak (eredeti fogalmazásában is fönmaradt) következő javaslatát:

«A bizottság azon nézetből indulva ki, hogy Erdély nemcsak kiterjedése, hanem azon állásánál fogva is, mikép kelet- és délfele az ország védbástyáját képezi, már stratégiai tekintetből is jónak véli, 1. hogy ott a katonai erő összpontosíthatása tekintetéből egy főhadi kormányzó és hadi kormány (Militair vagy General-Commando) legyen. S ez, nem mint eddig, az ország szélén, Szebenben, hanem Kolozsvártt legyen. Egyszersmind jónak látná, ha minden csökönösség elkerülésére a fegyvertárak s az úgynevezett Oeconomie-Commission

*) Kolozsvár jegyzőkönyvei 1848., 333., 344., 351—353., 379., 380., 394. sz.

e hadi kormány közvetlen rendelkezése alá jönné. 2. Ez utóbbi Commissióra nézve figyelmeztetni kívánja a tisztelt miniszteriumot, hogy a szükséges szerelés és kelmék tekintetében a hazai gyáraknak elsősege legyen, főleg a brassói posztónak, mely közül különösen a kék posztó oly jeles minőségben s oly mennyiségben állittatik elő, hogy a nem Erdélyben állomásozó katonaság egy része is onnan láttathatnék el; 3. hogy a pesti Ludovicæumba aránylagos számban erdélyi ifjak vétessenek föl s Kolozsvártt is minél előbb egy kisebb-szerű katonai nevelő-intézet állittassék föl; 4. Erdély, mikép mondvá volt, strategicus fontossággal bírván, a bizottság a tisztelt miniszterium figyelmét arra kívánja irányozni, minő elkerülhetetlen, hogy főleg a hon e részében állomásozó katonaság jól begyakorlandó tűzérsséggel s ahhoz kívántató ágyúkkal láttassék el, úgyszintén hogy a károlyfehérvári várra gond fordittassék s az, a mennyiben lehet, védelemre alkalmassá s a vár névnek megfelelővé tétessék».

Élénkebb érdeklődést keltett az erdélyi ítélőszékek ügye, melyet a bizottság augusztus 12-én és 14-én Horvath István előadó javaslata szerint oldott meg. Előzetesen bemutatták Kolozsmegye állandó bizottságának július 17-én és báró Kemény Ferencznek július 25-én 296 erdélyi hazafi nevében kelt kérelmét, melylyel a miniszteriumot arra kéri, hogy Kolozsvártt állandó septemviratust és királyi táblát állítson föl, a mint azt megkívánja a gyorsabb igazságszolgáltatás, a perlekedés költségének kiméltése, az erdélyieknek hivatalokhoz való juttatása és Kolozsvár jövője. «Mídon — szóltak — e várost említjük, azt csak tisztelettel tehetjük. Hiszen önök, uraim, tudják, miként az unio lobogóját Kolozsvár tűzé ki legelőbb; a volt Erdély figyelme reá volt függesztve; ez ügybeni ténye, eljárása villámként futá át a hazát és bekövetkezék a dicsőséges siker, melynek Kolozsvár volt kezdője és végrehajtója az országgyűlési termen kívül s nyomatékos befolyása jogos figyelmet, elismerést, hogy ne mondjuk, teljes viszonzást igényel. Mi óhajtjuk, hogy Budapest az ország szíve legyen, de ne Magyarhon Párizsa, mely magát az országot nyelje el. Mi nem akarjuk, hogy Kolozsvár nyomorult vidéki várossá törpüljön le. Kolozsvártt nem lehet másképp tekinteni, mint a magyarságnak hegyeink közti legfőbb védbástyáját. Kolozsvár van arra híva, hogy az erdélyi részekben a magyar-

ságnak fészke, magköve, a kormánynak szemefénye és szükség esetében sujtó karja, a civilisatiónak tűzhelye, az ellenséges elemek contrapondiuma, az alkotmányos szabadság hű ápolója legyen; Kolozsvár azon kapocs, mely fajunk zománczát, a székelységet, a Tiszavidék derék lakosaival, a hőselkű jászokkal és kunokkal egybekötve, a magyar birodalom megvívhatatlan védbástyáját képezi».

A bizottság augusztus 12-én általános szótöbbséggel csakugyan kimondta, hogy a miniszterium Kolozsvártt a törvényszékek rendszeresítéséig főtörvényszéket állítson föl, mely a volt erdélyi udvari kancellária és a kormánysszék bírói hatáskörébe lépjen s hogy ide tegyék át azokat a pereket is, melyek az erdélyi udvari kancelláriánál Erdélyt illetőleg függőben maradtak. A folyamodásokra nézve Pesten a hétszemélyes tábla mellé külön osztályt kívántak fölláttatni, melyhez minden törvényszékről felküldjék a folyamodásokat, míg a kegyelemért beadott kérvények egyenesen a Bécsben levő miniszteriumhoz intézendők.

Báró Wesselényi Miklós és gróf Teleki László az erdélyi hétszemélyes tábla vagy legfelsőbb törvényszék eszméje ellen azonnal különvéleményt jelentettek be, s az iratok közt eredetiben is meglevő fogalmazásukat, melyet augusztus 17-én mutattak be, augusztus 23-án már egész terjedelmében közölték a *Kossuth Hírlapja* 46. számában. Ezt az eszmét mint a két ország teljes egygyeolvadásának egyik fő akadályát karhooztatták. Azelőtt még Horvátországból is a magyarországi főtörvényszékhez felebbezték s ennek ítéletét a király sem változtathatta meg; «ha már most — szóltak — az önállás és függetlenség e magában is jelentékeny s még túl is becsült bélyegét Erdélyre ruháznók, — nem bírandana-e az a különállásnak legalább színével s nem nyujtana-e az fiai önállásról való azon kedvencz eszméjének, mely már az egyesülés nagy eszméje által enyészni kezdett, új táplálékot?» Egy új septemviratus külön ország bélyegét nyomná az országnak arra a részére, a hol fölláttják; de képtelenség is, hogy míg nincs az ország középpontjában kiigazító törvényszék (Cassationshof), addig az országban egynél több legfelsőbb ítélősszék legyen. Erdély csak úgy olvad egybe Magyarhonnal, ha Erdélyben semmi sem lesz máskép csak azért, mert Erdélyben van. Erdély megnyugtatóására elegendőnek tartanak, hogy a

budapesti septemviratushoz erdélyieket is nevezzenek ki. Maga Kolozsvár, mely oly buzgón és lelkesen működött az unio érdekében, jutalmat érdemel ugyan, de a hon egységét s Erdélyt nem lehet neki bérül adni. Ha lesz vasútja, egyeteme, váltószéke, hadi kormányja, könnyen nélkülözheti a septemviratus tisztos tagjait; s egy ilyen utolsó forum különben is képtelenség volna Kolozsvártt, mihelyt — minek előbb-utóbb meg kell történnie — Budapesten föllálitják a kiigazító törvényszéket. S ha a mellőzés miatt valóban megvolna az ellenszenv, sőt az ellenállásra való vágy is, úgy az unio fönn nem állhatna s jobb volna még most, az egygyé-válás kezdetén terni vissza; mert illusio egyénre úgy, mint nemzetre, szegýent hoz és kárt okoz. De az átmeneti időkre, a kedélyek megnyugtatósa végett, Kolozsvártt valóban lehetne hagyni egy törvényszéket, talán felkirályi tábla név alatt, mely előtt kezdjék s felebbvitel útján folytassák azokat a pereket, melyeket idáig ott kezdetek s oda felebbeztek. Onnan a felebbezhető perek dolgában a budapesti septemviratus döntése alá kerüljenek s a lehetőségig megkevesbitendő folyamodásokat is oda juttassák. Ez nem separatismus és van értelme addig, míg Erdélynek más a magánjoga s erre vonatkozó törvénykönyve.

Augusztus 14-én a bizottság a törvénykezés ideiglenes rendezése ügyében elhatározta, hogy 1. ideiglenesen helybenhagyják Erdélynek még érvényes magántörvénykönyvét és perlekedési rendszerét; 2. a miniszterium Kolozsvártt a törvényszékek rendszeresítéséig főtörvényszéket állit; 3. azokat a pereket, melyekben a kormányssék a táblai utasítás 22. §-a szerint első bíróságot gyakorolt, a királyi táblára utasítják úgy, hogy a miniszterium oly határ villongási ügyekben, melyekre nézve idáig a kormányssék delegált, most az illető hatóságokból nevezze ki a bíróságot; 2. Fogaras, Abrudbánya, Vizakna és Oláhfalva ezután a királyi táblára felebbezik pöreiket; 3. a megyékben a fő- és altörvényszékek megszűnnek s a függőben levő pereket a királyi törvényszékekhez teszik át; 4. a három-, csík-, aranyos-, miklósvár- és bardóczzségi alszékeket királyi törvényszékekke alakítják, a marosszékit pedig megszüntetik; amazoktól s az udvarhely- és marosszékitől a pereket a királyi táblához felebbezik; 5. a megyei bírákat a közgyűlések vagy a helyökbe lépett képviselő-bizottságok választják; 6. a perszűnetet eltörlik; 7. a folyamodásokra

nézve Pesten a hétszemélyes tábla mellé külön osztályt állítanak; a kegyelmi kérvényeket egyenesen a bécsi magyar miniszteriumhoz küldik; 8. az illető törvényszék előtt bejelentett folyamodást — ha csak az elnök saját felelősségére meg nem hosszabbítja a határidőt — nyolcz nap alatt kell beadni az elnökhöz, ki nyolcz nap alatt az ellenészrevételeket megtétetvén, azt a törvényszék fölvilágosító tudósításával az említett osztályhoz azonnal fölterjeszti, a hétszemélyes tábla osztálya pedig a legrövidebb idő alatt ellátja s visszaküldi. A kezelésben tanusított hanyagságért a felelősség az illető elnököt terheli; a méltatlanul folyamodókra szabott büntetések azonban érvényben maradnak; 9. az 1848: XV. törvénycikk rendeletét az ösiség iránt folytatott perekre nézve Erdélyre is kiterjesztik; 10. a productionale forumokat eltörlik; 11. Kolozsvártt, Szebenben és Brassóban váltótörvényszékeket állítanak föl, honnan a pereket a pesti váltó-feltörvényszékhez felebbezik. A magyarországi váltótörvénykönyvet Erdélyre is kiterjesztik. 12. A felügyeletet a miniszterium akár külön, akár azon osztály által gyakorolja, melyet a folyamodások ellátására Pesten állít föl. A bírakat, mint Magyarországon, Erdélyben is a miniszterium nevezi ki.

Horváth István előadó augusztus 18-án készített véleményében még egyszer visszatért a főtörvényszékek ügyére. Wesselényi és Teleki különvéleményének kiegészítése végett ismét elmondta okait, melyek arra indították, hogy a volt erdélyi udvari kancelláriának és a kormányzéseknek bíraskodási hatóságát (úgy a folyamodványokra, mint az érdemleges perek ellátására vonatkozólag) oly osztályra ruházni indítványozza, mely Pesten a hétszemélyes tábla mellett álljon, de vele egy egészet tegyen, azonban a törvénykönyv és törvénykezés rendezéséig az igazságügyminiszterium felügyelete alatt, az Erdélyre még fönnálló sajátos törvények szerint külön ülésben határozzon és ítéljen s e határozatok és ítéletek ellen, a kegyelemkérés eseteit kivéve, se felebbezni, se folyamodni ne lehessen. Mint előadót, őt magát is kellemetlenül érintette, hogy a bizottság elfogadta ugyan a pesti osztályt, a perdöntést azonban egy kolozsvári főtörvényszékre kívánta bízni. Ezzel szemben ismételte, hogy az egyszerűség egyszerűsítés; az erdélyi udvari kancellária és kormányzék megszüntetésével egy testület intézheti el mind az érdemleges,

mind a folyamodással járó pereket. Így jobban is lehetne alkalmazkodni a magyarországi rendszerhez; mert a szerint a királyi tábláról, mely az Erdélyben is octavalis terminusok neve alatt tartott székezesek helyébe következett, mind a két országban közvetlenül a hétszemélyes táblához történnék a felebbezés; sőt a szász nemzet egyetemében is felkölténék az előtte a vajdák idejében annyira kedves királyi kuria emlékezetét. Tervét az olcsóság is ajánlta, mert a peresek Pesten csak egy ügyvédnek fizetnének, holott ha a folyamodványokra nézve külön osztályt állítanak föl, ugyanazon perben a folyamodók esetleg két ügyvédet használnak, ha folyamodványaikat ezentúl az illető bíróságok küldik is föl. Az az ellenvetés, hogy a peresek közelebb érnék Kolozsvárt, mint Pestet, Horváth szerint csak akkor állna, ha a folyamodványokat is Kolozsvártt látnák el; ezeket azonban leghelyesebben a parlamentaris kormány közelében levő osztályhoz kell és lehet intézni mindaddig, míg igazító törvényszéket állítanak föl. Különben a folyamodásokat az illető bíróságok küldvén föl, a föl- és alpereseknek fölösleges volna Pestre járkálniok.

A Pesten való elintézés mellett szól a miniszterium közelsége s így a felügyelet könnyebbsége is. Az az ellenvetés, hogy a fő osztálynak két szerep jutna (tudniillik nemcsak a folyamodványokra, hanem a perek érdemleges megítélésére nézve is bíraskodnék), rendszeres törvénykezés mellett nyomatékos lehetne ugyan, de az eddigi gyakorlat szerint ebben a pörlekedők nem akadtak föl és csak az volt a kifogásuk, hogy törvény értelmében csupán a királyhoz folyamodhattak ugyan, de a kormányshoz útján s annak határozatát megvárva, mi kétségtelen sok időbe és költségbe került. Mindez ellenében okúl csak akkor lehetne a törvényhatóságok fölterjesztéseire, vagyis a közvéleményre hivatkozni, ha Erdély minden törvényhatósága nyilatkozott volna; a hírlapokból azonban ismeretes, hogy a kolozsvári kérvényt nem pártolta sem Alsó-Fejér-, sem Torda-vármegye. De ha pártolnák is a kolozsvári főtörvényszék fölállítását, a kiigazító székeknek (ez időszereint a folyamodványok ellátására ajánlott pesti osztálynak) hatóságát oly alapra kellene fektetni, mint a francia cassatio-széket; tudniillik ehhez folyamodhatni azokban az esetekben, melyekben bírói illetéktelenség, a bírói körön való túlterjeszkedés, vagy a formák meg nem tartása miatt megsemmisítés

forog fönn; ha a bíró a per érdemében a törvény ellen ítelt, azt mellőzte, hibásan alkalmazta, magyarázta, vagy nem az illető törvényt idézte; sőt két törvényszék egymással ellenkező ítéletei ellen is folyamodhatni, mely esetben különben nálunk szintén lehetett felebbezni. Ha tehát a kolozsvári főtörvényszéket ily szabályok alá vetik, vagyis ha megengedik, hogy az elősorolt esetekben a pesti osztályhoz nemcsak folyamodni lehessen, hanem hogy folyamodás útján ez az osztály derekasan ítélhessen is (a minél pedig sem több, sem kevesebb báró Wesselényinek az 1752: II. törvényczikken alapuló, azaz a gyakorlatot pártoló véleménye), mindamellett, hogy ekként a bírósági fokozatot egygyel lejjebb szállítják, tekintettel a közvélemény megnyugtatóására s arra, hogy ez az intézkedés úgyis csak ideiglenes, Horváth István előadó a maga részéről belenyugodott az erdélyi kormányzéseknek törvényszékké való átalakításába; «ha tudniillik a közvélemény kívánná», veti utána, mintha még egyszer jelezni akarná azt a küzdelmet, melybe a separatismus részére tett ez az engedménye került.

A parlament valóban főtörvényszéket adott Kolozsvárnak, mely azonban tényleg csak az 1890: XXV. törvényczikk értelmében jutott külön királyi ítélőtáblához. A pénz- és kincstári igazgatás sem maradhatott tovább a szebeni thesaurus keretében. A bizottság már augusztus 15-én Debreczeni Márton javaslata szerint határozott az erdélyi kincstár felügyelete alatt álló tárgyak és hivatalok rendezése ügyében. Erdély jövedelmének ágazatai s az azokat kezelő hivatalok odáig a nagyszebeni kincstári tanács alá voltak rendelve; e tanács részint felügyelő, részint bíráskodó működése a kollegiális rendszeren alapúlt. Vezető felügyeletének tárgyai 1. a kamarai osztályban: Sógazdasági, árulási és szállítási ügyek; vám és harminczad; kincstári uradalmak; fiskusi jog és perkérdések; pénztári ügyek; kebelbeli tárgyak; postahivatali pénzügyek; 2. a bányászati osztályban: a szoros értelemben vett bányászat, kohászat; vastermesztés; pénzverdei tárgyak; fém- és ércváltás; erdészet, sóvágtatás; a zalatnai és vajdahunyadi bányász-uradalmak ügyei. Meghatározta a kincstári bíráskodása körét s az egyes hivataloknak a közép-ponttól közvetve vagy közvetlenül való függését. Kifejtette, hogy az erdélyi kincstár jelen szerkezete azért nem marad-

hat meg, mert collegialis rendszerű, mi nem fér meg a felelős miniszteri kormányzással; felügyelése oly sok és különféle tárgyakra terjed ki, hogy azokban egyes egyénektől alig lehet tökéletes jártasságot követelni; biráskodása össze nem egyeztethető a bírói függetlenség s elfogulatlanság eszméjével; több oknál fogva pedig nagy részben fölösleges is. Az erdélyi kincstári tanácsot tehát nélkülözhetőnek nyilvánítván, «a hely és idő szerint való körülményektől függő s épen azért gazdasági tekintetben szabad működési tért igénylő részletek szabályozása az illető miniszterek hatásköréhez tartozván», a bizottság a kincstártól idáig gyakorolt felügyeletet, az egyéni felelősség fokozatos alkalmazásával, négy külön működő, csak az illető miniszterektől függő és szükséges segédszeméllyezettel ellátott hivatalra kívánta bízni; és pedig a sóügyeket a sóigazgatóra (főaknászra) Kolozsvártt, a harminczad tárgyait a harminczadok felügyelőjére Szebenben; az uradalmiakat egy kinevezendő gazdatisztre (præfectusra) Déván, s a bányászati tárgyakat, a bányatörvényszék kivételével, egy bányászati felügyelőre Zalatnán. Megszüntetett vagy önállóságától megfosztott több hivatalt; de meghagyta a közügyvédséget a (fiscalis directoratust) s e mellé M.-Vásárhelyre rendelte a nagy-szebeni fiscale archivumot; a só- és harminczadcsempészetre Magyarországon érvényes eljárást Erdélyre is kiterjesztette, az alvinczi és dévai bolgárokat, mint a hon többi polgárával egyenlőket, pereikkel az illető törvényhatóságok alá rendelte, a zalatnai bányatörvényszéktől való felebbezéseket az igazság- és pénzügyminiszterek junius 17-iki rendeletei értelmében a pesti kir. és hétszemélyes táblák elé utasította, a sóárulásra nézve az eddigi törvényes gyakorlatot továbbra is meghagyta s az új rendezés következtében állás nélkül maradtakra az 1848: III. t.-cz. 25. §-át, esetleg pedig az eddigi nyugdíjszabályokat rendelte alkalmazni.

V.

EGYHÁZAK ÉS ALAPÍTVÁNYOK.

Az egyházi igazgatásról Szász Károly előadó javaslata alapján augusztus 16-án a bizottság abban állapodott meg,

hogy 1. a római katolikusok, görög-egyesültek és nem egyesültek, valamint a zsidók egyházi és iskolai ügyeinek kormányzására nézve azonnal életbe kell léptetni a Magyarorszában elfogadott rendszert, úgy azonban, hogy a görög-keleti és görög-katolikus püspököket továbbra is erdélyi módon választák. A protestánsok és unitáriusok egyházi és iskolai ügyeinek rendezéséről a szeptember elejére már kihirdetett értekezlet Erdély belevonásával tartják meg, s ez értekezlet alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter kimerítő törvényjavaslatot terjeszt e tárgyban a közelebbi országgyűlés elé, addig pedig ez erdélyi hitfelekezetek az eddigi gyakorlatot kövessék, de úgy, hogy a volt erdélyi udvari kancelláriának és királyi kormányshéknak e részben törvényesen gyakorolt hatóságát már most is a vallás- és közoktatásügyi miniszterium vegye át. 3. A kolozsvári királyi lyceumot tudományos egyetemmé egészítsék ki, a pestinek módjára szabályozzák s egyenesen a közoktatásügyi miniszter alá rendeljék. *)

Siaguna András azonban ugyanaznap, augusztus 18-án, melyen az augusztus 8-iki határozattal szemben elkészítette külön véleményét a román nemzet ügyében, egyuttal bemutatta az erdélyi görög nem egyesült egyházat érdeklő javaslatát is. Fontos javaslata szószerint így hangzik:

1. A görög nem egyesült vallás a már Magyarhonnal egyesült Erdélynek ezen hitbeli lakosaira is törvényes bevett vallásnak nyilváníttassék, tökéletes egyenlőséggel és viszonyossággal az összes hazában bevett minden vallásfelekezetek irányában.
2. Az átmenetről szóló 1844: III. t.-cz., az 1848: XX. t.-cz. 6. §-a rendeletei az Erdélyből való görög nem egyesültekre is kiterjesztessenek.
3. És mivel az 1848: XX. t.-cz.-nek 8. §-a következtében a görög nem egyesült egyháznak vallásbeli és iskolai ügyeik iránti intézkedési jogai az álladalom felügyelése

*) A kolozsvári egyetem tervét Dr. Szabó József 1848 június 29-én a *Kolozsvári Híradó* 17. számában fejtegette először. Julius 15. Gyergyai már azt írta követjelentésében, hogy Kolozsvár háttérbeszorításától nincs mit tartani, mert komolyan tervezik, hogy egyebek közt egyetemet is kap. Augusztus 22., 25. és 28. Kolozsvár közgyűlése mindannyiszor nagy lelkesedéssel fogadta az egyetemről az unio-bizottságból kiszivárgó híreket. (Kolozsvár jegyzőkönyvei, 333., 344. és 351. sz.) A kolozsvári egyetemet tényleg az 1872: XIX. törvényczikk alapította meg.

mellett az anyahonban biztosíttatnak, hogy tehát az erdélyi görög nem egyesült népes püspöki megye vallásbeli és iskolai ügyei és alapítványai iránt korszellemileg intézkedhessék, engedtéssék meg e püspöki megyének is, hogy egyházi institutiói szerint, a miniszteriumnak előleges jóváhagyása mellett és felügyelete alatt egyházi és iskolai gyülekezetet időről-időre tarthasson. — Minthogy pedig egy ily egyházi és iskolai ügyekre, nemkülönben az alapítványokra is vonatkozó gyülekezetnek megtartása elkerülhetetlenül szükséges e püspöki megyében, mely semmi tekintetben rendszabályozva nincsen, ennél fogva határozottan mondassék ki, miként a vallás- és közoktatásügyi miniszter mentül előbb egybehívja az e püspöki megyére vonatkozó egyházi és iskolai gyülekezetet, melynek tagjai addig is, míg annak szerkezete törvény által rendszerezettni fog, az illető megyés püspökön kívül 44 esperesből és 56 világiból álljon. — 5. A Királyhágón túl levő görög nem egyesülteknek papsága és hitsorsosainak nagyobb biztosítása tekintetéből említettessék meg e megyére nézve is az egyházi és iskolai szükségeknek közálladalmi költségek által teendő fizetésről szóló 1848. évi XX. t.-cz.-nek 3. §-a, megszüntettetvén a sydoxialis garasoknak adása. — 6. Az emberi emlékezetet felülhaladó időktől e megyében a papság által gyakorolt megyés püspöknek választása továbbra is meghagyassék azzal a módosítással, miként az jövődre az egyházi gyülekezet által történjék, magától értetődően az 1848: III. t.-cz. 7. §-a nyomán Ő Felségének a megrálasztott egyének közüli kinevezési joga. 7. Nemkülönben a községek által gyakorolt lelkészeknek, — 8. valamint a lelkészek által gyakorolt espereseiknek választási joga jövődre is sértetlenül megmaradjon.

A bizottság a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé terjesztette ugyan Siaguna javaslatát, de megjegyezte, hogy ennek több pontját már augusztus 16-án tárgyalta s hogy a zsinat tartása iránt való pontot nem találja a maga körébe tartozónak.

A vallás- és tanulmányi ügyeket nagyban érdekelték a szoros értelemben vett erdélyi alapítványok is, melyeknek állásáról Debreczeni Márton a bizottság előtt augusztus 16-án tett jelentést. E szerint kötelezvényekben és készpénzben

1. A Fein- és vegytani alap	23181	frt	57 ¹ / ₄	kr.	p.	p.
2. A kereskedelmi alap	25801	«	26 ¹ / ₄	«	«	«
3. Úti vámalap	41044	«	18	«	«	«
4. Felebaráti segélyalap	767	«	44 ¹ / ₄	«	«	«
5. Tekeasztali alap *)	12591	«	49	«	«	«
6. Örültek alapja	15417	«	24 ¹ / ₂	«	«	«
7. Vakok alapja	6	«	18	«	«	«
8. Vágómarhák alapja **)	15187	«	31 ¹ / ₄	«	«	«
9. Nemzeti ritkaságtár alapja	150	«	—	«	«	«
10. Müiparegylet alapja	249	«	06	«	«	«
11. Éhség-alap	1318	«	39 ³ / ₄	«	«	«
12. Nősülési alap ***)	69964	«	26	«	«	«
13. Országházi alap	7758	«	4 ¹ / ₄	«	«	«
14. B. Josinczy féle alap (4 kiszabadult rabnak)	898	«	7 ¹ / ₄	«	«	«
15. Süketnémák alapja	3393	«	31 ³ / ₄	«	«	«
16. Protestáns hittani pénzalap	1649	«	44 ¹ / ₄	«	«	«
17. Baromvrosi alap	170	«	57	«	«	«
18. Elkótyavetyélt lovak alapja	2224	«	49	«	«	«
19. Járuléki alap †)	84	«	—	«	«	«
20. Sydoxialis alap (adakozásokból)	52820	«	32	«	«	«
21. Görög nem egyesült papnöveldei alap	13218	«	58 ¹ / ₂	«	«	«
22. Görög-egyesültek 30,000 frt alapja	45582	«	13 ³ / ₄	«	«	«
23. Felkelési (insurrectionalis) alap	50620	«	6 ¹ / ₄	«	«	«
24. Karolina orsz. kórházi pénzalap	86549	«	45 ³ / ₄	«	«	«
25. Görög-egyesült püspök Bab-féle alap ††)	—	«	—	«	«	«
26. Görög nem egyesült püspök Moga-alapja	—	«	—	«	«	«
Összesen: 469647 frt 13 kr. p. p.						

a miből évenként 28280 frt 77 krt tett a rendszeres kiadás. A bizottság elhatározta, hogy az 1., 7., 16. és 17. szám alatti 25008 frt 56¹/₂ krt a nevelési alaphoz csatolja, a 2., 3., 5., 8—10., 12. és 18. szám alatt foglalt 167,213 frt 35¹/₂ krt s azok kamatait az országosan is ajánlott muzeum fölállítására és gvarapítására fordítja, a 13. és 23. sz. alatti 58378 frt 10¹/₂ krt, az országosan nyilvánított szándékkal egybehangzólag, a kolozsvári színház alapjára adja, a 20—22. számúakat eredeti ren-

*) A felállított tekeasztalok után járó díjakból.

**) Háborús időkben a katonaság számára adott marhák értéke, melyet a hiányos számadások miatt az illetők közt kiosztani nem lehetett.

***) A nősülők fejenként 20 p. krt fizetnek a himlőoltó cselédek díjazására.

†) A görög nem egyesültek a püspök fizetése fejében három krt szoktak fizetni; ebből keletkezett ez az alap.

††) Káptalana számára.

deltetésökre való gyümölcsöztetés végett miniszteri felügyelet alatt az illető egyházi előljárásságra bizza, az 5. és 20. szám alattira nézve megjegyzi, hogy e díjak az új adórendszer behozatalával megszűnnek; a 6. számút addig kívánta növelni, míg abból a kolozsvári kórház mellett házat építtethet az örülteknek, s a 15. számút ddig, míg belőle két erdélyi egyént vétethet föl a süketnémák váczai intézetébe. Maga alapítványát legfelsőbb megerősítés után a miniszter ellenőrzése mellett az illető egyházra kívánták bízni s a felebaráti és a nőülési alapot kivéve, minden alapot az erdélyi pénztárban, de miniszteri felügyelet alatt kezeltetni. A válás- és tanulmányi alapokat, melyeket idáig a főkormánysszék, udvari kanczellária és udvari tanulmányi bizottság (Hof-Studien-Commission) a katolikus bizottság útján gondozott, a cultusminiszterium ellenőrzésével külön bizottság kezelje épen úgy, mint az országos kórház alapját.

VI.

TÖRVÉNY A ROMÁNOK NEMZETISÉGÉRŐL.

Augusztus 31-én a bizottság már azzal vehette tudomásúl Kolozs-, Doboka-, Belső-Szolnok-, Küküllő- és Hunyadmegyék, valamint Udvarhely- és Aranyosszék s Fogaras vidéke állandó bizottságának átiratait, hogy az erdélyi törvényhatósági fedezet és tisztségek elrendezése, a mezei rendőrség, a haszonbéri kötések, az úrbéri bíróság, becslés, kármentesítés, központi kormány és a főtörvényszék ügyében javaslatait a miniszterium elé terjesztette. Láttuk, hogy más fontos kérdésekkel is behatóan foglalkozott. Az adó ügyében például két napig (augusztus 17—18.) tanácskozott s kimondta, hogy egyelőre a mostani adórendszer megmarad ugyan, a főadó közt levő aránytalanság kiegyenlíthetése és a kedélyek megnyugtatósa végett azonban a majorsági telken lakók eddigi adóját (három frtról) egy frtra kívánja leszállítani, a fölszabadúltakét pedig négy forintra fölemelni úgy, hogy novemberi és deczemberi adójukat már ebben az arányban fizessék. Mivel pedig a julius 23-iki program értelmében Erdélynek az alsó- és felső-táblán

való képviseletével is kellett foglalkozniok, augusztus 18-án kimondták, hogy a mennyiben a felsőházhoz Erdély részéről kinevezett királyi hivatalosok száma megapadhat, Erdély összes polgáraitra minden tekintettel lesznek a felső-táblán is.

A július 16. — szeptember 1. közt tartott huszonhárom ülés 62 határozata kétségekivül sok hasznos dolgot pendített ugyan meg s ha egyben-másban, például a főtörvényszék ügyében separatismusra látszott is hajlani és nem egy más dologban legyezgette is az erdélyiek külön érdekeit, nagyban és egészben véve elég szerencsésen rámutatott, mik a két ország teljes egybeolvadásának föltételei. Szeptember elseje után három heti szünet következett a bizottság munkásságában,*) épen akkor, mikor a viszonyok mind fenyegetőbben alakultak, mikor tehát a leglázásabban kellett keresni a kibontakozás és a kedélyek megnyugtató módját.

Ezt legtöbbször az erdélyi románok törvényes állásának biztosításában keresték. A három hetet tehát a román-törvény kidolgozásával töltötték s a szeptember 23-án reggel nyolcz órakor az akadémiában tartott XXIV. ülésen valahára kész javaslattal állhattak elő. Ezen az ülésen mindössze tizenhatan jelentek meg; s a megjelenők fele román volt; tudniillik a bizottság tagjai közül Boheczel Sándor, Lemény János és Siaguna András; a meghívottak pedig mindannyian: tudniillik Cipariu Timoté kanonok, Dunka Pál, Ighian (Igyán) József, Brán János és Moldován Demeter; hét magyarral nyolcz román állott szemben, de csak a tanácskozásban, mert szavazata csupán három románnak volt, a hozott határozatot mindamellett méltán tekinthetjük a román többség akarátának.

Cipariut és társait, az innsbrucki küldöttség tagjait, Szemere belügyminiszter szóbelileg már régebben kinevezte a bizottság tagjaivá, a kormányzó-elnök azonban, mint most a szeptember 23-iki ülés elején bejelentette, azt az észrevételt tette, hogy: «azok nem lévén az országgyűlés által kiküldve, ez okból őket az unio-bizottság tagjainak nem nézheti, következőleg tanácskozásra sem szólíthatja föl; hanem ha majd a miniszterium érintkezésbe kíván jönni az unio bizott-

*) Jancsó szerint (*Szabadságharcunk*, 88. l.) munkálatait szakok szerint csoportosítva, augusztus 21-én jegyzőkönyv alakjában áttévén az egyes szakminiszteriumokhoz, már előbb föloszlott volna.

sággal, akkor a közös tanácskozásra fölszólíthatja; azonban a miniszterium változván, az érintkezés, következőleg a közös tanácskozás is elmaradt; s ez az oka, hogy eddig azon román ajkú egyének sem folyhattak be a tanácskozásba». Most a miniszter-elnök megbízásából báró Kemény Dénes államtitkár szeptember 22-én 1934. eln. szám alatt kelt levelével fölszólítván, hogy «néhány román biztos folyamodása tárgyalása végett» az országos unio-bizottságot még aznap összehívja s meghívót küldjön az öt román részére is, kiket a miniszterium e bizottságba pótlólag kinevezett, ő teljesítette az államtitkár kívánságát s a románok meg is jelentek. A bizottság pedig sietett kimondani, hogy a meghívottak «a románajkúak folyamodványa iránti tanácskozásba a nézetek egyeztetetése tekintetéből befolyhatnak».

Cipariunak viszont azt nyilatkoztatták ki, hogy ők a benyújtott törvényjavaslatra nézve csak mint egyes polgárok jelennek meg és magukat csupán olyanoknak s nem a román nemzet meghatalmazott képviselőinek kívánják tekintetni. A tanácskozás alapjául pedig a balázsfalvi kérvényt s Ő Felségének arra adott válaszát kívánják vétetni.

«Az oláh nemzetnek petitiója» a balázsfalvi kérvény, elég eltérő szövegezésben maradt reánk *); az unio-bizottság elé a következő alakban jutott:

«1. Az oláh nemzet kívánja, hogy alkotmányos nemzetnek nyilatkoztassék. 2. Hogy az oláh egyház minden felekezet-különbség nélkül (unitus és nem unitus szervezetek eltörlésével) független legyen minden idegen ajkú egyháztól és ruháztassék föl azon jogokkal, melyekkel élnek a többi felekezetek egyházai. Minden évben egyházi zsinatai legyenek, vegyesen a polgári renden levőkkel és ezen vegyes zsinat válaszsza a püspökeiket. A balázsfalvi érsekség állíttassék helyre. A püspökök, mint királyi hivatalosok, az országgyűlés tagjai legyenek, ha a többi felekezetek püspökei is azok lesznek; úgyszinte a káptalanok képviselve legyenek. 3. Az úrbéri viszonyok megszüntetését minden, az úrbéres részéről történ-

*) Horváth (*Függetl. harc*, I. 51—52) és Jancsó (*Szabadság-harcunk és a dákoromán törekvések*, 79—81.) szövege csak a lényegben egyezik egymással. Tanulságos az itt közlött harmadik szöveggel való összehasonlításuk.

hető kárpótlás nélkül, úgyszint a dézma-eltörlést. 4. Az oláh nemzet kívánja a kereskedési és iparüzési szabadságot minden akadályok, úgymint czéhek és egyéb kiváltságok eltörlésével; úgy töröltessenek el minden, a szomszéd országokkal kereskedést hátráltató akadályok, úgymint a vámok. 5. Az Oláhországban és Törökföldön tartózkodó juhászok sorsa jobbíttassék meg, az őket nyomó adók töröltessenek el és a török porta- s a dunamelléki tartományokkal a juhászokra nézve tartott tractatusok életbe lépjenek. 6. A honi érczekből venni szokott tized töröltessék el. 7. A szólás- és nyomtatási szabadságot a censura eltörlésével, úgyszintén sajtószabadságot cautio nélkül. 8. Kívánja a személyes szabadságot, hogy senki megítéltetés nélkül csak gyanúra el ne fogattathassék, úgyszintén hogy minden akadály nélkül gyűléseket tarthasson. 9. A szóvali törvénykezési rendszert (jury). 10. A külső és belső béke föntartására nemzeti őrsereget, egybekapcsolva a szélbeli nemzeti katonasággal, nemzeti tisztek alkalmazásával. 11. Határjáratási elegyes bizottság kinevezését, melyben az oláh nemzet részéről is aránylagosan tagok legyenek kinevezve; melynek kötelessége leszen az erőszakkal és minden ok nélkül mind a megyékben, mind Király-földön és katonai vidékeken akár magánosoktól, akár a közönségektől elfoglalt földek és közhelyek kirekesztése és az illető tulajdonosoknak visszaadatása; ide tartoznak a Király-földön lakó oláhok sérelmei is. 12. A papok elelmezését a státus pénztárából, egyenlően a többi felekezetek papjaival. 13. Mind elemi, mind tanulmányi nemzeti iskolák fölállítását a státus költségén; úgy katonai és politechnikai intézetek alapítását, — az igazgatók és tanítók választása a nemzettől függően. 14. Közadó és közterhek viselését. 15. Kiván egy új, a szabadság, egyenlőség és testvériség jogain alapított alkotmányt, és ezekből folyólag új büntető-törvénykezési stb. rendszert; és hogy az Approbata és Compilata Constitutioban foglalt, e nemzetet meggyalázó kitételek töröltessenek el. 16. Az oláh nemzet óhajtja, hogy az illető nemzetek ne vegyék az unio kérdését tárgyalás alá addig, míg az oláh nemzet nem fog mint alkotmányos nemzet az ország gyűlésén követeli által képviseltetni; ellenkező esetben óvást teszen».

Bemutatták a királytól Innsbruckban junius 23-án adott választ is, mely szerint a király törvényben kívánta biz-

tosítani nemzetiségöket, a többiekben pedig a már hozott törvényekre utasította őket.*)

Azonban — a beadott indítvány szerint, a román nemzet ezzel a válaszszal meg nem elégedhetett; többi között azért, mert a közválasztási jogra nézve meghatározott föltételek, úgymint census és magyar nyelv az adottaknak képzelt jogait egészen meghiúsítják, s nemzetiségöket s nyelvöket igen-igen háttérbe szorítják, mivel Magyarországon csak egy magyar nemzetet és magyar nyelvet akarnak ismerni. Ennélfogva, valamint eddig a régi rendszer és elnyomó törvények, úgy ezentúl e census stb. következtében a román nemzet továbbra is tettelegesen elzárva marad minden politikai jogtól; a bizottság román tagjai tehát kijelentették, hogy a balázsfalvi kívánatokhoz ragaszkodnak s azoknak helybenhagyását kérték.

Az unio-bizottság azonban azt határozta, hogy mivel a balázsfalvi kérvény még az unio előtt készült s az unio kimondásával részint elenyészett, részint pedig benne van a benyújtott törvényjavaslatban, ezt a javaslatot fogja tárgyalni, melyet a meghívott öt román négy fejezetben és husz pontban készített s a miniszterelnökhöz, mint magánegyen, szeptember

*) Ennek szintén elég eltérően közölt szövegét érdemes megismerni abban az alakban, a melyben az unio-bizottság elé került. A király így szólt: «Különös tetszéssel fogadván a már Magyarországgal egyesült Erdélyben való román alattvalóim hűségének biztosítását, nyilvánítom június 11-én adott válaszom összefüggésében, hogy a ti nemzetiségtek magyar miniszteriumom törvényjavaslatára különös törvény által biztosíttassék és a nemzeti iskolák föllállításáról gondoskodva legyen. Az általatok kért g. n. e. szentegyháznak az ország többi szentegyházaivali egyenlősége, valamint a templomi és iskolai szükségeknek az álladalom általi fedezése a legközelebb mult magyar országgyűlés 20-ik, a közteherviselés a 8-ik, robot s a tized megszüntetése a 9-ik, a sajtószabadság és az esküdtszék a 18-ik, a nép fegyverkezése a 22-ik törvényezikk által meg vannak adva. Magyar miniszteriumom gondot fog viselni, miszerint a ti helybeli panaszaitok megvizsgáltassanak s elláttassanak, az én román alattvalóim a közigazgatásnak minden ágainál számuk s képzettségük arányában hivatalokba alkalmaztassanak. Én ellenben elvárom tőletek, hogy ti az én magyar koronámhoz híven ragaszkodva, mindazt el fogjátok mellőzni, a mi egyenlenséget szül; mert csak polgártársaitokkal egyetértés biztosíthatja az általam adott szabadság élvezését; ki is nektek királyi kegyelemmel s jóindulattal maradok».

19-én folyamodvány kíséretében nyújtott be.¹⁾ A bizottság azután pontonként tárgyalta a törvénytarban XXI. cikknek szánt javaslatot s így állapította meg az idáig tudtommal ismeretlen szöveget:

TÖRVÉNYJAVASLAT AZ ERDÉLYI ROMÁNOKRÓL.²⁾

I. FEJEZET.

A nemzetiség- és nyelvről.

1. §. A románok nemzetisége és nyelve elismertetik és biztosittatik. Ennek következtében 2. §. A románok saját templomaikban, egyházi ügyeik igazgatásában, elemi és felsőbb iskoláikban, valamint papi növeldéikben saját román nyelvöket háborítatlanul használhatják. 3. §. Azon megyék-, vidékek- és székekben, az úgynevezett Királyföldön, királyi és mezővárosokban, a hol románok is feles számmal vesznek részt a tanácskozásban, románul is szabad leszen fölszólalni. Egyházi testületeikben, úgy a románajkú községekben a jegyzőkönyveket román nyelven írassák ugyan, hanem a felsőséggeli megérthetés végett magyarul is. Azonban más, akár egyházi, akár polgári hatóságokkal levelezésüket csupán magyar nyelven tehetik.³⁾ 4. §. A fentebbi értelemben⁴⁾ román nyelven írt jegyzőkönyvi kivonatok, nemkülönbén kérelem-, köt-, biztosító- s más oklevelek mindenhol elfogadandók. 5. §. Országos törvények, királyi, miniszteri és más köztörvényhatósági körrendeletek fordításban⁵⁾ román nyelven is közzéteendők ott, a hol románok is vannak.⁶⁾ 6. §. Az 1848-iki 22. törvényezikk a volt Erdélyországra is kiterjesztetvén, a románokból alakult és alakulandó őrsereg vezényleti nyelve is magyar leend, de a mellett a román nyelv-

¹⁾ Ez a folyamodás nincs az iratok közt.

²⁾ A javaslat szerint «XXI. törvényezikk a román nemzet polgári jogainak egyenlőség alapjani biztosításáról».

³⁾ Ez a két utolsó mondat a bizottságnak augusztus 10-én 37. szám alatt hozott határozatán alapúl. A románok eredeti javaslata a miniszteriummal való levelezésben szintén «kizárólag» a magyar nyelv használatát kívánta.

⁴⁾ ⁵⁾ ⁶⁾ A bizottság betoldása.

veni vezényletben is gyakoroltathatik.)* 7. §. Mindazon jogokban és kedvezményekben, a melyekben a többi határőrök törvényileg részesítettnek fognak, a román határőrök is részesítettnek.

II. FEJEZET.

A kormányzást és igazságszolgáltatást illetőleg.

8. §. Az 1848-iki 16. törvénycikk rendelete szerint népképviselőlet alapján alkotandó megyei szervezetbe tanácskozó tagokul választhatók az olyan románok is, a kik a magyar nyelvet nem beszélik ugyan, de értik.***) 9. §. Az állományi közigazgatás minden ágaiban románok, képességek tekintetbe vételével, igazságos arányban alkalmazandók.***) 10. §. Minden királyi törvényszék mellett, ideértve a Királyföldön levőt is, a románajkú szegény nép ügyeinek ingyen vezetésére egy-egy, az álladalom által fizetéssel ellátandó románajkú ügynököt fog a kormány kinevezni. 11. §. Mindennemű kinyomozó bizottságokban, a hol valamely román egyén vagy közönség érdeke forog fön, román egyének is alkalmazandók. 12. §. Az erdélyi approbata és compilata törvényekben a románokat kisebbitő vagy terhelő bármely törvények eltöröltetnek.†)

III. FEJEZET.

A nevelést illetőleg.

13. §. Az elemi iskolák, felsőbb tanodák és képző-intézeteknek álladalmi költségen leendő fölállításában és föntartásában a románajkúakra nézve is épen olyan tekintet lesz,

*) A románok javaslatában megfordítva állt.

**) Az eredeti szerkezet mellőzte a magyar nyelv tudását s a románok beválasztását a nép aránya szerint kívánta.

***) Az eredetiben képesség helyett népesség állt.

†) Az eredetiben: «A román nemzet egyéni személybátorsága olyformán biztosítottatik, hogy csak gyanúra s politikai vétségek ürügye alatt be ne fogattassanak; az ezzel ellenkező erdélyi törvények eltöröltetvén».

mint az ország akármely más ajkú lakosaira.*) 14. §. A magyar egyetemekenél **) román nyelv és literaturai tanszékek állítatnak föl, valamint a román középtanodákban és felsőbb iskolákban a magyar nyelv és literatura rendes tanulmány leend. 15. §.***) A katonai főnálló és állítandó képezdekben román növendékek is fognak képeztetni.

A vallásról szóló IV. fejezet egyetlen, 18. §-ára †) a

*) Több, mint az eredeti szerkezetben, mely a románok számára «ugyanazon arányt» kívánta.

**) A pesti mellett a főállítandó kolozsvárin is.

***) Az eredetiben a 16. §., mert ebből kihagyhatónak tartották a következőt: «15. §. Az aradi tanítóképző-intézet, a balázsfalvi fő- s belényesi középtanodák románok tulajdona lévén, azokban a tanítási nyelv román, a magyar nyelv azonban rendes tanulmány leend». Elhagyták az eredeti szerkezetből ezt is: «17. §. A sajtó tökéletesen szabad s jelesen a románokon nehézkedő hírlapi cautio eltöröltetik».

†) «IV. fejezet. A vallásról. 18. §. Az 1848. évi XX. törvény-cikkben fektetett elvek nyomán rendeltetik: 1. Az óhitű románok a karloviczi metropolitától s általában a szerb egyházi kormánytól, — a római katolikusokkal egyesültek pedig a latin szertartású hierarchiától függetleneknek nyilváníttatnak; minek következtében mindkét felekezet úgy fő-, mint alrendű egyházi előjáróit szabadon választandja. 2. Az óhitű románok a temesi s verseczi egyházmegyékben azonnal, üresség esetében pedig a n.-szebeni s aradi egyházmegyékben is maguknak románajkú püspököket és metropolitát választandnak. 3. A püspököket az illető egyházmegyei zsinat, a metropolitát pedig az illető egyházmegyéknek román népe egyházi gyülekezetekben, képviselők által, minden kijelölés nélkül fogja választani s a magyar miniszteriumnak bejelenteni. 4. Az összes egyházmegyék gyülekezete kerületenként oly arányban választandó 120 tagokból fog állani, hogy negyven az egyházi osztályból, ideértve a püspököket s archimandritákat, nyolczvan pedig a világiakból és ezek között huszonöt követ a határörvidékről küldessék. 5. Az egyházi összes gyülekezetben fog az egyes megyék zsinatainak mely időben s módodon-tartása is meghatározatni és az egyházi s az iskolai kormányzásnak általános rendezése eszközöltetni. 6. Egyházi s iskolai ügyeik kormányzására a a vallás- és közoktatásügyi miniszterium mellé románajkú egyénekből külön osztály fog főállítatni. 7. A vallás- és közoktatásügyi miniszter egy elnököt s a románokból és szerbekből négy-négy, vagy ha valamelyik felekezet vonakodnék ahhoz járulni, más felekezetbeli négy egyént, fog bizottságképen kinevezni; mely bizottság a románok és szerbek közt fönnforgó mind nemzeti, egyházi s iskolai pénzalapot, mind pedig a kolostorok jogviszonyait megvizsgálja s a románok illetőségét az igazság s méltányossághoz képest kijelölve, valósággal

bizottság megjegyezte, hogy nem tárgyalhatja, mert az részint a magyarországi viszonyokat, részint a kultuszminisztert érdekli és illeti. Mindamellett Erdélyre nézve külön törvényben kívánja kimondani, hogy mindakét felekezetű ó-hitű vallást bevett vallásnak nyilvánítsanak és, hogy mint eddig, püspökeit mindakét felekezet ezentúl is szabadon választhatja.

Az V. fejezetből, mely a követválasztásról szólt, szintén csak az utolsó 20. §. maradt meg,*) s így ez most mint 16. §. csatlakozott a többihez, ilyképen: «16. §. Mindazon jogokban s kedvezményekben, melyeket e hon más nemzetei bírnak, vagy ezután törvényhozási úton nyerendének, a románok is részesítendők».

Az öt román másnap szeptember 27-én is megjelent a bizottság ülésében, melyen még egyszer fölolvasták s elfogadták a megrövidített törvényjavaslatot.

Ezzel azután be is fejezte működését az unio-bizottság, mely huszonöt ülésben összesen 64 határozatot hozott. Erdélyre vonatkozó törvényjavaslatait a képviselőház jobbadán elfogadta és szeptember 26-án a románok kérdésével is foglalkozott. Mindezt azonban már elkésve tette.***) Cipariu Budapestről Balázsfalvára hazaérkezve, azonnal kitűzte a fekete-sárga lobogót és hazatértek a bizottság legszorgalmasabb tagjai, a szászok és románok is, hogy most már minden erővel megakadályozzák az uniót, melyet idáig nemcsak elvben,

ki is adassa. A vallás- és közoktatásügyi miniszter jelen törvényezikket haladéktalanul végrehajtandja».

*) «Az elmaradt rész így szólt: «19. §. A románok egyenlő követ- s tisztválasztási joggal bírandanak a több e honi polgárokkal, minden különbség nélkül; s jelesen a magyarhoni s erdélyi polgárok között az utolsó erdélyi országgyűlés által hozott követválasztási jogegyenlenség eltöröltetik s az ennek alapján megválasztott képviselők hivataloskodása a jelen országgyűlés végével megszüntetetik». A bizottság kijelentette, hogy e §. tárgyalásába ezúttal nem bocsátkozhatik ugyan, de szükségesnek látja, hogy az erdélyi követválasztásokat is lehetőleg egyenlőkké tegyék a magyarországiakkal s hogy a követek számát helyesebb arányokba hozzák.

**) Az első magyar nemzetiségi törvényjavaslatot, sokban Cipariu s az unio-bizottság javaslatának felhasználásával, Szemere miniszterelnök csak 1849. július 21-én terjeszthette a szegedi országgyűlés elé, mely azt el is fogadta.

hanem — harmadfél havi tanácskozásaik alatt, — legtöbb részletében is elismertek. Az uralkodóház és a parlament közt nyíltan kitört viszályban egyenesen amahhoz álltak s így nem érdekelhette őket többé, a parlament mit határoz a bizottságban végzett munkálataikról. A történetírót azonban mindenkor érdekelni fogja, hogy ez a bizottság mindent megkísérlett Erdély függő kérdéseinek parlamenti megoldására nézve.

LÁRKI SÁNDOR.

BUONAPARTE LETIZIA.

Báró Larrey, az Institut egyik oszlopos tagja nemrég két vaskos kötetet írt Buonaparte Letiziáról.*) Jeles művében mintegy azt látszik bizonyítani, hogy Napoleonnak nagygyá kellett lennie, mert anyja is «nagy» volt.

Épen nem mondhatnók, hogy báró Larrey az említett mű megírásával Napoleon emlékének tömjénezni akar. Ő nem mint francia, de mint elfogulatlan történetíró írta meg nagy művét, a melyhez egy emberöltőn át gyűjti a becses adatokat. Még ifjú volt, midőn agyában ez eszme megszületett; és bele-öszült, mire kedvencz gondolatát megvalósíthatta. A legérdekesebb adatokat magának Napoleonnak egyik jeles kortársától, tulajdon édesatyjától veszi, ki mint a francia hadsereg fősebésze, sűrűen érintkezett a császárral. De saját tapasztalatai is érvényre jutnak. 1834-ben atyjával ott járt Rómában, a fiát gyászoló, csaknem száz éves anyacsászárnőnél és így mint annak személyes ismerőse bizonyos közvetlenséggel ír róla.

E jeles mű hatása alatt megkísértjük Buonaparte Letiziának, a legnagyobb anyák egyikének jellemrajzát adni.

Napoleon születése mozgalmas időbe esik. Korzika hősies elszántsággal védi függetlenségét. Az általános izgatottságot nagy mértékben fokozza azon álhír, hogy XV. Lajos Korzikát — Genua fenhatósága alatt — Franciaországhoz akarja csatolni. Az izgatottság csak természetes, mert hisz a korzikaiak épen Genua ellen keltek fel. Az egész sziget forrong. Még a nők sem nyugosznak; élükön a szép Letiziával követik

*) *«Madame Mère. Napoleonis Mater. Par le baron L. Larrey. Paris. Edition de l'Institut.»*

férjeiket a csatatérre. Letizia már családanya s a háború kitörésekor új anyaságnak előjeleit érzi.

Az ellenfelek második összecsapásánál is ott van. És habár ő maga nem keveredik a harczolók közé, — gyermekének születését várja — szünet nélkül kitartásra, bátorságra inti a harcziás korzikai nőket.

Férfiás, kiméletet és pihenést nem ismerő önmegtartóssággal viseli a háború viszontagságait. Hol gyalog, hol lóháton nyomul előre a korzikai felkelő csapatokkal. Megmászsa a legmeredekebb hegyoldalakat, keresztül törtet a vadon erdőségeken, átgázolja az útba eső patakokat; a többiekkel együtt nem egyszer szabad ég alatt táborba száll és ott van mindenütt, hol már-már csüggedő honfitársait lelkesítheti. Legjobb szereti, ha harczratermett vitéz harczosok, honának elszánt védői környezik, kiket azután tüzes szavakkal buzdít, lelkesít.

— Utolsó lehelletükig meg kell védenünk Korzikát! Mindegyikünknek, a legutolsónak is sikra kell szállnia hazánkért! Ha már nem győzhetünk, vérezzünk el együtt a szabadságért!

Midőn sok évvel utóbb Napoleon környezete anyjának hősies szerepléséről szólott, a császár csak ennyit mondott: «l'était une tête d'homme sur un corps de femme».*)

Letizia a Porto Nuovo mellett vívott ütközetnél látta először foszladozni Korzika sorsához fűzött reményeit. Ekkor, úgymond, érezte, hogy várvavárt gyermeke már nyugtalankodik, hogy mielőbb szorongatott honfitársainak segítségére sietessen. Ütközet után a Monte-Rotondo magaslatáról szemlélte a csatatér szomorú képét. A rettenthetetlen hősnő szemei könnybelábadtak.

Paoli, a korzikai szabadságharcz értelmi szerzője és vezetője, Angliába menekülte előtt Buonaparte Károlyt is fölszólitotta, hogy őt családjával együtt az önkéntes számkivetésbe kövesse. Ajánlata Letizia erélyes ellentállásán hajótörést szenvedett. Büszke önérzete, rajongása, melylyel Korzikához ragaszkodott, visszarettenté a bujdosástól.

Itt akaratlanul is fölmerül azon szónoki kérdés, hogy ugyan mi történik, ha Letizia Paoli ajánlatát meg nem hiu-

*) «Női testén egy férfiú fejét viselte.»

sítja? Miként alakul Európa politikai helyzete, ha Napoleon Angliában születik?

Franciaország békét köt Korzikával még pedig a lehető legmértányosabb föltételek mellett. De nem is tehetett más-kép, mert hisz át kellett látnia, hogy Korzikának egyszerű annektálása csak még bonyolódottabbá tette volna az amúgy is válságos helyzetet. Ezért aztán inkább szövetségesül fogadta.

Letizia ezen pillanattól francziának érezte és vallotta magát. Az ő szemeiben kicsiny hazája beleolvadt a nagy Franciaországba.

Hősiességét ő maga csak természetesnek találta.

— Je ne craignais rien, sous la protection de la saint Vierge, à qui j'avais voué mon Napoléon!*)

1769. Nagyboldogasszony napján (aug. 15.) az ajacciói székesegyházba ment az ünnepélyes isteni tiszteletre. A szertartás alig vette kezdetét, máris haza kellett sietnie. Ezen a napon pillantá meg először a napvilágot az, kit később hízegői a naphoz hasonlítottak.

Napoleon mindent, a mi szép és jó lelkében lakott, anyjától örökölt. Letiziának gondolatai fiában megtestesültek.

Letizia asszonyt az egykorú olasz festmények tündöklő szépségnek ábrázolják. Michelet**) szerint arczán titokzatos, megmagyarázhatlan bánat ömlik el, mely e festményeket vonzókká és felejthetetlenekké teszi. Kiváló fenséggel ábrázolja Morelli. Igazi császárnőt fest és képein szembetűnő az anya hasonlatossága Lucien fiához. A császárság pénzein Napo'eon vonásai is élénken emlékeztetnek anyjára.

Letizia családanya és hősnő volt egy személyben. A bátor amazon igazi örömmel teljesíté az egyszerű háziasszony szerepét és szívesen cserélte föl tüzes paripájának kantárszárait fehér kötényének szalagjával. Ezentúl kizárólag családjának akart élni és egyedül az ő nemes és mélyreható gondolkozásmódja, megingathatlan akaratereje és éber körültekintése lehettek képesek fiainak szilaj természetét megfékezni.

A száműzött császár Szent-Ilona szigetén gyakran gon-

*) «A szent szűz oltalma alatt, kinek Napoleonomat följánlot-tam, semmitől sem féltem.» Lásd Larrey idézett művét.

**) «Mémoires de Napoléon.»

dolt anyjára és mindenkor áhitatos tisztelettel beszélt «maman Letizia» bölcseségéről, nemes szívéről. Anyja előtt sohasem sirt. Szégyelte. És mégis csak tőle félt, csak neki engedelmeskedett.

«A mi jót tettem, a mi szerencsét és dicsőséget értem, mind anyámnak tulajdonítom». Saját tapasztalatai meggyőzik arról, hogy a gyermek sorsa, jellemének fejlődése az anya befolyásától függ.»

«Makacs gyermek voltam — mondja Napoleon, és senki sem mert velem dacolni. Nem félttem senkitől és mindenkibe belekötöttem . . . Egyedül anyám, Letizia, volt képes harcias kedélyemet megzabolázni. Ő sohasem helyeselte túlságos pajzanságomat. Szeretetteljes, de mindig komoly szigorral büntetett, ha rászolgáltam, de ha megérdemeltem, megjutalmazott. Valamennyiünket ugyancsak rendben tartott és soha egyikünkkel sem tett kivételt».

Könnyen elképzelhető, hogy e rakoncátlan gyermek-sereg sok gondjába került. Tizenhárman voltak, mint a gonoszok és a mint maga Letizia megjegyzi, Napoleon mindig úgy intézte a gyermekszoba zajos ügyeit, hogy testvéreivel szemben lehetőleg mindenkor fölényben maradjon. Már mint kicsiny fiú is előszeretettel parancsolt másoknak. A tizenhárom testvér közül öt igen korán elhalt, míg a többi nyolcz nemcsak hogy nagyra nőtt, de mindannyian nagy hírnévre is tettek szert. József, a későbbi nápolyi, majd spanyol király, volt a legidősebb; ezt követték Napoleon; Lucien, ki a császárnál kegyvesztett lön s így a kanossai herczegséggel kellett beérnie; végre Lajos és Jeromos, kik közül előbbinek a holland, utóbbinak pedig a westpháliai trón jutott.

Ezekon kívül Napoleonnak még három nővére volt. Eliz, a legidősebb, Bacciocchi herczeg nejévé és toszkánai nagyherczegnővé lön; Paulinát Leclerc tábornok, majd Borghese herczeg vette nőül; míg Karolin (Sarolta), Murat oldala mellett a nápolyi korona fényében ragyogó, de ép oly szomorú sors részesévé lett.

Napoleon utolsó napjaiban igen gyakran és mindenkor a fiúi hű ragaszkodás bizonyos nemével beszélt anyja mindig helyesnek bizonyult világnézetéről. «Anyám sohasem tévedett», mondá nem egy ízben, s őt ítéletében, gondolkozásában csaknem csalhatatlannak vélte.

Napoleon alig volt tíz éves, mikor a szülői házat el kellett hagynia. A briennei nevelőintézetbe küldötték. Elutazása előtt anyja magával vitte Ajaccióba, a lazaristák rendfőnökéhez, hogy az távozni készülő fiát megáldja. S a mint a fiúcska a tisztességes elölletét letérdel, anyja hirtelen melléje áll, fia homlokát kezével érinti és mély megilletődéssel így szól a paterhez: «Tisztelendő Atyám, itt egy igazi lángész lakik!»

Brienneben Napoleon csak nehezen tudta magát föltalálni. Először volt távol hazulról és így igen nélkülözötte édes anyját. Szorongó gyermeki szíve egyedül az intézeti kápolna csöndjében lelt vigaszt s ekkor is egyre anyjára gondolt. Egyszer valami csinyt tett, a miért az intézeti praefectus szigorú büntetést rótt rá. «Térdeljen le, Buonaparte, ön ma térdelve fog ebédelni!» — mondá a praefectus ebéd előtt. «Ha kell, akkor ebéd alatt, de térdelni nem fogok; mi otthon csak a jó Isten előtt szoktunk térdet hajtani». Ez azonban mitsem használt. A praefectus félre nem érthető kézmozdulat kíséretében megismétlé előbbi parancsát, mire a fölbúzó gyermek fájdalommal fölkiáltott, majd pedig az étterem közepére rohanva térdrehullott: «N'est-ce pas maman, devant Dieu! devant Dieu!» mondá zokogva.

A dolog nem is maradt annyiban. Az intézet igazgatója a felügyelőt túlszigorú eljárásáért rendreutasította, s azóta a briennei intézetben soha ehhez hasonló eset elő nem fordult.

Midőn Buonaparte asszony a dologról értesült, egy könny-csepp csillant meg szemében.

Napoleon az édesanyjában kereste és lelte — sajnos csak ifjabb éveiben és végnapjaiban — fő támaszát ugyannyira, hogy midőn az intézetet elhagyva, mint hadnagy a hadseregbe lépett, kétségbeejtő öngyilkos gondolatait, melyek minduntalan gyötörték, egyedül a szerető anya volt képes elűzni. Azon tudat, hogy tehetetlenül kell szemlélnie, mint küzködik özvegy-ségre jutott anyja a legsúlyosabb anyagi gondokkal, megingatták a szerető fiú lelkének egyensúlyát. Anya és fiú egymást vigasztalták és a szegény, szorongatott anya még azon iparkodott, hogy fiát legalább némi anyagi támogatásban részesítse. Így akarta Napoleonnak az Ajaccióban állomásozó nemzetőrök zászlóaljparancsnokságának elnyerését megkönyviteni.

Az 1789-iki mozgalmat Letizia is nagy lelkesedéssel

üdvözölte. A mint egykor Ajaccióban, úgy most is bátorságának újabb jelét adta. Fia előtt több ízben hangsúlyozta, hogy a kivándorlást épenséggel nem tartaná hozzá méltónak és komoly szavakkal figyelmezteté, hogy az ország határait semmi áron át ne lépje. Napoleon nyomban kész volt a válaszszal.

— Ha valaha a Rajnán átkелеk, ez egyedül azért történhetnék, hogy útját álljam mindazoknak, kik netán Franciaország ellen akarnának törni. Nyugodjál meg, anyám, fiad soha sem fog az ellenség zsoldjába szegődni.

A szerencsétlen XVI. Lajosnak vád alá helyeztetése Letizia asszonyra fölötte kinosan hatott. Hálás szíve nem feledteté vele, hogy fiai állami intézetekben, a király költségén nyerték kiképeztetésüket. Mindig mély hálával gondolt az oly szomorú véget ért királyra s emlékét, mint családjának legelső jötevőjét, mindvégig híven megőrizte.

A rémuralom üzelmei által támadt általános zűrzavart Paoli arra használta föl, hogy Korzikát lehetőleg Anglia kezére játssza. Csak természetes, hogy alattomos tervének a Buonaparte-családot is meg akarta nyerni. Az egész családnak, főleg pedig Letiziának büszke, hazafias ellentállása meg-hiusítá az épen nem hazafias ajánlatot.

József, Napoleon és Lucien ez időben anyjuknál tartózkodtak. Letizia fölhasználta a kedvező alkalmat és fiait Franciaországba küldötte.

— Menjetek fiaim oda, hová a közjó hív és csak ne is gondoljatok anyátokra, míg a haza sorsát biztosítva nem látjátok.

És mit tett a korzikai hatóság? ! Az anyát honmaradt kiskoru gyermekeivel együtt az elutazott három ifjú kezese-ként egyszerűen letartóztatta. Röviddel utóbb, hogy fiai el-hagyták, éreznie kellett férfias eljárásának kellemetlen követ-kezményeit. Egy éjjel szokatlan zajra fölriadt álmából. Fegy-veres hegyi lakók kis csapatja rontott lakosztályába. Egyikük, a főkolompos, égő fáklyával kezében eléje lépett és harsány hangon értésére adta, hogy immár ő is, gyermekei is Paoli foglyai. Mig így beszélt, az ablakon halvány pir hatolt a szobába.

— Siessünk! Nem látja, hogy ég a háza? — kiálták a fegyveresek.

— Nos és aztán? — válaszolá a rettenthetetlen nő.

Majd fölépítjük újból. Igen, még szebb lesz, mint volt. Éljen Franciaország!

Akárcsak a korzikai szabadságharcz idejében, Letizia asszony sziklás, rögös utakon, hegyen-völgyön barangol. Most már gyermekeivel együtt és katonai fedezet alatt. Sok viszontagság után végre a tengerparthoz érnek. Kevés vártatva hajó közeledik. A kis karaván vészjelt ad, hogy a hajósok figyelmét magára vonja.

A véletlen úgy akarta, hogy Napoleon ugyane hajón hazafelé iparkodott. Midőn észrevette, hogy a hajó parancsnoka hatalmas mentő csónakot és több tengerészt mozgósít, hogy a parton vesztegelőket a hajóra szállítsák, ő is hozzájuk csatlakozott. Így elébb vélt haza juthatni. Mily nagy volt meglepetése, midőn a parton állók között ott látta édes anyját és testvérkeit. Könnytelt szemekkel átölelte övéit és útirányát megváltoztatva, velük együtt visszatért a hajóra. Marseillesnél partra szállottak. Letizia, azon tudatban, hogy szabadságának föláldozásával Franciaországért oly áldozatot hozott, mely nem maradhat titkon, szives, talán épen ünnepélyes fogadtatásra számított. Pedig megvettetésnél és nyomornál egyebet sem talált.

— Remélte, sőt meg volt győződve — mondja Stendhal — hogy a francziák a hazafiság mártirjának fogják tekinteni. Csalódnia kellett. Lenézték, megvetették, mert oly szegény volt, hogy saját leányaival végzett minden munkát.

Buonaparte asszony stoikus nyugalommal viselte megaláztatását.

Marseillesben Napoleon a saját, aránylag vajmi csekély tüzértiszti fizetéséből fedezte anyjának és testvéreinek minden szükségletét. Néhány hónappal utóbb Toulon ostrománál Napoleon annyira kitüntette magát, hogy fiatal kora daczára dandárparancsnokká lőn kinevezve. Az új tábornokot első útja anyjához vezette, hogy dicsőségében őt is részesítse. Befolyásos irigyei azonban csakhamar megzavarták örömét. Ezek minden alkalmat fölhasználtak, csakhogy hazafiasságát gyanusithassák úgyannyira, hogy Buonaparte tábornok tényleg fogságba került. Mégis rövid idő alatt ismét szabadlábba helyeztetett és egyenesen anyjához sietett. Az emberek igazságtalansága és irigysége, főleg pedig családjának szemmel-

látható nyomora annyira hatottak amúgy is túlérzékeny kedélyére, hogy öngyilkos gondolatai újra föltámadtak.

Mielőtt Párisba utazott, megemlíté anyjának, mennyire szeretne Korzikában maradni, hogy az angolok uralmának végét vethessen.

— Napoleon, válaszolá anyja, ne feledd, hogy Korzika egy terméketlen szikla, egy elhagyatott, félreeső zug. Páris ellenben nagy, gazdag és népes. Hozzá még lángokban áll! Íme, ez a hozzád méltó légkör!

Soha még fiú nem ölelte át anyját oly forró bensőséggel, mint most Napoleon, kit anyjának szavai mélyen megindítottak.

Buonaparte tábornok, az olaszországi csapatok főparancsnoka, élénken emlékezik anyjának szavaira, melyekkel az jövődő dicsőségét megjósolta.

— Isten és a szent Szűz mindenkor örködni fognak fölötted!

Mélyen meghatott fia néhány egyszerű szóval búcsúzott anyjától.

— Anyám, óvd meg egészségedet és élj sokáig, mert ha meghalnál, úgy én sem akarnék tovább élni.

IV. prairial 10-én a hadsereg a polgársággal egyetemben Marseilles legnépesebb helyén, az «Allée de Meillan» sétányon az areolói és lodii csaták hőségének tiszteletére győzelmi és egyben hálaünnepélyt («fête de la victoire et de la renaissance») rendezett. Az ünnepélyen az ifjú tábornok anyja és testvérei is megjelentek. És a még csak röviddel előbb megvetett, vagy legjobb esetben megszánt nőknek az ünnepély főrendezője pompás palmaágakkal kedveskedett, mintegy jelezni akarván a fiú és fivér iránt táplált mély hódolatát.

Letizia asszony sok veszélylyel daczolt, csakhogy fiát Montebelloban fölkereshesse. A fáradalmas, hosszú út annál édesebbé tette a viszontlátás örömeit. Napoleon maga írja «Mémoires»-jaiban, mily anyai büszkeséggel ölelte őt át e bölcs, hőslélkü anyja.

— Óh, Napoleon — mondá fiát hevesen magához szorítva — ma valóban én vagyok a legboldogabb anyja.

— Ez édes szavak — írja Napoleon — voltak a kiállott fáradalmak legbecsesebb jutalma. Majd fürkésző tekintetével végigmért és úgy találta, hogy megfogytam. Ez elszomorította.

— Fiam, te megöölöd magadat!

— Ellenkezőleg, anyám! Úgy érzem, hogy csak most kezdek igazán élni.

— Lehet, talán a jövőben. Most azonban . . .

— Nos? és ha mindjárt meg kell is halnunk?!

A montebelloi ütközet után Letizia asszony, végtelen öröme, ismét visszatérhetett Korzikába, hogy fölgújított és elhagyatott házáat újból fölépíttesse.

Ez időtájt azután jó időre csaknem teljesen háttérbe szorul. Még csak azon újabb ünnepélyeken sem vesz részt, melyekkel a lelkesült párisiak fiának sikeres hadi műveleteit ünneplik. A fiatal tábornok gondolatait, szívét-lelkét egy más nő foglalkoztatja. Még mielőtt Olaszországba indul, értesíti anyját — a nélkül, hogy előzőleg annak jóváhagyását, vagy csak véleményét is kikérte volna — hogy Tascher Jozefinnel, Beauharnais tábornok özvegyével, házassági frigyre lép. A két nő Montebellonál találkozik első ízben. Jozefin bájai már ekkor sem voltak képesek kihívó, csaknem kaczer viselkedését a gondos anya átható tekintete elől elrejtteni.

A komoly matrona sokkal örömebb látott volna más nőt fia oldalán. Mégis őszinte anyai szeretettel közeledett fiának szíve-választottjához.

Buonaparte ismét távozni készül. Az egyiptomi expeditióra már minden készen áll. Anyja lélekben mindenüvé követi. Büszke örömét legkevésbé sem zavarták meg azon kedvezőtlen álhírek, melyeket fiának irigyei oly nagy buzgósággal terjesztettek.

— Fiam nem fog Egyiptomban elveszni, bármennyire kívánják is irigyei. Ő még nagyobb dolgokra van hivatva.

Fiának Jaffában a dühöngő pestis idejében tanúsított nemes önfeláldozása sokkal nagyobb örömet okoztak anyai szívének, mint akár az egyiptomi csatatereken szerzett újabb babérai.

Brumaire 18-án Napoleon consullá lett. Ezzel anyja a szenvedés útjára lép. Megijed a fiát fenyegető összeesküvésektől, még inkább pedig fiának mérhetetlen dicsvágyától. A Tuillériákban neki följajnlott lakosztályt erőlyesen visszautasítja. Midőn pedig fiának üdvözlésére sietve átlépi azon küszöböt, mely még nem rég XVI. Lajos lakosztályaiba vezetett, el nem zárkozhatott a szívében támadó balsejtelmek elől. A közel jövőben maga előtt látta az új császárság korszakát, s ekkor úgy vélte,

hogy Napoleon a világtörténelem előtt sokkal nagyobb maradna, ha nem lesz császárrá. Ez aggodalmaival teljesen magára volt hagyatva. Napoleon ekkor már végkép mellőzte anyja tanácsait és befolyását, jóllehet a nyilvánosság előtt mindenkor a legnagyobb tisztelettel közeledett feléje.

A szerencsétlen Enghien herceg igazságtalan üldözése mégis némi alkalmat nyújtott Letiziának, hogy fiára mint anya is hathasson. Miután maga Jozefin császárné is hiába kérte térdenállva a szerencsétlen áldozat megkegyelmezését, Letizia asszony fiához siet, hogy komoly szavakkal figyelmeztesse az őt terhelő felelősségre.

— Ne feledd, fiam, hogy ha hatalmaddal visszaélsz, magad fogsz legelsőnek azon tátongó örvénybe zuhanni, melyet most egész családunk vesztére készítesz.

(Tudjuk, hogy az anya kegyetlen jóslata később tényleg megvalósult.)

Napoleon, háborgó lelkiismeretének szavától ösztönözve, még az éj folyamán maga elé rendelte környezetének legbizalmasabbjait és szigorúan meghagyta nekik, hogy a halálos ítélet végrehajtását megakadályozzák. Elkésett. Enghien herceget a kegyelem már nem találta életben. — Napoleon anyja utóbb személyesen adta át Rohan hercegnőnek az Enghien által részére hagyományozott emléktárgyakat.

Letiziát nagy öröm érte. A nyilvános istentisztelet helyreállítása, szóval a Concordatum — melyből repeső szívvel arra következtetett, hogy fia még sem közönbös a vallás iránt — földerítette aggodalmas, borús napjait. Ismét érdeklődik a közélet eseményei iránt, minek jeléül a párisi Notre-Dame székesegyházban megtartott Te-Deumon teljes ünnepélyességgel jelent meg.

Ezenkívül fia részéről még személyes elégtételben is részesült. A szürke nénék (soeurs de la chartté) ugyanis újra megkezdheték az irgalmasság cselekedeteinek hathatós gyakorlását. A Franciaországban amúgy is oly népszerű fehér főkötő ezentúl ismét zavartalanul örköndhetik a nyomor és inség tanyái fölött.

Az orleánsi Szűz tiszteletére évenként megtartatni szokott, a proscriptio által azonban eltörölt ünnepélyek ujólagos helyreállítása pedig valóságos lelkesedéssel tölté el szívét.

A császárság kikiáltásakor Letizia Rómában tartóz-

kodik. Itt Lucien fiával önként megosztja a száműzetés keserveit, annál is inkább, mivel Lucien bátyja előtt oly «bűn»-ért lön kegyvesztetté, mely az anya pártolását teljességgel megérdemelte. Lucien Napoleon szigorú parancsa ellenére sem volt hajlandó egy nemesszívű, de alacsony származású nővel kötött házassági frigyét fölbontani. A «parvenue» sógornő igen feszélyezte Napoleont, s ily módon akart tőle szabadulni.

Letiziát már e sűrlődások is mélyen szomorították. Elhez járultak még aggodalmai, melyeket fiának trónralépte előrelátó anyai szívének okozott. A folytonos izgalom és keserűség egészségét is kikezdte. Nemsokára mégis újra Párisba megy. Itt azonban sem a császárság kikiáltását követő háládó istentiszteleten, sem magán a koronázási ünnepélyen részt nem vesz, jöllehet David, korának egyik kiváló festőművésze, óriási méretű koronázási képén — nyilván a hiú császár iránt való túlságos előzékenységből — az «anya-császárnő» méltóságos alakját is megörökíté.

Annál nagyobb figyelemmel és őszinte érdeklődéssel kíséri Letizia a római pápának Párisban való időzését. Ennek oka egyrészt mély vallásosságában, másrészt abban keresendő, hogy nem tudta feledni azon kitüntető, csaknem ünnepélyes fogadtatást, melyben annak idején Rómában része volt.

Stendhal szerint, ki pedig Letizia nagy lelkét nemcsak csodálta, hanem teljességgel meg is értette, az aggódó anya a császárság elkerülhetetlen bukását előre látta.

— Ez a kiváló, jeles nő, kiről bizvást elmondhatjuk, hogy hozzáfogható női jellem egész Franciaországban is alig található, a Tuillériák pajkos lakóinak ellenkező véleményével szemben is erősen hitte, hogy a fia által föllállított új épületnek előbb-utóbb romba kell dőlnie és igen tartott tőle, hogy az összeomló épület alkotóját is megsértheti . . .

Így Stendhal.

Ha a spanyol, nápolyi és westpháliai trónokon ülő fiaira gondolt, úgy e hevenyében összetákolt királyságoknak sohasem tulajdonított maradandó értéket. E fejedelmekben mindig csak gyermekeit látta, és bár a nyilvános érintkezésben mindenkor megóvta magas állásukat, mégis mindannyiszor érvényesítette az anya elvitázhatatlan jogait. Napoleon ebben is kivételt akart képezni. Az új császár, ki megfeledezett az anyja iránt köteles gyermeki tiszteletről, elbizakodottsága-

ban azt hitte, hogy a császári korona még anyjával szemben is bizonyos atyáskodó szerepet biztosít számára. Ebben annyira ment, hogy egy ízben tulajdon édesanyjának csókra nyújtotta kezét. Ez akkor történt, midőn Napoleon, azon hiszemben, hogy császári vérből származó fiutóddal dynastiája jövőjét biztosíthatja, Tascher Jozefinnel kötött házasságát önkényszerűleg fölbontotta, illetőleg semmisnek nyilvánította és Mária Lujza főhercegnőt, az osztrák császár leányát vette nőül. Ez alkalomból Letizia fiánál járt, s ekkor Napoleon az új császárné jelenlétében méltóságteljes, csaknem leereszkedő mozdulattal anyja felé nyujtá jobbját. És midőn anyja nem teljesíté fia óhaját, ez ingerülten fölkiáltott:

— Anyám! Nem vagyok-e a császárod?

— Igen, fiam, de én meg anyád vagyok, te pedig első sorban fiam vagy és az is maradsz.

Erre Napoleon elhallgatott s most ő volt az, ki anyjának kezét csókolt.

Mári Lujza az egész jelenetet némi távolságból szemlélte. A kislelkű nő csodálkozott Letizia asszony «sajátságos» eljárásán.

— Hogy lehetséges ez, madame mère? Lássa, én mindenkor kezét csókolok az osztrák császárnak.

— Ez rendjén is van, édes gyermekem. De ne feledd, hogy míg az osztrák császár egyúttal atyád is, addig a francia császár az én fiam. Ez az egész különbség!

Ez a tanulságos válasz teljesen méltó volt a komoly anyához. Az egyszerű ajacciói polgárnő megmutatta, hogy még a császár leányától sem ijed meg.

A mily féltékenyen őrizte anyai tekintélyét, ép úgy távol tartott magától minden fényt és pompát. Saját házában lakott ugyan, de minden udvartartás és udvari illemszabályok nélkül. Párisban fölváltva majd a sz. Domokos-utezán (Rue Saint-Dominique) levő házában, a mai hadügyministeri palotában, majd pedig a Pont sűr Seine-téren levő kastélyban tartózkodott. Ez utóbbi romjain épült utóbb a Casimir-Perier család diszes palotája.

Buonaparte asszony egészen polgári viszonyok között élt úgy, hogy takarékosága közmondásossá vált. Sőt korának egyik hírneves történetírója, Beugnot gróf egyenesen fősvénységgel (*économie passionnée*) vádolja. Pedig ha gyűjtött, nem a

saját céljaira tette. Érezte, sejtette, hogy gyermekei még egykor nagy hasznát vehetik megtakarított kincseinek és nem egyszer hangsúlyozta, hogy mint anyának kötelessége a kedvező jelenben a kétes, bizonytalan jövőre is gondolnia.

E puritán nő, ki Napoleonnak Egyiptomból való dicsőséges hazatértekor egyetlen, igen egyszerű utiöltönyben sietett Párisba, sohasem helyeselte gyermekeinek és egyéb rokonainak pazar fényűzését. Önmagától gyakran a legszükségesebbet is megvonta, csakhogy annál többet juttasson a szegényeknek. Mint egyszerű polgárnőnek második természetévé vált az önzetlen jótékonyosság s e nemes szokását magas állásában, fényes körülményei közepette is hiven megőrizte. A Pont sűr Seine szegényei bizonyára sokáig emlegették páratlan szívjóságát.

Napoleon mindjárt trónralépte után az összes humanitárius intézmények fővédnökségét anyjára ruházta, ezzel is tanúsítva, mennyire ismeri anyja hajlamait.

A mint már említettük, Letizia kieszközölte a szürkenének házainak visszaállítását. Most mindent elkövetett, hogy ezek számát lehetőleg gyarapítsa. Az irgalmas nővérek betelepítése ugyancsak az ő befolyásának, hathatós közbenjárásának tulajdonítható. Az orosz-francia háború kitörésekor pedig arra birta a császárt, hogy néhány vidéki városban az irgalmasnővérek vezetése alatt álló közkórházat létesítsen. Nem volt jótékony irányú vállalat vagy mozgalom, melynek terheiből a maga részét ki nem vette volna. Ha Letizia napjainkban él, úgy bizonyára ő lett volna lelke és talán első áldozata az elmúlt évben oly borzasztó véget ért párisi jótékonyági bazárnak.

Fiának a római Curiával folytatott viszálykodásai igen kinosan hatottak vallásos kedélyére. Különösen lehangolta a római pápának fogságba ejtése. Ismételten komoly szemrehányásokkal illette ezért Napoleont, s leghőbb vágya volt a fogoly pápa szabadlábba helyezése.

Letizia jobban örvendett fia békés vívmányain, mint akár valamennyi hadvezéri diadalán. Valahányszor Napoleon háborúra készült, anyai szívét mérhetetlen aggodalom tölté el. Fájt a szíve az oly könnyelműen ontott, patakokban folyó francia vér miatt. De aggodalmai közepett is mindenkor megőrizte higgadságát. Mindig bízott Napoleon szerencsecsillagában (étoile de Napoléon) és e bizodalomban még a csatavesztések sem ingatták meg. Büszke volt fiának fényes diadalaira,

de még büszkébb volt nagylelkűségének békés megnyilatkozásaira. Így nagy örömmel tölté el azon hír, hogy Napoleon Nagy Frigyes sírját megkoszorúzta. Még inkább örvendett fia sikeres közbenjárásán, melylyel Hatzfeldt herczegnőt férjével kibékíté.

A bájos, de ép oly szerencsétlen Lujza porosz királynőnek szintén volt alkalma Buonaparte asszony nagylelkűségét tapasztalni és megcsodálni.

Mindig repeső örömmel üdvözölte a háborúból visszatérő fiát, mert ilyenkor a békét legalább egy időre biztosítva látta.

A Mars-mezején, valamint a katonai akadémia- és a Tuillériákban megtartott békeünnepélyek az ő fogékony lelkében is élénk visszhangra találtak. Ez ünnepélyeken mindenhol az ifjú császárné oldala mellett volt és komoly méltóságával versenyző büszke örömmel szemlélte fia dicsőségét. A mint a csapatok a császár előtt elvonultak, a körülálló tömeg lelkesedése tetőpontra hágott. Ezernyi-ezer torokból egyszerre hangzott a büszke üdvívalgás: «Vive l'Empereur!»

Egy ily, a porosz-francia háború után megtartott ünnepélyen a legtöbb ezred zászlaja már nem volt egyéb néhány, a golyóktól át- meg átlukgatott füstös foszlánynál. Midőn a legszakgatottabb zászló a császár előtt háromszor meghajolt, Napoleon már nem volt képes maga fölött uralkodni. Fölpatant diszhelyéről és ekként kiáltott tisztjei felé:

— Uraim, tisztelegjünk! Most vonul el szemeink előtt Franciaország dicsősége!

A császár mesterkéletlen lelkesedése az összes jelenvolutakra, kivált pedig a közelében ülő édesanyjára igen nagy hatással volt. Helén, lignei herczegnő, a későbbi Potocka grófnő, az egyik ily ünnepélyen az «anya-császárné» közvetlen közelében volt és a következő szavakkal számol be azon mély benyomásról, melyet Letizia asszony látása reá gyakorolt.

— Ime — mondja a grófné — a legboldogabb nő, kit senki sem foszthat meg azon nagy dicsőségtől, hogy ő szülte hazája legnagyobb fiát. Oh, mi nemes büszkeséggel töltheti el szívét azon tudat, hogy egy hatalmas nemzet fiának lábai előtt fekszik. Valóban, ez a legszerencsésebb nő e világon!

Ugyane Potocka grófnénak később alkalma nyílt e gondolatait megismételni. Tette pedig ezt Canova remekművé-

nek láttára, melyen a hírneves szobrász Letizia asszonyt mint római császárnőt, koronás fővel ábrázolta.

Letizia jól tudta, hogy Napoleon saját erejéből lett nagygá és erre büszke is volt. Azért, midőn a császár hízelgői Napoleon állítólagos ősrégi leszármazásának kinyomozásán fáradoztak, önérzettel mondá, hogy fia nemeslevelét olaszországi diadalaival pecsételte meg.

Gyermekeit a rajongásig szerette, de mindenkor megörta az anya komolyságát. Igen szépen jellemzi nemes szívét, hogy gyermekei közül rendszerint ahhoz vonzódott leginkább, ki a legkedvezőtlenebb helyzetben volt. Ezt ő maga is bevalotta és be is bizonyította, midőn Lucien fiát számkivetésbe követte.

— Gyermekeim közül mindig a legszerencsétlenebbet szerettem legjobban.

Talán maga sem hitte volna, hogy oly hamar alkalma nyílik ezt Napoleonnal szemben is bebizonyítani.

Az 1812. év legnagyobb részét a Pont sűr Seine városrészben levő palotájában tölté. Egyedül ájtatosságainak és az irgalmasság fáradhatatlan gyakorlásának élt. Gondolatban folyton fia mellett időzött. Lélekben az égő Moszkvától a befagyott Berezinaig nyomon követte Napoleont. A francia császárságot végromlással fenyegető coalitio alakulását, működését szintén éber figyelemmel kísérte. Csak természetes, hogy mindezek nagy gondokat okoztak anyai szívének. De aggodalmi közepett sem maradt minden vigasz nélkül. Lucien, ki még mindig számkivetésben élt, meleghangú levelet intéz Napoleonhoz, melyben kérve-kéri, engedné meg, hogy segítségére lehessen. Letizia a testvéri szeretet e megható nyilvánulására sirt örömében. Ő maga is szüntelenül biztatta és bátorította fiait, hogy szerencsétlen, szorongatott fivérük támogatására siessenek.

Napoleon újra elhagyja Párist, most már csak azért, hogy a főváros felé nyomuló ellenséget némileg visszaszorítsa. Ez időre az uralkodást, a kormányzást — mert hisz Napoleon nemcsak uralkodott, de kormányzott is — nejére, a jólelkű, de gyöngé Mária Lujzára ruházta. És ebben hibázott. Letizia bizonyára sokkal sikeresebben oldhatta volna meg e nehéz föladatot, mert hisz nemes lelkében mély bölcsesség és férfias erély párosultak. Ha neki erre alkalom adatik, ma talán Mária

Terézia mellett tiszteljük. Mintha Napoleonnak ezer és egy oka lett volna arról gondoskodni, hogy anyja sziklaszilárd, tántoríthatatlan igazságszeretete és részrehajlatlan ítélete az államkormányzatban ne érvényesülhessen.

Buonaparte Letizia az ország határainak épségben tartását föltétlenül óhajtotta, annyira, hogy e kedvencz tervének még fia uralkodását is hajlandó lett volna föláldozni.

— Nem bánom — úgymond — bármint fejlődjenek is az ügyek, föltéve, hogy fiam szeplőtlen névvel, sértetlen becsülettel állhat félre. Mert a hatalom dicsőségét, ha kell a koronát is a haza javáért letenni, az elképzelhető legtündöklőbb férfiúi erény; míg a jogarhoz való gyáva és önző ragaszkodás egyenlő a csúfos bukással.

Hő vágya volt, hogy Mária Lujza és kis unokája Párisban maradhassanak. Midőn a szegény gyermeket erőszakkal kihurczolták a Tuillériákból, szívtépő sirásában saját fájdalmát érezte.

Napoleon, a körülmények kényszerítő hatása alatt leteszi koronáját. A kitűnő anya pedig sietve fölajánlja fiának a fősvénység vádja alatt megtakarított kincseit. Elba szigetén, hová Napoleont önként elkiséri, még ékszereit is értékesíti, hogy fia anyagi helyzetét legalább némileg tűrhetővé tegye. Egy pillanatra sem távozott fia mellől és megmutatta, hogy a szenvedés mélyebb hatást gyakorol fogékony lelkére, mint akár a legkápráztatóbb fény és dicsőség.

Itt környezte első ízben kis udvar, az önkéntes számkivetettek udvara.

Letiziával és kedvencz gyermekével, Borghese Paulinával egyetemben Würtembergi Katalin, Buonaparte Jeromosnak, az immár szintén trónvesztett wesztpháliai királynak neje is kénytelen volt dicsőségét, gazdagságát odahagyni. De férje mellől egy pillanatra sem távozott.

Egy kellemes februári este a «császár» gyors léptekkel végig mérte a Porto-Ferrajo park sétányát. Bűvös holdvilág környezte alakját. A szokatlan sétában kifáradva, megállott és égő fejét egy fügepálma törzséhez támasztá. Mély gondolkodásba merült.

— És mégis! — kiáltá mély gondolataiból hirtelen fölocsúdva — tervemet anyámmal is kell közölnöm!

Letizia, ki alig néhány lépésnyi távolban állott, e szavak hallatára megilletődve fiához sietett.

— Igen, anyám, veled is közlöm tervemet. De megtiltom, hogy bárki előtt is említést tégy arról, a mit reád bízok. Még Paulinának sem szabad megtudnia.... Tudd meg tehát, hogy még ez éjjel utazom.

— És ugyan hová? — kérde az aggódó anya.

— Párisba! Elutazásom előtt még szólni akartam veled.

— Már látom, fiam, felednem kell, hogy anyád vagyok. Tudom, hogy az ég megóv és ha kell, nem halsz meg, csak fegyverrel kezeden. Menj hát, gyermekem s teljesítsd föladodat, a mint férfihez illik.

Mily hős lélekre vall e néhány szó!

Napoleon alig ért Párisba, egymást követték az ünnepélyek. Ezeken az ünnepélyeken Letizia is megjelent. Igen, szép volt ő komoly méltóságával, mely hatvanöt éve ellenére is vonzóvá tette.

A «száz nap» dicsősége hamar letűnt. Napoleon másodizben leköszön és anyjától búcsúzik — örökre.

A Malmaison-kastélyban, ugyanott, hol egy évvel előbb Napoleon első neje, az eltaszított Jozefin elhunyt, találkoznak utóljára anya és fiú. Talma, a nagy tragikus e megható búcsúzás szem- és fültanuja volt. Letizia külsőleg mit sem árult el. De ki tudná megmondani, mily sajtó fájdalom járta át az anya szívét, midőn életében utóljára látta fiát. Csupán két néma könyecsepp árulta el mély megindultságát. Röviden búcsúzott.

— Adieu, mon fils! (Isten veled fiam). Ez volt az egész. De hangja reszketett.

És Napoleon, a még néhány órával előbb oly hatalmas imperator, megilletődve ott áll anyja előtt s csak ennyit szól: «Isten veled, anyám!» Még e három szó kiejtése is neheze esett.

Anya és fiú még egyszer ölelkeztek azon biztos tudatban, hogy ez életben többé nem találkoznak.

Talma kéziratoss jegyzeteiben külön terjedelmes fejezetet szentel e történeti nevezetességű jelenetnek, mely a művész ecsetére, a költő ihletére valóban méltó.

Napoleon Angolország foglya; azé a nemzeté, melyben annyira bízott. A kopár, egészségtelen Szent-Ilona szigetén

fejezi be életét. Letiziát pedig folyton gyötri a vágy, bárcsak most is fia mellett lehetne, mint egykor Elba szigetén, ha mindjárt a legutolsó szolgáló szerepében is.

Letizia visszatér Rómába, hol a pápa igazi nagylelkűséggel fogadja egykori üldözője anyját. Fesch bibornok, Letizia fivére, híven megosztja vele búbanátát. Az özvegy ez idő óta mindig talpig feketében jár.

Napoleon sokat szenvedett. De még sem akarta anyját a sziget öldöklő éghajlatának kitenni, másrészt meg azt sem akarta, hogy nyomorúságának szemtanúja legyen.

Letizia mindenét, mije megmaradt, följánlotta fiának.

— Mit is tartogassam! Ha majd semmim sem marad, koldusbotot ragadok és alamizsnát gyűjtök Napoleon anyjának!

A száműzött nem fogadta el anyja nagylelkű ajánlatát. Pedig szegény mit mindent meg nem tett volna fiáért. De Napoleon nem akarta anyját mindenétől megfosztani.

A római pápa Letizia kérésének engedve közbenjárt az angol kormánynál, hogy a beteg fogoly egészséges, vagy legalább kevésbé ártalmas tájra küldessék. Buonaparte asszony egy szívhez szóló ékesszólással megírott levelet intézett az Aix-la-Chapelleben együtt levő szövetséges fejedelmekhez. Ugy a pápa közbenjárása, mint Letizia levele eredménytelen, utóbbi még válasz nélkül is maradt.

— Lám, már engem is el akarnak emésztetni! — mondá a szerencsétlen anya.

Dr. O'Meare huzamosan a nagy beteg Napoleon mellett maradt. E miatt később kellemetlenségei támadtak, annyira, hogy — bár nem szívesen tette — kénytelen volt Európába visszatérni. Ekkor találkozott Letiziával, kiről feljegyzí, hogy szerencsétlenségében egyedül Istenre és Napoleonra gondolt.

És e lelkileg teljesen megtört, elgyötört anya mégis túrtöztette magát. Folyton mellette levő leánya, Borghese hercegnő tudta, hogy a sok szenvedés csak meghosszabbítja anyja életét. Azon rögeszme, hogy fiának egykor még hasznára lehet, nemcsak hogy nem engedte csüggedni, de még mintegy megifjítá. Az egykori hösnő most is annak bizonyult: szeretete legyőzte aggságát. Mig ő folyton fiára gondolt, Napoleon lelkében a szomorú elhagyatottság újra feléleszté az anya iránt táplált rajongó szeretetét. Minden egyéb bajánál

jobban fájt szívének, hogy anyjától teljesen elszakítva, vele még csak levelet sem válthat. Szüntelen anyjára gondolt és most érezte csak igazán, mily nagy kincsét veszített benne. Annál mélyebb hálával gondolt tehát reája, mert érezte, tudta, hogy egyedüli vigaszát, újra feléledt mély hitét is anyjának köszönheti.

— Szükségem volt a hitre és hittem. Igen, hiszek mindent, mit lelkiatyám hisz!

Tudnunk kell, hogy Napoleon lelkészt kívánt maga mellé. Ez óhaja Letizia közbenjárására teljesült. A fogoly császár mellé két tábori lelkész küldetett, kiket elutazásuk előtt Letizia bőven ellátott tájékoztató utasításokkal.

Napoleon Szent-Ilona szigetén is foglalkozott az öngyilkosság gondolatával. Mint hajdan anyjának üdvös befolyása, úgy most csupán a róla való emlékezés is elegendő volt arra, hogy kétségbeesését eloszlassa.

Anyjának a korzikai szabadságharcz idejében tanúsított hősiességéről nagy előszeretettel szólt és ilyenkor csaknem felvidult.

Napoleon gyötrő betegsége miatt igen sokat szenvedett. Kínjában mindig a bálványozott anya nevét emlegette. Mint a betegségében tehetetlen gyermek, folyton anyját hívta segítségül.

Utolsó időben dr. Antommarchi volt oldala mellett, ki valóban önfeláldozó odaadással ápolta betegét.

Egy alkalommal az ex-császár valamivel könnyebben érezte magát. Orvosa, a mint azt ilyenkor rendesen tenni szokta, beszélgetéssel szórakoztatta a szenvedőt. Véletlenül Rómát is említette. Ekkor Napoleon fokozott figyelemmel hallgatta. Mig orvosa az örök városról beszélt, Napoleon élénken maga elé képzelte édes anyja önfeláldozó, gondos szeretetét és mély gondolkozásba merült. Majd mintegy mély álomból fölriadva megszólalt.

— Orvos úr, ön valóban túlságosan törődik velem. Nem ismer fáradtságot és semmiféle áldozattól vissza nem riad, csak hogy szenvedéseimet legalább némileg enyhítse. És lássa, mindez mégis mennyire távol áll a szorgos anyai ápolástól. Oh, anyám, Letizia!

És az egykor rettenthetetlen imperator elfödte arcát, hogy könnyűit elrejtse.

A kinos betegség hamar végzett Napoleonnal. Halál-tusájában is egyre anyjára és kis fiára gondolt és utolsó vágya az volt, hogy fiacskája mindig Letiziánál marad-hasson.

Letizia asszonyt fia halála teljesen lesújtotta. Még erélye is cserben hagyta. Kimondhatatlan fájdalomban egyedül mély hitében keresett és talált némi vigaszt.

Antommarchi nyomban Napoleon halála után fölkereste Letiziát. Az anya valósággal ostromolta kérdéseivel. Mindent tudni akart. Az orvos, ki eredetileg azon szándékkal kereste föl Letiziát, hogy őt fiának esetleg bekövetkezhető halálára előkészítse, kezdetben szépitgette a dolgot, de a mint látta, hogy az aggódó matrona erőszakkal visszafojtja könnyűit, csakhogy mindenről kimerítően kérdezősködhessék, kénytelen-kelletlen bevallotta az igazságot. Letizia némán fogadta a halálhírt. Csak egy-egy előtörő, csendes sóhaj árulta el, mily iszonyú fájdalom dúl szívében.

Napoleon meghalt. Anyja pedig tollat ragad és egy, a méltatlankodás és mély fájdalom hangján írott levelet intéz Castelreagh lordhoz, Nagybritannia külügyminiszteréhez.

«Mylord!

Napoleon császár anyja, fiának tetemeit kéri. Nagyon kérem önt, mylord, terjeszsze kérelmemet ő felsége és kormányára elé. Az emberi nagyság széditő magaslatáról a szerencsétlenség legalsó fokára esve, nem kísértem meg, hogy a miniszteriumot nagy áldozata szenvedéseinek ecsetelésével megindítsam. Ki ismerné jobban, részletesebben a császár szenvedéseit, mint épen Szt-Ilona szigetének kormányzója, s annak parancsoló ura, az angol kormány. Fiam holttetemét kérem, mihez senkinek sincs annyi joga, mint nekem, az anyának. Napoleonnak nincs többé szüksége hatalomra, dicsőségre. Egyedül a neve is eléggé biztosítja maradandó fényes emlékét. De én szükségét érzem, hogy fiam holttestét ölelhessem. Az igazságosság, a humanismus szent nevében esdve kérem, ne tagadja meg kérésemet. Hisz jogom van fiam földi maradványait ő felségétől és a kormánytól egyaránt kérnem, követelnem. Napoleont én adtam nemcsak Franciaország, hanem az egész világnak. Mylord! Isten és minden keresztyén anyák nevében kérem, ne tagadják meg tőlem szegény fiam holttestét».

Onkéntelenül is az agg Priamosra gondolunk, a mint Achilles előtt térdelve fia holttestét kéri.

Napoleon holtteste, saját óhaja szerint, Szt-Ilona szigeten tétetett örök nyugalomra, hogy itt nyugodjék mindaddig, míg a körülmények Franciaországba való «hazavitelét» megengedik.

És hogy áldotta Letizia a francia király nagylelkűségét, ki maga intézkedett az iránt, hogy Napoleon tetemei Franciaországba hozassanak, s hogy megmutassa, mennyire tiszteli Napoleon emlékét, tulajdon fiát bizta meg a holttest hazaszállításával.

Az özvegy szíve repesett örömében. Napoleon legutolsó útja Párisba, ünnepélyes fogadtatása és az egész ország színjavanak részvétele mellett történt eltemettetése némileg kárpótolták a sok keserűségért. Midőn pedig a király Napoleon szobrát a Vendôme oszlopra tétette, öröme nem ismert határt.

Mély gyászában egyedül fia emlékének élt. A császárság történetének olvasásával iparkodott szomorú magányát fölvidítani.

Ha előbb nem helyeselhette hatalma és dicsősége tetőpontján álló fia mérhetetlen nagyravágyását, úgy most anyai szíve egész büszkeségével gondolt nagy tetteire. E mellett nem feledte polgári származását és így nem is élt az úgynevezett «felső tizezer» társadalmi kiváltságaival és előjogaival. Kocsija ajtaján mégis mindvégig meghagyta Napoleon császári címérét, de ezt is csak azért, hogy fiára emlékeztesse. Ezt különben, a mint maga is monda, teljes joggal tehette.

— Én több vagyok egy közönséges császárnőnél! Én a nagy Napoleon anyja vagyok!

Letizia a kisdud római királyba helyezte minden reményét. De új csapás, új veszteség érte. Unokája, kit az osztrák császár időközben reichstadti herczeggé tett, súlyos beteg lett, s a gyenge fiúcska csakhamar áldozatul esett.

Prokesch-Osten gróf, a későbbi vatikáni osztrák nagykövet és a kis reichstadti herczeg meghitt jóbarátja ez időtájt hosszabb tartózkodásra Rómába érkezett. A vele ismeretségben levő Buonaparte Sarolta fölszólításának engedve Letiziát is meglátogatta. Az özvegy ekkor nyolczvannégyszáz éves volt. Gyászruhája oly méltóságteljes megjelenést kölcsönzött az «anyacsászárné»-nak, hogy a gróf meglepetve és megilletődve

állott meg előtte. Letizia egyre unokája után kérdezősködött. Prokesch-Osten gróf, ki ifjú barátjának megbetegedéséről csupán a hírlapok révén birt tudomással és így a betegséget korántsem vélte veszélyesnek, legjobb tehetsége szerint vigasztalta és biztatta az aggódó nagyanyát.

— Meglássá, mondá Letizia ünnepélyesen, unokájára czélozva, megjő még az ideje, hogy dicsőséggel fog atyja örökébe lépni. Majd az igaz részvét hangján Mária Lujzáról szólott. Midőn a gróf távozni készült, Letizia Napoleon néhány gondosan őrizett hajfűrtjét kereste, hogy unokájának küldje. Nem volt képes a kedves ereklyét megtalálni. Még néhány szót váltottak, mire a gróf újra távozni készült. Letizia ismét tartóztatta. Egész testében remegve a gróf felé közeledett s jobbját a meglepett férfiú fejére tévé. Prokesch megsejtette szándékát. Letérdelt.

— Ha már magam nem mehetek is kedves unokámhoz, vigye meg neki legalább a nagyanya utolsó áldását. Úgy érzem, napjaim meg vannak számlálva. Mondja meg neki, hogy imáimat ő érette küldöm az ég felé és lélekben utolsó lehelletemig mellette maradok. Adja át neki azt, mit az ön fejére leedtettem.

Az utolsó szavaknál annyira elérzékenyült, hogy az odasiető Sarolta hercegnő karjára kellett támaszkodnia. Majd hosszasan átölelte a grófot, ki hódoló kezesök után magára hagyta a bánatos özvegyet.

A következő napon a reichstadti herceg kiszenvedett. Nagyanyja áldása már nem találhatta életben, de ott lebegett halálos ágya fölött.

Letizia igazi hösnő módjára fogadta a kegyelemdöfést. A halálhír vételekor égnék emelte bánatos tekintetét, keresztet vetett magára és összekulcsolt kezekkel hosszasan imádkozott fiáért és unokájáért.

— Hát már minden gyermekemet el kell siratnom? Ki lesz végnapjaim gyámola, ki fogja fel majd utolsó sóhajomat!?

Még Napoleon fogsága elején elveszté Eliz leányát, Bacciochi hercegnét, utána Napoleont, ezt pedig csakhamar Paulina, Borghese hercegné követte.

A «korzikai Niobe» könyüi kiapadtak. Utolsó szava mégis az volt, hogy: «legyen meg az Isten akarata!»

Ellenére, hogy dynastikus reményei teljesen meghiusultak, mindvégig rajongott Franciaországért. Mindannyiszor az elégtétel és vigasztalódás bizonyos nemével fogadta franciaországi látogatóit, „honfitársait“, és élénk érdeklődéssel tudakozódott Páris és az egész ország politikai, társadalmi és gazdasági viszonyai felől. Ez a «hazaszeretete» aranyfonalként vonúl végig egész életén.

1836 február 2-án a nagy Napoleon legalább is ép oly nagy anyja követte fiát a halálba. Utolsó lehelletéig híven szerette Istent és a szegényeket és sohasem szünt meg fiára gondolni. Viszontagságait, bajait nagy jellemének méltóságos komolyságával viselte és maga VIII. Pius pápa, ki több ízben fogadta e kitünő anyát, teljes mértékben elismerte, sőt csodálta ritka jellemét és lángoló mély hitét.

— E szent életű nő, — mondá egy alkalommal a pápa, — valóban megérdemli, hogy a földi fejedelmek ne csak tiszteljék, hanem tanuljanak is tőle.

Napoleon császárt a történelem a «nagy» jelzővel illeti, de nagygyá édesanyja tette. Buonaparte Letizia nevét viszont fia tette nagygyá, világszerte ismertté. Ugyan kié a győzelem a nagyságért vívott nemes küzdelemben? . . .

KUBINYI VIKTOR.

DEÁK FERENCZ MINT CRIMINALISTA.★)

Most, hogy az akadémia bőkezősége a negyvenes évek büntetőjogi törvényhozásának hatalmas anyaggyűjteményét közzétette, a magyar jogász két szép tanulsággal lett gazdagabb.

Az egyik abban áll, hogy ezen anyaggyűjtemény némi fényt vet azon régi magyar jogfölfogásra is, mely a negyvenes évek codificatiójának alapját képezi, mindaz, a mivel ez a fény többet mutat nekünk a régi magyar jogéletből, mint a mennyit eddig láttunk vagy sejtettünk, igen alkalmas arra, hogy bennünk a kutatás vágyát fokozza, mert most már látjuk, hogy a régi magyar jog intézményei nemesen különböznek a közép- és új-kori continentalis jogoktól.

A másik tanulsága e gyűjteménynek abban áll, hogy a régi magyar jog kapcsolatát a negyvenes évek reformjaival némileg visszatükrözi, hogy a negyvenes évek codificatiójának nagy munkásságában Deák Ferencznek működését és hatását kiemeli. Így aztán megtanuljuk, hogy a régi magyar büntetőjogi intézmények is Deák Ferencz kezétől alakultak át.

Valószínű, hogy ha a gyűjtemény derék szerkesztője a megkezdett nyomon tovább folytatná a kutatást, s megállapítaná Deák szerepét az országbirói értekezleten, s hatását az 1878. V. törvénycikkre, akkor tisztán állana előttünk Deáknak a criminalistának alakja, kinek munkásságában a régi jog újjáalakul, s kitől az új kezdetét veszi, s a ki a régi magyar jogfölfogást a XIX. század bölcséletével egyesítette.

De az anyaggyűjtemény csak a 43/44-ik évi büntetőjogi javaslatok anyagát tartalmazza, s így Deák jogtudói és törvényhozói egyéniségének csak egy silhouette-jét mutatja meg nekünk.

★) Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok gyűjteménye. I—II. rész.

De a mit így látunk, az is ritka látvány: látjuk a régi jogot egybefolyni az újjal, a régi társadalmat átalakulni újjá...

Ha a nemzeti életnek a jog a tükre, akkor a magyar nemzet büszke lehet régi nemzeti életére.

A régi jog, a régi bűnpör, rettenetes volt babonái miatt. De Magyarországon a jogintézményekben oly humanizmus, s olyan egészséges fölfogás nyilvánult, a minő évszázadokkal később és csak Voltaire és Beccaria tolla által ment át Közép-Európa egyéb jogaiba. A magyar bíróságok mindig kerültek a túlságos szigort. Azon államok közt, a melyek a halálbüntetést még föntartották, e büntetés alkalmazásában a magyar bíróság a legóvatosabb. Ezért oly kicsiny még ma is a hóhér szerepe a magyar igazságszolgáltatásban. E szerencsés állapotban nagy része van a büntetőtörvénynek. De nagy részök van benne a régi hagyományoknak is. *) Az encyklopædisták korában még minden francia városban állandó intézmény volt a bitófa, mindig égett a máglya, forgott a kerék, és a Grève-piacz környékén vérszaga volt a levegőnek. A francia forradalom rémuralma gyöngéd és irgalmas volt a régi parlamentek igazságszolgáltatásához képest, a kik a szerencsétlen emberek ezreit küldték évente a vesztőhelyre (Hertz. *Voltaire und die franz. Strafrechtspflege im XVIII. Jahrh.*)

De az angol bírák, meg a szent inquisitio bíróságai se maradtak vissza francia collégáik mögött. Angliában VIII. Henrik uralkodása alatt 72.000 embert végeztek ki, és a XIX. század első negyedében még minden öt shillinges lopás büntetése akasztófa volt. 1810-ben pedig, mikor az angol alsóház e törvényt enyhíteni kívánta, a felsőház nagy többsége a törvény föntartása mellett nyilatkozott. Följegyzésre méltó, hogy az angol egyház püspökei és Anglia legfőbb bírái ez alkalommal a többséggel szavaztak. (*Kolb. Kulturgeschichte* II. k.)

De — úgy látszik — az igazságszolgáltatás sehol sem volt olyan rettenetes, mint Németországban. A Rajna táján

*) A halálbüntetés statisztikája. *«Jogtudományi Közöny»* 1896 28. szám.

egyházi szertartással égették a boszorkányokat, — mindig valamelyik szent tiszteletére. Ezerszámra hurezoltak aggodat és gyermekeket (néha még állatokat is) a kinzópadra, s onnan a máglyára. Az utolsó boszorkányégetés 1780-ban esett. A politikai és eretnekperek járvány módjára pusztították a népet. Carpzow, a nagyhírű lipcei tanár és bíró, a német büntetőjog alapvetője, jubiläumá alkalmával önérzettel mondá, hogy ő 20.000 halálos ítéletet írt alá életében,

Végre a szent inquisitio intézményére mondá Campbell, hogy «abban a vallás és a jog a józan ész ellen esküdtek össze».

Magyarország jogélete még azokban a sötét időkben sem volt enyhesség és irgalom nélkül való. Azon adatokból, a melyeket egynéhány szorgalmas kutató megmentett, elég világosan következtethetjük, hogy a boszorkányperek leginkább a német joggal élő városok környékén folytak, — a magyar vármegyék keveset foglalkoztak velük. Még a statáriumot is inkább csak elvben alkalmazták, — a büntetteseket aztán a rendes bíróságoknak adták át. Így történt, hogy például Debreczen városában éveken át hatályban volt a statárium, a nélkül, hogy csak egy büntettest is kivégeztek volna.

Ellenben a régi magyar jog olyan intézményeket teremt, a melyek messze megelőzték azt a kort, a melyben keletkeztek. Ilyenek a magánjogban a jus viduale, a hitbér, özvegyi öröklés stb. a büntető jogban a feltételes elítélés, a megkövetés, a perbenállás büntetése.

A régi magyar föltételes ítéleteket, a melyeket Fayer, Széll Farkas és mások kutattak ki, valóban nem lehet az amerikai intézményekkel formaszerűleg azonosoknak mondani. Talán igazuk van azoknak, a kik ez ítéletekről azt tartják, hogy bennük nem a criminologusok praeventiv elmélete nyilatkozik meg, hogy azok nem tartalmaznak egyebet bírói fenyegetésnél. De nem kisebb ezzel a régi magyar jogalkotás dicsősége. Mert az csak természetes, hogy midőn a büntetőjog az egész világon az elrettentési tan legridegebb elméletén alapult, ennek az elméletnek nyomát viselte a magyar föltételes ítélet is. De a kegyetlenséggel fenyegetés mégis nagyon különbözik a kegyetlenség elkövetésétől; s ha ezen intézmény alakja a régi elméletre üt is, tartalma és lényege a jövő század jogára mutat. Az 1792-ben szerkesztett magyar büntetőjogi

javaslat ugyanazon szellem megnyilatkozása. Az akadémia nagy gyűjteménye részletesen ismerteti annak irányelveit. A bosszu: legum sanctitatem dedecet. A büntetés: exemplum ad omnes, metus ad plurimus pœna ad paucissimos. A büntetés elve: æquitas naturalis. A halálbüntetés terét csökkenti, s az európai törvénykönyvek között először mondja ki azon elvet, hogy a halálbüntetés élő emberen nem sulyosítható. A tizenkilencz évvel ifjabb Code Napoleon a halálbüntetés sulyosbítását még megengedte.

Az 1792. évi javaslatból nem válhatott törvény. Más idők következtek. II. Lipót meghalt és kitört a franczia háborúk sora. Az alkotmányos élet szünetelt, tehát szünetelt a jogfejlődés is.

1827-ben új javaslat készült.

A harminczas évekre esik Széchenyi munkásságának java. Ekkor léptek fel Deák, Kossuth, Eötvös, Dessewffy, Klauzál, Pulszky, Szalay, Szemere és a magyar társadalom többi újjáalkotói. Ők a jogi reformot a társadalmi reform fundamentumának tekintették, s magas társadalmi és politikai czélok irányában alkották meg az 1843/44. évi büntetőjavaslatokat. A 30-as és a 40-es évek többi jogi alkotásai ezzel egy czélra törnek: — az egész codificatio egy kerekded egész. De az egész codificatióban a legnagyobb alkotás a büntetőjogi javaslat, a melynek egész szövege, minden szava Deák Ferenczé.

A javaslat részletes ismertetése nem fér el e rövid tanulmány keretében. Nincs halálbüntetés. Nincsenek büntetési minimumok. A birói dorgálás mint büntetésnem a büntetési rendszerrel kapcsolatba hozatott. Egységes szabadságvesztés-büntetés (a hollandi törvény átvétele). A büntetésnek nincsenek utólagos jogkövetkezményei. Erős repressio. Teljes egyenlősége minden állampolgárnak oly időben, a mikor a német büntetőjogok még megkülönböztetéseket tettek. A bölcsélet és erkölcsstan magasságán álló beszámítási tan.

A javaslat rendszerében figyelemre méltó a régi magyar jogintézmények fentartása s azoknak a modern társadalom czéljaira szolgáló újjáalkotása.

De legnagyobb jelentőségű az az kapcsolat, a melybe a javaslat a büntetőjogot a közjoggal és a magánjoggal hozta.

Nézzük az önbíráskodást, a mai jogi dogmatika megoldatlan kérdését. Mondhatjuk, ez a javaslat kevesebb nyílt kérdést hágy fenn, mint a mai kor bármely törvénye. Átveszi a régi magyar jog «hatalmaskodási actióját» a «gírás pert» aképen, hogy ez intézményeknek a rendi államra emlékeztető jellegét lenyessi, s így ezeket a modern társadalom jogrendszerébe beilleszti.

A sértett fél magánjogi érdekeit a büntetőjog is óvja. A becsületében sértett félnek magánjogi kárpótlást ad. A megbecstelenített nő számára a tettest polgári kárpótlásra kötelezi, a melynek összege 20,000 frtig terjedhet! Nem egyéb ez, mint a mai francia és angol jogok dommage intéret-je.

És erre a javaslatra mondták azok, a kik Németországból készen hordják haza a tudományt, hogy ez a badeni javaslat másolata. A badeni javaslat tizenhét halállal büntetendő büncselekményt ismer, büntetésnek élethosszig kiható erkölcsi következményeket tulajdonít, a büntetteseket társadalmi állásuk szerint különbözteti meg, a közigazgatási és rendőri hatóság funkcióját a büntetőjoggal zavarja össze. A badeni javaslatot már az akkori német jogászok közül Struve barbárnak, Mittermaier reactionnak bélyegezte. Ez az összehasonlítás nyilván olyanoktól ered, a kik sem a badeni javaslatot, sem a Deákét nem ismerték.

Az eljárási javaslat a bűnvádi pert a vádelv szerint rendezte. A nyomozó rendszert egészen elejtette. A vádelv pedig többé kevésbé benne rejlik a magyar hagyományokban. De azon időben egyedül Angliában volt egészen elfogadva.

A szerkesztő bizottság Deákkal szemben elejtette az esküdtszéki rendszert. Deák különvéleményt szerkesztett, s e különvélemény az esküdtszéki irodalom egyik remeke. A rendek tábláján aztán Deák győzött, és a Szemere Bertalan föladata lett az esküdtszéki bíráskodást a javaslat második részébe beleilleszteni. Az esküdtek joghatósága nem egyedül a főtárgyalásra szorítkozik, még a vád kérdésében is döntő. Maga az esküdtszéki szervezet természetesen azon kor viszonyaiba illeszkedett. Mai fölfogásunk szerint azt valami táblabíró-jurynek tartanók, de 1843-ban alig lehetett volna Magyarországon másféle esküdtszéket szervezni.

A politikai bűnperek tekintetében, Deáknak 1869-ben a

képviselőházban tett azon ismeretes javaslata, hogy e perek számára külön bíróság (állambíróság) szerveztessék, a 43-iki javaslatához csatolt hetedik számú különvéleményben van kidolgozva. E bíróságot tudvalevőleg Deák úgy tervezte, hogy tagjai felét a király nevezze ki, felét az országgyűlés válassza. Ez indítványt a javaslatot szerkesztő bizottság elvetette és a zendek sem fogadták el. Tartalma azonban figyelemre méltó mindazok előtt, a kik közjogi bíróságok szervezetével foglalkoznak. A terv elejtetett, s még a javaslat szövegéből is kimaradt. De a közjogi bíróság szervezetének kérdése ma sincs megoldva. Ujabban két alkalommal is foglalkozott vele a törvényhozás,*) de a kérdés lényegét nem is érintette egyik sem. A közjogi bíráskodás ma is nyílt kérdés. Egy része a bíróság, más része a közigazgatási bíróság, a közigazgatási hatóság vagy épen a minisztertanács elé van utalva.

A Deák által szerkesztett hetedik számú különvélemény csak a politikai bűnperekre tervezi az állambíróságot. Nyilvánvaló azonban, hogy a tervbe vett intézmény általában közjogi bíráskodásra való. E szerkezetet Deák egyik legszebb fogalmazásának tartjuk. A közjog nagy mestere itt elemében volt, nem valami elhatárolt intézkedést kellett szerkeszteni és rendszerbe illeszteni, hanem egy nagy intézményt alkotni, a mely az államszervezet számtalan részletén uralkodjék, s a mely a büntetőjogot a közjoggal egybekapcsolja.

A sajtótörvény kezdetei szintén föltalálhatók e javaslatban. A 48-iki sajtótörvény nem egyéb, mint e javaslat folytatása. A sajtótörvény 17. §-a a birói eljárást és az esküdtszéki szervezetet a 43-iki javaslatra való utalással szabályozza. A fokozatos felelősségben Deák a szólásszabadságnak oly biztosítékát állította föl, a minőt akkor alig ismert egyetlen európai codex. Deák sajtójogi elméletét elég hiven fejezi ki azon általában neki tulajdonított tréfás mondás, hogy: sajtótörvénynek elég ez a három szó: «hazudni nem szabad». Szerinte mindent szabad volt megírni, a minek valóságát az író bebizonyíthatta. E nézettel szemben állt Szemere, ki a magánügyek, s különösen családi ügyek nyilvános tárgyalását lehetőleg gátolni törekedett. A 48-iki sajtótörvény a Szemere

*) Az ismeretes Szilágyi-féle javaslat (curiai bíráskodás), a közigazgatási bíróságról szóló törvény tárgyalásánál.

álláspontját foglalja el. Az 1878:V. t.-cz. a két szempontot igen szerencsésen egyeztette össze.

Kevésbé szerencsés az 1843/44. büntetőjavaslatok börtönügyi része, jöllehet a 40-es években a börtönügy kérdéseit jóformán minden magyar testület tárgyalta, és a sajtó állandóan vitatta. A börtönügyi javaslat a magánzárka-rendszer fogadta el. Akkor e rendszer igen humanusnak tartott. Kossuth Lajos egyedül küzdött e rendszer ellen, mintha csak egyedül ő tudta volna, hogy annak erkölcsi és szellemi hatása irtózatoss. De a 40-es években még nem ismertek más börtön-rendszert, mint az auburnit és a philadelphiat, s ez utóbbi nagyon idegenszerű volt Magyarországon. Deák megélte még, hogy a büntetőtörvény előadói tervezete az ír rendszerre tért át, s el kellett ismernie, hogy a büntetés céljainak ez felel meg legjobban.

Az 1843/44-iki magyar büntetőjogi codificatio általános érdeklődést keltett a külföldön. A javaslatok szövegét Pulszky Ferencz fordította le németre. Mittermaier és később Hetzel is ismertették a német sajtóban. Mittermaier már 1843-ban azt írta Szalaynak, hogy a közfigyelem Németországban a magyar javaslat felé fordult.

1849-ben Belgiumban került sorra a büntetőjogi reform. Följegyzésre méltó a belga szakbizottság jelentésének a Deák javaslat tárgyalásairól szóló része: Les débats qui ont eu lieu à cette occasion, sont fort instructifs et ne cèdent pas en intérêt aux discussions soulevées sur cette même question dans les chambres législatifs des autres pays, sans en excepter l'Angleterre et l'Amerique; il donnent une haute idée du talent et des vastes connaissances des membres qui y ont pris part . . .

Gyakran megesik, hogy egy bátor szó a helyzetet egyszerűen megváltoztatja. A magyar javaslat a külföldre így hatott. Az egykoru porosz javaslat a magyar javaslat nem egy álláspontjára áttér, s a külföldi törvényhozások egyremásra elfogadják annak elveit.

Az újabb fejlődés pedig elégtételt szolgáltat a 43-iki javaslatnak azért, hogy hazánkban törvénynyé nem válhatott. Erre mutat Europa két legújabb codexe, az 1881. hollandi és

az 1890. évi olasz törvény, a melyek a Deák s elvtársai művével azonos irányban haladnak.

Magyarországon Deák hű szószólója maradt a 43/44. javaslatnak. Az országbirói értekezleten Deák és követői a javaslat életbeléptetését sürgették. Ez alkalommal szerényen említette Deák Ferencz, hogy ez a javaslat «némileg az ő munkája» (Kónyi II. 337. l.) Az országbirói értekezlet másként határozott, az 1848 előtti magyar joggyakorlattal helyettesítvén az osztrák törvényt. Később Csemegi codificatiója hátterbe szorította a Deák javaslatának az anyagi büntetőjogot tárgyzó részét. De éppen azok a jognézetek, a melyekben az új törvény a régi javaslattól a legerősebben elüt, éppen azok tárgyalatnak ma is de lege ferenda; s ha lesz a magyar codexnek novellája, úgy kétségtelen, hogy ez nem lehet egyéb, mint kapcsolat az új törvény és a régi javaslat között.

A bűnvádi eljárás új codexe pedig már megvalósította a 43/44-iki javaslat elveit Magyarországon is.

A gyűjtemény szerkesztője dr. Fayer László bevezető közleményét a következő megjegyzéssel zárja be. «Ha valaki egykor pártatlanul megírja a büntetőjogi codificatio fejlődésének történetét Európában, a jelenleg folyamatban levő reform korszak kezdetét az 1843-iki magyar javaslat megjelenéséhez lesz kénytelen kötni».

Az anyaggyűjtemény szerkesztője különös gonddal mutatja ki a Deák-féle törvényhozás kapcsolatát a régi joggal és a modern codificatióval.

Előttünk, a kik egy forrongó társadalom átalakulásának zavarai között állunk, legfigyelemreméltóbb az a belső összefüggés, a mely a Deák-féle codificatióban nyilvánul, s a mely a 40-es évek jogi munkásságának minden alkotását egy célra egyesíti. Nem olyan hevenyészett törvénycsinálás az, mint a forradalmak codificatiója, nincsenek benne declaratiók és abolitiók, hanem a régi jog kiegyenlítése az új társadalom igényeivel, s az állam közjogi szervezetének határozott és egyöntetű kifejtése úgy a közjogi, mint a magánjogi, mint a büntetőjogi törvényalkotásban. Ez az egyöntetűség, ez a céltudó jogfejlesztés jellemzi a Deák törvényalkotását, és tegyük hozzá: ez emeli azt a mi mostani törvénygyárunk fölé.

Széchenyiről annyiszor megírták, hogy ő az állandó hidat, a Tiszaszabályozást, casinót, lóversenyt, az alföldi

vasutakat, a főváros emelését egyetlen nagy politikai és közgazdasági cél szolgálatában tervezte. Deákról elmondhatjuk, hogy ő meg az ország jogrendszerének átalakítását egységesen, kapcsolatosan vette munkába, és az úrbériség, az ösiség, a váltótörvény, a büntetőtörvények szerkesztésében ez egyetlen célra tört. Innen az egység, innen a harmonia. És csak sajnálkoznunk kell, hogy dr. Fayer László ur, a ki a 43-iki javaslatok elveinek fejlődését és haladását oly beható tanulmány tárgyává tette, a Deák-fele codificationnak a régi magyar joggal való kapcsolatát oly gondosan kimutatta, a nagy törvényhozó műveinek belső kapcsolatára, s az ebben rejlő nagy erőre elmulasztott rámutatni. Ő egyedül a büntetőjogi javaslatokat tárgyalja, s lelkesedésében nem vette észre, hogy az 1836—1847. évek minden törvényalkotásában ugyanazon kéz munkája, ugyanazon szellem fénye látszik. Így másnak maradt fönn az a föladat: Deák munkásságát és hatását követni a 48-iki törvényhozásban, az országbírói értekezleten, és a kiegyezés korában. Nem hiszszük, hogy hasonló jogászai átalakítást ismerne a történelem. A rendi államból képviseleti, parlamentáris államot fejleszteni, rázkódás és forradalom nélkül egyedül Deák tudott. Voltak társai; volt, a kinek agitatioja az országot véges-végig átjárta, s a ki a társadalmat átgyúrta. De ez az agitatio, a mily dicsőséget szerzett az országnak a harcz mezején, s a mely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a 48-as törvények az utókorra is átszálljanak, e törvények megalkotásában nem vett nagy részt. A nagy átalakítást forradalom nélkül, harcz nélkül, a jog folytonosságával Deák Ferencz iktatta a Corpus Jurisba, miután annak alapjait már 1836-ban megvetette. Valóban, sem a Deák egyéniségében, sem a 48-iki törvényhozásban nincs forradalmi természet. Ellenkezőleg, a Deák Ferencz jogtudásának és törvényhozái egyéniségének legjellemzőbb vonása a jogfolytonosság, az államrendszer egységes, harmonikus fölfogása, a különféle társadalmi és jogintézmények kapcsolata. Ez a kapcsolat épen a legujabb állambölcselet tanítása. De Deák és társai egyéniségében ez a kapcsolat már élt, a mint Beccaria elvei éltek a régi magyar jogfölfogásban. Deák a gyakorlati alkalmazásban generalisálta a tudományt, s innen van az az erős kapcsolat, az a nemes harmonia, a mely minden tételében nyilvánul.

Nem először hasonlítom itt össze Deák Ferenczet Herbert Spencer-rel. De a két nagy gondolkodó szellemi irányában erős közös vonás a tudás harmóniája az általános tudással: az intuitio, mint logikai módszer.

Deákkal szellemi kapcsolatban álltak a 40-es évek többi alakjai. A magyar retorika általuk emelkedett az angol parlamenti s a francia akadémiai szónoklat magasságára és természetes, hogy nem csak a parlamentarismusnak, hanem a jogászatnak színvonalát is emelték.

Az akadémia anyaggyűjteménye bőséges próbáját tartalmazza annak is, hogy igenis, volt erős, hatalmas magyar jogtudomány. Azok a tárgyalások, a melyek a rendek és főrendek tábláján a büntető jogi codificatio körül folytak, mind arra mutatnak, hogy mennyire hanyatlott azóta Magyarországon a törvényhozás tudománya, Deák és társai óta, ezek tanítványa, Csemegi volt az egyetlen magyar törvényhozó. A 40-es évek jogászeit politikusokká tette egy későbbi kor. Kossuth, Szemere, Szentkirályi, Eötvös és a többi számosak jogtudományát a politika nyelte el, Szalay László pedig — azon kor egyik legtanultabb jogásza — mikor már minden jogászi alkotását eltiporva látta, csak úgy tudta nemzetét önmagához méltóan szolgálni, hogy legnagyobb történetírójává lett.

Ne tegyük le még ezt a gyűjteményt. Íme, van magyar büntetőjog, vetekedik bármely nemzetével. Kezdődik 1792-ben, de már régibb intézményei sincsenek mind homályban.

A büntetőjog fejlődése rendszerint lépést tart az alkotmányos élet fejlődésével; az 1792., 1827., 1843. és 1873. (mikor a Btk. tervezete megjelent) számok mutatják, minő kapcsolatban áll a büntetőjog a politikai és társadalmi étellel.

És a hol a büntetőjog történelme belevész a reakció idejébe: ott a civiljog kezdeteit kutassuk. A büntető hatalom nagyon közel esik a legfőbb államhatalomhoz, a civilis jogászat függetlenebb tőle. Az alkotmányos föllendülés jogi reformokkal jár, biztosítékok kerestetnek, s e biztosítékokat a büntetőjog reformja nyújtja — tehát a jogalkotó tevékenység ilyenkor a büntetőjog felé hajlik.

Az abszolút hatalom idején a jogász figyelme és a nemzet jogalkotó munkássága csaknem kizárólag a civiljog felé for-

dul, a hol őket nem követi olyan éberem a hatalom ellenőrzése. Maga az absolutismus is kedvez a civiljognak. Igen szeret codificálni. Az erős államhatalom biztositéka gyanánt tekinti a fixirozott jogrendet. Ilyen erős államhatalom alkotta a Justinian Corpus jurisát, a Code Napoléont, a porosz Landrechtet, az osztrák polgári törvényt, de ilyen a kánonjogot is. Az angol Common Law nincs codificálva. Ott soha sem volt elég erős az állami főhatalom.

A magyar büntetőjog codificált egész. És a civiljog Verböczy óta 1861-ig miben fejlődött? Meg van annak a maga folyása ezen két időpont között is és pedig megvan a magyar bírógyakorlatban, melynek maradványai között a kutató elég érdekes megnyilatkozását fogja föltalálni ugyanannak a régi magyar jogfölfogásnak, a melyből a magyar közjog és büntetőjog tudománya sarjadt.

Magánjogunk codificatiójához magyar joganyagra van szükségünk. A magyar jogi intézmények föntartása és fejlesztése egyik legszebb hivatása a magyar jogtudósoknak. A magánjog törvénykönyve nem lehet egyéb, mint a régi magyar jog összeegyeztetése a modern társadalom igényeivel. A joganyag kutatójának s földolgozójának egyaránt bőséges forrásul kínálkoznak a 40-es évek jogászai munkálatai. Nekünk se idegen, se magyar joganyagunk elegendő mennyiségben nincs. A mi jogászaink a római jogot is csak német glossákból tudják. Szeretnők remélni, hogy a régi magyar civiljognak is akad egy szerencsés és hivatott kutatója. Exempla trahunt. A nyomok föl vannak fedezve, az irány már ismeretes. A régi magyar bírák ítéleteiből, a különféle Werböczy kiadások glossáiból némi anyag kínálkozik. Nem csekély anyag rejlik a vármegyék és régi városok archivumainak, és a családi levéltáraknak pora alatt is. De a legtöbb, a legbecsesebb anyagot a 40-es évek munkásságában kell keresnünk. Nyilvánvaló, hogy a régi magyar magánjog és törvénykezés is oly nemesen különbözik a hűbéri szerkezetű jogoktól, mint a hogy a magyar közjog a nyugoti continentalis államokétól (ezt tudtuk mindig) s a hogy a régi magyar büntetőjog különbözik a külfölditől (ezt most tanultuk meg). E töredékeket aztán Deáknak és társainak jogalkotásával, a 40-es évek törvényhozásának anyagával egybevetve, hasonló értékű kincset nyerünk, mint a minőt most számunkra Dr. Fayer László kiásott.

Tegyük hozzá, a 40-es évek civilis joga talán még a criminalisnál is gazdagabb: az 1836—1847 évek törvénytára tele van magánjogi és szervezeti törvényekkel, a melyek hátterében az előmunkálatok, bizottsági tárgyalások, különvélemények, törvénykezési adatok rengeteg anyaga lappang.

Nem kétlem, hogy ez anyag kutatója nem egyszer találkozik Deák Ferencz szellemével is.

BLEUER SAMU.

GAZDASÁGI TANKÖNYVIRODALMUNK.★)

Jól tanítani lehet tankönyv nélkül is; de csak olyan embereknek, kik a tanítás művészetében lángelmék; ilyenek pedig mindenütt csak ritkaságok. Legtöbb tanító és tanár tanítói működése olyan, hogy a mellett bizony nehezen lehet meg a tanuló tankönyvek nélkül; s ezek hiányát megérzi a tanuló a felső (egyetemi) oktatás során is, — helyes közép és alsófokú oktatás pedig ezek nélkül nem is képzelhető.

A magyar gazdasági szakoktatás sok tárgyban nemcsak tankönyvek, hanem egyáltalában szakkönyvek nélkül is szűkölködik. Kritika pedig ez irodalom terén jóformán semmi sincs. Ily körülmények közt gazdasági középoktatásunk — e jellegű oktatás teszi a gazdasági szakoktatás főzömét, a felső fokú oktatás inkább csak elvben és képzeletben létezvén — érdekében örömmel kell venni e téren még a közepes gyenge munkákat is.

Mai gazdasági tankönyvirodalmunkban a természettudományi oktatáshoz alig van valamicske tankönyvünk; már pedig a gazdasági szakoktatásnak e tárgyak oktatása igen fontos, talán épen legfontosabb, de mindenesetre alapvető részét teszi. A tankönyv hiányát még érezhetőbbé teszi azon körülmény, hogy a tárgyak tanítása, kezelése, tanítási módszere ügyében a gazdasági szakoktatás terén egyáltalában hiányzanak a közép és alsófokú oktatásnál nélkülözhetetlen «utasítások».

★) Tormay Béla: *Általános állattenyésztéstan*. (II. kiadás Budapest, 1895. 327. lap.)

A kiválóan gazdasági szakmákban kétségtelenül legelső helyen áll Hensch Árpád jószág-berendezés és kezeltetana. Ez teljesen kifogástalan munka: kitünő benne tudomány és gyakorlat egyaránt. A növénytermelés terén Balázs Árpád kézikönyve igen sok szolgálatot tett nemcsak a gazdasági szakoktatásnak, hanem a gyakorlati gazdáknak is. Ugyane tárgyban jeles munkának mondható Szecsey István általános és részletes növénytermeléstana is, melynek kiváló előnyös oldalát teszi a közvetlenség. Állattenyésztéstana, olyan, mely az általánost és részleteket együtt, egy könyvben, egy tankönyv igényei szerint felölelné, — nincs.

Az általános állattenyésztéstannál a legutolsó években Tormay Béla általános állattenyésztetana (II. kiad. Budapest, 1895. — 327. lap) kezd használatba jönni. E tárgy a gazdasági szakoktatás specialis terén egyike a legfontosabbaknak; épen azért érdemesnek tartom e munkával, mint tankönyvvel, az oktatás nagyfontosságú érdekére való tekintetből, kissé bővebben foglalkozni; annyival inkább, mert Tormay általános állattenyésztetana a magyar gazdasági szakirodalomban oly öröndetes, s a külföldi hasonló szakirodalomban rég általánosított irányt képvisel, a mely nagyon is figyelemre méltó.

Tudományos körökben sokszor hallottam annak vitatását, vajon létezik-e önálló, külön gazdasági tudomány, vagy nem; önálló tudomány-e a gazdasági ismeretek és tapasztalatok összege, vagy nem. Gazdasági szakoktatásunknak tanügyi szervezetlensége, tudományos tartalmában való nagymértvű fogyatékosága bő anyagot nyújt, épen nálunk, e vitára, s elég okot e kérdésre; a mely kérdés mindenesetre olyan, hogy azt nem mindenki tekinti eldöntöttnek. Nem a nemzetgazdaságtanról, a közgazdaságtanról s ezzel kapcsolatos tudományokról szólok, mert ez irányban kérdés sohasem forgott fönn: a közkeletű értelemben vett gazdaságtanról, a mezőgazdasági termelés tudományáról, a mezőgazdaságtanról beszélek én itt, melyet képviselni épen a gazdasági szakoktatásnak, s a gazdasági szakoktatás férfiainak volna specialis föladatuk.

Eszembe jut Hyrtl, a világra szóló nagy anatomus, ki szóval és írásban, tanszéken és könyvben, sokat ócsárolgatta a physiologiát, a mely szerinte nem is tudomány. Ha kiveszem a physiológiából — mondja Hyrtl — az anatómiát, physicát

és chemiát, ugyan mi marad ott? Felelet semmi, legfeljebb a physiologok által rendszeresen üzött... «Thierquälerei» (Értsd: vivisectio, stb.) De a physiologia nagyszabású tudománygyár nőtte ki magát, mely nemcsak szép tudomány, hanem egyzersmind rendkívül fontos és hasznos tudomány is.

Vajon a gazdaságtan meg fogja-e valamikor így czáfolni az ő Hyrtl-jeit, vagy nem, — e kérdésben én ma annyit látok bizonyosnak, hogy e diadalhoz az út csakis széles természet-tudományi alapon, csakis a természet tudományok irányjelölése mellett és csakis természettudományi módszerekkel vezethet.

Liebiggel azonban itt nem tarthatok, a ki szerint a gazdatudomány semmi, a természettudomány minden; nem tarthatok a mi empirikus gazdáinkkal sem, a kik szerint a természettudomány semmi, a gazdasági empiria pedig minden. — A gazdatudomány fejlesztése és megteremtése érdekében a kettőnek összeszövődve kell lenni a gazdatudomány laboratoriumában, kísérleti munkáiban, irodalmában, iskoláiban és mindenütt.

E szempontból tartom én jelentősnek Tormay állattenyésztés- tanát, mely tárgyát ez irányban és conceptióban fogja föl. Az állattenyésztés tan is olyan valami, mint a physiologia. Ha abból kiveszem az anatómiát, physiológiát, palaiöntológiát, stb. abból sem marad ott egyéb, mint... nem ugyan a Hyrtl-féle Thierquälerei, hanem az állatápolás és szaporítás az ő egyszerű miveleteivel. Ez egyszerű miveletek még nem nevezhetők tudománynak; gyakorlati fogások, vagy legfeljebb «ismeretek» azok, de nem «tudomány». Mégis az állattenyésztés tan az említett természettudományi ágakkal összeszöve, hivatva van tudománygyár lenni, de e magaslatra csakis e combinatióban emelkedhetik.

A szóban levő könyvnek ez iránya és conceptiója adja meg az okot és alapot nekem is arra, hogy azt itt ismertesse; kiemelvén annak jó oldalát épen úgy, mint hiányait és hibáit; foglalkozván különösen azon részletekkel, melyek e munkának, illetőleg az abban foglalt tárgynak a tudományjellegét megadják.

Azt a tudományt, a melyet általános állattenyésztés tannak neveznek, két nagyobb részben szokták tárgyalni. Egyiknek magvat és lényegét a tenyésztési eljárásokon kívül az

átörökítés teszi, a másik részt pedig voltaképen az állatok táplálásának tana. A kettő összeillik vagy nem illik, úgy a miként az író akarja.

Szerzőnk az utóbbit, a külemtannal együtt, teljesen mellőzi könyvében, csakis a mondottam első részt fogja föl; ezt azonban minden részében tárgyalja, fölölelve minden gyakorlati ismeretet és minden tudományos elméletet, a mi így, a táplálkozás elhagyásával, e tankörébe beillik. A *Bevezetés* végén van a *Tenyésztők szótára*. Erre következik I. fejezet *A tenyésztés* címmel, melyben a tenyésztés általánosságban van röviden tárgyalva. A II. fejezet *Jelzőkről* szól. III. fejezet *Az állatok osztályozása*. IV. fejezet *Az átörökítés* címen az átörökítés tudományos elméletét tárgyalja. V. fejezet. *Elvek, állítások és hiedelmek*. VI. fejezet *Cél, terv és törzskönyv*. VII. fejezet *Tenyésztési eljárások*. A VIII. fejezet *Tenyésztési munkálatok* címet visel.

Itt mindjárt a beosztásnál fölemlitem, hogy az egész anyag, véleményem szerint, könnyebben áttekinthető lett volna, s a befoglalt ismeretek természetszerűbb rendben következtek volna egymásután, ha szerző a bevezetés után I. fejezetnek teszi az állatok osztályozását, II. fejezetnek az átörökítést, mint a mely két fejezet a többieknek tulajdonképeni tudományos alapját teszi. III. fejezetnek tettem volna a bevezetés végére helyezett szótárt, a melybe beolvasztottam volna a «Jelzők» fejezetbe foglaltakat is. IV. fejezet lett volna az I. és V. fejezet egybeolvasztva, s ezek után a többi fejezetek, úgy a mint a könyvben is következnek.

Egyéni véleményem szerint talán behelyezhető lett volna még valahová egy paragraphus a fajták prosperálásának föltételeiről, a mely hivatva lehetett volna az általános tudomány szempontjából is megvilágítani egyes oly specialis kérdéseket, melyek a gyakorlati állattenyésztőket kiválóan foglalkoztatják. Különösen a szarvasmarhatenyésztés különböző honi irányzatai azok, a melyekre nézve az ember gyakorlati gazdától a legellentétebb nézeteket hallja. Egyesek a ma fölkapott simmenthalit az egekig magasztalják, mások oly sorsot jósolnak annak, mint a minő érte az egykor nálunk ugyancsak divatos hollandi marhát, a melynek már alig van hirmondója Magyarországon; az egyik dicséri a bonyhádi marhát, másik kizárólag a tiszta magyar fajta mellett tör

lándzsát, s megvet minden nyugotit, keresztezéseivel együtt; szóval az állattenyésztő nagyközönség előtt egyáltalában nem áll tisztán az alap, a melyen honi szarvasmarha-tenyésztésünknek, a nemzeti vagyonosodás szempontjából oly fontos ügye egy vagy több irányban fejlesztendő volna.

Mondottam, hogy az egész könyv a gyakorlati műveleteket leszámítva, tulajdonképen az «átörökítés» körül forog; ez képezi az egésznek központját, ez képezi az egésznek vázát, a melyre azután a többi ismeretek és tudnivalók reá vannak rakva. Épen azért vegyük szemügyre mindenekelőtt és mindenekfelett a IV. fejezetet, melynek specialis czíme épen az «átörökítés», de a melyet — miután az átörökítésről nagyon sok helyen, nagyon sokszor, úgyszólván mindenütt van szó — talán inkább az átörökítés elmélete czim illetett volna meg.

Szerző e fejezetben, valamint az előzőben is, hol az osztályozásról lévén szó, az átörökítést nem említeni lehetetlenség, az átörökítést az idevágó összes irodalom számbavételével tárgyalja, mit a legnagyobb dicsérettel kell kiemelni; nem mellőzi az idevonatkozó legtávolabbi elméleteket sem, például a gemmula-elméletet, melyet nagyon jól alkalmaz az atavismus megmagyarázásánál (131. l.) egészen szabatos s a tudomány mai állásának s a physiologia jelen fölfogásának teljesen megfelelő leírást ad a pete termékenyítéséről, (118., 119. l.) stb. találunk benne igen helyes részleteket, jól alkalmazott példákat.

De vannak e fejezetnek jelentős hiányai is. A fejezet anyagának áttekinthetőségét nehezíti azon körülmény, hogy «a rendes átörökítés» czim végén *a)* és *b)* alatt két oly részlet mintegy subordináltatik, a mely előbb a 118. lapon coordináltatott; továbbá a 118. lapon felsorolt «átörökítése a fejlődésnek» a tárgyalás folyamán nem ezen a czímen van tárgyalva. Ugyanitt a 129. lapon levő czím «az életkorokra való átörökítés» semmit sem fejez ki határozottan. E szó helyett «életkorokra» vagy «életkorok szerint», vagy «megfelelő életkorokban» lett volna a helyes kifejezés.

Ez inkább csak formabeli hibák mellett találkozunk a fejezetben sarkalatos lényeghibákkal is. A 115. lap elején az átörökítés módja, «mikéntje», van kissé homályosan magyarázva, holott ez a «miként» — a mennyire egyáltalában magya-

rázható, s a mennyire annak magyarázata ily munkában kívánatos — a 114. és 131. l. külön, apró betűs nyomásban elég jól van elmondva. Az említett pont után, ugyanazon bekezdésben, «a fejlődő állat növekvése» kezdetű pont, minden átmenet nélkül csap át egy más tárgynak, a «változásnak» magyarázatába; minek következtében e két hosszú mondat tartalmát még professionatus szakember is nehezen értheti meg. E pont után következik egy bekezdés «Példa erre többek közt a ló» stb. Ez egy igen jól választott példa; de így, kellő kidomborítás, s a főlemlítés céljának kellő kitüntetése nélkül, elveszti értékét; s a kevésbbé tájékozott olvasó nem fogja fölfogni, hogy e példát, az előbb mondottak után, mire értse.

A most jövő bekezdés így hangzik: «Ilyen gyors átalakulások azonban ritkák; rögtöni átalakulások, az e kérdéssel foglalkozó természetbuvárok állítása szerint, fejlődés alatt sohasem fordulnak elő». E mondat jelentése előttem ugyan egészen világos, de a gazda és állatorvos azt bizonyára nem fogja megérteni, s tovább böngészve a következő pontokon, hol az embryonális fejlődésre vannak némi célzások, nem fog tisztába jönni a «fejlődés» szó jelentőségével és értelmével.

A könyv itt bizonyára német munka nyomán indul; a mint hogy én is, más is, e téren való ismereteinket német munkák tanulmányozása útján szereztük. A baj itt csak az, hogy a kellő értelem a magyarban nincs visszaadva; mert itt fejlődés alatt világért sem az embryonális fejlődést kell érteni, s fejlődés helyett a könyvben vagy az «evolutio», vagy pedig «a szabadon élő organismusok leszármazási fejlődése» lett volna a megfelelő kifejezés. Hogy a könyv előadása e helyen mennyire hiányos, mutatja az idézett pont után következő bekezdés: «Nekünk tenyésztőknek nem egészen ez a véleményünk». Pedig, hogy e könyvnek is éppen ez a véleménye (nem is lehet más, mert itt jóformán konkrét tényekről van szó), azt mutatja a könyv 85. és 86. lapja, a hol a 115. lapon homályosan adott részlet egész tisztán, világosan és helyesen van elmondva, tudniillik, hogy a házi állatok gyorsan, a természet szabad állatai rendkívül lassan változnak, alakulnak; mert a fentebb idézett pontnak is ez lett volna a tulajdonképeni értelme. Ezt az egész 115. lapot a «fejlődés» szó határozatlan és ingadozó alkalmazása teszi homályossá; mert egészen más

dolog a faj és fajta fejlődés, vagy a leszármazási fejlődés, az organismusok sorozatának fejlődése, az organicus világ fejlődése, s ismét más az egyén embryonális fejlődése.

A 117. lapon az van mondva: «az osztályozása e képességnek is megkíséreltetett», s a könyv igen helyesen emeli ki, hogy Hæckel járt el az osztályozásnál leggyakorlatiabbban. Meg kell azonban jegyezni, hogy egészen más az átörökítő képesség, más a képesség aktivitása, a képesség tényleges eredménye; s erre Hæckel, a könyv által hivatott munkában, (*Schöpfungsgeschichte* 7. kiadás 158. l.) külön is figyelmezteti olvasóit; s az az osztályozás, melyet Hæckel nyomán a könyv tényleg ad, nem a képességre, hanem az átörökítés tényleges eredményeire vonatkozik. E két fogalom összecserélése egy-egy helyen zavarólag hat a könyv előadására, például a 127. l. (3-ik bekezdés) különben helyes és szép magyarázatára.

Az átörökítés című fejezetből vett ezen pár részlet azt igazolja, hogy itt a tárgyalásból — legalább sok helyen — hiányzik a kerekdedség, a folyékonyság s a kellő kapcsolat; hiányzik az átörökítés egyes alaptételeinek kellő megkülönböztetése, (fejlődés); a mit nagy részben a tanulmányul szolgált német művek némely kifejezésénél történt hiányos értelmezésnek, s a technikus terminusok körében való biztosság hiányának róhatunk föl. Ez utóbbi állításomat legjobban igazolja egy, a 115. lapon előforduló, Hæckeltől vett idézet, mely szerint «az átörökítés nem egyéb, mint az egyénnek saját méretén felül való növekedése». Hogy ezt Hæckel mondaná, azt már a priori nem tartottam lehetőnek, utána néztem tehát a könyv hivatkozása alapján az eredetinek, s ott így találtam «Der Vorgang der Fortpflanzung weiter Nichts ist, als ein Wachstum des Organismus über sein individuelles Mass hinaus». Íme tehát Hæckel jól mondja, mert ez a physiologia régi és általánosan ismert tétele, csakhogy e könyvben a «Fortpflanzung» szó tévesen «átörökítésnek» van fordítva. E szó pedig «szaporodást» vagy «szaporitást» jelent, nem átörökítést, — utóbbit a német «Vererbung» szóval szokta kifejezni.

Nézzünk be most a könyv III. fejezetébe, hol az állatok osztályozása van tárgyalva. Az itt adott osztályozásra — megemlítvén, hogy a törzs és tenyészet abban helyesen van külön választva, fajta és alfajta jól van meghatározva, s a tenyésztő

értelmében vett család helyesen van körülírva — két megjegyzésem van. Először is a nem (Genus, Gattung) és faj (species, Art) hibásan van benne föltüntetve, s különösen a 82. és 107. lapon említett «üres szarvúak» semmi esetre sem nem, s a «juhfélék» semmiesetre sem faj. E téves föltüntetést menti némileg azon körülmény, «hogy e két megnevezés nem is fejezhető ki minden állatnál magyar nyelven.» Másik megjegyzésem pedig az, hogy a zoologiai értelemben vett család nevezet — melyet a könyv teljesen mellőz — elhagyása zavarra ad okot. Igaz ugyan, hogy a tenyésztő e kifejezést más fogalom megjelölésére foglalta le és pedig sokkal helyesebb érzékkel, mint a zoolog; de ez a kifejezés annyira megkövesült már a zoologiában, hogy azt mellőzni nem lehet.

Az osztályozásnak szabatos közlését azért is kívánatosnak tartottam volna, mert tapasztalatból tudom, hogy e tekintetben még a legintelligensebb tenyésztőknél is sok tévedés és bizonytalanság uralkodik; s valóban ideje volna már, hogy a gazdákat, úgy az állattenyésztés, mint a növénytermelés terén, megszoktassuk és megtanítsuk a nem, faj, fajta kifejezéseknek helyes használatára.

Vegyük elő az V. fejezetet.

Itt szerző a csonkítások átörökítésének lehetőségét feltétlenül megtagadja. Bizonyára ő nem látott ilyen esetet; én sem láttam. Csakhogy az irodalomban egynehány ilyen eset van fölemlítve, a melyek sem meg nem czáfoltattak, sem közlöik által vissza nem vonattak, s épen azért azokat feltétlenül megtagadni nem lehet. Legismertebb és legnevezetesebb e tekintetben a Hæckel jena-vidéki bikájának esete.

Ugyane fejezetben föl van említve, hogy a faj-korcsok utódai nem szaporítanak. E tétel az állattenyésztéstannak egy szabálya, csakhogy ezen általános szabálytól eltérés is van, például épen a könyv által is felhozott nyúl és házi nyúl utódjánál, miután a francziák addig mesterkedtek, hogy ezen úton nagyon is szapora nemzedékeket hoztak létre.

A mi a könyv azon többi részletét illeti, melyek az állattenyésztés gyakorlati oldalával foglalkoznak, itt azután észreveszszük a könyvben a tapasztalt gyakorlati állattenyésztőt, ki ezen a téren biztosan mozog, s helyesen világítja meg a tenyésztés műveleteit, eljárásait, sok helyen igen érdekes eseteket hozva föl és adva vonzó elbeszélésben, (például 187.

l. infectio) nagyon sok helyen egészen önálló fölfogást tanusítva, s önálló magyarázatot is adva. Például a VII. fejezetnek a beltenyésztésről, rokontenyésztésről, a keresztezésről szóló részeiben igen szép fejtegetéseket találunk, s itt a keresztezésnél, a tenyésztő értelmezése mellett, az általános természettudományok értelmében való fölfogás is helyesen van fejtegetve.

Van azonban e gyakorlati részletekre nézve is egy megjegyzésem. A könyv, mint mondtam, teljes egészet ad, s épen azért a gyakorlati részbe is sok helyen be-beilleszt az elméletből is egy-egy részletet, igyekezvén az elméletet és gyakorlatot összhangzásba hozni, — s ez egészen helyes is. Csakhogy ez az összeillesztés sok helyen az eszmemenetet szakadozottá teszi, az áttekinthetőséget nehezíti.

Meg kell emlékeznem még a stylusról is. Apró hibákkal és germanismusokkal nem hozakodom elő; jól tudván, hogy a magyar természettudományi és gazdasáirodalomban, e tekintetben peccata intra et extra. Nem lehet azonban elhallgatni, hogy a stylus, sok helyen, egészben véve nem elég sima, némely helyen pedig épen nehézkes. Példaképen fölhozok az irodalomban szokatlan, s itt minduntalan előforduló «iménti», «birtokolják», a németes «megválaszolni» szavakon kívül egy-néhány ilyen nehézkes kifejezést, melyek az æsthetikailag fejlettebb stylérzékelt kellemetlenül érintik: «a rövid foglalatjában megismerttetett lenne tehát ezen munkálat tartalma» (VII. l.), «a fentebbi kérdésre nem legkönnyebb a felelet» (5. l.), «a hibák dus keletkezte» (212. l.), «az vélelmezhető» (273. l.), «az olyan állatnál, melynek értékesítése levágás által nem czéloztatik» (289. l.). «Ebből azután csakis az utód kész szervezete bizonyos részeinek megváltoztatása eredményeződik», «a szabad párzás előnye, hogy kényelmes» (269. l.). Ellenben igen jó kifejezések a könyvben használt «előhaladó és állandósító átörökités» «egyéni képesség» (a sokak által használt egyedi képesség helyett) stb.

Mindezek következtében azon véleménynek adok kifejezést, hogy e munkában mindaz, a mi a tárgyhoz tartozik, szorgalmasan össze van gyűjtve, s az a mi benne tulajdonképpen gyakorlati ismeret, helyesen is van előadva; az egész munkában az önálló eredeti fölfogás is nem egyszer igen helyesen nyilatkozik meg, s az egész könyv igen sok gyakor-

lati tapasztalatról és ismeretről, széleskörű irodalmi tanulmányról tanuskodik. Az átörökítés tudományos elméleteiből is benne van minden, a mi idevaló; s a tudományos elméleteknek ide bekapcsolása oly irányt képvisel, melyet követendő példa gyanánt állithatunk a magyar gazda-írók elé. Csakhog ezen elméletek alaptételei egy-egy helyen tévesen, s nem a kellő közvetlenséggel vannak adva, nem mindig a kellő helyen s a kellő kapcsolatban vannak alkalmazva. Épen azért a tárgyalás menetében egy-egy helyen hiányzik a fogalmaknak belső és a gondolatoknak pedig kellő kapcsolata, hiányzik a tárgyalás folyékonyága, kerekdedsége s egyöntetűsége; s így nem érvényesül a munkában az a magasabb harmonikus egység, a mely a könyvet, mint olvasmányt és oktató művet, æsthetikai és didactikai tekintetben azon magaslatra emelné, melyet a hasonló tárgyú munkáknál philosophiai magaslatnak, philosophiai színvonalnak szoktak nevezni.

Mikor ez a könyv megjelent, áttekintettem azt úgy nagyjában, a hogy az irodalom új jelenségeit áttekinteni szoktuk. Nemsokára a gazdasági szakoktatás terén tankönyv gyanánt kezdték azt használni; e körülmény indított arra, hogy a könyvet újból elővegyem, s hogy azzal most tüzetesen és behatóan foglalkozzam. Föltettem tehát a kérdést magamnak: vajon alkalmas-e ez a könyv e célra?

Hogy valamely könyv tankönyv gyanánt használható legyen, erre nézve legalább is az szükséges, hogy abban nagyobb tárgyi hibák ne legyenek, hogy a fölöelt anyag helyes rendben és egymásutánban, természetyszerű kapcsolatban legyen adva, végül a stylus egy bizonyos mértéke.

E könyvben a tárgyi hibák könnyen kijavíthatók, a stylusnak itt-ott előforduló érdekességei is lesimíthatók; de az egész anyagnak berendezése, az egyes részleteknek kellő kapcsolatba hozása, a tárgyalásnak könnyeddé és folyékonyná tétele jelentékeny átdolgozást igényel. Ha egy másik kiadás e hiányokon segíteni fog, akkor e könyv kitünően sikerült munkának lesz mondható, s teljesen alkalmas lesz arra, hogy tankönyv gyanánt szolgáljon; mert a könyv anyaga igen jól van megválasztva, iránya és általános conceptiója olyan, hogy azzal a könyv kellő átdolgozás mellett bármely nyelvű irodalomban is bátran megállhatna. Úgy, a hogy a könyv jelen alakjában és szerkezetében most előttünk áll, úgy is sokat

lehet abból tanulni, csak hogy igen nagy fáradsággal s épen azért az nem kezdőknek, nem a tanuló ifjuságnak a kezébe való.

A nagy munkásság, melybe a könyv megírása került, mindenesetre tiszteletet és elismerést érdemel. De különösen elismerésre méltónak tekintem én a könyv egész szerkezetének általános conceptióját, mely a tudományos elméleteknek a gyakorlati ismeretekkel összhangba hozásában tetőzik, — mert ez oly irányt képvisel irodalmunkban, a mely irány hivatva van az empiricus gazdas ismereteket azon színvonalra emelni, a mely színvonalon az «ismeret» tudományyá lesz, a mely színvonalon nemcsak gazdasági ismeretekről, hanem gazdatudományról is beszélhetünk. Ez a magasabb szempontokat számbavevő irány és conceptio az, a melyért én e munkát, újabb kidolgozásban, úgy irodalmunkra, mint tanügyünkre nézve nagy nyereségnek tartanám; ez az irány és conceptio az, a melyért én e munkát — az elsorolt hiányok mellett is — irodalmunkban öröndetes jelenségnek tekintem. Ha pedig valaki e könyvet az elsorolt hiányok miatt elítélni akarná: úgy figyelmébe ajánlom az illetőnek, hogy itt igen nehéz, igen subtilis és essentialis elméletekről van szó, a melyeket a magyar állattenyésztési irodalomban meghonosítani, szerzőnk előtt és szerzőnkön kívül, senki még csak meg sem kísérlött. E körülmény magában véve is mindazok elismerését és tiszteletét biztosítja szerző számára, a kik a szorgalmas és fáradságos munkásságot meg tudják becsülni; biztosítja annak ellenére, hogy a könyv — miként mondtam — jelen alakjában és szerkezetében, tankönyv gyanánt semmi esetre sem használható.

SZANISZLÓ ALBERT.

OTTHON, A SZÜLŐFÖLDÖN.

Regény.

N y o l c z a d i k k ö z l e m é n y .*)

V. FEJEZET.

A pusztán keresztül.

Csütörtök, augusztus 31-ike azon napok sorába tartozott, midőn a kényelmes kis házakban majd megfúl az ember s a léghuzam valóságos gyönyörűség; midőn az agyagos kertek talaja megrepedezik — «bizonyosan földrengés volt» vélik a tudósabb gyerekek; midőn a kocsik, szekerek küllői meglazulnak; midőn csipkedő rovarok járnak égen-földön s szállanak meg minden kicsike tócsát.

A Yeobrightné kertjében a puha, nagy levelű növények reggeli tíz órára már mind ellankadtak, tizenegyre lehajlott a rabarbara is, déltájt pedig kokkadt volt a merev káposzta maga is.

Tizenegy óra körül volt az idő, mikor Yeobrightné neki indult a pusztának. A fiához készült; be akarta váltani a festékesnek adott szavát, az volt a szándéka, hogy a mi csak tőle telik, mindazt megteszi a békesség kedvéért. — — Azt hitte, hogy jó messze elhalad, mire nagyobb meleg lesz, de alig kelt útra, belátta, hogy csalatkozott. A nap az egész pusztaságra rásütötte bélyegét, még a biborszín avarfü-virágcskákat is barnává változtatta a perzselő verőfény. A völgyekben olyan volt a levegő, mint a kemenczében s a vízmo-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 254., 255., 256., 257., 258., 259. és 260. számaiban.

sások tiszta kvarcz-homokjain, a melyek nyaratszaka ösvényekül szolgáltak, szinte nyomot hagyott már a nap égető heve.

Hüvös, szellős időben nem lett volna terhére Yeobright-nénak az Alderworthbe menetel, de ilyen száraz rekkenő napon nagy dolog volt idős asszonynak akkora utat tenni; s alig haladt két mérföldnyire, már szerette volna, ha Fairway szerén indul el.

De onnan, a hova elérkezett, a Clym háza sem esett távolabbra, mint a magáé. Így hát mendegélt tovább, körülötte lomhán hullámozott a levegő, s bágyadság látszott borúlni a földre. Föltekintett az ég boltjára s látta, hogy a tavasz és kora-nyár zafirja eltűnt teljesen és érczes violaszín váltotta föl.

Néha-néha olyan helyre jutott, a hol ephemer lények élték világukat szilaj vigalomban, egyik csapat a levegőben járta tánczát, a másik a meleg földön s lombokon, a harmadik a csaknem kiszáradt mocsár langyos, hináros vizében. A sekélyebb tavak gőzölgő pocsolyákká zsugorodtak össze, a melyben számtalan szeszélyes alakú teremtmény szökdelt, hengergőzött nagy vígan. Yeobrightné hajlott az elmélkedésre s így nem egyszer leült napernyője alá pihenni s elnézte boldogságukat; nem bizott látogatása sikerében, épen ezért nyugodt volt a lelke s fontos gondolataitól meg-megszabadulva, eltűnődött bármily végtelenül kicsiny tárgyon is, a mi szeme elé akadt.

Sohasem járt a fia házánál s nem is tudta pontosan merre esik. Hol az egyik, hol a másik menedékes ösvényen indult el, s úgy találta, hogy egyik sem arra vezet. Visszajött a nyílt síkra, ott jó messzire egy dolgozó férfit vett észre. Felé tartott s megtudakolta az utat.

A munkás megmutatta, merre tartson s hozzátette: «Látja azt a rekettyevágót a tekintetes asszony, a ki amott föl-felé igyekszik?»

Yeobrightné odaszegezte a szemét, s végre azt felelte, hogy látja.

— No, ha azt az embert követi, nem tévedhet el. Oda tart az is.

Yeobrightné útnak indult abban az irányban. Az előtte járó férfi rőt színűnek látszott, s épen olyan kevéssé vált ki a környezetből, mint a hernyó a levelek közül. Ha ment, gyorsabban haladt mint Yeobrightné, de azért lépést lehetett vele

tartani, mert valahányszor szederbokorhoz ért, mindig megállott egy-két pillanatra. Mikor aztán ő is odajutott, látta, hogy öt-hat hosszú szívós hajtás fekszik az úton, minden cserje mellett. Bizonyosan a rekettye-nyalábok összekötésére valók s visszafelé jövet majd fölszedi őket az a siető alak.

Az a hallgatag lény, a ki úgy munkálkodott, nem látszott fontosabb teremtésnek egy kis bogárnál. Az Egdon parazitájának tetszett, a ki épen oly jelentéktelen pontocska ott, mint egy moly a ruhán, csak a puszta termékeivel törődik, s nem ismer a világon semmit a páfrányon, rekettyén, avarfüvön és mohán kívül.

A rekettyevágót úgy elfoglalta a dolga, hogy nem fordult vissza egyszer sem; s végre Yeobrightné olyan szemmel nézte, mint valami lábrakelt utmutatót. Egyszerre azonban bizonyos sajátságokat vett észre a járásában, s érdeklődni kezdett iránta. Ilyen járást látott ő már valamikor.

— Épen olyan a járása, mint az uramé volt — mondá, s hirtelen az villant az eszébe, hogy az a rekettyevágó az ő Clym fia.

Alig tudott hozzászokni e különös tényhez. Hallotta ugyan, hogy Clym rekettyét szokott vágni, de azt hitte, hogy csak hébe-hóba foglalatосkodik ezzel a munkával, hasznos időtöltésképen; s most látta, hogy közönséges rekettyevágó s semmi egyéb, a ki oly öltözetet visel, mint többi társai s mozgulatairól ítélve gondolatvilága is épen az, a mi azoké. Egész csomó tervet szöve hamarosan arra nézve, hogy fiát és Eustáciát megmentse ettől az élettől, fölindult lélekkel sietett előre.

A Clym háza mellett az egyik oldalon egy domb emelkedett, rajta skót fenyők állottak, a melyek oly magasra fölnyúltak, hogy távolról nézve lombjuk egy fekete pontnak látszott a levegőben a halom orma felett. Ide érve Yeobrightné úgy érezte, hogy izgatott, fáradt és rosszúl van. Fölkapaszkodott s leült az árnyékba, hogy felüdüljön s fontolóra vegye, miképen közeledjék Eustaciához úgy, hogy föl ne ingerelje. Tudta már jól, hogy annak látszólagos közönyössége alatt az övénel is erősebb és hevesebb szenvedélyek lappanganak.

A fák, melyek alatt üldögélt sajátságosan megtépásztak, nyomorékok és komorak voltak s Yeobrightné egy-két percze megfелеdkezett a maga bajáról, lankadságáról, hogy az ő állapotukkal foglalkozzék.

Egyetlen egy ág sem volt azon a kilencz fán, a melyet valamelyik dühös zimankó ketté ne hasított, meg ne csonkított, el ne nyomorított volna. Egyik-másik kiszáradt, el volt repedve s az oldala feketéllett itt-ott, talán villámcsapás érte; a föld alattuk tele volt hintve olyan galyakkal és tobozokkal, a melyeket az elmúlt esztendő viharai tépdestek le róluk.

Az «Ördög Fujtatója» volt ez a hely s a ki márcziusban vagy októberben vetődött ide, csakhamar észrevette, hogy a puszta lakóinak jó okuk van erre az elnevezésre. A mai forró délutánon folytonosan sóhajtoztak e fák, noha szellő sem fuvintott; alig tudta elhinni az ember, hogy a levegő adja nekik ezt a hangot.

Itt ült Yeobrightné husz perczig vagy tovább is és még akkor se tudta rászánni magát arra, hogy lemenjen, lankadsága zérus fokra szállította alá bátorságát.

Ha nem anya lett volna, talán lealázónak tetszett volna előtte, hogy ő, az öregebbik, tegye meg az első lépést a kibékülésre. De Yeobrightné már jól fontolóra vette mindezt, s most már csupán azon törte az eszét, hogyan tüntesse föl látogatását Eustaciának úgy, hogy az ne megalázkodás, hanem bölcs eljárásnak látszodjék. Emelkedett helyzetéből láthatta a hátsó háztetőt, a kertet s a telket egészen. S most mikor fölállott, észre vett egy férfiút is, a ki a kapuhoz közeledett. Magatartása sajátságos, habozó volt s elárulta, hogy se keresete ottan, se meghíva nincsen. Figyelmesen nézegette a házat, aztán körüljárta a kertet, olyanformán viselte magát, mintha Shakespeare szülőhelyét, Stuart Mária börtönét vagy a Hougomonti kastélyt látogatná meg.

Mikor ismét az ajtóhoz ért, belépett. Yeobrightné boszus volt e miatt, mert arra számított volt, hogy magukban találja Clymékat; de egy pillanatnyi elmélkedés után eszébe jutott, hogy egy látogató jelenlétében nem lesz olyan fonák az első találkozás, általános tárgyakról folyik egy darabig a szó, s ez alatt lesz ideje hozzászokni a helyzethez. Lejött a dombról az ajtóhoz, s betekintett a forró kertbe.

A macska ott feküdt az ösvény puszta földjén, mintha az ágyak, pokróczok, szőnyegek türhetetlenek volnának mostan. A mályvarózsa levelei félig csukott esernyőkként csüngöttek alá, a növény szárakban, törzsekben csaknem sisterékeltek a nedvesség s a sima levelek úgy tündököltek mint megannyi

kis éreztükör. Közvetlen a kapunál egy törpe almafa állott, az egyetlen fajta fa, mely a laza talajban élni tudott s a földön a lehullott alma közt a gyümölcsnedvtől mámoros darázsok hengergöztek vagy ott mászkáltak azok körül a kis oduk körül, a melyeket maguk vájtak volt ki, míg az édesség pityókosakká nem tette őket.

A ház ajtajánál Clym sarlója feküdt, mellette az utolsó marék nyalábkötő hajtás, melyet az imént szedett anyja szeme láttára; bizonyosan akkor dobta oda őket, mikor bement.

VI. FEJEZET.

Fonák helyzet, s hatása a látogatóra.

Wildeve, a mint már mondtuk, arra határozta, hogy mivel a festékes miatt éjszaka nem bátorságos az út, titkolózás nélkül, fényes nappal s rokon képében látogat el Eustaciához. A fiatal asszony ott a hold fényén táncz közben olyan bűbajos hatást tett reá, hogy minden igazi erkölcsi erőnek hijával lévén, lehetetlenség volt reá nézve e háztól távol maradnia.

Az volt a szándéka, hogy egészen természetes módon beszélget egy kicsit vele s az urával, aztán elbucszik.

Teljesen illendő, természetes lesz az egész látogatás, de látni fogja Eustaciát s ez neki elég. Még csak azt sem kívánta, hogy Clym ne legyen otthon, mert megeshetnék, hogy Eustacia, bárhova hajoljon is a szíve, nem menne bele olyan helyzetbe, a mely őt mint asszonyt rossz hírbe keverhetné.

Tervét ki is vitte és így történt, hogy megjötté véletlenül összeesett azzal az idővel, a melyet Yeobrightné a ház közelében a dombon töltött. Mikor körülnézett, a ház ajtajához lépve kopogtatott. Egy-két pillanatnyi csend után a kulcs megszikordult, az ajtó kinyílott s maga Eustacia állott Wildeve előtt.

Magatartásából senki sem sejtette volna, hogy ugyanaz az asszony, a ki a mult héten olyan szilajul tánczolt vele; ha csak a fölszín alá nem tudott volna hatolni az ember s mélyébe nem merül ennek a csöndes folyamnak.

— Remélem szerencsésen haza tért? — kérde Wildeve.

— Oh igen — felelt Eustacia közönyösen.

— S nem volt-e fáradt másnap? Attól tartottam az lesz.

— Egy kicsit. Beszélhet hangosabban is, senki se hallgathat ki bennünket. A leányt elküldtem a faluba.

— Hát Clym sincs idehaza?

— De igen itthon van.

— Úgy. Azt hittem, ön talán azért zárta be az ajtót, mert maga van s fél a vándorló legényektől.

— Oh nem, itt az uram.

Az előszobában állottak. Eustacia bezárta a külső ajtót, kinyitotta a másik szobaét s felszólította Wildevet, hogy menjenek beljebb. Wildeve engedett, mivel a szoba üresnek látszott, de alig lépett egyet-kettőt, visszahökkent. A tűzhely előtt a pokróczon aludt Clym. Lábvédője, vastag csizmája, bőrkeztyűje s az ujjas, a melyben dolgozott, mellette heverték.

— Csak lépjen be bátran, nem költi föl — mondá Eustacia követve őt. Azért zárom be az ajtót, hogy ne zavarhassa meg az uram álmát akárki, ha én véletlenül a kertben vagy a felső szobában vagyok.

— S miért aluszik? — kérde Wildeve halkán.

— Nagyon ki van fáradva. Fél ötkor ment ki s azóta szakadatlanul dolgozott. Rekettjét vág, mert az az egyetlen munka, a miben nem erőlteti meg szegény a szemét. E pillanatban Eustaciára kínos hatást tett az a különbség, a mely Wildeve és az alvó között volt. Wildeve t. i. elegáns, új nyári ruhát és nyári kalapot viselt.

— Oh! ön nem is képzei, milyen más ember volt ő, mikor először láttam, pedig alig egy pár hónapja annak. A keze olyan fehér és puha volt, mint az enyém; s nézze most milyen barnák, s hogy eldurvultak. Az arcszínje is szép volt, s hogy most ilyen rozsdabarna, mint a bőrruhája, azt csak a nap heve okozza.

— Miért jár ki tulajdonképen? — suttogta Wildeve.

— Mert gyűlöli a tétlenséget, ámbár a keresete nem sokra megy. Azt mondja, hogy azoknak, a kik tőkájükből élnek, minden eszközt meg kell ragadniok, kisebb kiadásaiik fedezésére.

— A sors nem volt kegyes ön iránt, Eustacia.

— Nincs neki mért köszönetet mondanom.

— Clymnak sincs — csak egy becses ajándékért.

— Mi az?

Wildeve a szemébe nézett. Eustacia elpirult, most először az nap. Én kétes értékű ajándék vagyok — felelt nyugodtan. Azt hittem, elégedettségére céloz; mert ő az, én pedig nem vagyok.

— Ily helyzetben miért ne lenne? Ámbár hogy külső körülményei hogyan lehetnek reá vonzó erővel, el nem tudom képzelni.

— Nem, mert nem ismeri. Clym az eszmékért rajong, a külső dolgok nem érdeklik. Sokszor Pál apostol jut róla eszembe.

— Örvendve hallom, hogy ilyen magasztos jellem.

— Csak az a baj, hogy Pál a szentírásban kiváló alak, de a való életben bajosan állotta volna meg a helyét.

Ösztönszerűleg meghalkították hangjaikat, noha eleinte épen nem ügyeltek arra, hogy föl ne ébreszszék Clymot.

— Ha ezzel azt akarja mondani, hogy házassága szerencsétlenné tette, jól tudja melyikünk követte el a hibát.

— Házasságom nem tett szerencsétlenné — felelt Eustacia élénkebben, mint előbb. Boldogtalanságomnak csupán az a véletlen az oka, a mi azóta történt. Füge helyett bogáncsot kaptam, az bizonyos de hogyan láthattam volna bele a jövőbe?

— Néha azt gondolom Eustacia, hogy az Isten büntetése ez önön. Ön tudja, hogy voltakép az enyém volt, s én nem is álmodtam, hogy elveszitem.

— Engem nem érhet vád. Ketten nem lehetünk az öné; s jusson eszébe, hogy észre se vettem jóformán, már más leányhoz hajolt. Ez kegyetlen csapodárság volt öntől. Nekem eszem ágában sem volt ilyen játékot üzni, míg ön példát nem adott rá.

— Az csak tréfa volt — válaszolt Wildeve. Egy kis közjáték. Sokszor megesik velünk férfiakkal, hogy mialatt igazán szeretünk valakit, egy kis időre más leány felé fordulunk, de azután még mélyebb lesz a szerelmünk. Az ön büszke modora kísértetbe vitt, hogy tovább menjek, mint a mennyire szándékoztam, s mikor nem hagyott föl azzal, hogy gyötörjön, még tovább mentem, s el is vettem Thomasint.

Ujra az alvó Clym felé fordult.

— Tartok tőle, hogy ön nem becsüli eléggé azt a kin-

cset, a mit kapott. Egy tekintetben legalább boldogabbnak kellene lennie nálam. Azt tudhatja, milyen csapás, ha az ember alásülyed s ha nagy baj száll a fejére, de azt valószínűen nem tudja, mit tesz elveszíteni az asszonyt, a kit szeretttünk.

— Nem hálátlan azért, hogy megnyerte — suttogta Eustacia — s a mi azt nézi, jó ember. Nem egy asszony nagy utat megtenne ilyen férjért. De hát oktanul sokat kívánok-e én, mikor élni vágyom, mikor zenére, költészetre, szenvedélyekre, háborúra vágyom s mindarra, a mi a világ nagy ütőereiben hullámozik. Ilyesmiről álmodoztam hajdanán, de álmaim nem váltak valókká. Pedig azt hittem Clym által elérem őket.

— Csak azért ment hozzá ugy-e ?

— Csalatkozik. Azért mentem hozzá, mert szerettem ; mivel ábrándjaim beteljesítését reméltem tőle.

— Ujra a régi, szomorú hangot üti ön meg.

— Nem, nem akarok többé elcsüggedt lenni — kiáltott Eustacia izgatottan. — A multkor, midőn elmentem táncolni, új életet kezdtem s azzal nem is akarok fölhagyni. Clym dalolt vidáman, én mért ne tettem volna ugyanazt ?

Wildevé gondolatokba merülten tekintett reá.

— Könnyebb mondani, hogy dalol, mint dalolni, ámbár én ha tudnám, bátorítanám reá. De mivel az életnek egy dolog nélkül semmi bece sincs előttem, s az az egy már elérhetetlen, megbocsát ugy-e, ha nincs erőm arra, hogy bátorítgassam.

— Mi baja, hogy így beszél ? — kérdezte Eustacia, mély árnyékos szemét reá emelve.

— Olyan valami, a mit világosan tudtára adni sohasem fogok, ha pedig rejtélyekben beszélek, tán nem lesz kedve hozzá, hogy találgassa.

Eustacia egy pillanatig hallgatott, azután így válaszolt :

— Különös viszonyban vagyunk mi ma. Ön szörszálakat hasogat. Azt akarja mondani ugy-e Damon, hogy most is szeret. Sajnálom ezt, mert a házasság nem tett oly tökéletes boldoggá, hogy hajlandó legyek megvetni önt e nyilatkozataért, pedig ez volna kötelességem. De nagyon elég e tárgyról. Meg akarja várni, míg az uram felkél ?

— Gondoltam, beszélek vele is ; de fölösleges lenne. Ha sérti Eustaciát, hogy nem feledtem, joga van tudtomra adni, de megvetésről ne beszéljen.

Eustacia nem felelt. Eltűnődve nézték Clymot, a ki abba

a mély álomba volt merülve, a mit a testi munka mindig előidézt, ha különben nyugodt körülmények közt folyik.

— Istenem, hogy irigylem tőle ezt az édes álmot! — szólt Wildeve — én nem aludtam így gyermekkorom óta, annak pedig sok éve már.

Míg így Clymot vigyázták, megesisikordúlt a kert ajtaja, aztán kopogtatás hallatszott. Eustacia az ablakhoz lépett és kitekintett. Egészen kikelt a színéből. Először piros lett, aztán sápadt, végre az ajkai is elhalványodtak.

— Elmenjek? — kérdé Wildeve fölállva.

— Nem tudom.

— Ki jött?

— Yeobrightné. Oh! hogy rágalmazott akkor. Nem értem mit jelent e látogatás. Mi a szándéka? S gyanakszik ránk.

— Parancsoljon velem. Ha azt hiszi, hogy jobb nem találkozunk, átmegyek a másik szobába.

— Jó, menjen át.

Wildeve rögtön engedelmeskedett, de alig, hogy távozott Eustacia is követte.

— Nem — mondá. — Ez nem lenne méltó hozzám. Csak hadd lássa meg önt, ha bejön. Nem tettem semmi rosszat. De hogyan nyissak én ajtót neki, mikor nem én hoztam jön, hanem a fiához. Nem is nyitok.

Yeobrightné megint kopogtatott s hangosabban mint először.

Ez a kopogtatás minden valószínűség szerint fölébreszti Clymot — folytatá Eustacia — s ő majd beereszti. Ah! figyeljen csak. — Hallották, hogy Clym mozgolódik a másik szobában, mintha a kopogtatás zavarná s ezt mondja: Anyám!

— Igen, fölébredt s kimegy — szólt Eustacia megkönnyebbülve. — Jöjjön erre. Rossz hírben állok előtte, nem szabad önt itt látnia. Titkolódnom kell, nem mintha vétkes volnék, hanem mert mások annak kegyeskednek tartani.

Ekkorára a hátsó ajtóhoz vezette Wildevét, az nyitva volt s túl rajta egy ösvény látszott, a mely a kert lábjaiba vezetett.

— Még egy szót Damon — mondá Eustacia, a mint Wildeve az útra lépett. — Ez az ön első látogatása nálam, ez legyen az utolsó is. Valaha rajongtunk egymásért, de annak már vége van. Isten önnel.

— Isten önnel is — felelt Wildeve. — Megtudtam mindent, a miért jöttem s elégedett vagyok.

— Miért jött?

— Hogy önt láthassam, s lelkem üdvösségére mondom, csak ezért. — Csókot intett neki s elindult. Eustacia utána nézett, míg végig haladt az úton, s a páfrányok közé jutott, a melyek oldalához dörgölöztek, s végre eltűnt közöttük. Aztán lassan megfordult s a házra fordította figyelmét, azt várta, hogy beszélgetést fog hallani. Bizonyosan suttogva beszélgetnek — gondolta — mikor semmi neszt sem hallott.

Lehet, hogy az ő jelenléte első találkozásuk e pillanatában nem is kívánatos, mindenesetre azonban fölösleges. Elhatározta, hogy vár, míg Clym érte jön, s visszaosont a kertbe. Itt babrálgatott egy pár perczig, s mikor csak nem kereste föl senki, újra visszatért, s a főbejárathoz közeledve figyelt, nem hall-e beszélgetést a nappali szobában. Semmi neszt sem hallva, kinyitotta az ajtót és belépett. Elcsodálkozott, midőn látta, hogy Clym ép úgy fekszik ottan, a hogy előbb. A kopogtatás nyilván megzavarta, álmokat látott s mormolt is hatásuk alatt, de föl nem ébredt. Eustacia az ajtóhoz sietett s noha semmi kedve sem volt beereszteni azt az asszonyt, a ki oly keserű szavakat mondott volt neki, kinyitotta, s kinézett. Egy lelket sem látott. A kaparóvas mellett ott feküdt a Clym sarlója s az a marok kötélék, a mit most hozott haza; az ösvény üres volt s a kertajtó egy kicsit nyitva állott, azon túl az avarfü-virágtól biborszínű pusztaság terült el a verőfényben. Yeobrightné már eltűnt szem elől.

Clym anyja az alatt egy olyan úton haladt előre, a melyet egy domb elrejtett Eustacia elől. A kertajtótól odaig gyorsak és határozottak voltak lépte, látszott, hogy most szeretne elrejtőzni, mint a hogyan az előtt bejutni vágyott.

Lesütötte fejét; szeme előtt két kép lebegett: Clym sarlója s a vesszők az ajtónál és egy asszony arcza, a ki az ablaknál kitekint. Ajkai csodálatosan megvékonyodtak s reszektek, a mint ezt mormolta: — Ezt nem vártam fiam! Hogy vitte rá a lelke! Otthon van, s elnézi, hogy a felesége ajtót zárjon előttem. Azon igyekezve, hogy mielőbb eltűnjön előlük, letévedt a hazavivő útról s míg az után nézelődött, egy kis

gyerekre akadt, a ki szedret szedegetett. Nunsuch Jankó volt az, Eustacia kis tűzrakója. A fiú mindjárt csatlakozott Yeobrightnéhoz, s ott ballagott aztán mellette tán nem is tudva tulajdonképen, hogy mit cselekszik. Yeobrightné, mintha delejes álomba merült volna, úgy beszélt vele:

— Hosszú út áll előttünk fiam, ránk esteledik, mire haza érkezünk.

— Én rám nem, mondta a kis útitárs, én még kapózok vacsora előtt, mi pedig már hatkor vacsorálunk; apám akkor jön haza, a kegyelmed apja is akkor megy haza?

— Az már nem jön haza többet, a fiam sem soha, s más sem.

— Mért olyan szomorú? Tán kísértetet látott?

— Rosszabbat láttam. Egy asszony arcát a ki az ablakból rám nézett.

— Olyan csunya volt?

— Olyan. Mindig csunya látvány az az asszony, a ki a holtra fáradt utast észre veszi, s nem bocsájtja be.

— Egyszer mikor halat fogtam a Throope tóban, láttam, hogy egy másik képem ugyancsak néz engem; úgy megijedtem, s olyat ugrottam, hogy!

— Ha csak egy lépésnyire elibem jönnek, milyen szépen összebékülhettünk volna. Most már ennek vége. Kicsuktak. Bizonyosan rám haragitotta Clymot. Hát lehet olyan szép test szív nélkül? Úgy látom lehet. Én a szomszédom macskájával sem tettem volna ezt ilyen rekkenő napon.

— Mit beszél kigyelmed?

— Soha, soha többé. Még ha értem küldenek akkor sem.

— Furcsa egy asszony kigyelmed, hogy így beszél.

— Nem vagyok én fiam, egy szikrát sem vagyok. Legtöbb ember így beszél, a kinek gyereke van. Így beszél majd az anyád is ha te megnősz.

— Nem a! csak nem beszél ostobaságokat.

— Igazad van fiam, magam is azt hiszem, ostobaság ez. Nem fáradtál ki ebben a hőségben?

— Ki én. De nem olyan nagyon, mint kigyelmed.

— Hogy tudod?

— A képe sáppadt oszt' nedves is, a feje meg csak úgy csüng lefelé.

— Ah! nem a meleg az én bajom.

— S mikor lép, miért tesz így ?

És a gyermek sántított, mintha nyomorék lett volna.

— Mert olyan teher szakadt rám, a mit nem bírok.

A fiúcska elhallgatott s tünődni látszott. Így mendégéltek még egy fertály óráig, akkor Yeobrightné, a ki szemmel láthatólag gyöngült, így szólt: — Le kell ülnöm.

Mikor leült, a gyerek sokáig nézte s aztán így szólította meg: — Milyen furcsán lélekzik kigyelmed. Mint a bárány, mikor megkergetik, hogy majd ledobban bele. Mindig így szokott lélekzeni ?

— Nem mindig. — Olyan halkán beszélt, hogy csaknem suttogott.

— Nagyon álmos ugy-e ? Már is behunyta a szemét.

— Nem. Nem sokat alszom én már addig. Akkor remélem, nagyot aluszom — igen nagyot. Meg tudnád mondani, kiszáradt-e az idén a Bottom ?

— A Bottom-tó igen, de a Parker nem, az nagyon mély, nem is szárad ki soha. Itt van az is mindjárt.

— Tiszta a vize.

— Elég tiszta, csak ott zavaros, a hol a lovak inni szoktak.

— Nesze, siess, hozz nekem egy kicsit a tisztájából. Nagyon rosszul vagyok.

A kis vesszőkosárból, a melyet kezében tartott, egy régimódi, fületlen porcelláncsészét vett elő; két ilyen findzsát őrzött gyermekora óta, s most csekély ajándéku elhozta magával a Clym és Eustacia számára.

A fiú útnak eredt s csakhamar hozta is a vizet, már a melyet kapott. Yeobrightné megízlelte, de olyan meleg volt, hogy megundorodott tőle és kiöntötte. Szemeit behunyva ülve maradt azután is.

A gyerek várakozott, játszogatózott mellette, elfogott egy párt azok közül a barna pillangók közül, a melyek körülöttük repkedtek, aztán várakozott megint s végre így szólt:

— Jobb szeretek menni, mint itt maradni. Indulunk nemsokára ?

— Nem tudom.

— Hát magamban elmehetek ? — folytatá. Nyilván attól tartott, hogy valami kellemetlen szolgálatot rónak reá. Tetszik még valami kigyelmednek ?

Yeobrightné nem felelt.

— Mit mondjak az édes anyámnak? — kérde ismét a fiú.

— Mondd meg neki, hogy láttál egy megtört szívű asszonyt, a kit a fia eltaszított magától.

Mielőtt távozott volna, még egyszer töprengve reá pillantott, mintha balsejtelmei volnának, hogy nem nagylelkű dolog, a mit cselekszik; bizonytalanul, csodálkozva nézte, mint a ki valami különös, régi kéziratot vizsgál, a melynek a kulcsára nem tud rájönni. Nem volt már egészen gyermek, érezte valamennyire, hogy részvétet kellene tanusítania, de nem is volt elég érett arra, hogy ment legyen a félelemtől, a mely mindig elfogja a gyermekeket, ha nyomoruságban látnak nagy embereket, a kik ő előttök addig sérthetetlennek tündek föl. S nem tudta eldönteni, hogy ez asszony és baja vajjon szánalomraméltó-e vagy félelmetes. Levette róla a szemét, s szó nélkül távozott. Egy mérföldet sem haladt, már teljesen megfejtkezett útítársáról, csak azt tudta, hogy asszony volt, a ki leült pihenni.

Az izgalom s a testi erőfeszítés csaknem végkép kimerítette Yeobrightnét, de azért vonszolta magát tovább, hosszan meg-megpihenve minden egy pár lépés után. A nap már délnyugaton állott, s egyenesen az arczára sütött, mint valami könyörületlen gyújtogató, a ki fáklyával kezében várja az alkalmat, hogy elhamvassza. A fiú távoztával minden élet eltűnt a tájról, ámbár a himtüsckök meg megszakadó rekedt szava a rekettje-bokrokban eléggé mutatta, hogy mikor a nagyobb állatfajokon csüggedtség vesz erőt, egy láthatatlan rovarvilág vidám, eleven életet él.

Végre a hazavivő útnak körülbelől kétharmadán egy lejtőhöz ért, a hol egy folt démutka illatozott az ösvény mentén, itt ismét lepihent.

Előtte egy véget nem érő, jól megterhelt hangyaboly özönlött az úton át. Olyan látványt nyújtott az, mint egy népes uteza toronytetőről nézve. Eszébe jutott, hogy azon a helyen esztendők óta sűrögnek már a hangvák, s a hajdaniak nyilván ősei voltak ezeknek, a melyeket most szemlélget. Hátradőlt, hogy kényelmesebb legyen a helyzete, s a keleti ég enyhe fénye ép oly jól esett szemének, mint fejének a démutka vánkös. Míg így nézelődött, egy kócsag szállott föl az

égnek azon a tájékán, s a nap felé fordulva repült tova. Csuron vizesen repült föl a völgynek valamelyik mocsarából, s a mint szállott, a szárnya széle, a czombja, a begye, úgy fölfogta a verőfényt, hogy tündökölt belé. A zenith odafönt, a hol a madár volt, szabad, boldog helynek látszott, a mely semmi összeköttetésben sincs azzal a földgolyóval, a hova ő lánczolja van, s vágy fogta el, bár ő is fölemelkedhetnék a talajról, s repülhetne, mint az a kócsag repül. De mivel anya volt, csakhamar föl kellett hagynia azzal, hogy a saját sorsán töprenkedjék. Ha gondolatai, mint a meteor, csikot rajzoltak volna a menny boltjára, ellenkező irányban futott volna az a kócsag röptével, s keleten a Clym házánaál ért volna véget.

VII. FEJEZET.

Anyja és fű találkoznak.

Ezalatt Clym fölébredt, fölült és körütekintett. Eustacia ott ült mellette egy széken, könyvet tartott a kezében, de egy idő óta már nem olvasott.

— Ej! — szólt Clym, megdörzsölve a szemét. — Mily nagyot aludtam. S oly rossz álmom volt, hogy sohasem felejttem el.

— Gondoltam, hogy álmodtál látsz.

— Úgy is volt. Anyámról álmodtam. Elvittelek hozzá, hogy béküljete ki, s mikor odaérkeztünk, sehogy se tudtunk bemenni, pedig anyám folyton segítségért kiáltozott. No de, álom, esős idő! Hány óra, Eustacia?

— Fél három.

— Olyan késő van. Nem volt szándékom ilyen sokáig itthon maradni. Mire eszem valamit, három is elmulik.

— Anna nem jött még vissza a faluból; gondoltam, nem költelek föl, míg ő idehaza nem lesz.

Clym az ablakhoz lépett, s kitekintett. Egyszer csak elgondolkozva így szólt: — Hét mulik hét után, s anyám még sem jön. Azt hittem, ekkorára rég hírt hallok felőle.

Balsejtelem, megbánás, félelem, elhatározás villantak át gyors egymásutánban Eustacia sötét szemein. Borzasztó

nehéz föladat volt az, a mi reá várt, hogy megmeneküljön tőle, elhalasztotta a megoldást.

— El kell mennem hozzá mielőbb — folytatta Clym — s azt hiszem, legjobb lesz, ha egyedül megyek.

Fölvette lábvédőjét s a keztyűket, aztán újra a földre dobta őket: — Mivel ma már jó későn ebédelünk, nem megyek vissza a pusztára, a kertben dolgozom, s este, majd ha hűvösebb lesz, átsétálok Blooms-Endre. Biztos vagyok benne, hogy csak egyet kell lépnem feléje, s anyám elfelejt mindent. Meglehetős késő lesz, mire hazajövök. Megtart három órát az út oda és vissza. De egy kimaradásomat nem veszed rossz néven, úgy-e kedvesem? Mire gondolsz, nagyon elmerültnek látszol.

— Nem tudom — felelt Eustacia komoran. Bárcsak más valahol lagnánk, Clym. Itt balul üt ki minden.

— Igen, ha magunk is segítünk. Vajon volt Thomasin mostanában Blooms-Enden? Remélem, igen. De mégis bajosan lehetett, hisz egy hónap se igen telik bele, megszületik a kicsije. Miért is nem jutott ez elébb eszembe! Szegény jó anyám, mily elhagyatottságban folynak napjai.

— Nem szeretem, hogy ma mégy el.

— Miért?

— Olyat hallhatsz, a mi engem tönkretesz a te szemedben.

— Anyám nem boszúálló — felelt Clym egy kicsit fölpirulva.

— Szeretném, ha itthon maradnál — ismétlé Eustacia halk hangon. Ha beleegyezel a kérésembe, ígérem, hogy holnap meglátogatom én, ki is békülök vele, s nála maradok, míg te értem nem jössz.

— Miért épen most lettél erre kész? Hányszor kértelek rá és sohasem tetted meg.

— Többet nem mondhatok, mint azt, hogy szeretnék találkozni vele, mielőtt te meglátogatnád — szölt Eustacia türelmetlen mozdulatot téve a fejével. Tekintete aggodalmas volt, a mi inkább vérmes természeteknél fordul elő, mint olyanoknál, a milyen az övé volt.

— Csodálatos, hogy épen akkor vagy hajlandó megtenni, a mit már oly régen ajánlok, mikor látod, hogy én is készülődöm. Ha holnapig várok, egy nap megint elvész, s tudom, hogy el nem bírnék aludni az éjtszaka, ha itthon maradnék.

El akarom igazítani végre s el is igazítom ezt a dolgot. Azután ellátogathatsz te is, úgyis egyre megy.

— Nem vihetnél legalább el magaddal?

— Én nem sokáig maradok, s te aligha tudnád megtenni azt az útát nagyobb pihenés nélkül.

— Legyen hát akaratod szerint — felelt Eustacia oly ember nyugodtságával, a ki kész ugyan valamicskét tenni a következmények elhárítására, de inkább bevárja az eseményeket, minthogy más irányba terelje őket, ha már nem egész könnyen megy.

Clym azután kiment a kertbe, Eustacia pedig egész délután gondolatokba mélyedtnék s elbágyadtnak látszott, a mit ura a nagy melegnek tulajdonított.

Estenden útra kelt Yeobright. Noha a nyár heve még most is tikkasztó volt, a napok már jelentékenyen megrövidültek, s alig haladt Clym egy mérföldnyire, a pusztá bibora, barna és zöld foltjai teljesen egyszínűekké váltak, csak ott látszott egy-egy fehér pont, a hol a tengeri nyúl-tanyák előtt egy kis kvarcz-homok csomó állott, vagy a hol a kovaköves gyalogutak fonalakként futották át a lejtőkön. Majdnem mindegyik egyedül álló, lebotolt bokorban zörgött egy-egy tarka gém, mint valami szélmalom, míg csak szusszal győzte, aztán elhallgatott, meglebbenté szárnyát, körülröpülte a bokrot, újra letelepedett, s egy kicsit hallgatva, megint zörögni kezdett. Lépteire fehér molnár-lepkék szállottak föl a levegőbe, s a napnyugat lágy világossága ráesett szárnyaikra.

Yeobright azzal a reménynyel haladt a nyugalmas tájon, hogy nemsokára jóra jön minden. Végre egy olyan helyre ért, a hol enyhe illat szállongott az út fölött. Itt egy perczre megállott, hogy beszívja azt az ismerős jó szagot. Az a pont volt az, a hol négy órával azelőtt anyja kimerülten ült le a démutkás halmocskára. A mint álldogált, hang ütötte meg a fülét. Félig sóhajtás volt az, félig nyögés.

Oda tekintett, a honnan a hang jött, de semmit sem látott, csak épen egy kis domb körvonalaít az égen. Közelebb lépett s most egy fekvő alakot pillantott meg csaknem a lábai előtt.

Sok emberre gondolt, de az csak meg se villant az eszében, hogy a ki ott fekszik, az ő családjából való lehet. Hihetőnek látszott, hogy az a valaki szántsándékkal maradt ki

hazulról. A rekettyevágók nem egy éjszakát töltöttek szabad ég alatt ez időtájt, hogy megkiméeljék magokat attól a fáradtságtól, a mibe a hazamenetel s a visszajövés kerül. De Clym visszaemlékezett a nyögésre, jobban szemügyre vette az alakot, akkor látta, hogy asszony; borzongás futott át rajta, mintha hűvös fuvallat csapta volna meg. De még akkor sem tudta biztosan, hogy az az asszony épen az ő anyja, mígnem lehajolt, s megismerte azt a sápadt, behúnyt szemű arcot.

Lélekzete megakadt, mintha rögtön meg kellene fulladnia, s ajakán elhalt a sikoltás. Hirtelen elveszté az időről s térről való öntudatát; úgy tetszett neki, hogy még gyermek, anyjával kísétált a pusztára, s az idő estefelé jár. Aztán magához tért, még lejjebb hajolt, s észrevette, hogy anyja még lélekliz s lehellete gyöngye ugyan, de szabályos, csak olykor-olykor akadozik.

— Az Istenért! Mi bajod anyám? Nagyon rosszúl vagy? De nem halsz meg úgy-e? — kiáltott ajkát anyja arcához szorítva. Én vagyok, Clym! Hogy jutottál ide! Mit értek mindebből?

E pillanatban megfeledkezett arról az örvénnyről, a melyet Eustacia iránti szerelme támasztott közöttük, s a jelen hozzákapcsolódott ahhoz a multhoz, a melyben még nem volt eltérés közöttük.

Yeobrightnénak megmozdult az ajka; úgy látszott, ráismert fiára, de szólani nem tudott. Clym igyekezett fontolóra venni, hogyan vigye el onnan, mert ott nem maradhat, a harmat mindjárt leszáll. Izmos ember volt, az anyja pedig sovány. Körülölelte, fölemelte egy kicsit s szólt: — Nem fáj?

A beteg fejét rázta, erre Clym fölvette s lassu léptekkel elindult. A levegő már egészen lehült, de ha olyan helyre jutott, a hol a homokos talajt semmi növény sem fődte, érezte arcán azt a meleget, a melyet a föld a nap folyamán magába szítt. Mikor anyját a karjára vette, nem is igen gondolt arra a távolságra, melyet a Blooms-Endig meg kell tennie, de most, noha délután pihent, mégis csak fáradni kezdett. Így haladt előre, mint Aeneas az apjával, fölötte keringtek a denevérek, a kecskefejek szárnya csaknem az arcát érte, de embernek nyoma sem volt sehol.

Még majdnem egy mérföldnyi út választotta el Blooms-Endtől, midőn anyja nyugtalankodni kezdett, mintha kelle-

metlen volna fia karjai közt feküdnie. Clym ekkor térdére fektette s körülnézett. Űt ugyan egy sem volt közelben, de azok a blooms-endi kunyhók, a melyekben Fairway, Sam, Humphrey, s a két Cantle lakott, egy mérföldnyire sem estek. Aztán mindössze ötven yardnyira állott egy vályogból, tőzezből épített kalyiba. Ez elhagyott kunyhó körvonalai odalátszottak, s Clym elhatározta, hogy lépteit arrafelé irányozza. Mihelyt odaért, anyját gondosan letette a bejáratnál; aztán elfutott, zsebkésével vágott egy öl száraz páfrányt, abból a házikóban, a mely egyfelől szabadon állott, ágyat vetett, s anyját arra fektette; aztán, a hogy csak bírt, szaladt a Fairway háza felé.

Majdnem egy negyedóra telt el úgy, hogy semmi se törte meg a csendet, a beteg szaggatott lélekzetén kívül, akkor mozgó alakok kezdték megeleveníteni a pusztát s az égbolt határvonalát. Néhány pillanat múlva már megérkezett Clym s vele Fairway, Humphrey és Nunsuch Zsuzsánna; Dowden Olly, a ki véletlenül éppen Fairwaynél volt, Keresztély és Cantle apó siettek még nyakrafőre utánuk. Lámpát, kénygyújtókat, vizet, párnát hoztak magukkal, s még egyet-mást azonkívül, a mi hamarjában eszükbe jutott. Samot visszaküldték brandyért, egy gyerek pedig Fairway ponyját hozta el, a ki ezen a legközelebbi orvoshoz indult, azzal az utasítással, hogy útközben még Wildeveékhez is beszéljon, s Thomasint is értesítse nénje betegségéről.

Sam hamar megérkezett a brandyvel s a lámpavilágnál adtak belőle a betegnek, a ki ezután kissé magához térve, jelekkel igyekezett értésükre adni, hogy a lábának van baja. Dowden Olly végre megértette s vizsgálgatni kezdte a lábát. Vörös volt az és dagadt. Mialatt nézték, a vörösség olomszínbe kezdett átmenni, s a közepén egy bibor pont jelent meg, kisebb a borsószemnél, s észrevették, hogy vércsepp az, mely a boka lágy húából serkedt ki s félgömb alakot öltött.

— Tudom már, mi ez — kiáltott Sam. Vipera csípte meg.

— Csakugyan — mondá Clym hirtelen. Emlékszem, gyermekkoromban láttam egy éppen ilyen csípést. Oh, szegény anyám!

— Az én apámat csípte volt meg — szólt Sam. Csak egy módon lehet meggyógyítani. Be kell dörzsölni a sebet vipera-zsírral, s ahhoz csak úgy jut az ember, ha megsüt egy párt. Az apámmal is így tettek.

— Régimódi orvosság az, s én nem igen bízom benne — mondá Clym elgondolkozva. De egyebet úgy se tudunk tenni, míg az orvos meg nem érkezik.

— Biztosan gyógyít az — vágott közbe nyomatékosan Dowden Olly. Magam is használtam, míg dajkaságba jártam.

— Akkor napvilágért kell imádkoznunk, máskor nem foghatunk — jegyzé meg Clym komoran.

— Majd utána nézek én mindjárt — mondá Sam.

Azzal fölvelt egy zöld mogyoróágot, a melyet sétapálczáúl szokott használni, az egyik végén behasította, a hasadékbba egy kicsike kavicsot dugott, s a lámpával kezében neki indult a pusztának. Clym ezalatt egy kis tüzet gerjesztett, s Nunsuch Zsuzsánnát haza küldte serpenyőért. Még vissza se jött Zsuzsánna, Sam már hozott viperát, hármat is; egy, a csiptető ágai közé szorítva, hevesen csavargatta farkát, fejét, kettő pedig döglötten csüngött le a botról.

— Élve, frissen, a mint kellett volna, csak egyet tudtam fogni — mondá Sam. Ezt a kettőt ma öltem meg, hogy itt dolgoztam; de a kigyó sohase döglik meg napszállta előtt, hát valami nagyon megromolva nem lehetnek.

Az eleven vipera apró fekete szemével baljóslatúlag nézegette a társaságot, s úgy tetszett, a méltatlankodás színe-sebbé teszi azokat a szép fehér és fekete pettyeket, melyek a hátát díszítették. Yeobrightné ránézett a kigyóra, a kigyó ő reá: a beteg összeborzadt, s elfordította a szemét.

— Nézzétek! — mormolá Cantle Keresztély. Ki tudja, szomszédok, nincs-e ezekben a viperákban egy csepp abból a kigyóból, a melyik a paradicsomban almát adott annak a me-zitelen fiatal asszonynak. Nézzétek csak a szemét, világra olyan, mint valami mérges ebszőlő. Csak nem tud talán el-átkozni bennünket. Én tudok egy pár embert itt a pusztán, a kit a vipera megvert a szemével. Világéletemben meg nem ölnék többet egy fia kigyót sem.

— Helyes, jó is félni, ha máskép nem tehet az ember — mondá Cantle apó. Ha én ezt idején tudom, sok nagy vesze-delmet elkerülhettem volna.

— Mintha valamit hallanék a félszer felől — mondá Keresztély. Ha már bajnak kell lenni, legalább jönné nap-világon, mikor az ember kimutathatná a bátorságát s nem igen rimáncodna a legvénebb boszorkánynak se, ha ugyan

volna benne egy kis mersz, s jól meg tudná oldani a kereket.

— Annál már okosabbat tudna tenni még olyan együgyű ember is, mint jó magam — jegyzé meg Sam.

— Hát bizony a baj akkor jön, mikor legkevésbé várjuk. Mit gondolnak kigyelmetek, ha Yeobrightné asszony meghalna, perbe foghatnának minket vajon, és vádolhatnának bennünket azzal, hogy megöltük?

— Nem, odáig nem vihetnék a dolgot — mondá Sam — hacsak azt be nem tudnák bizonyítani, hogy valaha vadorzók voltunk. De hiszen csak megépül szegény.

— No engem ugyan csíphetett volna meg tíz kigyó is, azért egy napi dolgomat se mulasztottam volna el — mondá Cantle apó. Olyan vagyok én, ha egyszer sarokra kell állani. De hát nem is csuda, hiszen hadra-háborúra neveltek engem. Bizony sok mindenben mentem keresztül, de oda se néztem semminek se, a mióta katonának álltam. Fejét rázta az öreg s mosolygott, a mint saját, egyenruhás képe megjelent emlékezetében. Mindig első voltam én fiatal koromban, a leggálansabb csapatban is.

— Talán azért volt az úgy, mert mindenütt a legnagyobb bolondot szokták legelől állítani — szólalt meg Fairway a tűz mellől, a melyet térden állva fuvócskált.

— Azt hiszed Timotheus? — kérdé Cantle apó hirtelen megnyúlt ábrázattal, Fairway felé közeledve. Így hát megeshetik az emberrel, hogy esztendőkön át jóra való, ép elméjű embernek tartja magát, s egy szikra igaza sincs benne.

— Sohse törődjék kend most azzal, apó! Mozogjon csak, hozzon még egy kis galyat. Elment talán a kend esze, hogy itt locsog-fecseg, mikor élet, halál van kérdésben.

— Igazad van — mondá Cantle apó mélabus önmegeadással.

— Bizony ma éjjel nem jól megy a sora azoknak, a kik a maguk idejében voltak valamik, s ha még százszor úgy értének is az obóához meg a kisbögőhöz, tudom nem volna lekem ma este csak egy nótát is játszani rajtok.

Ezalatt megjött Zsuzsánna a serpenyővel; az élő viperát megölték, s a fejét mind a háromnak levágták. Testüket darabokra szabdalva s fölhasítva a serpenyőbe dobták, a hol az mindjárt sutorogni és serczegni kezdett. Mihamar tiszta olaj-

cseppek fakadtak a tetemekből, s Clym belemártva a zsebken-
dője sarkát, megkente vele a sebet.

VIII. FEJEZET.

Eustacia jó szerencséről hall hírt, de rosszat lát.

Eustacia bizonyosra vette, hogy nem maradhat követ-
kezmények nélkül az, ha Clym megtudja, hogy anyja ma nem
tudott bemenni hozzájuk. Félelmeknek nem látszottak
előtte a következmények, de kellemetleneknek igen, s épen a
kellemetlen volt az, a mit ő az ijesztőnél nem kevésbé
gyűlölt.

Hogy az estét egyedül kell töltenie, az bármikor is bán-
totta volna, épen ma meg, az előző órák izgalmai után, még
boszantóbb volt ez ránézve, mint valaha. A két látogatás
nyughatatlanná tette. Nem annyira aggodalom szállotta meg
arra a gondolatra, hogy a Clym és anyja közti beszélgetésben
valószínűen rossz világításban fog föltűnni, hanem inkább
bosszúság, s tulajdonképen most már szerette volna, ha ki-
nyitotta volna az ajtót. Kétségkívül azt hitte volt, hogy Clym
fölébredt, s ez egészen tisztességes mentség, de nem teljes,
mert semmi sem mentheti föl a megrovás alól, a miért az
első kopogtatást elhallgatta. Mégis a helyett, hogy magát kár-
hoytatta volna a törtétekért, az egész hibát valami határozat-
lan, colossalis Teremtőnek a nyakára toltá, a ki az ő helyze-
tét a világban kijelölte és sorsát kiszabta.

Ebben az évszakban kellemesebb volt éjjel sétálni, mint
nappal, s mikor Clym már körülbelöl egy óra óta távol volt,
Eustacia hirtelen elhatározta, hogy kimegy a Blooms-End felé
s esetleg visszatérőben találkozik vele. A mint a kerítéshez
ért, kocsizörgést hallott, s körülnézve látta, hogy nagyapja
jön a kocsiján.

— Csak egy perczre állhatok meg, köszönöm — felelt
Eustacia üdvözlő szavaira. Keleti Egdonra sietek, s csak azért
tettem ezt a kerülőt, hogy elmondjam neked az ujságot. Talán
hallottad is már, micsoda szerencse érte Wildevét?

— Nem — válaszolt Eustacia közönyösen.

— Hát vagyont örökölt, tizenegyezer fontot; meghalt

valami nagybátyja Kanadában, épen mikor hírét vette, hogy családja a Cassiopeiával a tengerbe sülyedt. Így minden a Wildevé lett, a nélkül, hogy csak álmodott volna is róla.

Eustacia meg sem mozdult egy kis ideig. Mikor tudta ezt meg Wildeve? — kérde aztán.

— Hát ma reggel, mert én tizkor hallottam, mikor Charley visszajött. Ez aztán a szerencsés ember! Milyen boldog is voltál te, Eustacia!

— Mi tekintetben? — kérde az asszony, tettetett nyugalommal emelve föl szemét.

— Hogy nem kötötted le, mikor a kezében volt.

— Dehogya is volt!

— Én csak nagysokára tudtam meg, hogy volt valami köztetek; s szavamra, ha tudom, tűzön-vízen elleneztem volna; de azóta úgy látszik, hogy mégis jártatok egymás után. Miért az ördögért nem tartottad hát meg magadnak?

Eustacia nem válaszolt, de úgy nézett, mintha ő is ilyen véleményen volna, ha hozzá akarna szólni a dologhoz.

— És hogy van a szegény vak urad? — folytató az öreg. Nem rossz fiú ez sem, a mi azt illeti.

— Nincs semmi baja.

— Az unokahuga bezzeg jól járt most. Az ebadtát, lyá-nyom! neked kellene most azon a helyen lenni. No, de már mennem kell. Van valamire szükségetek? Tudod, hogy a mi az enyim, az a tiétek is.

— Köszönöm, nagyapám, most semmire sincs szükségünk — mondá Eustacia hidegen. — Clym rekettyevágni jár, de csak úgy időtöltésből, mert egyebet úgy sem tud csinálni.

— Az időtöltésért fizetik is, nem? Három shillinget kap százáért — úgy hallottam.

— Clymnek van pénze — mondá az asszony fölpirulva; de szeret keresni is valamicskét.

— Nagyon jól teszi; jó éjtszakát! És a kapitány tova hajtott.

A mint nagyapja elment, Eustacia gépszerűen haladt előre a maga útján; de gondolatai nem anyósával és Clymmal foglalkoztak többé. Wildevét minden panasza daczára, a melylyel végzete ellen kifakadt, szárnyaira vette a sors, s még egyszer a verőfényre helyezte. Tizenegyezer font! Minden egdoni szempontjából gazdag ember volt. Eustacia szemében

is hatalmas összeg volt az, elég arra, hogy betölthesse mindazokat a vágyait, a miket Clym az ő ridegebb pillanataiban hiábavalóknak, fényűzőknek nevezett. A pénzt nem szerette Eustacia, de szerette azt, a mit pénzen meg lehet szerezni; s az új környezet, a melybe képzelete Wildevet helyezé, nagy érdeket kölcsönzött ennek. Visszaemlékezett rá, hogy mily gondosan volt öltözködve ma reggel: valószínűen a legjobb ruháját vette föl, nem törődve azzal, ha megtépi is a tüske, a tövis. S aztán modorára gondolt vele szemben.

— Oh, látom, látom! — mondá. Mennyire eped utánam most, hogy teljesítsen mindent, a mit kívánni tudok.

Visszaidézve a részleteket, pillantásait, szavait, mikre akkor alig vetett ügyet, világossá lett előtte, mily határozottan az új hír következményei voltak azok. Ha olyan ember volna, a ki zokon veszi, hogy túladtak rajta, dicsekedve emlegette volna föl előttem a szerencséjét; s e helyett merő figyelemből az én nyomorult helyzetem iránt, egy szóval se czélozott rá, s csupán az világított ki minden szavából, hogy még mindig szeret, mint valami magánál felsőbb lényt.

Hogy Wildeve ma elhallgatta, minő szerencse érte, az egyenesen kiszámított dolog volt nála; tudta, hogy az ilyen asszonyra hatással lesz. A tapintatnak e finom vonásai a másik nemmel szemben, általában erős oldalát képezték. Különös sajátsága volt, hogy míg egyszer szenvedélyes, zeher-nye, érzékenykedő volt valamely asszony iránt, máskor oly páratlan gyöngédséggel bánt vele, hogy előbbi elhanyagolása nem tűnt föl udvariatlanságnak, sértései nem bántalomnak, szakítása csupán különös figyelemnek tetszett, s becsületének elrablása kiváló lovagiasságnak. Ez a férfi, a kinek csodálatát ma Eustacia föl sem vette, a kinek jókívánatait alig tartotta érdemeseknek arra, hogy fogadja, a kit a hátulsó ajtón vezetett ki a házból, ez ma tizenegyezer fontnak a birtokosa, s a mellett szép szakszerű nevelésben részesült.

Eustacia gondolatait annyira lefoglalta Wildeve szerencséje, hogy elfelejtkezett arról, mennyivel közelebb van az ő pályafutásához a Clymé; s a helyett, hogy tovább sétált volna, egyszerre csak leült egy körre. Álmodozásából egy hang riasztotta föl, s fölemelve fejét, háta mögött, közvetlen közelében a régi szeretőt és gazdag örököst pillantotta meg.

Ülve maradt, ámbár az arczán mutatkozó zavar bárki

előtt elárulta volna, a ki úgy ismeri őt, mint Wildeve, hogy ő róla gondolkozott.

— Hogy került ön ide? — kérde Eustacia az ő tiszta, halk hangján. — Azt hittem, otthon van.

— Hogy az önök kertjét elhagytam, a faluba mentem, s most visszajöttem; ennyi az egész. Hová indult ön, ha szabad kérdezni?

Eustacia a Blooms-End felé intett a kezével. — Az uram elébe megyek. Alighanem baj lesz belőle, hogy ön ma meglátogatott.

— Hogy-hogy?

— Mert nem eresztettem be Yeobrightnét.

— Reménylem, az én látogatásom nem volt kellemetlen önnek.

— Nem. Nem az ön hibája volt, — mondá nyugodtan.

Ekkor fölállt s aztán önkéntelenül ballagtak tovább egymás mellett szótlánul, két vagy három perczig. Eustacia törte meg a csendet: — Azt hiszem, gratulálnom kell önnek.

— Mihez? Oh, igen, a tizenegyezer fonthoz ugyebár? Hát bizony, miután valami mást nem nyertem meg, be kell érnem azzal, hogy ezt megnyertem.

— Úgy látszik nagyon közönyösen veszi. Miért nem mondta nekem, mikor ma nálunk volt? — mondá Eustacia az elhanyagolt asszony hangján. — Egész véletlenül értesültem róla.

— Volt szándékomban megmondani, — szolt Wildeve. — De — nos, beszéljünk nyiltan, — de nem volt kedvem fölhozni, a mint megláttam, hogy az ön csillaga, Eustacia, nem áll valami magasan. Mikor láttam, hogy az ura a kemény munkában elfáradva fekszik, éreztem, hogy idétlen dolog volna szerencsémrel kérkednem. S mégis ön ott mellette állott, éreznem kellett azt is, hogy ő sok tekintetben gazdagabb nálam.

Erre Eustacia lappangó gonoszkodással kérde: — Oda adná neki a vagyonát én értem?

— Föltétlenül, — felelt Wildeve.

— Oly dolgokról ábrándozunk, a melyek képtelenségek és nem is teljesezhetnek be; hátha megváltóztatnók a tárgyat.

— Nagyon helyesen; és én elmondom önnek a jövőt

illető terveimet, ha ugyan nem restelli meghallgatni. Kilencz-ezer fontot állandó beruházásba fektetek, egy ezeret megtartok készpénznek, a többi egy ezerből pedig utazni fogok vagy egy esztendeig.

— Utazni? Mily pompás gondolat? Hová szándékszik menni?

— Először Párisba, a telet meg a tavaszt ott töltöm. Onnan, míg a nagy meleg be nem áll, megyek Itáliába, Görögországba, Egyiptomba és Palæstinába. Nyáron átmegyek Amerikába, s aztán, magam se tudom még, hogy rendezem be, de el akarok menni Ausztraliába és körül Indiába. Ekkorára már körülbelül meg is eléglem a mulatságot. Aztán valószínűen visszajövök újra Párizsba, s ott leszek, a míg pénzemben tart.

— Újra vissza Párisba, — mormolá Eustacia oly hangon, a mely csaknem sóhajtás volt. Wildeve előtt sohasem említette ő, mily vágyakat ébresztettek benne Clym elbeszélései Párisról; s íme, ez most abba a helyzetbe jutott, hogy e vágyakat kielégítheti. — Ön igen nagyra tartja Párist, ugy-e?

— Bizony nagyra. Szerintem az a legszebb hely a világon.

— Én szerintem is. És Thomasin vele megy?

— Velem, ha kedve lesz hozzá. De lehet, hogy szívesebben marad itthon.

— Így hát ön elmegy utazni, én pedig itt maradok.

— Azt hiszem, igen. De tudjuk, hogy ki ebben a hibás.

— Én nem kárhoztatom önt, — szólt Eustacia élénken.

— Oh én az ellenkezőt gondoltam. Ha valaha mégis hajlandó lenne kárhoztatni, jusson eszébe bizonyos este a Blackbarrowál, a mikor megígérte, hogy eljön a találkozóra és nem jött. Egy levelet küldött nekem; s a szívem úgy fájt, míg olvastam, a hogy, remélem, az öné sohasem fog fájni. Ez volt az első távolodási pont. Aztán én tettem valamit sebtiben . . . De hisz Thomasin jó asszony és nem is mondok többet.

— Tudom, hogy a hibás akkor én voltam, — mondá Eustacia. — De nem mindig úgy volt az. Mégis csapás én rajtam, hogy nagyon hirtelen ébrednek az érzelmeim. Ne tegyen több szemrehányást nekem, Damon, nem tudom elviselni.

Szótlanul haladtak vagy egy mérföldet, mikor Eustacia hirtelen megszólal: — Nem tért ön le a rendes útvjáról, Wildeve?

— Ma éjjel minden út jó nekem. Elkisérem addig a dombig, a melyikről Blooms-Endet meglátjuk, mert későllöm az időt ahoz, hogy egyedül hagyjam.

— Ne fáradjon. Tulajdonkép semmi okom, hogy kint legyek. Inkább azt óhajtanám, hogy ne kísérjen tovább. Az efféle dolgokat rendszerint rossz szemmel nézik, ha megtudják.

— Igaza van, elhagyom önt. Micsoda fény az ott a halmon?

Eustacia fölnézett s lobogó tűzvilágot vett észre, a mely nem messze tőlük, egy kunyhóból jött. A kunyhó, melyet ő máskor mindig üresnek talált, most népesnek látszott.

— Ha már eddig eljött, elkísérhetne még, míg ezt a kunyhót szerencsésen elhagyom? — szólott Eustacia. — Azt hiszem, Clymmal találkozom itt valahol, de ha nem jönne, akkor sietek Blooms-Endre, hogy még ott találjam.

Haladtak tovább a tűzegkunyhó felé, s a mint közelibe értek, a tűzvilág és egy lámpa fénye mellett elég tisztán ki lehetett venni, hogy egy csoport pusztai férfi és asszony között, páfrányból rögtönzött ágyon egy női alak fekszik. Eustacia a fekvő alakban nem ismert rá Yeobrightnéra, sem a körülállók közt Clymra, míg egész közel nem ért. Akkor élénken tette kezét Wildeve karjára, s intett neki, hogy jöjjön vissza a nyílt ajtóból az árnyékba.

— Az uram és az anyja, — suttogá izgatott hangon. — Mi lehet itt? Lesz szíves megnézni és megmondani nekem?

Wildeve a kunyhó háta mögé ment. Egyszerre Eustacia észreveszi, hogy int a kezével; oda megy ő is.

— Komoly baj van itt, — mondá Wildeve.

Innen mindent hallhattak, a mi bent történt.

— El se tudom gondolni, hol járhatott, — mondá Clym valakihez. — Minden arra mutat, hogy nagy utat tett meg, de ha még beszélni tudna, se mondaná meg nekem, hova. Mi az ön véleménye róla?

— A legrosszabbtól lehet tartani, — felelt komolyan egy hang, a melyben Eustacia fölismerte a vidék egyetlen orvosának hangját. — A kigyócsipéstől is szenvedett ugyan

valamit, de a baj súlyosabbik része a kimerülés. Az egész azt a benyomást teszi rám, hogy igen nagy útat kellett megtennie.

— Mindig mondtam neki, hogy ne járkáljon sokat ebben az időben, — mondá Clym szomorú hangon. — Vajon helyes volt, hogy kigyózsirral kentük be a sebet?

— Egészen helyes, ősrégi orvosság az, — azt hiszem, a kigyószelidítők találták ki, — válaszolt az orvos. — Hoffmann, Mead, s ha jól emlékszem, Fontana abbé is csalahatatlan írnak nevezik. Kétségtelen, hogy a legjobb volt, a mit tehetek; ámbár kérdés, hogy valami más olaj nem volna-e éppen olyan jó.

— Ide, ide! — mondá gyorsan egy lány női hang, s hallatszott, hogy Clym és az orvos előre mennek a kunyhó hátulsó részéből, a hol eddig állottak.

— Oh, mi az? — susogta Eustacia.

— Thomasin hangja volt, — mondá Wildeve. — Talán jobb lett volna, ha bemegyek . . . mégis esetleg zavartam volna őket.

Hosszú ideig teljes némaság uralkodott odabent; akkor Clym törte meg a csendet, kétségbeesett hangon fordulva az orvoshoz: — Oh orvos úr, mi lesz ebből?

Az orvos nem válaszolt mindjárt; végre megszólalt: — A beteg rohamosan gyengül. A szíve már előbb meg volt támadva, s a phisikai kimerülés meghozta a végső csapást.

Aztán asszonyi sírás hallott, aztán várakozás, aztán elfojtott felkiáltások, aztán egy különös fuldokló hang, aztán kínos csönd.

— Mindennek vége, — mondá a doktor.

Hátul, a kunyhó belsejében susogták: — Yeobrightné meghalt.

Majdnem ugyanazon pillanatban a két hallgatódzó egy vézna parasztgyereket vett észre, a mint a kunyhó nyílt oldalán belépett. Nunsuch Zsuzsánna elibe ment, az ő fia volt az, s intett neki, hogy menjen vissza.

— Azért jöttem, hogy megmondjak valamit magának, anyám! — kiáltott éles hangon a gyermek. — Ezzel az asszonynyal, a ki itt alszik, ma együtt jöttünk egy darabon; s azt mondta nekem, mondjam meg, hogy láttam őt, és hogy neki megtört a szíve, mert a fia eltaszította magától és akkor én haza jöttem.

Egy férfihang görcsös zokogása hallatszott ki belülről; Eustacianak csaknem elakadt a lélekzete: — Ez Clym — be kell mennem — de merjek-e? Nem! menjünk innét.

A mint a kunyhótól távolabb értek, rekedt hangon megszólal Eustacia: — Ennek én vagyok az oka. Gonosz dolgom lesz még e miatt.

— Utóljára se eresztette be a házukba senki? — tudakozta Wildeve.

— Nem; s épen ebből ered minden. Oh, mit kell tennem! Nem akarok találkozni velök; megyek egyenest haza. Isten vele, Damon. Most nem volnék képes tovább beszélgetni.

Elváltak, s Eustacia, a mint a legközelebbi halomra ért, visszanézett. Egy mélabus menet kanyarodott lámpavilág mellett, a kunyhótól Blooms-End felé. Wildeve végkép eltűnt szem elől.

V. KÖNYV: A FÖLFEDEZÉS.

I. FEJEZET.

„Miért adatik világosság annak, a ki nyomorúságban vagyon?”

Egy este, körülbelöl három héttel Yeobrightné temetése után, mikor a hold ezüst ábrázata egész sugárkévét vetett Clym alderworthi házikójának ajtajára, egy asszony jött ki a lakásból. Mintha üdülést keresne, a kert kapufélfájára támaszkodott. A halavány sugarak, a melyek a boszorkányt is széppé teszik, ezt a bájos arcot valósággal fenségesse avatták.

Alig pihent még meg itt, mikor egy férfi jött oda az úton, s némi habozás után így szólította meg: — Hogy van a beteg ma éjjel, teinsasszony, ha nem alkalmatlanság kérdésem.

— Jobban van, de még mindig nagyon beteg, Humphrey — válaszolt Eustacia.

— Magánkívül van, teinsasszony?

— Nem. Most egészen magánál van.

— Még mindig úgy kiabálja az anyját, szegény? — folytatá Humphrey.

— Bizony, csak úgy, hanem mégsem egész olyan hevesen — felelt csöndes hangon az asszony.

— Nagy baj volt a, teinsasszony, hogy az a Johnny gyerek elmondta előtte az anyja szavát, hogy azért halt volna meg, mert megtört a szive, a mért fia eltaszította magától. Nincs az a jótélelem, a kit az ilyen szó le ne verne a lábáról.

Eustacia nem válaszolt, csak a lehellete fogódott el egy pillanatra, mintha beszélni szeretne, de nem tudna, s Humphrey látva, hogy nem szándékszik többet mondani, visszafordult hazafelé.

Eustacia bement a házba, s föl a hálósobába, a hol egy ernyős lámpa világított. Az ágyon feküdt Clym, megsápadva, lesóványodva; álmatlanul hánykolódott egyik oldaláról a másikra, s két szeme úgy tüzelt, mintha egész anyagjukat most egyszerre fel akarnák égetni.

— Te vagy Eustacia? — kérdé, a mint az asszony leült.

— Én, Clym. Lent voltam a kapunál. A hold gyönyörűen ragyog, s egyetlenegy falevél se mozdul.

— Ragyog? Mi köze a holdhoz ilyen embernek, mint én? Hadd ragyogjon — hadd legyen akármilyen, csak én ne lásak többé napot soha! Nincs nyugtom, Eustacia; gondolataim, mint az éles tör, úgy járnak által a lelkemet. Oh, ide jöjjön az, a ki igaz, eleven képét akarja megfesteni az emberi nyomorúságnak. Istenemre, halhatatlanságot arathat.

— Miért beszélsz így?

— Nem tudok megszabadulni attól a gondolattól, hogy mindent megtettem arra, hogy meggyilkoljam anyámat.

— Ugyan, Clym!

— De igaz az, úgy volt; hiába engem mentegetni! Gyalázatosan viseltem magam vele szemben — egy lépést se tettem a közeledésre; s ő nem tudott megbocsátani nekem. S most már halott! Ha legalább előbb adtam volna jelét, hogy szeretnék kibékülni vele, helyre állt volna a jó viszony közöttünk, s ha akkor halt volna meg, nem fájna ilyen kegyetlenül. De sohase közeledtem a házához, s így ő se az enyémhez és nem tudhatta meg, mily szívesen látott vendég lett volna itt — ez emészti úgy a lelkemet. Azt nem tudta meg, hogy ép az éjjel voltam a házánál, mert már nem volt annyira eszméletén,

hogy megértse a szavamat. Ha legalább meglátogatott volna! S mennyire vágytam erre. De így volt ez elrendelve.

Eustacia kebléből mély, megrázó sóhajtás szakadt föl, egy azon sóhajok közül, a melyek úgy megremegtették őt, mint valami pusztító szélroham. Még ő mindig nem beszélt.

De Yeobright annyira el volt foglalva a lelkét hasogató gondolatokkal, hogy észre sem vette ezt. Mióta beteg, mindig ezeken évdött. Természetes fájdalmát kétségbeeséssé fokozta a kis fiu szerencsétlen közbelépése, a ki anyja utolsó szavait, a félreértés egy keserű pillanatában szülemlett szavakat, tudatta vele. Aztán végkép leverte a szomorúság, s úgy sóvárgott a halál után, mint az eltikkadt mezei munkás az árnyék után. Igazán szánsalomraméltó látvány volt ez a férfi, a kit valósággal elborított a bánat. Folyton siránkozott azon, hogy oly későn ment el anyja házához, mert e hiba helyrehozhatatlan volt, s állandóan azt beszélte, valami ellensége iszonyúan félrevezette őt, azért nem jutott eszébe azelőtt, hogy neki kötelessége anyjához menni, ha az nem jött hozzá. Fölhíttá Eustáciát, segítsen neki önmagát vádolni, s midőn az, a kinek lelkét égette egy titok, a melyet nem mert elmondani, azt felelte, hogy ő nem tud ehhez hozzászólni, így kiáltott fel: — Mert nem ismerted az anyám természetét! Mindig kész volt arra, hogy megbocsásson, de én sohase kértem meg, s úgy tűntem föl előtte, mint egy makacs gyermek, ez tette engesztelhetetlenné. Nem, engesztelhetetlen nem volt, csupán büszke, tartózkodó, semmi több... Igen, tisztára értem, miért tartotta ki velem szemben oly soká. Várt engem. Tudom elmondta százszor is bánatában: «Hogy fizeti vissza a sok áldozatot, a mit érte hoztam!» Sohase nyitottam ajtót reá! Mikor egyszer elindultam, akkor már késő volt. Csak a gondolata is majdnem elviselhetetlen.

Néha úgy megszállta az önvád, hogy a tiszta bánat egyetlen könyje sem enyhíté fájdalmát, aztán nyugtalanul hánykódott ágyán, lázban égve, a melyet nem annyira testi szenvedései, mint inkább gondolatai idéztek elő. — Ha csak arról nyerhetnék bizonyosságot, hogy nem azzal a tudattal halt meg, hogy én gyűlölséggel viseltetem iránta — mondá egyszer e hangulatában — az örök üdvösségemért nem adnám. De sohase tudhatom meg.

— Nagyon is átengeded magad ennek az emésztő két-

ségbeesésnek — szólt Eustacia. — Más embernek is halt meg az anyja.

— Ez nem teszi kisebbé az én veszteségemet. S a veszteségnél még jobban fájnak a körülmények, a melyek közt történt. Vétkeztem ellene, s e tekintetben nincs enyhülés számomra.

— Én azt tartom, ő vétkezett te ellened.

— Nem. Ő nem. Én voltam a bűnös ; s szálljon az egésznek sulya az én fejemre.

— Kétszer is meg kellene gondolnod, a míg ilyesmit kimondasz — válaszolt Eustacia. — Magános embereknek bizonyára van joguk elátkozni magukat, a hogy nekik tetszik, de a kinek felesége van, az két személy fejére vonja vele a kárhozatot.

— Nagyon nyomorult állapotban vagyok ahhoz, hogy szépítgetéseidet méltányolni tudjam — mondá az összetört ember. — Éjjel-nappal kiáltja valami a fülemben : «Te is segítettél megölni!» De megvallom, hogy magamat utálván, igazságtalan vagyok irántad is, szegény feleségem. Bocsáss meg érte, Eustacia, hisz alig tudom, mit cselekszem.

Eustacia mindig aggódalmasan kerülté férje tekintetét ily esetekben, mint ez ; úgy érezte magát, mintha áruló volna, a kinek csupán Judás Iskariotes lehet méltó társa. Egy öreg, törődött asszony képe jelenik meg ilyenkor szemei előtt, a ki kopogtat egy ajtón, a melyet ő nem nyit ki ; s e látványra összeborzad. Pedig Yeobrightra magára nézve jobb volt, ha nyíltan beszél maró fájdalmáról, mert ha hallgatott, még többet szenvedett ; s ha olykor-olykor hosszasabban maradt feszült, töprengő elmélyedésében, gondolatain rágódva, akkor parancsoló szükséggé vált rá nézve, hogy megszólaljon s ez a bánat némi tekintetben magát fogyasztsa az erőlködéssel.

Nem sokkal azután, hogy Eustacia bejött a holdvilágos udvarról, könnyed lépések nesze hallatszott odakint, s a cseléd Thomasint jelentette.

— Ah ! Thomasin ! Köszönöm, hogy meglátogatsz — mondá Clym, a mint a vendég a szobába lépett. — Látod, mivé lettem ! Nyomorult egy látvány vagyok, s irtózom attól, hogy jó barátaim így lássanak ! még te veled is majdnem ilyenformán vagyok.

— Én tőlem nincs okod irtózni, kedves Clym — felelt

Thomasin komolyan, s édesen csengő hangja úgy hatott a szenvedőre, mint egy üde légáram valami sötét üregben. — Semmi sincs benned, a mi engem bántana vagy visszariasztana. Voltam már én itt előbb is, de te nem emlékszel rá.

— De igen, emlékszem; nem vagyok én lázas, Thomasin, és nem is voltam egyáltalán. Ne hidd el, ha még állítanak is. Csupán mély bánat borult reám a miatt, a mit tettem; s ez, a testi gyöngeséggel együtt, olyanná tesz, mintha örült volnék. De azért az eszem egészen rendben van. Azt hiszed, tudnék emlékezni mindenre, a mi anyám halálakor történt, ha magamon kívül volnék? Szó sincs róla. Harmadfél hónapig élt szegény anyám, Thomasin, a legutolsó harmadfél hónapon át egyedül, elhagyottan, szomorúságban én miattam; s én ajtót se nyitottam rá soha, pedig öt mérföldnyire laktam hozzá. Harmadfél hónap! — Hetvenötször látta fölkelni és leszállani a napot oly állapotban, a minél egy kutya is jobbat érdemelne! A szegény emberek, a kiknek semmi közük sem volt hozzá, azok is törődtek volna vele, felkeresték volna, ha tudják, hogy beteg és elhagyott; de én, egyetlen fia, elég czudar voltam ahhoz, hogy felé se menjek. Ha van igazság az Istenben, akkor megöl engem. Félig már megvakított, de az sem elég. Csak ha több kinnal látogatna meg, akkor tudnék hinni benne örökre.

— Csitt, csitt Clym, az istenért, ne mondj ilyeneket! — kérlette Thomasin könnyekbe és zokogásba törve ki; Eustacia pedig a szoba másik felében, bár halvány arcza nyugodt maradt, idegesen össze-összereződött székén. Clym nem is ügyelve unokatestvérére, folytatta tovább.

— De még arra sem vagyok érdemes, hogy megpróbáltatásokat küldjön reám az ég. Mit gondolsz Thomasin, fölismert-e anyám, s nem abban a rettenetes balhitben halt-e meg, hogy nem bocsátottam meg neki? Csak erről tudnál bizonyossá tenni. S te mit gondolsz, Eustacia? Felelj, kérlek.

— Azt hiszem, biztosíthatlak róla, hogy végül más véleményben volt — mondá Thomasin. A halotthalvány Eustacia semmit sem szólt.

— Miért nem jött el hozzám? Szívesen fogadtam volna, s megmutattam volna neki, hogy mennyire szeretem most is. De nem látogatott meg soha; és én sem őt és úgy halt meg a pusztán, mint egy kivert állat; senki a ki segítsen rajta, csak

mikor már késő volt. S ha úgy láttad volna, Thomasin, mint a hogy én láttam — ott feküdt szegény félholtan, a sötét éjszakában a csupasz földön, közelében egy lélek sem, hogy azt kellett hinnie, az egész világ elhagyta — elfacsarodott volna a szíved, megszánta volna a pogány is. Nem csuda, ha azt mondta a gyerekek: «egy megtört szívű asszonyt láttál». Mily állapotban kellett lennie, hogy ilyen szavakra fakadt: S ki más volt ennek az oka, mint én? Borzasztó arra még gondolni is, s bár még súlyosabban bűnhődném érte! Mennyi ideig voltam én magamon kívül, a mint mondjátok?

— Azt hiszem, egy hétig.

— S akkor nyugodt lettem?

— Igen, négy napra.

— És most újra elhagyott az a nyugalom.

— De igyekezz erőt venni magadon, kérlek, s felépülsz nem sokára, ha ezektől a gondolatoktól meg tudsz szabadulni.

— Lehet, lehet — mondá türelmetlenül. — De semmi kedvem rá, hogy fölépüljek. Mi haszon abból, ha meggyógyulok? Jobb lenne rám nézve, ha meghalok és bizonyára jobb lenne Eustaciara is. Itt van Eustacia?

— Itt.

— Ugy-e Eustacia, jobb volna neked, ha én meghalnék?

— Hagyjuk ezt, kedvesem.

— No de ez csak olyan föltétel, a mi sohse teljesül; mert szerencsétlenségre én megélek. Érzem, hogy javulok. Thomasin, meddig maradtok még a korcsmában, hogy most az urad oly nagy örökséghez jutott?

— Egy vagy két hónapig, valószínűleg. Míg a betegségen túl nem leszek. Azt hiszem, az egy hónap múlva lesz, vagy valamivel később.

— Igen, igen. Természetesen. Ah, Tamsie hugom, te túl esel a bajodon, egy rövid hónap véget vet neki, s hoz valakit, a ki vigasztaljon; de az enyémnek soha sem lesz vége, s vigasztalást soha sem nyerek.

— Clym, te igaztalan vagy magad iránt. Hidd el, hogy néném jó szívvel gondolt reád. Tudom, hogy ha tovább él, kibékültél volna vele.

— De nem jött el hozzám, pedig még vőlegénykoromban kértem, hogy látogasson meg. Ha eljött volna, vagy ha én meglátogatom, nem halt volna meg e szavakkal: «Megtört

szívű asszony vagyok, a kit a fia eltaszított magától». Ajtóm mindig nyitva volt előtte — egy «istenhozott» mindig készen várta őt. De sohasem jött el, hogy meghallja.

— Jobb lesz, ha nem beszélsz most már többet, Clym — mondá Eustacia bágyadtan, a szoba másik feléből, mert a jelenet elviselhetetlen kezdett lenni rá nézve.

— Inkább én hadd beszéljek hozzád addig a kis ideig, a mit itt töltök — szólt közbe Thomasin csillapítólag. — Gondold meg csak, mennyire egyoldalúan tekinted te az egész dolgot. Mikor azt mondta annak a kis gyermeknek, te akkor nem találkoztál vele, nem szoríthatott karjaiba, keserűség fogta el egy pillanatra, s úgy fakadt azokra a szavakra. Természetében is volt, hogy hevenyében ilyféléket mondjon. Velem is beszélt úgy egyszer-másszor. S ámbár nem jött hozzád, meg vagyok győződve, gondolt rá, hogy eljőjön. Lehet-e képzelni olyan anyát, a ki két-három hónapig távol tud lenni a fiától, a nélkül, hogy megbocsátásra gondolna? Nekem megbocsátott; neked miért ne bocsátott volna meg?

— Te rajta voltál, hogy visszanyerd a szeretetét; én semmit se tettem. Én a ki másokat akartam beavatni a boldogság legrejtettebb titkaiba, nem tudtam kivergődni abból a mély nyomorúságból, a melyet a legtanulatlanabb ember is elég bölcs lett volna kikerülni.

— Hogy jöttél most ide Thomasin? — kérde Eustacia.

— Damon tett le az útcza végén. A városba kellett mennie kocsin, visszafelé erre jön, s akkor újra felvesz.

Csakugyan nemsokára kocsizörgés hallatszott. Wildeve megérkezett s gígjével odakint várakozott.

— Légy szíves megüzenni neki, hogy két percz alatt ott leszek — szólt Thomasin.

— Lefutok magam — válaszolt Eustacia.

Azzal lement. Wildeve lova előtt állott, mikor Eustacia az ajtót kinyitotta. Egy pillanatig meg se fordult, azt hitte, Thomasin jön. Aztán fölnézett, kissé megütődött, s ez egyetlen szó jött ajakára:

— Nos?

— Még nem mondtam el neki — felelt amaz suttogó hangon.

— Akkor ne is mondja, míg jobban nem lesz; végzetes lenne. Ön, maga is rosszul van.

— Össze vagyok törve . . . oh Damon! — mondá, miközben könyekbe tört ki. — Én . . . én nem is tudom kimon-dani, milyen boldogtalan vagyok. Alig tudom túrni. Senkinek se panaszolhatom a bajomat, senki se tud arról, csak ön.

— Szegény asszony! — mondá Wildeve, észrevehetően megindulva, s végre kézenfogva Eustaciát. — Kegyetlen sors, hogy ily hínárba kellett kerülnie, mikor nem ezek közé a szomorú viszonyok közé való ön. Én érdemlek leginkább szemrehányást. Bárcsak mindettől meg tudtam volna szabadítani.

— Damon, kérem, tanácsoljon, mit tegyek? Ott ülni mellette óráról-órára, s hallani, hogy vádolja magát, mintha anyja halálának oka volna, s tudni, hogy a bűnös én vagyok, ha ember egyáltalán bűnös e dologban, ez a kétségbeesésbe visz. Nem tudom mit kellene tennem. Megmondjam, ne mondjam? Folytonosan ezt kérdezem magamtól. Óh, vágyom megmondani neki, de félek is. Ha rájön, megöl, mert kevesebbet nem lehet várni akkora indulattól. «Egy türelmes ember őrzöngése miatt», ez hangzik a fülembe minden nap, a mint mellette virasztok.

— Nos, várjon, míg jobban lesz és bízza a véletlenre a dolgot. S ha elbeszéli, csak egy részét beszélje el, a Clymjávéért.

— Melyik részét ne mondjam?

Wildeve hallgatott egy kissé.

— Azt, hogy én is a házban voltam akkor — mondá halkan.

— Igen; annak titokban kell maradnia, hisz már is szóba kerültünk. Mennyivel könnyebb elhamarkodott tetteket végrehajtani, mint szavakat találni a kimentésökre.

— Ha meghalna — mormolá Wildeve.

— Ne gondoljon arra. Ily gyáván még akkor se óhajtanék tőle megszabadulni, ha gyülném. De most már megyek fel. Thomasin küldött le megmondani, hogy egy pár perc alatt itt lesz. Isten önnel!

Eustacia visszatért, s Thomasin is mindjárt megjelent. A mint felült a gígebe férjével, s a ló megindult, Wildeve föltekintett a hálószoza ablakaira. Az egyikben egy sápadt, tragikus arcot lehetett kivenni, a mint a távozó kocsí után néz. Eustacia volt.

HARDY TAMÁS után, angolból

B. P.

A GYERMEK.

Kerekes székben tologatják
Fénylő kavicsos.
Tavas van, a zöld liget immár
Egy paradicsom.

A föld csupa szín, csupa illat,
A lég csupa dal;
Minden ragyogó, üde, boldog,
Minden fiatal.

E gyermek öreg csak; ölében
A vézna kezek,
Szomorú arcán kora-vénség
Bús árnya rezeg.

Futosó gyermekhad ujongva
Hogy játszik, örül,
Neki egy mosoly is csak alig kel
Bús ajka körül.

Nyomorék kis teste teher csak,
Nyög néki, bilincs.
Fájdalmai, könnyei vannak,
De öröme nincs . . .

Boldogtalan gyermek, végzetedért
Kit illet a vád ?
Ki zárt ki a paradicsomból ? ! . . .
Tulajdon apád.

Mikor örült éjji tivornyán
Dözsölt, kaczagott,
Oh, mért nem tűnt föl előtte
Mártyr-alakod?

Salakos mámorban, ürítve
A kéj poharát,
Te szegény gyermek, hogy nem gondolt
Soha, soha rád ?

- Az apáknak bűneiért, hajh,
Tudván, ki lakol :
Nem ég-e szívében az önvád,
E földi pokol ?

Nem méreg-e étel, ital most,
Mely ajkihoz ér ?
Nem vijja-e éjjeli álmát
Egy rút denevér ? . . .

De ne tudd, gyermek, s ne tanuld meg
Atkozni apád ;
Legyen önnön lelke a vádló,
Benn tépje a vád.

Te viseld sorsod türelemmel
S biztasson a hit :
Majd csak megnyílik a rabnak,
Meglásd, a kalit.

S mint könnyü madárka, a lélek,
— Csüggedt rab előbb —
Nyilaló szárnynyal szeli vígan
A kék levegőt.

VARGHA GYULA.

FOLYJ, GYORS FOLYAM . . .

Folyj, gyors folyam, virág-ágyon folyj,
 S tánczolj vigan a völgy ölén;
 Hozz hirt megint, boldog koromból
 Mikor még gyermek voltam én.
 Szerettem akkor éltek még — s velők
 Bámultalak; most egyedül jövök
 Járdalni partidon.
 Ők elköltöztek — én meg vén vagyok,
 De arczod változatlan, úgy ragyog
 Mint akkor, ifjudon!

Nem változottnek látszol, oh de
 A viz folytát ki tartja fel?
 A tegnapi hullámot, nemde
 Ma már a tenger nyelte el;
 Oly gyorsan, észrevétlen fut tova . . .
 — Mi is megyünk, nem állva meg soha,
 Míg a mélység beránt:
 Hol nincs öröm, ifjúság, szerelem,
 Se harcz — s mindent benyel a végtelen,
 Örökre, egyaránt!

LINKY után, angolból

SZÁSZ KÁROLY.

A POLGÁRI ISKOLA KÉRDÉSE.

Harmincz éves kérdése ez a magyar közoktatásügynek, ha ahhoz az időhöz, a mi az 1868-diki törvénybeigztatásától eltelt, hozzá-számítjuk még azt a pár megelőző évet, a melyek következtében Csengery épen a *Budapesti Szemlében* *) ezen iskolatypus meghonosítása mellett propagandát indított. Minden meghonosítás kényes és nehéz művelet, s ezt a nehézséget a polgári iskolának Magyarországon fokozott mértékben meg kellett szenvednie. Be-ékelve a népiskola és középiskola közé, úgy kellett magának helyet küzdenie, szorítva mind a két oldalról. S ha illetékességi vita merült fel közöttük, a közvélemény rendesen a másik két iskola pártjára állott. Mert a mi kevés érdeklődés van közvéleményünkben az iskolai kérdések iránt, azt is főképen a népiskola és a középiskola foglalja le. A népiskola, mert imponál nagy tömegével és divatban van; a középiskola, mert a közvélemény szóvivői a középiskola neveltjei, ezt az iskolát ismerik és ezt szeretik. A polgári iskolák ügyének istápolása a közvetlenül érdekelt szakemberek szűk körére volt utalva. Ennek a körnek is meg kellett előbb alakulnia és nem könnyen alakult meg. Az ellentétes nézetek pártokra szaggatták, majd két ellenséges táborra különítették e kört, melyek heves küzdelmeik közben gyakran paralizálták egymás hatását. De itt elkövetkezett már a kedvező fordulat, a melyet a közös érdekek fölismerésének meg kellett hoznia. A küzdelem közben tisztuló nézetek közeledtek egymáshoz s végre a milleniumi congressus meghozta a teljes egyetértést s a két polgári iskolai egyesület egybeolvadt. Épen idejére, mert a közoktatásügyi miniszter az újra alakított

*) *Budapesti Szemle* 1868. évi folyam.

Közüktatási Tanács egyik első feladatául a polgári iskola reformjának munkálatait tűzte ki.

De teljes mértékben megvan még az ellentétes fölfogások zürzavara a polgári iskolákon kívül állók körében. Keresve sem lehetne erre csattanósabb példát mutatni, mint szembeállítva azon két író fölfogását, a kik a *Budapesti Szemle* múlt évi folyamában e kérdéshez is — a többi közt — hozzászóltak. Csorba Ferencz *) a reáliskola föladatát is a polgári iskolára akarja bízni, illetőleg a kettőt össze akarja olvasztani egy olyan iskolatypusba, a mely a gymnasiummal szemben egyedül képviselné a középfokú oktatás gyakorlati irányzatait. Ellenben Waldapfel János**) egyszerűen törölni szeretné a polgáriskolát közoktatásügyi szervezetünkől s ajánl helyette egy olyant, a melyet — ha egy kissé több figyelemre méltatja népoktatási szervezetünket — meg is tudott volna nevezni, mert hiszen az is már huszonkilencz éve megvan nálunk, és hívják felső népiskolának.

A kérdés aktualis volta és az arról itt közzétett nézetek nagy ellentéte indított arra, hogy a *Szemle* olvasói előtt legalább rövid vázlatban föltüntessem a polgári iskolák hazai viszontagságos életének valóságos képét s rámutassak az abból elvonható következtetésekre.

Feleletet keresvén arra a kérdésre, hogy mi a feladata a polgári iskolának s annál fogva minő hely illeti azt meg közoktatásunk szervezetében, legilletékesebben attól várhatjuk ezt, a ki a polgári iskolát ebbe a szervezetbe beigtatta. Polgári iskolai körökben Csengery Antalt a polgári iskolák atyjának szokták nevezni. Ez a név több, mint phrasis. Csengery nemcsak behozta és ismertette a polgári iskola tervezetét, hanem ő volt az, a ki belevitte az 1868. évi XXXVIII. törvénycikkbe, a melynek tervezetéből hiányzott. A törvényjavaslatot tárgyaló bizottság XVI-dik ülésének jegyzőkönyve szerint:

•Csengery bizottsági tag benyújtotta az általa indítványozott polgári iskolák szervezetét, mely is változatlanul elfogadtatván, a törvényjavaslatnak C. alatt egy külön fejezetét fogja képezni, a

*) *Budapesti Szemle*, 1897 januári füzet.

**) *Budapesti Szemle*, 1897 februári és márcziusi füzetek.

következő tartalommal . . . *) És itt szó szerint következik a törvénynyé vált javaslat C. pontja.

A magyar polgári iskola egész concepciója tehát teljesen Csengery műve. Azért, ha valaki ezen iskola szervezetének kérdésében komoly véleményt akar koczkáztatni, és ha kellően respektálja a történetnek az ilyen kérdésekben annyira fontos tanuságait, annak nem volna szabad agyonhallgatnia Csengeryt. Már egyszerűen azon történeti kapcsolat miatt sem, mely Csengery és a magyar polgári iskola között van, nem is említve azt a nagy súlyt, melyet Csengery egyénisége ad az ő nézeteinek. Azon férfiak közül, a kik nem voltak miniszterek, Deák Ferenczé után a Csengery nagyságát hirdetik a legnagyobb alkotások. Az egyéniségét kiválóan jellemző világos ítélet szépen nyilvánul abban is, hogy mindaz, a mit a polgári iskolákról mondott, a fejlemények által igazoltatott. Az ő világos meghatározásai adhatják most is a legmeggyőzőbb képet ezen iskola rendeltetéséről.

Csengery a *Polgári Iskolákról* szóló értekezésének bevezető soraiban **) azt mondja: «Van a nemzetnek egy nagy osztálya, a melynek szellemi szükségét az elemi oktatás távolról sem elégíti ki, az az oktatás pedig, a mely a fensőbb oktatásra készít elő, túlszárnyalja; a melynek módja is, akarata is van tovább taníttatni a gyermekét, mint a szegényebb, kevésbé művelt néposztályoknak, de a tanításban rövidebb idő alatt kíván czélt érni, mint azok, a kik tudományos pályára készítik elő gyermekeiket; a melynek ennél fogva a népiskola kevés, a gymnasium és reáliskola meg sok. A nemzet e nagy osztálya számára is gondoskodni megfelelő tanintézetekről oly feladat, melyet ma már egy nemzet sem téveszthet szem elől közoktatási rendszerének megállapításánál».

Rövid és mégis találó meghatározása a polgári iskola föladatának a dolog természete miatt nem lehetséges, vagy legalább még ez ideig nincs megtalálva. A legilletékesebb meghatározások másutt is a Csengery körülírásához hasonlítanak. Guizot francia miniszter, a midőn 1833-ban az *école primaire supérieure*-t a törvényhozásnak ajánlja, azt a következő szavakkal teszi: «nagy hézag tátong az elemi iskolai oktatás és a classikus középiskolai oktatás között.

*) Az 1865/68. évi országgyűlés népoktatási bizottságának munkálatai. — Pest, 1869. Légrády Testvéreknél.

**) Megjelent *Összegyűjtött Munkái* V. kötetében, továbbá az *Olcsó Könyvtár* 101. füzetében.

A nemzetnek egy nagy rétege, a mely többre is vágyik, mint a nélkülözhetetlen elemi ismeretekre, a nélkül, hogy a nagyon költséges és igen soká tartó középiskolai oktatásra vágnék, nem kap hat hozzá illő iskolát». — Egészen hasonló szerkezetű és értelmű körülírás van a *Mittelschule* szervezetét szabályozó 1872. október 15-diki porosz miniszteri rendeletben.

A milyen nehéz a föladat biztos meghatározása, épen olyan nehéz a föladathoz hozzáillő iskolaszervezet megtalálása. A legszükségesebbel megelégedő és a legmagasabbra törekvő műveltségi igények közét nagyszámú fokozata tölti be a különböző műveltségi igényeknek. A két szélsőség eléggé élesen határolódik, s ezért az azoknak megfelelő elemi iskola és középiskola is megtalálták az alkalmas szervezetet, a mely a különböző kulturnemzeteknél lényeges eltéréseket nem mutat. Ellenben a közbeeső műveltségi igények egymásba is, a szélsőségekbe is folytonos fokozatban mennek át; biztos határokat megállapítani ez átmenetekben nagy nehézséggel jár, s ha sikerült egy helyen néhány inkább kiemelkedő fokozatot megkülönböztetni, abból még nem következik, hogy ugyanazon osztályozás más társadalmi viszonyokra is rá fog illeni. Csak ebben a században kezdtek nagyobb gondot fordítani az e körbe eső igények számára való iskolák szervezésére, de már azóta is a különböző államokban egymás mellett és egymásután létesített ilyennemű iskolák szervezete olyan nagy változatosságot mutat, hogy azokkal épen olyan folytonos átmenetű fokozatokban lehetne kitölteni az elemi és középiskola közötti hézagot, a milyen átmenetet maguk a közbeeső műveltségi igények mutatnak.

Lehetséges azonban egy kissé szélesebb általánosítással ezt a sokféle iskolaszervezetet két főtypus köré csoportosítani. Az egyik a teljes népiskolára épül föl; ahhoz csatlakozik, az abban szerzett műveltséget akarja bővíteni és kiegészíteni. Az ebbe tartozó iskolák szervezetükre nézve részint bővített elemi iskolák (az osztrák *Bürgerschule*, az északnémet *Mittelschule*), részint a teljes elemi népiskola fölé állított külön tagozatok (a franczia *école primaire supérieur*, a magyar *felső népiskola*). Nevezzük ezt a typust magyar neve után felső népiskolának. — A másik typus, a középiskolákkal együtt, csupán a tanuláshoz való elemi készségek megadását hagyja a népiskolára, akkor átveszi tőlük tanítványait, ugyanakkor, mint a középiskolák; és azután a középiskolákkal párhuzamosan haladó, de kevesebb számú évfolyamokban igyekszik nevelésüket befejezni, mely nevelés célja nem a továbbmenő

tudományos képzés igényei, hanem a társadalom gyakorlati követelményei szerint alakul. E típust képviselték a különböző reáliskolák első megalakulásuk után, így a német reáliskolák a század első felében, a francia *école secondaire spéciale* a hatvanas években. Majd a reáliskolák mindinkább a technikai főiskolák előkészítőjévé alakulván, csak alsó tagozatukban őrizték meg eredeti feladatukat, míg végre innen is kihagyták s az iskola nélkül maradt nevelési célra külön, önálló iskolatípus keletkezett: a polgári iskola.

Nálunk is megvolt az abszolút kormánytól szervezett hat osztályú reáliskolának alsó és felső tagozata, de a midőn a magyar kormány átvette az ügyek vezetését, akkor már kialakult volt Németországban a főreáliskola s a magyar kormányban is megvolt az elhatározás a reáliskolát a gymnasiummal párhuzamos, teljes középiskolává fejleszteni s így szükséges volt a fent körülírt nevelési feladat számára új iskolát szervezni, a mit az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk meg is tett. Melyik típust létesítette a kettő közül? Mind a kettőt. — Eötvös miniszter javaslatában — francia és svájci példák után — a felső népiskola volt fölvéve, ezzel Csengery a bizottsági tárgyaláson a polgári iskolát állította szembe. Az eredmény mindkét iskolának törvénybe iktatása lett. Ez a *compromissum*, bár bonyolultabbá tette iskolaszervezetünket, de azzal a haszonnal járt, hogy szabad versenyre bocsátotta a közös célú két iskolatípust s így ma, a midőn e téren reformokról van szó, hazai tapasztalatok alapján lehet eldönteni, hogy a mi viszonyainknak melyik felel meg inkább?

De nézzük előbb, miért ajánlotta Csengery inkább a polgári iskolát, milyennek tervezte azt, és milyené lett az a végrehajtásban?

Azt mondja róla *): •Mint más középiskoláink, ez új középiskola is az elemi népiskolák negyedik évfolyamához csatlakozik. Miért várná be, míg a gyermek az ötödik és hatodik osztályt is bevégezi, egyetlen elemi tanító alatt, a ki minden tárgyat s gyakran több osztályt egymaga kénytelen oktatni, töredékesen tanulva ugyanazon tantárgyakat, a melyeket ez új középiskolában terjedelmesen, alaposabban tanulhat, magasabb képesítéssel és szakképzettséggel bíró tanítóktól és tanároktól?• Nem illik-e rá mindez szóról-szóra ma is, három évtized múlva a Népoktatási Törvény

*) Idézett munkájában.

meghozatala után, népoktatási állapotainkra? A millennaris miniszteri jelentés szerint elemi népiskoláink 75·16%-ában, tehát több mint háromnegyedében csupán egy tanító működik, azaz: egyetlen tanító tanítja mind a hat osztályt! S még hozzá, ezek túlnyomó része vegyes iskola, fiúk és leányok közös iskolája, mert ilyennek mondja a jelentés a népiskolák 84·6%-át. Hat tanítóval birt a 16,838 iskola közül csupán 154, és a hat vagy több tanítós iskolák összes száma is csak 2·6390. Az osztatlan iskolák e nagy számára való tekintettel éppen most folyik — a minisztertől megindítva — a munka, hogy azok számára új, az eddiginél szűkebb keretekben mozgó tanterv készíttessék. A tanítóképzés színvonala sokat emelkedett, de egy pár felekezeti képzőt leszámitva, csupán az állami képzőkben, míg a felekezetiék túlnyomó része ma sincs előbb, mint a hatvanas években. Pedig a képzők kétharmada felekezeti, a tanítók többsége azokból kerül ki. De különben sem volt és nem is lehet az elemi tanítóképzők célja a szaktanítóképzés.

Rövidre fogva az a Csengery argumentálásának s az azt megerősítő tapasztalatoknak a lényege, hogy a hol maga az elemi népiskola is fejletlen és hiányos, ott sem a szüksége, sem a lehetősége nincs meg annak, hogy arra egy felsőbb tagozat építtessék. Mégis ráépítették. De az építmény, az alap hiányossága miatt, összeomlott. Ez tűnik ki a felső népiskolák életének alábbi vázlatából.

Eötvösnek korai halála nem engedte meg, hogy a törvény végrehajtására nagyobb mértékben befolyjon. De a miniszteriumába bevett munkatársai: Molnár Aladár és különösen Gönczy Pál, a ki közel húsz évig vezette a népoktatási ügyosztályt, megőrizték és érvényesítették kiváló előszeretetüket a felső népiskolák iránt, szemben a polgári iskolákkal. Gönczy mondta több ízben a polgári iskoláról, hogy az «középiskolásdit» akar játszani s utána fölkapta ezt a jelszót igen sokan a néptanítók közül, de különösen kedvencz jelszavuk lett ez a középiskolai tanároknak, a kiknek túlnyomó része csak annyit tud polgári iskoláról, a mi abban a mondasban nyilatkozik, hogy az egy olyan iskola, a melyik középiskolásdit játszik. A hetvenes évek elején a kormány főkép a középiskolásdit nem játszó felső népiskolák állításában buzgólkodott. Fölvitte a fiúiskolák *) számát 1878-ig húszra, a melyekből csupán egyet tar-

*) Ez egész ismertetés csak a fiúiskolákat veszi tekintetbe.

tott fönn egy község (Sarkad) önállóan, a többi vagy tisztán állami, vagy túlnyomóan államsegélylyel volt föntartva. De már az 1875/6. évi miniszteri jelentés kezd panaszkodni ez iskolák népszerűtlenségéről, s erre a bajra azóta sem tudtak orvosságot találni. Íme egy pár szembetűnő példa. Dicső-Szt.-Mártonban be kellett zárni az iskolát, mert az egész iskolában három tanuló volt; ezek kerültek az államnak négyezer forintjába. H.-M.-Vásárhelyt a gazdasági szakoktatással is egybekapcsolt felső népiskolát 1894-ben néptelenség miatt átalakították polgári iskolává. Tehát ott, a hol ötven-ezer, aránylag jómódú és értelmes földműves lakik egy csomóban, ott is üresen marad a felső népiskola s huszonkét évi tengődés után be kell zárni! Ugyan, széles Magyarországnak melyik községe akkor az, a melyiktől a felső népiskola megtöltését lehetne várni?! — Nem is töltötte meg egyik sem. A millennáris miniszteri jelentés történeti visszapillantása azt mondja: «A polgári iskolák folytonosan fokozódó fejlődésével szemben a felső népiskolák a folytonos elnéptelenedés képét mutatják». 1888 óta a kormány sem igyekezett többé ellentállani a mutatkozó áramlatnak s azóta a felső népiskolák folytonosan alakíttatnak át polgári iskolákká. 1895-ben már csak tizennégy ilyen iskola maradt, összesen 425 tanulóval, ezeknek is negyedrészüket egyetlen iskolába, a halmii internatusos és convictusos iskolába járt. Azóta még két iskola (Baróth és Hosszúfalu) átalakulásáról van tudomásom. Ez egy hosszú tengődés után bekövetkezett végső föloszlásnak a képe.

Íme, ez az iskolatypus az, a melyet — miután már huszonkilencz éve nálunk törvényesen szervezve van — most Waldapfel jónak lát (Kármán után) újólág fölfedezni; ezt ajánlja ő most, midőn az iskola haldoklásának végvonaglósaiban fekszik, mint valami egészséges szervezetet, a mely hivatva van a polgári iskolák helyét pótolni. Mert hiszen a polgári iskolák nem érdemlik meg, hogy új életre galvánizáltassanak! Ezt azonban már nem Kármán után mondja, hanem a középiskolai tanárok közvéleményének ad benne hangot.

Különös jelenség ez a közvélemény, mely a polgári iskolákról így általánosságban odavetve a legszembeötlőbbben ellenkezik a tények kézzelfogható tanúságaival, a mely tények mindenkinek könnyen hozzáférhetők, a ki törődni akar velök. *) Egy rövid vázlatból kitűnik a közvélemény megtévelyedése.

*) Le vannak téve az évenként kiadott miniszteri jelentésekben,

Mindjárt a törvény életének három első évében huszonkilencz polgári fiúiskola nyílt meg s azok között csupán három állami a határőrvidéken. 1880-ig 54-re, 1890-ig 79-re, 1895-ig 95-re emelkedik számuk. A tanulók száma még nagyobb arányban nő, mint az iskoláké. 1880-ban esett egy iskolára átlag 83 tanuló, 1890-ben 123, 1895-ben 139. Ez utóbbi átlagok közösek a fiú és leányiskolákra. Tisztán a fiúiskolák átlaga még kedvezőbben alakulna, például 1895-ben 156 tanuló jut egyre; az összes 95 fiúiskolára 14,792. — Ezek a száraz adatok, a mennyiben beszélni tudnak, nem az életre galvánizálandó haldoklásról, hanem a folytonos, erőteljes fejlődésről beszélnek. Ezt a kedvező fejlődést hangsúlyoztatják évről-évre a miniszteri jelentések. A millennaris jelentés visszapillantása azt mondja a polgári iskolákról, hogy «azoknak fejlődése szakadatlanul kedvező volt, az utolsó évtizedben még fokozódó mértékben». «Ma már elmondhatni, hogy a polgári iskolák megközelítik az eléjükbe tűzött czélt: községeink jobb módú középosztályát tömegesen az általános műveltség magasabb színvonalára emelni».

De — szél, fuvatlan, nem indul. A polgári iskolák fejlődésében is mutatkozott egy rés, a melyen át a közvélemény azon téves irányú szele utat kaphatott. Csakhogy aztán — Waldapfel szavaival élve — «az inductio azon kezdetleges és logikailag rendesen legveszedelmesebb formájával élt», hogy a csupán egy részre érvényes következtetést kiterjesztette az egészre.

A polgári iskolák közkedveltségének azon fényes képe, melyet fentebb vázoltam, csak a négy alsó osztályra illik. Ellenben a két felső (V és VI) osztály nem akart erőre kapni. A polgári iskola kérdése nálunk tulajdonképen mindig csak a két felső osztály kérdése volt és az ma is. Ezt a megkülönböztetést ajánlom mindazok figyelmébe, a kik e kérdéshez szólnak.

A két felső osztály látogatottságának általános képe az, hogy egy-egy felső osztályra 6—7 tanuló esett. Nem sokkal kevesebb ugyan, mint a reáliskolák VIII-dik osztályának átlagosan 10—11 tanulója, de e szomorú vigasztalást mellőzve, keressük inkább a tények tanulságaiban a felső osztályok ezen visszamaradásának okait.

és összefoglaló történetüket kiadta a miniszterium a millennaris monographiák közt *Felső nép- és polgári iskolai oktatás* czímen (Buda-Pest, 1896, Lampel).

Az első polgári iskola, mely hatosztályúvá fejlődött, a budapesti VI-dik kerületi volt. Ez történt 1876-ban. És ugyanakkor már megkezdődtek a panaszok a felső osztályok néptelenségéről. Nagyon kevés mértéke mutatkozott annak a szükséges türelemnek, a melylyel egy-egy új intézmény eredményeit illő volna bevárni. S épen a látogatottság kérdésében, a melynek föltétele az, hogy az új intézmény a nagyközönség köztudatába átmenjen, a mi nagyon hosszas processzus. Hiszen még a szakemberek köztudata is olyan nehezen veszi föl a polgári iskolát! Csengery, a midőn azt indokolja,*) hogy miért vették be a polgári iskolát a Népoktatási Törvénybe s miért nem vártak vele inkább a Középiskolai Törvény megalkotásáig, a többek közt azt mondja: «vajon megértethettük volna-e a chablonok embereivel akkor a hatosztályú reáliskolák mellett egy új hatosztályú középiskola szükségét?» Böles előrelátás nyilatkozik meg ebben a mondásában is, mert ime, ma a reáliskola már nyolcz osztályú, sőt már inkább reálgymnasium, mint reáliskola, az összehasonlítás kevésbbé tévesztheti meg a fölületes ítéletet, és a chablonok embereivel még ma is nehéz megértetni a középiskolák mellett a polgári iskola szükségességét.

Trefort miniszter, — a ki nem volt példaképe a türelemnek — csakhamar egész sorát vette alkalmazásba az orvosszereknek. Orvosság sok volt, de alkalmazásukban aztán megint hiányzott a türelem.

1877-től 1879-ig a különböző miniszteriumoktól nagy csoport qualificationalis kedvezményt eszközölt ki, Ugyanazokat, a melyeket Waldapfel is fölsorol. De abban aztán téved Waldapfel Csorbával szemben, a mikor e kedvezményeket ma is érvényben levőknek tartja. Az 1883. évi I. törvényczikk (a minősítési törvény) intézkedései következtében mindazon rendeletek maguktól érvénytelenekké lettek. És az egészen érthetetlen előttem, hogy miképen lehet a minősítési törvényből a teljes (hatosztályú) polgári iskolára nézve kedvezést olvasni ki? Hiszen inkább azt lehet kiérteni belőle, hogy a ki azt a törvényt eredetileg concipialta, egészen elfelejtkezett erről az iskolafajról. A főiskolai képzettséget nem kívánó tisztviselői állásokra nézve két qualificationalis kategoriát ismer, egyikhez érettségi bizonyítvány, a másikhoz négy középiskolai osztály kell. Egészen megfelelően a polgári iskola előtti állapotnak, a középiskolák régi tagozottságának. A hol e középiskolai tagozatokhoz

*) I. m. 193. l.

párhuzamosítható volt a polgári iskola, oda aztán bevették azt is s így a polgári iskola négy alsó osztálya megkapta az algymnasiumok kedvezményeit, de a teljes polgári iskolának csak a községi jegyzőség maradt, mert csak az volt különlegesen a középiskola hatodik osztályához kötve, egyébként a teljes polgári iskola kiesett a törvényből, mely csupán egy helyen emlékezik meg róla, a midőn a dohány- és lottohivatali kezelőtisztekről szólván, megenged annyit, hogy «csak kivételesen vehetők föl egyének polgári iskolai hat osztálylyal». Ebben áll az a «kiváló kedvezés», a melyben a minősítési törvény a teljes polgári iskolát részesítette; nagyon kevés nagytással inkább azt lehetne mondani, hogy teljesen elfelejtkezett róla. Azt lehetne ugyan mondani, hogy ha olyan nagyon életrevaló ez iskola, éljen meg qualificationalis kedvezmények nélkül. De ezt kellene akkor mondani a középiskoláknak is, mert ha egyáltalában van törvény, a mely kizárja a szabad versenyt és megköti a minősítést, akkor egy iskolának kizárása a törvény kedvezményeiből egyértelmű ez iskolának hatalmi eszközökkel való — bár szándéktalan — elnyomásával.

Pedig teljesen igaza van Csorbának abban, hogy fölösleges luxus a kezelési szakmák nagyszámú alantas tisztviselőitől az érettségit követelni meg qualificatio gyanánt. Fölösleges azért, mert e foglalkozások természete nem kívánja a classikus műveltséget, és azért, mert hiány mutatkozik emberekben azokon a pályákon is, a melyekhez csakugyan nélkülözhetetlen előfeltétel az érettségi. Ez a szomorú valóság már régen mesebeszédnek ismertette föl azt az állítást, hogy a középiskolák fölöslegesen szaporítják a félművelt proletariátust. A szükség fog már a közel jövőben rákényszeríteni a qualificationalis követelmények mérséklésére. A fölöslegesről az elegendőre. S ilyen elegendő a szóban forgó állásokra a teljes polgári iskola. Waldapfel maga, a ki az érettségi vizsgálatot a középiskola szükséges betetőzőjének mondja, mégis alább azt a kívánságát fejezi ki, hogy ez állásokra fogadtassék el qualificationának a középiskola bevégezése — érettségi nélkül. Fzzel, akaratlanul is, egy erős érvet szolgáltat a teljes polgári iskola mellett. A középiskolai tanulóknak ezen érettségire nem kötelezett kategoriája ott sem lesz egyéb, mint középiskolába járó polgári iskolai tanuló.

Viszont Waldapfel helyesen fejti ki Csorbával szemben, hogy a középiskola, kivonva belőle a classikus tanulmányokat, még nem lesz egyenlővé a polgári iskolával. Ez a látszólagos matematikai

igazság nem pædagogiai igazság. De a szóban levő qualificationalis kérdésre vonatkozólag a köztök levő controversia könnyen elosz-latható. Mert a polgári iskolai pædagógusok sem azt kívánják, hogy azt a qualificatiót, a mit az ő iskolájuk adna, csakis a teljes középiskola adhassa meg. A helyes megoldás az, hogy a teljes polgári iskolának megadandó kedvezmények adassanak meg a középiskolák hatodik osztályának is. Ebben csak az okos poroszt követnők, a kik a «höhere Bürgerschule»-hoz kötött minősítést megadják a középiskolák Untersecundájának (hatodik osztály) is.

A qualificatióval rokon az egyéves önkénytelenség kedvezménye. Ezt a polgári iskola sohasem kapta meg. S ez maga elég arra, hogy minden apát, a ki kilenczig tud számlálni, a polgári iskola ellen determináljon. Mert nyolcz év a középiskolában és egy év a katonaságnál az is kilencz év, és hat év a polgáriiban s három évi katonáskodás, az is kilencz. Csoda-e, ha a három évi katonai szolgálat elrettentő kilátása mindenkit, a ki csak teheti, arra bír, hogy abból két évet inkább két évig tovább tartó iskolázással váltson meg? Már Csengery rámutatott arra, hogy nálunk is megvolt e joguk a hatosztályú reálistiskoláknak. De ott van Poroszország, a hol a katonai érdek épen úgy dominál, mint nálunk, de nem annyira kizárólagosan mint nálunk, ott mindig elég volt az önkényteli joghoz, ha a tanuló az ott kilencz osztályú középiskolák hetedik osztályába már átlépett. S mivel ott kilencz évhez van kötve a középiskolába való fölvétel, azért a porosz tanuló tizenhat éves korában már megszerezte az önkénytelenségi jogot. Még egy évvel lejjebb szállott ez a kilenczvenes évek elején, a midőn a polgári iskolákat általában hat évfolyamúvá szabályozták s azzal együtt mindenféle középiskola hatodik osztályának bevezetéséhez kötötték az önkénytelenségi jogot. Tehát három évvel az érettségi előtt már megvan a jog szerevezve. Nálunk a hat polgári vagy középiskolai osztályt végző tanuló már legalább tizenhat éves. Már tíz évi rendszeres iskolázáson ment keresztül. Majd huszonegy éves korában ez már egy év alatt is kiképezhető jó közkatonává. És ennyi az, a mit az államnak véradó czímen követelni joga van. Azért a tisztii tartalék igényei sem szenvednek csorbát, mert a tizenhat éves jogosítottak megfelelő része azután is tovább iskolázik, mielőtt szolgálatát megkezdi. S a kik majd a polgári iskolából kilépve időközben állást foglalnak el, azok közül is fog kerülni bizonyosan alkalmas tiszt, mert az önálló állásban megszerezhető erkölcsi komolyság

és felelősségérzet van olyan értékes tulajdonsága a tartalékos szakzparancsnoknak, mint a classikus műveltség.

Minden értékes jogosítványtól megfosztva, azon csupaszon kellett az új intézménynek helyet szorítania a rég megerősödött és minden kedvezményrel fölfegyverzett középiskolák mellett. Mindazonáltal a felső osztályokban a tanulók száma, — a mint Waldapfel is constatálja — nem apadt. Igaz, hogy nem is növekedett. Ellenben megapadt maguknak a felső osztályoknak a számuk. Ezt pedig okozta Trefortnak egy nagyon jó szándékú, de határozottan balsikerű kísérlete.

Ugyancsak 1879-ben, az orvosszerek föltalálásának esztendejében, elhatározta Trefort, hogy a polgári iskolák gyakorlatias célját inkább kidomborítandó, szakoktatással fogja összekapcsolni ez iskolák felső osztályait. Ezzel egyszersmind kedvelt nemzetgazdasági eszméinek egy részét is meg akarta valósítani. Az ezt tárgyaló enquêten hiába tiltakozott Csengery e terv ellen, hogy «nem volna helyeselhető, hogy a polgári iskolák felsőbb osztályai szakiskolákká alakíttassanak át»; — — a polgári iskolák viszonya a szakoktatáshoz «nem lehet egyéb, mint alapvetés, mint előkészítő oktatás»; mert «minden ország tapasztalása mutatja, hogy a szakoktatás csak úgy lehet sikeres, ha elegendő általános ismeretre támaszkodik... a szakoktatást nem lehet az általános képzettséget nyújtó oktatás rovására fejleszteni... azzal összekötni sem lehet, ha mindkét czélt föl nem akarjuk áldozni. Szintoly esztelen törekvés, mint a ki egy időben akarná építeni az épület alapját és falait». Egyszóval Csengery újólá — és fájdalom, utoljára — hangoztatta, hogy a polgári iskola nem szakiskola, hanem úgy alsó tagozatában, mint egészében általánosan képző, vagy egy újabban fölkapott szóval élve: közműveltségi iskola!

De ha egy miniszter tervez valamit, mindig akadnak fölös számmal, a kik ugyanazt gondolják, és így általánossá lett a meggyőződés, hogy a polgári iskola végzése közben, mellékesen még kész iparossegéddé is kiképezheti magát a tanuló. Rövid idő alatt tizenkét polgári iskolához csatoltatott tanműhely, tízhez műasztalos-, kettőhöz lakatosműhely. Mellőzöm ezen iskolák pályafutásának leírását.*) Az eredmény az, hogy 1890 óta egymásután zárul-

*) Erre vonatkozólag, valamint általában az e vázlatban bővebben ki nem fejthető állításokra és tétélekre vonatkozólag utalom az érdeklődőt fentebb említett munkámra, a közoktatásügyi miniszteriumtól

nak be e tanműhelyek s ma már, tudtommal, csak kettő áll. És magokkal rántották a kapcsolt iskolák felső osztályait is, a melyek tulajdonképen már akkor megszűntek polgári iskola lenni, a mikor műhelylyé lettek.

Látszólag, tisztán a név után indulva, e szempontból kellene itélni a polgári iskolákkal kapcsolt kereskedelmi iskolákról is. De a név itt csal. A szakiskola neve alatt s egy kis szakoktatás mázától takarva, ezek alatt a polgári iskola rejtődzik. Ez az 1884-ben bifurcatióval szervezett s azóta «Felső kereskedelmi iskola» név alatt a polgári iskolák negyedik osztálya fölött három évfolyammal önállósított iskola teljesen fölvette magába az V. és VI. polgári iskolai osztályok anyagát. A közismereti tárgyakból nem is ment tul azon, ellenben a kereskedelmi tárgyakban, a melyek egy része a polgári iskolai tantervben is szerepelt, bővítette tantervét, de korántsem annyira, hogy azért igazán szakiskolává lett volna. Idejének több mint fele általános tárgyakra esik. Maguk ez iskolák tanárai részint fölpanaszolják, részint beismerik, hogy iskolájuk nem eléggé szakiskola. Hogy nem kereskedőket nevelnek, azzal tisztában vannak, mert tanítványaiknak 90%-a sem azelőtt, sem azután nem lát kereskedést más minőségben, csak mint vásárló; hanem megtöltik a kezelési szakmák azon alantas tisztviselői állásait, a melyekből hat polgári iskolai osztálylyal ki lettek volna zárva. Miféle iskola ez hát, ha nem szakiskola? Érettségi bizonyítványt ad ugyan, de mégsem középiskola e szónak nálunk törvénybe foglalt értelmezése szerint, mert érettségije nem jogosít főiskolai tanulmányokra, pedig ez az igazi érettségi fő kriteriuma. De ez egy jogosítványon kívül megkapta ez iskola az önkényszerű joggal együtt mindazt a minősítési kedvezményt, mely az érettségihez van kötve. S ez iskolák száma évről-évre szaporodik s tódulnak bele a tanulók. Nem azért, mintha kereskedők akarnának lenni, hanem mert — a nélkül, hogy főiskolai tanulmányokra törekednének — végezni akarnak egy olyan középfokú iskolát, a mely egyfelől nevelésöknek befejezést ad, másfelől nem viszi őket zsákutczába, hanem utat nyit mindazon állásokhoz, a melyekre ilyen fokú iskolázottság után méltan igényt tarthatnak. Az ilyen célú iskolára teljesen ráillik az a definitio, a melyet Csengery körülírása a polgári iskoláról fölállít. A nevé-

kiadott *Felső nép- és polgári iskolai oktatás* című, tavaly megjelent monographiára.

kívül és azon kis szakoktatási mázon kívül, ez egy teljes polgári iskola. De a polgári iskola lábrakapását akadályozó békók nélkül. S ez elég volt ezen iskolák rohamos térfoglalásához. Máig már harmincznyolczra emelkedett számuk, mintegy ötezer tanulóval. Fele ez iskoláknak polgári iskolából alakult át s ma is azzal van intézeti kapcsolatban. Természetes, hogy az ilyen kapcsolt iskolákban a párhuzamos V. és VI. polgári osztályok csakhamar kiürültek, mert hiszen hülyének kellett volna lenni annak a fiúnak, a ki rá nem adja még azt a harmadik esztendő, a mely a semmi kedvezmény helyett minden kedvezményhez hozzájuttatja. Ilyen helyeken a felső polgári osztályok a tanulók és tanárok közös törekvése következtében megszűntek s így a mikor egyszerre fölszaporodott a teljes polgári iskolai képzésben részesített tanulók száma, ugyanakkor a papiroson megfogyatkozott, mert a szaporodás a kereskedelmi iskolák statisztikáját javítja.

Csengery előrelátását megint fényesen tanúsítja a kereskedelmi iskolák története. Ezekben az általános és a szakképzés össze van keverve, és magok a tanárok között vitás, hogy iskolájuk szakiskola-e, vagy közműveltségi iskola, vagy, ha mind a kettő, milyen mértékben az egyik és mennyire a másik? Mindegyre újra kell őket szervezni s minden új szervezés compromissum a két irányzat között, a melylyel azután egyik sincs megelégedve. Sőt maga a szervező sincs. Nem is lesz addig egészséges ez a szervezet, míg ez a keveredés megmarad. Azt pedig csak úgy lehet megszüntetni, ha az általános képzést a restituálandó teljes polgári iskolára bízva, a fölé fog szerveztetni a kereskedelmi iskola, mely akkor egészen a szakoktatás szolgálatába állhat. Ilyent a szükséglet fönn fog tartani talán tízet; a többi, most kereskedelmi lobogó alatt hajózó iskola pedig vissza fog térni eredeti rendeltetéséhez s lesz belőle őszintén és név szerint is az, a mi lényegében ma is, tudniillik polgári iskola.

Polgári iskoláink felső osztályainak életében tehát a következő főbb mozzanatok különböztethetők meg. Megindult a néptelenségükről szóló panasz, mielőtt észszerűen várni lehetett volna megerősödéseket. Az alkalmazott orvosszerek közül az, a melyik egy későbbi alakulatban hatásosnak bizonyult, megint elvonatott, mielőtt hatását éreztethette volna. Egyidejűleg azonban az iskola eredeti céljától eltérő intézkedések balsikere magával rántotta a

bukásba a felső polgári iskolák egy részét is. Később azután ez iskolák egy más csoportja hamis név alatt ugyan, de birtokába jutott azon föltételeknek, a melyek a felső polgári iskola megerősödéséhez még hiányoztak, s ez a csoport rohamosan tért hódított magának.

E fejleményeket figyelembe véve foglalt állást a napirendre tűzött reformkérdésben a millenniumi tanügyi congressus polgári iskolai szakosztálya a következő határozattal:

«A polgári iskola föladata: általános, gyakorlati irányú képzést adni azoknak, a kik nem szándékoznak tudományos főiskolákban fejezni be tanulmányaikat, de azért a művelt középosztályhoz kívánnak számíttatni».

«E körben is a műveltségi igényeknek többféle fokozatát lehet megkülönböztetni, melyekre a polgári iskola megfelelő tagozódással tekintettel lehet, de a teljes polgári iskolának úgy kell szervezve lennie, hogy az e körbe eső legmagasabb műveltségi igényeket is kielégítse».

«A polgári iskolának mellőznie kell mindazon tanulmányokat, a melyeket csupán a tudományos továbbképzésnek tartalmi vagy alaki előkészítése kedvéért vesznek föl a középiskolák; ellenben a közéleti műveltség alkotó részeit tevő tanulmányokat tartalmilag olyan nagy, vagy egyes részleteikben még nagyobb terjedelemben és intenzitásban kell felölelniök, mint a középiskoláknak».

«A teljes polgári iskolai képzettség nem jogosíthat a tudományos főiskolákba való fölvételre; ellenben mindazon jogosítványok, melyek nincsenek tudományos főiskolák vagy szakiskolák elvégzéséhez kötve, megilletik a teljes polgári iskolát bevégzett tanulókat is. Nevezetesen: az egyévi önkénytelenségre való jogosultság, továbbá...» .. és itt felsorolja a határozat a minősítési törvény illető §-ait, a melyek a már többször említett alantas tisztviselői állásokról intézkednek.

Ezek azon irányelvek, a melyeket a szakemberek országos gyűlekezete a reform elé tűzött. Nem más ez, mint a Csengery polgári iskolája, a mely törvénykönyvünkbe be van iktatva, de a melynek idegen végrehajtói nem adták meg a megélhetéshez szükséges föltételeket. Megtagadtak tőlök minden kedvezményt, a melyek egyikét sem volna szabad ilyen fokozatú iskolától megtagadni.

A föllállított tételek szerint a polgári iskola reformjának kérdése nem a tanulmányi szervezet reformjának, hanem első sorban

a jogosítványoknak kérdése. Ha ezt tisztán látjuk, akkor a követendő út felől sem fogunk kétségeskedni.

Hogy a megillető jogosítványokkal ellátott teljes polgári iskola életrevaló lesz, azt bizonyítja a «kereskedelmi» című polgári iskolák rohamos föllendülése, és hogy a teljes polgári iskolára még fokozottabb mértékben van szükség, azt tanúsítja a középiskolai érettségisek azon nagy hányada, a melyik érettségijét nem az egyetemre, hanem a hivatalok bureaujába viszi.

Minden egyes tagnak az egészsége kihatással van az egész szervezetre, és ezt lehet várni az egészséges polgári iskolától is iskolai organismusunkra nézve. A középiskoláknak máris nagy szolgálatot tett a polgári iskola, a midőn segítette, hogy tagoltságukat megszüntetve, egységes tanulmányi szervezethez juthassanak. Újabb szolgálatot fog tenni a teljes polgári iskola, a midőn elvonja tőlök azon tanulókat, a kik csak a kedvezmények kedvéért járnak oda. Most meglevő középiskoláink akkor huzamos időre elegendők lesznek azon tanulók befogadására, a kik igazán középiskolát keresnek. Azt már említettem, hogy a kereskedelmi szakiskolák helyes szervezésére a teljes polgári iskola restituálása adhatja meg a módot. Hasonlóan: a részben már szervezett, részben ezután szervezendő szakkursusai a különböző szolgálati ágaknak (posta, táviró-, vasúti tisztképző, jegyzői kurszus stb.) a teljes polgári iskolai képzésben találhatják meg azt a megfelelő előkészületet, a melyre biztosan építhetnek. Ez teheti később lehetségessé, hogy a tanítóképzők megfelelő előkészültségű tanulókat vehessenek föl, s azután egészen a tanítóképzésre fordítván erejüket, rövidebb idő alatt kedvezőbb eredményt érhessenek el, a mivel egyúttal lehetőségessé lenne a tanítóképzők számának szükséges szaporítása. Ide sorolhatók még gazdasági tanintézeteink egy része, az állatorvosi akadémia, gyógyszerészség, a melyek most is megelégesznek a hatodik középiskolai osztály félbeszakított, befejezetlen előkészítésével.

Mindezek igazolják, hogy a teljes polgári iskola nálunk társadalmi szükséglet és mint ilyen, szükséges ahhoz, hogy iskolai organismusunk és társadalmunk között az összhang meglegyen.

És itt bocsánatot kell kérnem Waldapfeltől, hogy én is, mint Csorba, olyan kevés tért juttattam e kérdés tárgyalásában a pædagogiai szempontoknak. Azért tettem, mert nézetem szerint ehhez a kérdéshez a pædagogia nem is igen tud szempontokat adni.

A pædagogia, mint tudomány, még nem jutott el odáig, hogy alap-törvényei legyenek, a melyekből biztos conclusiók volnának vonhatók. Egyik ágának, a methodikának, van egynéhány széleskörű érvényességgel bíró elve, de azok sem föltétlen érvényességű törvények.

Az iskolaszervezeti kérdésekben talán annyit lehet pædagogiai tapasztalatok — de nem törvények — alapján ez idő szerint eldöntöttnek mondani, hogy nem czélszerű a különböző nevelési célokat ugyanazon iskolában egymásra következő tagozatok alakjában sokasítani, mint a hogy ezt például Waldapfel teszi az általa ajánlott $3+3+3=9$ formula szerinti népiskolában. Ezért kell külön népiskola, külön középiskola és — külön polgári iskola, a melyet ideje lenne már egyszer nem a másik kettőnek, hanem önmagának a szempontjából itélni meg. Hogy egy adott társadalomban minő nevelési célok különülnek el s azok minő iskolatypusokat kívánnak meg, ezt társadalmi szempontok döntenek el; a pædagogia, (ha társadalmi tudománynak vesszük is,*) hiányozván alaptörvényei, ezt semmiféle conclusióval ki nem találhatja. Ha a társadalom mutatkozó szükségletéhez a typusok ki vannak már jelölve, akkor kezdődik a pædagógus földadata, hogy a megadott keretben a megadott célt legjobban megközelítő tanulmányi rendszert megcsinálja. A társadalom a fogyasztó, a pædagógus a termelő. A fogyasztó szükséglete szabja meg, hogy mit termeljen, s ha nem ahhoz alkalmazkodik, akkor nyakán marad a productuma és sem neki nincs haszna belőle, sem annak, a kinek szánta. Mi pædagógusok is megszívlelhetjük azt a köznapi bölcseséget, hogy mindenki maradjon a maga mesterségénél. Elég szép tér marad még így is számunkra. S a mellett, mint a társadalom egyenjogú tagjai, sőt legelső sorban érdekelt tagjai, illetékesek lehetünk az iskolaszervezeti kérdésekben is. Csak ne követeljünk magunknak ebben kizárólagosságot, s ne hurrogjuk le az épen annyira illetékes, nem pædagógus érdeklődőket azon a czímen, hogy vétettek a pædagogia tudományának ez idő szerint még ismeretlen törvényei ellen.

Szükségesnek látom ezek után még megjegyezni, hogy Csorba cikkének sem minden részével értek egyet. Nézetem szerint káros

*) L. Kármán Mór értekezését a *Magyar Paedagogia* f. évi első füzetében.

a polgári iskolák reformjának kérdésébe a reáliskolákat is belevonni. Nehéz volna most már ezeket kezdetbeli rendeltetésökhöz visszavinni, és szükségtelen is, mert itt van arra a polgári iskola. A magyar reáliskolák egész fejlődési irányzata azt mutatja, hogy azokból reálgymnasiumok lesznek. Ezzel csak tisztulni fog a nagyközönség előtt is az egyes iskolatypusok rendeltetése. A polgári iskola pedig megél maga is és elvégzi a rábízott föladatot, csak nem kell erőszakkal megfojtani.

KOVÁCS JÁNOS.

A BÉCSI SZÍNHÁZI CENSURA A MULT SZÁZADBAN.

A bécsi Grillparzer-társaság évkönyvének legújabb kötetére*) leginkább egy közleménye miatt hívom föl olvasóink figyelmét, bár többi czikkei is igen érdekesek és tanulságosak. A kötet mindössze négy dolgozatot tartalmaz: Sauer Ágost rendkívül terjedelmes magyarázatokat közöl Grillparzer három költeményéhez, számos, az egész kort fölvilágosító új adattal (1—170. l.); Probst Jenő egy rég elfeledett osztrák epikus költőt, a nemes lelkű Alxinger Jánost, Wieland tehetséges tanítványát és a fölvilágosodás egyik fenkölt bajnokát jellemzi (171—202. l.); Schlossar Antal egy másik osztrák költőnek, Zedlitz Keresztélynek jellemzéséhez szolgáltat új adatokat. Hammer-Purgstall Józsefhez intézett két eddig ismeretlen levele kapcsán (203—239. l.); végre az évkönyv derék szerkesztője, Glossy Károly, a bécsi színházi censura történetét írja meg, ezúttal körülbelül a múlt század végéig, számos levéltári anyag, igen sok eddigelé teljesen ismeretlen adat alapján (238—340. l.). Ez a dolgozat magában véve is igen érdekes és tanulságos, de közelebbről épen minket magyarokat is érint.

A bécsi censura, a színházi censura is, iszonyú hírnévnek örvend. Célja: a szabad gondolkodás elfojtása, minden önállóbb eszme kiirtása, az emberi szellem méltóságának már csirájában elnyomása stb. Volt idő, midőn az osztrák censura rászolgált e jellemzésre; de eredete és eredeti rendeltetése mégis más volt, legalább a színházi censura lényegesen eltérő irányzatból származott.

Az osztrák színházi censura fejlődésében talán négy korszakot különböztethetünk meg. Az első a Mária-Terézia előtti idő,

*) *Jahrbuch der Grillparzer-Gesellschaft*. Redigirt von Carl Glossy. VII. Jahrgang. Wien 1897, 348 l.

midőn voltaképi censuráról nem is szólhatni. A XVII. században és a XVIII-diknak elején a színház szórakoztató, mulató hely és semmi egyéb. Hogy a színpad a közönségnek művelődését, bizonyos határokon belül tanítását, a mindennapi durvaság fölé emelését is czélozhatja — a mit azután a múlt század második felében egyenesen kötelességévé tettek, erről e korszakban csak nagyon keveseknek volt homályos sejtelmök. A Hanswurst szereplése, a rögtönzés divatja, no meg minden ellenőrzés hiánya, kapcsolatban az izlésnek általános, megdöbbentő hanyatlásával, a vásári komédiák legaljasabb színvonalára nyomták le a színházat, melyet e részben undorító részben szármalmas állapotában a rendőrség még pártolt is, mert «veszedelmesebb összejövetelektől tartja vissza a közönséget». Legfeltűnőbb a korabeli durvaság az egyházi tárgyú, a régi mystériumokból kifejtett daraboknál, melyekben Krisztus kínszenvedését a legtrágárabb és legsértőbb jelenetek és úgynevezett élczek környezik. Nagyon elősegítette az általános sülyedést az a körülmény is, hogy a német színház teljesen és kizárólag a nyers izlésű és tanulatlan népnek volt mulatsága, mert az udvar és a művelt osztályok idegen (francia és olasz) művészetek termékeiben gyönyörködtek. A hatóságok hiába kötötték az előadások engedélyezését azon föltételekhez, hogy a színészek a tisztesség és jó magaviselet ellen vétséget ne kövessenek el, hogy mindent kerüljenek, a mi megbotránkozásra alkalmat szolgáltatathatna: az ellenőrzés hiánya és a rögtönzés divatja hatástalanokká tették ezeket az általános irányú, platonikus intéseket. Ha azután nagyobb botrány történt, csak utólagos büntetés sújthatta a bűnös színészeket, a kik azonban sokszor semmit sem törődtek e büntetéssel és bátran ismételték a botrányt a közönségnek lelkes tapsai közt. Előzetes, tehát igazi cenzuráról csak egy esetet ismerünk e korszakból: midőn württembergi udvari komédiások 1707 október 16. előakarják adni *Stuart Mária és Darley Henrik esküvőjét*, a kormány a császár egyenes parancsára eltiltotta az előadást, «minthogy ellene bizonyos aggodalmak merülnek föl», persze nem erkölcsi, hanem politikai aggodalmak merültek föl. Egyebekben a színház ez időben csupán a szórakoztatás és mulattatás szolgálatában állt, és ezen nem változtatott semmit egyes nemesebb gondolkodású kortársak fölfogása sem. Hiszen már a XVI. században hangsúlyozzák bécsi drámaköltők is, hogy a színház a jó erkölcsök iskolája, hogy a színmű az emberi erények és bűnök tanulságos tükre; és a XVII. században kifejti Hüttler Péter bécsi polgár,

hogy a színpad minden jónak és rossznak tükre, melyben az emberek láthatják, hogy jutalom és büntetés való érdeme szerint éri az erényest és a gonoszt; Abraham a Sancta Clara pedig egyenesen kimondja, hogy a színházat és a színdarabokat azért «találták föl», hogy «az emberek az erényeket megtanúlhassák és a vétkeket kerülhessék.» A kor csöppet sem törődött e nézetekkel, hanem továbbra is legfőbb gyönyörűségét a népdramák izetlen és undok vérességében és a Hanswurst minden képzeletet meghaladó botrányos rögtönzéseiben találta, még akkor is, miután a dráma reformja már Bécsben is megindult és 1749-ben az első «rendes» (azaz: a francia szabályoknak megfelelő) német darab színre került.

Ez állapotok lényegesen megváltoznak Mária Terézia trónra léptével, melylyel a «fölvilágosodás» korszaka az osztrák tartományokban is megindul. Nevezhetnők a «pædagogia» korszakának is, mert a nép nevelése, fölvilágosítása, a tudásnak és műveltségnek magasabb fokára emelése az uralkodók főczélja. A nevelés és tanítás eszközeként, még pedig igen hatásos eszközeként tekintette a nagy királyné a színházat is, mely azonban természetesen csak úgy teljesítheti e magasztos föladatát, ha maga is erkölcsi intézet. Íme, e fenkölt eszme szülte a színházi censurát. Nem a szabad, az önálló gondolkodás elfojtása volt czélja, nem is egyházi vagy politikai szempontok hozták létre. Főfeladata volt a divó durvaság, ízléstelenség, aljasság megszüntetése, hogy a színpad is kedvező hatással lehessen a nép nevelésére. Jellemző az intézmény létrejöttére és eredeti irányzatára Mária Teréziának 1752 február 11. kelt rendelete, melyben a királyné meghagyja, hogy csak francziából, olaszból vagy spanyolból fordított darabokat szabadjon előadni; eredeti, bécsi íróktól származó színműveket csak az esetben, ha előzőleg elolvastattak és minden piszkos vagy sértő kifejezés belőlök eltávolított. Ezentúl a színházak fölügyeletével megbízott állami rendőrtisztviselőnek kötelessége, hogy durva és sértő kifejezésekre, valamint ízléstelen vagy épen erkölcstelen taglejtésekre ügyeljen. De Mária Terézia csakhamar belátta, hogy a rendőrség nem alkalmas a színház nevelő színvonalának emelésére; hogy erre csak művelt, helyes belátású és jó ízléssel megáldott tudós vagy író lehet hivatva. Választása minden tekintetben hivatott emberre esett, Sonnenfels Józsefre, a ki Ausztria műveltségtörténetében az első helyek egyikét foglalja el, és már censorra való kinevezése előtt erélylyel és bátorsággal küzdött a színházakban divó durvaság és ízléstelenség

ellen. Az ő sürgetésére törölte el József császár már 1769 elején a legszigorúbban a rögtönzést, az ő működése a színházi censura élén (1770 márczius 15 óta) korszakot alkot az osztrák színház fejlődésében. József császár utasítása szerint a censor ne tűrjön semmit, «a mi a vallást vagy az államot sérti, a mi kétségtelen badarság vagy aljasság, a mi egy székes főváros színpadjához nem méltó.» De sem színházi körök, sem a közönség, sem az írók nem tudták a censurát egyhamar megszokni. Sonnenfels ellen nyomban egész hadjárat indult meg minden oldalról: azért is támadták, hogy jó darabokat eltiltott, azért is, hogy rosszakat engedélyezett, és a darabok jó vagy rossz voltát kiki a maga mértékével állapította meg. Sonnenfels senkit sem volt képes kielégíteni, a miben, úgy látszik, maga is hibás volt, mert akaratos és zsarnoki természetű ember volt. Egy évig sem tartott az ő működése, melynek jelentősége azonban lényegesen megfordított arányban van tartamával. Az ő visszalépésével végződött a censura történetének második korszaka, melyről a divatos liberalizmus leglelkesebb híve is kénytelen lesz elismerni, hogy minden tekintetben kedvező, valósággal nevelő és nemesítő hatással volt úgy a színházra, mint a drámaköltészetre,

Sonnenfels utódjával, Hägelin Ferencz Károlylyal, kezdődik a harmadik korszak. Hägelin nem volt osztrák ember: 1735 ben született Freiburgban (Baden); Halléban, a fölvilágosodás nagy hatású középpontjában, Wolff Keresztély vezetése alatt végezte tanulmányait, és 1764 óta állami hivatalnok volt Bécsben, Mária Terézia bizalmas embere, az iskolai reform nagy munkájában egyik legérdemesebb dolgozótársa. Hägelin 1770—1805, tehát teljes 35 esztendeig volt színházi censor, és mint ilyen átélte azt a nagy fordulatot, melyet az európai ügyek II. József halála után és a francia forradalom kinövésai következtében vettek s mely a censurát is kiforgatta eredeti jellegéből: előbb a fölvilágosodás és népnevelés magasztos emeltyűje, utóbb — és ez az osztrák censura történetében a negyedik korszak — a sötét reactió butító és brutális eszköze, mely végre, de csakis e negyedik korszakában, már teljesen rászolgált arra a megvetésre és gyűlöletre, melylyel irányában a civilizált nemzetek viseltetnek.

Hägelin helyzete nem volt kellemesebb, mint a Sonnenfelsé, de a censor maga óvatosabban járt el. Így tarthatta magát három évtizednél tovább, de, nem tekintve hihetetlen elfoglaltságának súlyát, egyéb tekintetben is elég baja volt, egy oldalról a színészekkel, a kik maguk is gyakorolták a censurát és sokszor másképen

ítéltek, mint a hivatalos censor, hanem magával József császárral is, a ki a színház iránt rendkívül érdeklődött és, bár Hägelint nagyra becsülte és minden támadással szemben védelmezte, mégis néha nyíltan ellenkezésbe helyezkedett vele. Így például a censor megengedte Klinger leghíresebb darabjának színrehozatalát és «Az ikrek» tényleg 1777 január 12. színre is került; de a császár végig nézte az előadást és rögtön letiltotta a darabot, melyet nem is adtak többször. Fő kifogása e szomorújáték ellen az volt, hogy túlságosan sokat talált benne a negyedik parancsolat ellen, melyet pedig neki, a császárnak, tiszteletben kell tartania. De volt ez elhatározásának talán más oka is. József lelkes német hazafi volt, de műveltsége és ízlése teljességgel francia nevelésében gyökerezett; azért viseltetett nyílt ellenszenvvel a szenvedélyes, «shakespere-i» termékek ellen, melyekkel akkor a német «Sturm und Drang» a színházakat elárasztotta s melyek sorában «Az ikrek» a legjellemzőbbek egyike. Egyebekben a császár igen szabadelvű és türelmes volt és nem igen feszélyezte censorát; csak az egyház és vallás ellen irányzott támadásokkal szemben nem tűrt és nem ismert kegyelmet, hiszen még az áhitat szolgálatában rendezett egyházi előadásokat sem engedte meg, mert a «szent titkok» komédiás profanatiójának tekintette.

A bécsi és általában az osztrák színügy II. József korában rendkívüli lendületet vett. Kétségtelen, bár a részletes bizonyítás eddigelé még sok nehézséggel jár, hogy ebben a censurának is nagy érdeme volt, mely az ízlés nemesítését tekintette főfeladatának és nagy súlyt fektetett a nyelv tisztaságára és szépségére is. Másképen fordultak a dolgok az emberszerető, nagy császár halála után. Most a művelődés és nevelés szempontjai teljesen háttérbe szorúlnak; a kormány a színházat csak mulattató helyiségnek tekinti ismét, mely igen alkalmas arra, hogy az embereket «egyéb komoly és veszedelmes szórakozásoktól» távoldtartsa. A politikai és rendőri szempont lép előtérbe: a színházi censor főtiszte arra ügyelni, «hogy a jó rend és az állami jólét tekintetéből veszedelmes elvek» ne nyilvánuljanak. A fojtogatás megindul és eltiltja például 1793-ban Schiller *Fiescoját*, mely 1787-ben minden akadály nélkül színre került volt. Hägelin kezdetben lehetőleg megóvjá régi álláspontját; főelve most is, hogy a színház «a jó erkölcsök és helyes ízlés iskolája.» E tág keretben egy ideig megmenti a josefinismus nemes eszméit és irányait. De az elhatalmasodó reactionnak végre ő sem tud gátat vetni és a bátor férfiú idővel oly félnékké és kicsinyessé

lesz, hogy valóban csodálatosnak mondhatjuk, hogy egyáltalában még talált színdarabot, melyet előadásra bocsáthatott.

E szempontból megbecsülhetetlen művelődéstörténelmi okirat az a memorandum, melyet Hägelin 1795-ben a kormány megbízásából a magyarországi színházi censura számára kidolgozott és melyet Glossy egész terjedelmében közzé tesz. Ez a közel 40 nyomtatott lapra terjedő (298—340. l.) munkálat, mely a censura vezérelveit kifejti és számos példával fölvilágosítja, igen érdekes, nagyon becses emléke egy teljesen letűnt korszaknak, melyet senki sem hagyhat figyelmen kívül, a ki az újabbkori színház és színi költészet történetével foglalkozik. A rendkívül részletes dolgozatból csak néhány jellemző pontot emelek ki.

Miután Hägelin megjegyezte, hogy az irodalmi ízlés változó és hogy a censornak evvel szemben tárgyilagosan elnézőnek kell lennie, kifejti, hogy minden darab három szempontból bírálendő meg: tárgya, morálja (alapgondolata, iránya) és dialogusa szempontjából. Tárgyi tekintetben kifogásolható lehet a darab, mivel cselekvénye vagy a vallás, vagy az állam, vagy az erkölcsök tekintetében helytelenítendő; ugyanezen szempontok alá esik a dialogus is, a «morál» pedig vagy a cselekvényben vagy a dialogusban jutérvényre. Ez általánosságban Hägelin fölfogása még érthető és érvelése elárulja a II. József szabad szellemű hívét; de a részletezés és a példák kétségtelennét eszik, hogy a nagy műveltségű censor megértette korát, melyet memoranduma végén még külön is jellemez. Íme néhány példa. A vallás szempontjából semmi néven nevezendő, sem katolikus, sem protestáns pap vagy lelkész nem léphet a színre; a vallások értékéről nem szabad szólni; a római udvar vagy a világi fejedelmek vallásügyi jogait nem lehet érinteni; semmiféle secta emberei nem szerepelhetnek, semmiféle egyházi jelvényt nem szabad használni stb. Az állami tekintet szempontjából nem tűrhetők az oly darabok, melyekben a monarchia elbukik, például *Caesar halála*, *Brutus*, *Tarquinius elűzetése*, semmiféle darab az osztrák történetből, melynek cselekvénye a dynastiára nézve kedvezőtlen, például *Tell*, de oly darab sem, melyben valamely uralkodó rossz színben tűnik föl vagy meggyilkoltatik, vagy akárcsak tömlöczbe is kerül; melyben továbbá egész nemzetek vagy rendek, főleg a magasabb társadalmi osztály, első sorban az egyház és hadsereg tagjai, vagy a hatóságok ellen-szenves színben tűnnek föl; melyben az ország békességét zavaró vagy az állami törvényekkel ellenkező viszonyok rajzoltatnak. Nagy, borzasztó vétkeket (például atya- vagy gyermekgyilkosságot)

nem szabad színre hozni; a párbaj tűrhető, de a párbaj eltiltására nem szabad czélozni; tűrhető az öngyilkosság is, de csak mint az erkölcsi elvetemedettség következménye stb. Legfurcsábbak a jó erkölcsök szempontjából megkövetelt megszorítások. A rendez-vous lehetetlen, maîtresse nem szerepelhet, pénzzel kieszközölhető protectióról nem szabad szólni, házasságtörés ki van zárva, könnyelmű hölgyek nem léphetnek föl. Egy szerelmes pár nem léphet le együtt a színről! Epikurus-féle elveket nem szabad hangoztatni stb. Épen oly szigorúak a dialogusra vonatkozó utasítások. Semmiféle bibliai idézet nem tűrhető; még az ilyenek is: öreg mint Methusalem, bölcs mint Salamon, így javítandók: öreg mint Nestor, bölcs mint Solon! Semmiféle papi méltóságot jelentő szó nem engedhető meg, tehát például a pap helyett pastor, gyóntató helyett lelki tanácsadó teendő! Ily szavak: szent, ég, őrangyal helyett megdicsőült, paradicsom, őrző szellem használandók. Istenben vagy a gondviselésben nem szabad kételkedni, vadházasság tűrhetetlen, Isten és a szentek nevét nem szabad használni stb. A hatóságok ellen semmi megjegyzés nem tűrhető, épen olyan kevéssé az ilyen kifejezések: zsarnok, elnyomás, despotismus stb. Illetlen, aljas szók vagy fordulatok törlendőek, de persze, jegyzi meg helyesen Hägelin, a szók kétértelműsége sokszor nehezen ítélhető meg. Szabadság, egyenlőség, testvériség egyáltalában nem tűrhetőek, épen oly kevéssé engedhetőek meg: emberi jogok vagy emberi méltóság, fölvilágosodás, nemesség stb. A 330. l. említi, hogy egy *Johanna, Nápoly királynője* című darab (szerzője Sannens Frigyes Károly, Wien 1796) előbb Magyarországon tetszéssel került színre és nem is lehetett alapos kifogás ellene, mert «a cselekvény Johannára nézve kedvezően végződik», mégis jövőre nem lesz előadható, mert a királyné benne «mint fogoly bűnös» szerepel! Általában figyelembe kell venni, hogy a francia forradalom óta a censurának nagyobb körültekintéssel és fokozott szigorúsággal kell eljárnia.

Mi lett Mária Terézia és II. József nemes irányából, mely csak a piszkot akarta eltávolítani a színpadról, hogy a színház a nép erkölcsének nemesítő iskolájává válhassék; mi lett Hägelinből, a fölvilágosodás lelkes apostolából, Wolff Keresztély bátor tanítványából, Mária Terézia és József nagyérdemű dolgozótársából! Kevés okirat maradt reánk, mely a világ fejlődésének erőszakos fordulatát az utolsó két század mesgyéjén oly kézzelfoghatóan föltüntetné, mint ez a memorandum, melynek a színügy szűkebb keretén erősen túlható kortörténeti jelentősége van.

h. g.

É R T E S I T Ő.

Szalay Fruzina. Egy marék virág. Buda-Pest, az Athenæum részvénytársulat kiadása. (Évszám nélkül.)

Szalay Fruzina *Egy marék virágnak* nevezi versei azon gyűjteményét, mely közelebb egy 310 lapra terjedő jókora kötetben jelent meg az Athenæum kiadásában. Oly terjedelmes ez a bokréta, hogy kivált női gyöngéd marok csak a legnagyobb erőfeszítéssel, önbizalommal és előszeretettel szoríthatta úgy össze, hogy belőle több-kevesebb szerte ne hulljon. S nem is lett volna baj, ha szerte-hull. Sőt talán épen az a baj, hogy Szalay Fruzina egy szálát sem ejtett el a virágsomóból, melyet összefogott. Szigorúbb megválogatás csak előnyére vált volna gyűjteményének. Óvatos kiselejtezés csak fokozta volna értékét. Így is dicsérettel szólhatunk buzgalmáról. Kitünteti őt a magyar versíró-nők közt a nagy termékenység és verselési könnyűség.

Örömet engedünk valamit a kritika éléből és szigorából akkor, midőn az a nő költői irodalmi kedvtelése, vagy törekvése fölött tart szemlét. Nőknek csak a legritkább esetekben ajándékozza a természet a férfiszellem alkotó erejét és vonásait. A lyra mezején is, melyre leginkább hivatottak, egyéniségökre való tekintettel ítélünk alkotásaikról. Hanem e részben is Aranynyal tartunk, a ki nem tiltja el a nőket az írástól, de okos tanácsot ad nekik. Jól van! írjanak, «de csak úgy, a mint keblök istene: az ihlet, mely nincs kötve nemhez, meglátogatja őket, — csak úgy, ha az, ki illatos ibolyából s nefelejcsből nyújthatna kisded koszorút, nem ösztönöztetik, hogy mindenféle útszéli gyommal tarkázza s dísztelen halommá növelje adományát, mely így kétszeresen visszatetsző oly gyöngéd kezekből».

Szalay Fruzina már 1894-ben adott ki egy verskötetkét, «ajánlva szeretett édes anyjának». Az előttünk fekvő jelen gyűjtemény magában foglalja ama kötetke legtöbb darabját. A mennyiség növekedése tűnik szemünkbe, nem a költői érték gyarapodása. Költészetének jellemzésére kíván szolgálni mindjárt az *Ajánlás* mely így hangzik :

«Az én gyönyöröm az álomlátások,
Az én világom egy álomvilág,
Az én mezőmön nem értek kalászkok,
Az én aratásom, egy marék virág!»
Szedtem a mélyén árnyas rengetegnek,
Szedtem a lankás, füves partokon,
S oh ti, szivemnek a legkedvesebbek,
Tinéktek szedtem, tinéktek adom!

Hogy az ő gyönyöre csakugyan az álomlátás, hogy világa egy álomvilág; hogy az ő mezején nem értek kalászkok: ez egyéni valóság őszinteségét el kell fogadnunk s abban keresnünk forrását ama csendes, vigasztalan borongásnak, mely e dús női kedély költői nyilatkozásain előmlik. Valóban ha nem épen álomlátás, de szelid ábránd jellemzi az ő költészetét. Nem olyan, melyről Vörösmarty éneklí, hogy «ábrándozás az élet megrontója, mely kancsalul festett egekbe néz». Nem űzi azt se mélyre, se magasra a szenvedély vihara, vagy az érzelmek lángolása. Könnyen kibékül az élet visszásságaival s megghiúsult reményeivel.

Csendes méla borongás fogja el az előtte elvonuló képek és jelenetek szemléletén. Inkább érdeklí a múlt, mint a jövő. A szerelem a női szív eme legfölségesebb költészete, mintha már ködbe borult volna mögötte, mintha már a hús partokról szemlélné annak elcsendesült hullámain. Dalaiban ritkán zendül meg a szerelem hangja. Itt-ott egy-egy elröppenő sóhaj, mely még rá emlékeztet.

Nagy bőséggel és változatossággal veszi lantjára a tárgyakat. Figyelmét minden hamar felköltí s versírásra ösztönzi. Lantja a legkisebb szellő érintésére is dalra zendül. S ez nem annyira előnye, mint inkább hátránya. Gyors alkotása sekélyessé, fölszínessé válik. Legállandóbb és legmélyebb hatást gyakorol rá a természet és annak különböző tüneményei. Különös előszeretettel dalol az évszakokról, kivált az őszi, melynek hervadást hirdető méla-bús jelei, úgy látszik, leginkább szólnak az ő kedélyhangulatához.

De midőn így a természet szépségei készítik dallásra, sokszor

megelégszik külső stereotyp merev rajzzal, a nélkül, hogy az egymás mellé rakott vonásokból egybehangzó kerekded képet alkotna, vagy valamely eszme, vagy érzelem szikrája által melegítné és elevenítné a hideg rajzot. Észre vehetni ezt úgy rövidebb, mint hosszabb költeményeiben. Szinte kedvteléssel ragadja meg az alkalmat ily külső színezésre, mihelyt szerét teheti. Ily külsőségek pedig nem emelik műve értékét, sokszor nem is tartoznak szorosan oda, legtöbbször üresek s még ha önmagokban talán szépek volnának is, Horatius intése illik rájuk: sed nunc non erat his locus.

Mindamellettt a természet e rajongó szeretetéből szívhez szóló számos dala fakadt, melyekbe saját szívének melegét, borongó fájdalmát vagy tünékeny örömét öntötte a költő. Ilyenek: *Őszi napsugár* (92. l.) című rövid költeménye, mely egy pár élénk vonással festi a tiszta, nyájasan mosolygó őszi szép időt, midőn «a kert szép nyári virulásba vissza álmodá magát». A látvány fölött önszívének bús hangja zendül meg:

Szívemnek is, bár kedve halva,
Jönnek ily édes perczei,
Midőn egy tünde pillanatra
Magát boldognak képzei.

Tünő öröm csupán, mit érez
S a hervadás meglepte bár,
Oh mégis olyan enyhe, édes
Ez áldott őszi napsugár.

Ilyen az *Ősz jöttén* című dalocska (103. l.), melyben a költő kérdésére csalogány és fecske azt válaszolják, hogy azért némultak el, mert «a tavasz elmúlt», «mert a nap sugári már mind eltünének s itt az alkonyat.»

S szívem megdobbán, fájva, hogyha kérded:
«Mért nem dalolsz, miért vagy hallgatag?»
Felettem gyorsan suhannak az évek,
A tavasz elmúlt s jön az alkonyat.

Nem új ez a hasonlat, vagy reflexio, de csinos keretbe van foglalva. Ugyanilyen hangulatú és természetű a *Délután* (104.). Egy pár oda vetett élénk vonással rajzolván a délutáni unalmas perczeket, ön sorsát szemléli egy eszébe jutott régi dalban, mely szerint «a sivatag forró lehében egy csüggedt, hervadt palma áll...

Perzsel a nap vöröslő fénye, A puszta csenddel van tele, Egyszín' elomló fővenyére Hullong a pálma levele» . . . Kissé különös ugyan, hogy a puszta csenddel van tele. Alig képzelhető.

Igen kedves rajzát adja a *Tavasznak* (108. l.) az ibolyák, a galambok és a bagoly külön-külön megszólaltatása által, a mint a tavasz különböző hatását érzik.

Egyik legszebb, legkerekdedebb költeménye a *Karneval* (96. l.). Nem hallgat költőnk *Karneval* hercezeg csábító szavára; az «örömek, gyöngyök kelyhe» nem kell neki . . . «a rózsaszínű balgaságok, ő tőle mindig messze jártak és elkerülték szüntelen». Nemcsak egyéni érzelmeinek megható nyilvánulásaért, de egész szabatos megalkotásáért is becses darabja ez a gyűjteménynek.

Föltűnő előttünk a külső berendezésre vonatkozó az az eljárás, hogy egy tárgyú, vagy csaknem egy tárgyú darabokat közvetlen egymás után, vagy egymás közelébe soroz. Ez az egyformaság aztán annál unalmasabbá lesz, ha az ily daraboknak vers-alakja is majdnem egyforma, a mi pedig nála gyakori.

Az érzés s a szellem, mely költészetét átlengi, mindig emelkedett, tiszta és nemes. Egyik szép kis dalában, mindjárt az első közt, meleg hangon hirdeti, hogy a nő igaz hivatása az édes otthon, a családi kör s az az égi fény, mely őt ösvényén vezeti: a szeretet. Bizonyos női gyöngédség és búsongó báj szól hozzánk azon költeményeiből, melyeket az ihlet sugallott s melyekben olykor szerencsés öszhangban olvadt össze alak és tartalom. Nagy termékenysége mellett nem dicsérhetjük eléggé azt a könnyűséget, csínt és szabatoságot, melyet versei alkotásában tanusít. Férfi kéznek is becsületére való gyakorlottság ez. A legváltozatosabb formák közt is könnyen érvényesül technikai ügyessége. Stílje és nyelvezete is többnyire tiszta és emelkedett. De nem mindig ment a keresettség-től. Néha egy-egy tárgyat, vagy tárgy-nevet igen is ki akar emelni, vagy színezni a mellé halmozott jelzőkkel, a mi épen ellenkező eredményt szül, tudniillik a tárgy valódi szín és jellemzés nélkül marad.

Erre a színezésre való törekvésnek, vagy egy tisztább és magasabb légkör után óhajtozó női kedély természetének tulajdonít-suk-e, hogy költeményeiben feltűnő gyakran találkozunk az *ég*, a *sugár*, a *szellő*, a *virág*, a *tavaszi verőfény* sok emlegetésével és alkalmazásával, helyén kívül, szükségtelenül. Ezek — mondjuk, helyén kívül — a költeménynek sem igazi fényt, sem erőt nem adnak, sőt gyöngítik azt s lerílnak róla. A keresettség, vagy az elsie-

tés okozza, hogy néha a tárgyat annak természetétől elütő szóva jellemzi. A németből fordított *Őszi képek* című költeményben (30. l.) azt mondja: «Veszélyt hirdetve károg Egy kánya oda fenn, A fázódó madárnép Elsurran hirtelen». Ki hallotta valaha károgni a kányát, mely visít, vagy vijjog? A *Márczius* címűben (100. l.) «nem sokára *ujjongat* már a csalogány». Ujjongatónak mondani a csalogányt valóban természet-ellenes. Épen olyan, mint a *Tennyson* után fordított *Gray Edward*ban (227. l.) ez a kifejezés: «Zokogva aztán a kőbe róttam, Mohos *fejfája* bús kövébe». A fejfa bús köve = kőfejfa. Fából; vaskarika.

Egész gyűjteményéből kisugárzik a tanulmány és olvasottság. Hogy nemcsak a magyar költészetet (s talán ezt legkevésbé), hanem az idegen irodalmak költőit is mily terjedelmes figyelemre méltatta, mutatja a gyűjteménybe fölvett nagy számú fordítás. Ott találhatók: Moor, Laprade, Paul Bourget, Beranger (imitatio), Armand Sylvestre, Villiers de l'Isle Adam, Sully Prudhomme, Uhland, Lamartine, Geibel, Lenau, André Lemoyene, Tennyson, Coppé, Musset, Jean Aicard, Chateaubriand, Hugo Victor, André Theuriot és németből néhány névtelen szerző művei. Az idegen költők eme nagy száma és változatossága azonban nem igen emeli a gyűjtemény értékét. A fordítás valamennyit egy színben tünteti föl, egyéni jellemző sajátosságok nélkül. Inkább illettek volna magán-gyakorlat és tanulmány használatára.

Nem tudni, vajon az idegen költők iránt érzett különösebb előszeretetnek, vagy a magyar költészet és élet nem elég megfigyelésének és megszívlelésének tulajdonítsuk-e, hogy e tehetséges költőnőnk versei nyelv, szellem, hang és fölfogás tekintetében bizonyos cosmopolita színezettel bírnak. Nincs bennök egy magyar nemzeti vonás, nincs a magyar léleknek egy kilobbanása, nincs a mi nemzeti nagy költőink tanulmányozásának egyetlen nyomcskája. Ez az egész marék virág bátran beilleszthető akármelyik nemzet költői irodalmának keretébe. Senki sem veszi észre rajta, hogy valamely más irodalom mezejéről, legkevésbé azt, hogy a magyaréból ültették át. Természetes, hogy ezt az írónak nem előnyére, hanem hátrányára rójuk.

Szalay Fruzina, mint gyűjteményéből sejthető, oly dúsan megáldott költői természet, mely nem örömet engedi pihenni múzsáját. Remélhetőleg ezután is találkozni fogunk még műveivel. Az *egy marék virág* nem merítette ki az ő költői berkének összes termelését. Óhajtuk is, hogy így legyen. S mert óhajtuk, azzal az

őszinte figyelmeztetéssel fordulunk hozzá, hogy ne igyekezzék a *sokban* keresni kedvét és érdemét. Nem minden tárgy válik költeménynyé, melynek versbe foglalására ösztönöz az ötlet, vagy pillanatnyi inger. Válogassa meg, érezze át, érlelgesse, olvaszsza lelkébe, mielőtt formába öntené. Ne elégedjék meg felületes, színes beszéddel, jellemzetest nem mondó csillogó szavak sorozatával, melyek csak fonatra fűzött üveg-kalárisok, de nem igazgyöngyök. A különösségekben se nagyon gyönyörködjék. Ne írjon makámákat, mint a minővel gyűjteményét is végzi, a helyett, hogy szívből fakadt, szívhez szóló rövid dallal végezte volna. Ez az út lesz haladása útja.

Jelen soraink pedig ne ítéletünk szigorának, hanem annak legyenek bizonyágai, hogy mi az ő tehetségét becsülni tudjuk.

—v.

*Studien zur Dramaturgie der Gegenwart von Hans Sittenberger.
Erste Reihe. Das dramatische Schaffen in Österreich. 1898.*

E mű beható és elég élénken írt elemzése az utolsó 30 évi osztrák drámai productionnak. Mi némi érdekléssel forgathatjuk e könyvet, hiszen az osztrák dráma a mi költészetünkre is bizonyos hatással volt — talán nagyobb hatással, mint gondoljuk.

A legnagyobb osztrák drámaköltő, Grillparzer, e könyv kerekén kívül esik. Sajátságai közül az a hajlama, hogy szeretett némileg különczködni, magokba zárkozó, tépelődő (verbissen, mondja az osztrák) embereket a színpadra vinni, rászállt egy-két nevezetes osztrák utódjára is (például Anzengruberre).

Grillparzernek három fontosabb drámaíró kortársa volt Ausztriában: Rajmund, Nestroy és Bauernfeld. Ezek közt csak Rajmund volt valódi költő. Főérdeme az, hogy belevitte a divatos tündérmesés bohózatba a komoly jellemzést. Rajmund előtt csak a helyzet uralkodott a tündéries bohózatban: Rajmund a személyek jellemét teszi e tarka világ középpontjává. Nestroy pusztán csak parodistikus tehetség volt: főszájsága az, hogy parodisálta Rajmund költői eljárását, de minden költői képzelet nélkül. A képzelet helyett a satirát vitte bele a bohózatba. A harmadik drámaíró némi fakult, elmosódó szalon-liberalismus vigjátékirója: Bauernfeld. Művei az utolsó években mindinkább leszorúlnak a színpadról.

A legjelentékenyebb osztrák drámaíró századunk második felében Anzengruber, ki néhány évvel ezelőtt Bécsben halt meg.

Anzengruber az osztrák parasztdráma megteremtője. Műveinek jó része iránymű szabadelvű célzattal. Főszílyt a jellemzésre helyez : művei tele is vannak rendkívül talpraesetten jellemzett paraszt alakokkal és bécsi típusokkal. A bonyolításhoz kevésbé ért Anzengruber : a magasabb társadalmi osztályokból való alakjai is gyengék. Jellemző vonások rikító kiemelése, a humor és a tragikum egybefonása — ezekben jeleskedik Anzengruber. A szabadelvű iránynál mélyebb alapú drámaiban a nő védelme és a család cultusa. A nő hibáit elnyomottságából szeretete magyarázni, a családot pedig az emberi társadalom alapjaként mutatta be drámaiban.

Az osztrák drámaíróknak közös vonása Sittenberger szerint, az, hogy a bécsi hagyományokkal, a bécsi népelettel kapcsolatosak. A nagy osztrák közönség hajlamaitól nem szakadtak el soha. E jellemvonáshoz, melyet Sittenberger kellőleg megvilágít, még egy más közös jellemvonást lehetne csatolni : az osztrák dráma színyszerűségét. Ebben igen különbözik az osztrák iskola a némettől, mely nem ismeri annyira a színpadi technikát és túlságosan ápolja a könyvdrámát.

Sittenberger könyvében van egy rövid fejezet Dóczy Lajosról is. Születésére magyar — mondja Sittenberger — de már évtizedek óta Bécsben hivatalnokoskodik, műveinek nagy részét ő maga fordította le németre és ekkép német írónak is tekintik.

A lényeges helyek Dóczyra vonatkozólag, a német bíráló könyvében a következők :

Dóczy tényleg visszaélt a népmese hangulatával. Csak meg kell nézni a Grimm-féle mesegyűjteményt, hogy meggyőződünk, hogyan folyik a mese cselekvénye. Milyen biztosan vannak a jellemek rajzolva, minő következetességgel maradnak előttünk ! Nézzük meg ezzel szemben a Dóczy-féle mesét.

A személyeknek mindig ép az a jellemük van, a melyre a költőnek az illető adott helyzetben szüksége van : hol feketék, hol fehérek. Így például Carlo és Maritta szükség szerint hol buta parasztok, hol pedig elmés szónokok. Ugyanaz a Carlo, a ki különben paraszt-kamasznak mutatkozik, hosszú beszédet mond az alkalmról és szükségéről, tele felfújt allegóriákkal és magashangú phrasisokkal. Maritta, a parasztleány, a csók definitióját úgy adja elő, mint valami szellemes szalon-hölgy. Ugyanaz a Maritta majd tele van hűséggel és odaadással, majd ismét végtelenül kaczer. És e végletek közt nincs kapcsolat, nincs átmenet.

Ez nem az egyszerű, csodákkal teli és mégis oly józan nép-

mese, a melyet annyira szeretünk mint gyermekek, ez az a népmese, melynek rendkívüli elemeit a költő arra használja, hogy következtetlenségét és ingadozásait elrejtse mögötte.

Dóczy Csókja alapiában véve csak üres játék, dilettans mű, mélyebb jelentőség nélkül. A szerző tehetsége elegendő a dalra, de nem a drámára.

Föltűnő ellentétben van Dóczy lyrai lágyságával az érzések bizonyos nyersesége, így például midőn Angela (habár csak látszatra) a kamasz Carlo nyakába ugrik. Ugyanezt a nyersségét találja Sittenberger az *Utolsó Szerlelem* azon jelenetében, a melyben Katicza arczul üti és később megcsókolja Duczit, miután ez Katharina ruháját fölbontotta és fölfedezte, hogy leánynyal áll szemben. «Az erkölcsiségnek ugyan kevés hasznot hajtana, ha ez a Katicza olyan szemérmes volna, mint egy apáca. Más költők — jól tudom — sokkal csiklandósabb jeleneteket írtak le. De nem merték e jeleneteket aztán szűzies szemérem gyanánt odaállítani. Ez a különbség.»

Leggyöngébb drámájának tartja Sittenberger *Széchy Máriát*. Csak az első jelenet jó: az, a melyben a ravasz, csúszó-mászó Liszti humorosan szembe van állítva a dölyfös, korlátolt Illésházyval. Különben a helyzetben egy lehetetlenség a másik után, a jellemek nevetségesen elrajzoltak, a darab technikája nyers, a párbeszéd nehézkes.

B. K.

Notice sur M. Édouard Sayous. Par Léonce Pingaud. Besançon. 1898.

E füzet tartalma minket majdnem annyira érdekel, mint a francziákat. A külföldi tudósok közt Sayous volt egyik legmelegebb barátja Magyarországnak.

Sayous protestáns családból származott. A XVIII. században a Sayous-család Franciaországból Genfbe vándorolt, hogy meneküljön a vallási zaklatásoktól. A kivándorolt Sayousnak unokája genfi tanár és hírneves francia író lett, a kinek munkáit Sainte-Beuve dicsérettel említi. Ezt a Sayoust a genfi radikális forradalom megfosztotta tanszékétől; a volt tanár visszatért ősei hazájába s Párisban telepedett meg az ötvenes években. Fia, Eduard, még Genfben született 1842 január 10-dikén. Párisban szép sikerrel folytatta a Genfben kezdett tanulmányokat; mint

középiskolai tanuló történeti díjat nyert. Eleintén jogot tanult, de tudományos hajlamai az École normaleba vonzották. Komoly és csöndes fiatal ember volt; nem mindenkiel barátkozott, de annál élénkebb rokonszenvet keltett meghittjei körében. Oly sikerrel végezte tanulmányait, hogy joga lett volna államköltségen két évet Görögországban töltenie, mint az athéni iskola tanítványának.

De az övéi közt akart maradni. 1865-től kezdve a Charlemagne lyceumban tanárkodott tíz éven át. Egy volt francia miniszterelnök, kit Sayous tanított a lyceumban, nagy hálával emlékszik meg hajdani tanáráról. «A történet s a szép iránt való érzéket ébresztette föl bennem» — így nyilatkozott a hálás tanítvány — «egy néhányunkat elvezetett délutánonként a Louvreba s ott a képzőművészet remekein fejtegette a népek s a korszakok jellemvonásait. Oly szíves jó akarattal bánt velünk, mintha idősebb testvérünk lett volna.»

Sayoust a legkülönbözőbb népek s a legkülönbözőbb korszakok érdekelték. Már mint az École normale tanítványa csinos essayt írt Sienáról, «a municipális függetlenség zord és hajthatatlan városáról, mely egyszersmind bájos s tiszteletreméltó szülőföldre a mystikus festészetnek». Ez essay úti benyomásokból keletkezett. Sayous szenvedélyes utazó volt, húsz éves kora óta évenként utazgatott, bejárva egész Európát. Szeretett is írni utazásairól, úti rajzai tanulságos s változatos kötetbe volnának foglalhatók.

Mint utazót s mint kutatót nagyon érdekelték a középkor emlékei. «Szeretek élni a középkorban» — írja egy barátjának — «ez a környezet egészséges, emeli s nagyítja a lelket erkölcsi és vallásos tekintetben... mi ugyan keveset érünk ez emberekhez képest.»

Döntő hatással volt életére az 1867-diki párisi világkiállítás. A magyar osztály fölgyújtotta fogékony lelkében az érdeklődést a magyar nemzet multja iránt. Elhatározta, hogy megismerteti Franciaországgal e nemzetet, mint tanárja, Geffroy a skandináv népeket s mint barátja, Léger, a szlávokat. 1868-ban, 1870-ben, 1873-ban és 1875-ben Magyarországra utazott a nyelv és a történeti emlékek tanulmánya végett.

Az 1870-diki utazásnak nem csupán tudományos célja volt. Gramont herczeg, a külügyminiszter, szerette volna fölhasználni a régi magyar-német ellentétet francia politikai célokra. Megbízta Sayoust, hogy tegyen jelentést a budapesti hangulatról. Budapestről Sayous a bécsi követségnek azt jelentette, hogy a francia kül-

ügyminiszterium csalódásokban ringatózik, ha a magyarok közbelépésére számít. Kilencz évi tanulmány után megírta Sayous főmunkáját, a *Histoire générale des Hongrois*, melyet a francia akadémia a Thiers-díjjal tüntetett ki. A magyar történeten kívül még sokfélével foglalkozott Sayous. Élénk részt vett a francia protestáns egyház mozgalmaiban. Lelkészszé is lett, letette a theologiai doctoratust, vallástörténeti monographiákat is írt. Utóbbi időben az angol történet is megragadta figyelmét. Szomorúan gondolt arra élete utolsó perceiben, hogy az angol történetről tervezett nagy munkáját nem fejezheti be. Korán halt el, ötvenhat éves korában, mint a besançoni facultás tanára. Ha tovább él, bizonyára értékesítette volna sokoldalú s kissé nyugtalan érdeklődésének gyümölcseit egy nagyobb s talán az eddigieknél jelentékenyebb munkában.

Különböző irányokban szétfutó munkásságának van bizonyos érzelmi egysége. Sayous vallásos kedélyű ember volt. Ezért szeretett phantasiája a középkorban élni s ezért foglalkozott vallástörténeti kérdésekkel. Mélyen gyökereztek lelkében családjának protestáns hagyományai. Innen az érdeklődés a két nemzet iránt, melynek történetében a protestantismus s különösen a kalvinismus küzdelmei oly nagy szerepet játszanak. Szabadelvű volt, de ellensége a radicális democratiának. Nagyra becsülte a szabadság szeretetének, a hagyományok tiszteletének azt a vegyülékét, mely oly szépen érvényesül az angol és magyar alkotmány történetében.

Mind haláláig meg nem szűnt érdeklődni a magyarok iránt. A francia nagy encyclopædiában s Lavissee és Rambaud világtörténetében számos cikket közölt a magyar történetről s irodalomról. Utóljára 1896-ban járt köztünk, hogy megnézze a millenniumi kiállítást, melyről cikket is írt a *Revue de Parisban*. Őrizze meg emlékét a magyar irodalom is, melynek kedveltetésén annyit fáradozott.

d.

Új magyar könyvek.

Bakács István. Debreczeni Márton kióvi csatája. Irodalomtörténeti tanulmány. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 107 l.)

Bodnár Virgil. Simai Kristóf. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 56 l.)

Claretie Gyula. Mornas, Jean. Regény. (Legjobb könyvek. I. évf. 20. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády (8-r. 155 l.) 50 kr.

Ferenczy József. Aesthetikai és műtörténelmi czikkek. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 256 l.) 1 frt 50 kr.

Feuillet Octave. Egy nagyvilági házasság. Regény. (Legjobb könyvek. I. évf. 19. köt.) Buda-Pest, 1898. Légrády. (8-r. 146 l.) 50 kr.

Héjas Endre. A zivatarok Magyarországon az 1871-től 1895-ig terjedő megfigyelések alapján. A királyi magyar természettudományi társulat megbízásából. Buda-Pest, 1898. Kilián. (8-r. 174 l.) 2 frt.

Horánszky Nándor. A kvótakérdés. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. 84 l.) 60 kr.

Hubert Emil. A nyelvemléktan alapvonalai. (Doctori értekezés). Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 61 l.)

Hutyra Ferencz. Állatorvosi belgyógyászat. III. kötet. Az emésztő szervek, a húszervek és a bőr betegségei. Mérgezések. Buda-Pest, 1898. Dobrovsky és Franke. (8-r. VIII, 523 l.) 5 frt.

Katonai gyógyszerkönyv. (A «Militär-Pharmakopöe» 1891. évi kiadásának fordítása). Buda-Pest, 1898. Pallas. (8-r. 346 l.) 75 kr.

Kende János. Horatius és Virág. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 47 l.)

Kóbor Tamás. A tisztesség nevében. Regény. (Athenæum-olvasótára. VI. évf. 23. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 180 l.) 50 kr.

Kőrösi József. A himlőoltás véderejéről. Négy statisztikai értekezés. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. 65 l.) 1 frt.

Kozáry Gyula. Wundt rendszerének kritikája. Buda-Pest, 1898. Ifj. Nagel O. (8-r. 100 l.) 1 frt.

Kurucz Gyula. A népoktatási intézetek felügyelete és adminisztrációja külföldön. Buda-Pest, 1898. Lampel R. (8-r. 230 l. és 3 lev.) 3 kor.

Lányi Bertalan. A járásbiróságok ügyvitele. Buda-Pest, 1898. Grill. (8-r. XIX, 258 l.) 3 frt.

Málly Ferencz. Veronai Guarinus Erotematái párhuzamban. Dionisos Thrax ars grammatikájával. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 45 l.)

Matlekovits Sándor. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves főnnállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Szterényi József közreműködésével. 9 kötet. Buda-Pest, 1898. Deutsch Zs. (8-r. XV, 548, 1124, 393, 407, 949, 995, 737, 926, 1068 l.) 25 frt.

Morvay Győző. Adalékok Madách Imre életéhez. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 25 l.) 30 kr.

Niedermann Gyula dr. és Chyzer Kornél dr. Elmebeteg-ügy, iszákosok menedékhelyei és védekezés a tüdővész ellen. Jelentés, melyet külföldi tanulmányútról Perczel Dezső m. kir. belügy-miniszter úr ő Nagyméltóságának benyújtottak. — Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. III, 141 l.) 2 frt.

Paulovits Márton. Magyarország összes szabad királyi és törvényhatósági joggal felruházott városának, valamint a rendezett tanácsú városoknak, mint erkölcsi testületeknek vagyoni állapota a millennium évében. Buda-Pest, 1898. Ranschburg G. (8-r. 477 l.) 10 frt.

Popini Albert. Byron és Shelley. Buda-Pest, 1898. Kilián Fr. (8-r. 112 l.) 1 frt.

Rovetta Gerolamo. Egy leány miatt. Regény. Olaszból fordította Gauss Viktor. I. kötet. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. 14. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 152 l.) 50 kr.

Savage H. Rikhárd. Az ősi kastély. Regény. Angol eredetiből ford. Cserhalmi H. Irén. (Athenæum olvasótára. VI. évf. 20—22. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. 155, 139, 116 l.) Egy köt. 50 kr.

Schrödl József. A magyarhoni protestantizmus hatása a magyar nemzeti szellem fejlődésére. A Luther-Társaság által a millenniumi pályadíjjal kitüntetett pályamunka, Buda-Pest, 1898. Hornyánszky. (8-r. 186 l.) 50 kr.

Sélley Barnabás dr. A magyar büntető törvénykönyvek. Az 1878. évi V. és 1879. évi XL, végül az 1848. évi XVIII. törvény-cikkek kiegészítve; a bűnvádi perrendtartásról szóló, továbbá az ezt életbe léptető törvény, valamint a kapcsolatos más törvények vonatkozó rendelkezéseivel és a kir. Curia döntvényeivel. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (16-r. 466 l.) 3 frt.

Somló Bódog. A nemzetközi jog bölcséletének alapelvei. Buda-Pest, 1898. Franklin-t. (8-r. 71 l.) 1 frt.

Székely József. Költemények és dalok. Karczag. 1898. Sződi S. (8-r. 145 l.) 1 frt.

Szomaházy István. Ella kisasszony ötlete és más elbeszélések. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. 16. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 154 l.) 50 kr.

Szinéri György. Banda. Regény. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 132 l.) 60 kr.

Szmollény Nándor. A szegedi magyar színészet száz éve. Történeti vázlat. Szeged, 1898. Endrényi I. (8-r. 28 l.) 25 kr.

Theuriet André. Apaság. Regény. Fordította Szomory Emil. (Athenæum olvasótára VI. évf. 19. köt.) Buda-Pest, 1898. Athenæum (8-r. 152 l.) 50 kr.

Thury Zoltán. Ullsrich főhadnagy és egyéb történetek. (Egyetemes regénytár. XIII. évf. 13. köt.) Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner. (8-r. 156 l.) 50 kr.

Török Lajos. A bőrkórtan kézikönyve. I. Általános rész. Buda-Pest, 1898. Dobrowsky és Franke. (8-r. IV, 176 l.) 1 frt 80 kr.

Tőzsdereform tárgyában tartott szakértekezlet anyaggyűjteménye. Kiadja a m. kir. kereskedelemügyi miniszterium. Buda-Pest, 1898. Katz G. (8-r. 806 l.) 2 frt.

Zsögöd Benő. Fejezetek kötelmi jogunk köréből. I. kötet. Buda-Pest, 1898. Athenæum. (8-r. XXI, 823 l.) 8 frt.

Sajtóhibák.

A *Budapesti Szemle* 296. számában a 314. lapon alulról a 4. sorban *luázok* helyett olv. *lutizek*; u. o. a második sorban *Misekov* helyett olv. *Miseko*, a 315. lapon alulról a 7. sorban *Vallelme* helyett olv. *Valleluce*; a 316. lapon felülről a 17. sorban *břenonowi* helyett olv. *břewnowi*; u. o. két sorral alább *Anastorius* helyett olv. *Anastasius*; a 318. lapon a 9. sorban a *nem* szócska elmarad.

